

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф.КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2010

3(47)

травень – червень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №3 від 24.06.2010 р.

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010

ШАНОВНІ КОЛЕГИ,

звертаємо Вашу увагу на те, що, починаючи з №4/2010, вступають у дію нові правила до оформлення матеріалів, що претендують на публікацію у «Наукових записках»

Зверху праворуч вказується **прізвище, ім'я і по батькові** автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи (без скорочень). По центру — назва статті. Далі обов'язково подається коротка **анотація (abstract)** українською й англійською мовами, а також **ключові слова (keywords)** обома мовами; Англійська аотація містить також ім'я та прізвище автора і назву статті.

Згідно з вимогами ВАК України, матеріали повинні містити:

- постановку проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки і перспективи подальших досліджень.

Обсяг статті — до **0,5 друк. арк.** (до 20 000 знаків із пробілами)

Формат файлу — WORD (doc, rtf). Формат сторінки — А4. Поля: ліве — 3 см, праве — 1 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см. Рекомендований шрифт — **Times New Roman**, кегль — **14**, відстань між рядками — **1,5** інтервали;

Графіки, рисунки (формат JPG, EPS) і таблиці (формат WORD) можуть бути безпосередньо в тексті або міститися в окремих файлах.

Посилання на літературу та номер сторінок вказуються у квадратних дужках [**12**; **123**]. Список літератури подається наприкінці статті й оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади оформлення подані на сайті ВАК у наказі «Про внесення змін до переліків та форм документів, що використовуються під час атестації наукових та науково-педагогічних працівників» (за посиланням).

У кінці статті автор надає **інформацію для контактів**: 1) адреса, 2) телефон, 3) e-mail.

ЗМІСТ

І. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Кривицька О. Проблема нетерпимості в українському суспільстві: стан та перспективи подолання	6
Макаренко Н. Регіональний вимір національної ідентичності: витоки й модерні виклики (південноукраїнський формат)	14
Лихач Ю. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні	27
Харченко Л. Етапи формування політико-управлінської еліти у посттрансформаційний період розвитку України	38
Панасюк Л. До витоків білінгвізму в Україні: зміни мовного середовища під впливом міграційних процесів та міграційної політики	48
Беззуб'як М. Етнічна деструктивність та громадянське суспільство	61
Кирюшко М. Релігійно-політичні дослідження ісламу. Термінологічний дискурс	69
Маковська Д. Теоретичні засади виділення суб'єктивних аспектів етнічного статусу як чинника регіональних етнополітичних конфліктів	84

ІІ. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шаповал Ю. Пам'ять про Голодомор 1932–1933 років в Україні: нові архівні відкриття, нові дискусії	95
Поліщук Ю. Політика російського царизму щодо релігійного життя єврейських громад Правобережної України (кінець XVIII — початок XX століття)	104
Винник О. Публічний простір Львова впродовж українсько-польської війни (1918–1919 рр.)	121
Яремчук В. Польські політичні партії та українське питання в Галичині (кінець XIX — 1914 р.)	130
Погребинська І. Минуле у сучасному: мультикультурні тенденції у країнах Східної Європи і Балтії першої чверті XX століття	141

Набок С. Досягнення та перспективи розвитку вітчизняної біографістики. На матеріалах історії УАН/ВУАН 1920-х років	155
Цепенда І. Українсько-польські взаємини 40–50-х років ХХ ст. як складова економічної та гуманітарної політики СРСР	163

III. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Нагорна Л. Моральність у політиці як проблема дієздатності	171
Брожина В. Радикальний ваххабізм як ідеологія релігійно-політичного екстремізму	186
Федоренко О. Проблеми становлення геополітики як напряму політичної науки в умовах побудови незалежної української держави	197
Білошицький С. Консервація соціальних статусів громадян як фактор діяльності систем прийняття політичних рішень у сучасних ліберальних демократіях	207
Кононенко С. Етнонаціональні передумови великодержавного месіанства	218
Кондратенко Д. Економічний націоналізм: політичні теорії	227
Кучеренко І. Українське суспільство: історичний спадок та виклики сучасності	240
Ляшенко Т. Національна ідея в країнах Центральної Азії: особливості формування	249
Малько О. Судова система як чинник формування інституту прав людини в Україні	260
Ковач Л. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, проблеми та шляхи гармонізації	283
Розумюк В. Внутрішньополітичні детермінанти зовнішньої політики	294
Чернінко І. Політика лейбористського уряду Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу (на прикладі Туреччини та Балканських країн)	309
Полтавець С. Біографія І. Полтавця-Остряниці: шлях від козака до гетьмана	318

ІV. ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Кулик В. Означувальні рамки в новинних текстах українських мас-медій	326
Лісничук О. Дискурс національних інтересів України як об'єкт політичного дослідження	340
Мандебура О. Політична історія України: знакові події в дискурсі Українських ЗМІ	349
Дем'яненко Б. Українські ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу (агресивні технології)	367
Акаймова А. Аналіз комунікаційної практики ЗМІ та державної влади (на прикладі Державної думи Російської Федерації)	378
Відомості про авторів	389

I. ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Олена Кривицька

ПРОБЛЕМА НЕТЕРПИМОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДОЛАННЯ

У статті здійснюється спроба розглянути і проаналізувати причини та чинники, що зумовлюють прояв нетерпимості та впливають на рівень толерантності в українському суспільстві.

Olena Kryvytska The problem of intolerance in Ukrainian society: the current situation and the prospects for overcoming. An attempt to consider and analyze reasons and factors which stipulate the display of intolerance and influence on the level of tolerance in Ukrainian society is carried out in the article.

Питання основних чинників, засобів досягнення миру та запобігання конфліктам на етнічному ґрунті привертають дедалі більшу увагу як урядів, громадських організацій національних держав, так і міжнародних організацій. Нетерпимість є однією з найбільших глобальних проблем сучасного світу. Загроза її поширення пов'язана з ксенофобією, екстремізмом та насильством. Зниження рівня толерантності підриває принципи демократії, призводить до порушення індивідуальних та колективних прав людини. Натомість високий рівень толерантності сприяє зміцненню політичного і соціального фундаменту демократичної державності, громадянського суспільства, національної єдності.

Україна є поліетнічною державою, де представники національних меншин становлять 22,2% загальної кількості населення України. Етнічна структура українського соціуму диктує нагальну потребу у виваженій етнонаціональній політиці, в якій особливе місце належить утвердженню толерантності.

Результати соціологічного дослідження «Рівень толерантності в Україні»¹ засвідчили, що лише 12% опитаних оцінюють сучасну ситуацію у країні як спокійну, а понад 67% — як напружену і конфліктну. Хоча респонденти продемонстрували достатньо високий рівень етнічної толерантності та відсутність ксенофобії, проте водночас виявили насторожене ставлення стосовно готовності до контактів з представниками більшості інших національностей. Схильність до досить тісних, безпосередніх контактів з боку біль-

пості опитаних була виявлена щодо українців, росіян, білорусів та євреїв, тобто тих, з ким є значний історичний досвід спільного проживання. Щодо громадян інших східнослов'янських народів, то тут спостерігається рішуча «східноєвропейська відокремленість». Молдовани та кримські татари не входять у коло «близьких», але загалом терпимо сприймаються населенням. Представники афро-азіатських країн не розглядаються навіть як постійні жителі України. Досить високий відсоток респондентів вважає, що взагалі неприпустимо пускати до країни представників кавказьких народів (30%), циган (39%) та афганців (29%). Така ситуація пояснюється ставленням до збільшення кількості мігрантів — представників цих етнічних груп. Майже половина респондентів висловила своє негативне ставлення до мігрантів. Загалом інтегральний індекс ксенофобії в українському суспільстві становить 4,46 за семибальною шкалою. За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології рівень ксенофобії в українському суспільстві має сталу тенденцію до зростання. Ймовірно, що зростання психологічного напруження в міжетнічних відносинах населення України тісно пов'язане з негативною динамікою виявів насильства за мотивами расової та національної ворожнечі. В останні десятиліття, коли глобалізаційні процеси у всіх сферах матеріального і духовного життя нашої країни прискорилися, проблема повсякденного мирного співіснування представників різних рас і народів постала актуально як ніколи, а проблема міжетнічних стосунків в українському суспільстві дедалі зростає. У засобах масової інформації почали з'являтися статті про напади на іммігрантів з країн Азії та Африки на київських вулицях.

Про зниження рівня толерантності в українському суспільстві свідчать дані інших соціологічних опитувань. Стійку тенденцію зростання має і рівень ксенофобії в українському суспільстві. Попри фактичну відсутність міжнаціональних конфліктів, *рівень толерантності* у психологічному вимірі постійно *знижується*, натомість спостерігається тенденція до зростання таких форм нетерпимості, як ізолюваність та ксенофобія.

Зростання психологічної напруги в міжетнічних стосунках населення України активізувало проблему насильства за мотивами расової та національної ворожнечі. Стурбованість з приводу тенденції зростання расистських нападів в Україні висловлюють міжнародні організації, зокрема Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

Аналіз чинників, що впливають на рівень толерантності в українському суспільстві.

1. Динаміка етнічного складу населення України. В Україні скорочується чисельність більшості національних груп, які традиційно жили в Україні, зокрема болгар, молдован, білорусів, євреїв, татар, ромів, німців. Водночас дедалі більшої актуальності у сфері міжнаціональних взаємин набувають питання, пов'язані з міграцією до України представників етносів, які раніше не проживали на її території.

2. Репатріація кримськотатарського населення. Нині кримські татари становлять 12,1% населення АР Крим. Порівняно з 1989 р. їх кількість зросла у 6,4 раза. Складність процесу облаштування та інтеграції кримських татар в український соціум, виражені культурні та релігійні відмінності населення автономії негативно позначилися на рівні толерантності в регіоні.

3. Слабка інтегрованість ромської громади в український соціум. За даними Всеукраїнського перепису населення України у 2001 р. представники ромської меншини в етнічній структурі українського суспільства становлять 47,6 тис. Проте Бюро з питань демократії, прав людини і праці Державного департаменту США у своєму Звіті за 2006 рік наводить дані про проживання в Україні 400 тис. ромів та звертає увагу на високий рівень нетерпимості до представників ромської меншини з боку правоохоронних органів². У Звіті також наводяться факти порушення прав ромів щодо їхньої соціалізації: відсутність можливості здобути освіту, отримати медичну допомогу, житлова проблема тощо. Зазначенні чинники зумовлюють вкрай низьку інтегрованість ромів в українське суспільство, їхню соціокультурну замкненість та низький рівень толерантності з боку населення країни.

4. Зростання нелегальної міграції. Транзитний потік нелегальних мігрантів територією України зі Сходу до західноєвропейських країн супроводжується їх частковим «осіданням» в Україні. Так, на початок 2007 р. за даними Департаменту міграційної служби в Україні зареєстровано 2275 біженців з 50 країн світу³. Оскільки прибулі, як правило, не «розчиняються» в країні-донорі та схильні до створення маргінальних структур, можна прогнозувати, що проблема нелегальної міграції й надалі провокуватиме зростання рівня ксенофобії, нетерпимості і, відповідно, зниження рівня толерантності в українському суспільстві.

5. Ксенофобія в АРК. Напруження у стосунках між кримськими татарами та місцевим населенням є виявом та джерелом етнічної нетерпимості, підсилюваної діяльністю проросійського крила «кримського козацтва», зокрема таких його формувань, як Кримський козачий союз, Бахчисарайський курінь «Війська Запорозького» та ін.

6. Поширення міжетнічної нетерпимості каналами ЗМІ. Формування, поширення або подолання етностереотипів у суспільній свідомості значною мірою залежить від того, як висвітлюють засоби масової інформації питання міжетнічних стосунків у суспільстві.

В Україні державна політика сприяння високому рівню толерантності спирається на достатньо широку політико-правову основу. Проте в українському суспільстві і далі зростає рівень психологічної відокремленості, національної ізоляції певних етнокультурних груп, рівень ксенофобії, через інформаційні ресурси Інтернету тиражуються етнічні стереотипи. Зниження рівня толерантності негативно впливає на міжнародний імідж України як європейської правової демократичної держави. Створюється потенційна загроза мирному співіснуванню численних етнічних груп та національних меншин, що перешкоджає національній консолідації та єдності країни, становленню громадянського суспільства та розвитку української політичної нації.

Отже, до основних *чинників*, що впливають на зниження рівня толерантності в українському суспільстві, належить *динаміка зміни* етнокультурної структури населення в українському суспільстві: скорочується чисельність представників етнокультурних груп, які традиційно жили в Україні (болгар, молдован, білорусів, євреїв, татар, ромів, німців), натомість збільшується кількість представників тих етносів, які не проживали традиційно на її території (азербайджанців — 20% динаміка зростання, корейців — кількість яких збільшилася вдвічі, а також арабського населення, інших вихідців з країн Південно-Східної Азії, Індії та Пакистану).

Нетолерантне сприйняття, як протиставлення толерантному, є виокремлення іншого у зону відторгнутих — ізоляції буття. Саме тому проблема існування відчужених етносоціокультурних груп є однією з перешкод становлення високого рівня толерантності в українському суспільстві.

Згідно з результатами моніторингів динаміки показників національної дистанційності населення, що проводяться Інститутом

соціології НАН України з 2000 р., в українському суспільстві спостерігається вкрай несприятлива тенденція зростання як інтегрального показника національної дистанційованості, так і відчуженості населення України практично від представників усіх національностей. Отримані дослідження показали, що соціально-психологічний базис демократичного розвитку на шляху до відкритого суспільства виявився не настільки благополучним, як це видавалося на перший погляд⁴.

Зростання конфліктного потенціалу, проявів нетолерантності є результатом стрімкого розшарування в суспільстві на «багатих — бідних», кризи багатьох моральних норм, цінностей, закладених в попередні часи, екскалації протистояння під час перманентних за останні п'ять років виборчих і міжвиборчих війн. Взаємна ненависть перетворилася на продукт, який має найвищі рейтинги продаж в Україні не тільки на комп'ютерному, кіно, але й інформаційному ринку. Лексика і поведінка багатьох політиків, журналістів, артистів, тобто людей, які претендують бути елітою суспільства, свідчить про високий рівень нетолерантності, відчуженості, низьку комунікативну культуру, що сприймається часто як суспільна норма, особливо серед підростаючого покоління. Результат — питома вага толерантних громадян в Україні за десять років знизилася більше ніж утричі.

Виклики етнокультурного розмаїття існують як ззовні (ставлення домінантної культурної більшості до меншин), так і зсередини (самоутвердження меншинами власної ідентичності) нашого суспільства. І причини цього досить прозорі. *По-перше*, країна постійно перебуває у стані політико-економічної кризи, а як відомо з багатоговікового досвіду розвитку людства, в таких умовах не може не посилитися напруга у міжнаціональних, міжетнічних стосунках, що знижує поріг толерантності і породжує ксенофобію. Окрім цього, в Україні так звана титульна нація сама почувається новонародженою, а тому налаштована на самоідентифікацію та самоствердження, що нерідко має наступальний характер. *По-друге*, меншини, одержавши у незалежній Україні право на розвиток власних культур, почали їхню розбудову після радянської декоративно-офіційної стагнації, а то й репресивної заборони, часто ущемляючи титульну націю. Крім того, у нашому публічному та й політичному просторі не вироблено розуміння багатоскладової та багаторівневої природи ідентичності, її диференціації на політичну, національну, етнічну і культурну.

Підсумовуючи вищезгадане, можна дійти висновку, що Україна знаходиться в трансформаційному періоді розвитку суспільства від закритого типу до відкритого демократичного суспільства. Цей перехід є болісним у всіх сферах суспільного життя, про що свідчить наявність проявів *нетерпимості* в українському суспільстві і дуже високий рівень *національного ізоляціонізму*. Отже, Україні ще далеко до міжетнічної та міжрасової толерантності. На жаль, факти свідчать, що наразі ми рухаємося у протилежному напрямі.

Повідомлення про випадки насильства на расистському ґрунті ставлять перед Україною завдання створити ефективні механізми протидії та реакції на такі тенденції. Зокрема, Україні слід спрямовувати свої зусилля на створення правової бази, приведення національного законодавства до міжнародних стандартів, формування державної політики щодо боротьби з проявами расизму і ксенофобії.

Зауважимо, що під діями, спрямованими на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, треба розуміти будь-які дії (публічні виступи, розповсюдження матеріалів у ЗМІ, їх поширення через комунікаційні мережі тощо), якими особа висловлює своє явно негативне ставлення, огиду, неприязнь, ворожість до певних етнічних, расових чи релігійних груп, щоб викликати у інших осіб такі самі почуття і ставлення до цих груп, до їх побуту, способу життя, культури, звичаїв тощо. При цьому немає значення, чи вдалося досягнути своєї мети. Пряме чи непряме обмеження прав громадян стосується будь-яких прав громадян, якими вони наділені Конституцією України та законами України.

Головний засіб протидії цим небезпечним процесам — формування громадянського суспільства. Однією з характеристик громадянського суспільства є співпраця державних інституцій з неурядовими організаціями з питань дотримання прав людини та боротьби з проявами ксенофобії. Важливу роль у протидії небезпечним явищам відіграють ЗМІ. Актуальним є поширення соціальних рекламно-інформаційних матеріалів, спрямованих на формування толерантності у різновікових груп населення.

Таким чином, сьогодні відбувається процес усвідомлення державними органами України актуальності і значущості проблеми расизму і ксенофобії в українському суспільстві. На жаль, на сьогодні не існує єдиної державної політики стосовно запобігання та протидії проявам нетерпимості в Україні. Державні структури, на які покладені обов'язки вирішувати це питання, іноді діють

неузгоджено, покладаючись на своє власне бачення існуючої проблеми, не звертаючись до досвіду європейських країн, які мають багато позитивних прикладів боротьби з расизмом і ксенофобією. Слід звернути увагу, що намагаючись застосувати досвід інших країн, необхідно враховувати різницю історичних обставин, за яких цей досвід формувалася та в яких він може бути застосований.

Маємо підстави вважати, що тільки сьогодні спостерігається зміна усвідомлення серйозності проявів нетерпимості представниками органів державної влади. Однак єдина державна політика знаходиться в зародковому стані, що негативно впливає на міжнародний імідж України і провокує поширення ксенофобських і расистських настроїв серед широких верств населення.

Підсумовуючи вищезазначене, слід додати, що сьогодні перед Україною постає нагальна потреба у скоординованій превентивній діяльності усіх органів державної влади та громадянського суспільства, чіткої державної політики, яку можливо розробити з урахуванням позитивного досвіду країн-членів ЄС та науково-дослідницької роботи з вивчення причин проявів ксенофобії та дискримінації за етнічною ознакою в українському суспільстві.

Україна ратифікувала низку міжнародних документів у сфері боротьби проти расизму та нетерпимості, зокрема Європейську конвенцію про захист прав та основних свобод людини, Конвенцію ООН про статус біженців, Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. На законодавчому рівні Українська держава створила сприятливе політико-правове поле для забезпечення високого рівня толерантності, гарантування прав національних меншин, запобігання всім формам нетерпимості у суспільстві. Проте зниження загального рівня толерантності в країні свідчать про необхідність вироблення комплексної та гнучкої державної політики у сфері етнополітичних відносин. Нагальною потребою є прийняття Концепції етнонаціональної політики в Україні, яка б визначала конкретні механізми її реалізації з урахуванням наявних тенденцій розвитку міжетнічних відносин в українському суспільстві. Також потребує вдосконалення практика моніторингу впровадження та дотримання чинних законодавчих норм, що передбачають відповідальність за розпалювання національної ворожнечі та расової ненависті.

Нейтралізація основних чинників міжетнічного напруження, утвердження високого рівня толерантності в українському

суспільстві потребують додаткових зусиль з боку органів державної влади. На нашу думку, стратегічними напрямками державної політики щодо підвищення рівня міжетнічної толерантності можуть бути такі:

У сфері державного управління. З метою вироблення гнучкості державної політики щодо політики сприяння високому рівню толерантності та запобігання всім формам міжетнічної нетерпимості необхідний системний моніторинг основних джерел, тенденцій виявів нетерпимості в Україні. Потрібний комплекс заходів сприяння високому рівню толерантності в українському суспільстві та протидії всім формам ксенофобії, нетерпимості, екстремізму. Такі заходи може містити, зокрема, Концепція етнонаціональної політики в Україні.

У сфері культури та освіти. Набуття високого рівня толерантності має бути складовою та стратегічним пріоритетом державної культурної та освітньої політики. Концептуальною основою поряд з визнанням цінності культурної багатоманітності української політичної нації має стати запобігання культурній винятковості, налагодження конструктивного міжкультурного діалогу та взаємодії усіх етнокультурних груп в українському суспільстві.

У розвитку співпраці з міжнародними та громадськими організаціями. Важливе значення має вивчення міжнародного досвіду, подальша адаптація вітчизняного законодавства до норм міжнародного права, співпраця з міжнародними організаціями у питаннях запобігання та подолання конфліктів на етнонаціональному ґрунті. Зокрема, доцільним є врахування досвіду Європейського Союзу, ОБСЄ, ООН.

В інформаційній сфері. Підвищувати позитивний вплив засобів масової інформації на формування колективної свідомості, зокрема на утвердження у суспільстві об'єднувальних цінностей, побудованих на пріоритеті громадянських засад і прав людини. Ефективним засобом популяризації ідей толерантності та стати соціальна реклама.

¹ Рівень толерантності в Україні. Соціологічне дослідження. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tolerance.kiev.ua/img/pdf/report.pdf>.

² Бюро з питань демократії, прав людини і праці Державного департаменту США. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.web.usembassy.kiev.ua>

³ Департамент у справах біженців і притулку Державного комітету у справах національностей та релігій. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/artical?>

⁴ Динаміка національної дистанційованості (Моніторинг). Інститут соціології НАН України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiss.com.ua/txt/doc/3011>.

Наталія Макаренко

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВИТОКИ Й МОДЕРНІ ВИКЛИКИ (ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ФОРМАТ)

У статті розглянуті умови формування національної ідентичності, історичні та геополітичні обставини, які зумовили її регіональний характер. В історичній ретроспективі розглянуто зовнішні та внутрішні фактори, вплив яких значною мірою зумовив відмінності в національній ідентичності населення Півдня України.

***Natalia Makarenko** **The regional dimension of national identity: origins and contemporary challenges (South Ukrainian format).** *In this article we are talking about conditions of national identity forming, historical and geopolitical circumstance witch provide it regional character. In historical view we are talking about outside and inside factors, there influence become a differentiation in national identity of the Southern Ukraine citizens.**

Майбутнє незалежної України пов'язане з процесом формування солідарної політичної нації. Значною мірою успішність націотворчого процесу в Україні загалом і процесу формування національної ідентичності, якому притаманний ще й регіональний вимір, зокрема, визначається синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної і етнічної.

Аналіз, в історичній ретроспективі, факторів, які зумовили регіональний вимір української ідентичності і визначають сучасні тенденції регіональних особливостей, є метою цієї наукової розвідки. Актуальність зазначеної проблематики підтверджується численими дослідженнями українських авторів — Л. Нагорної, О. Майбороди, Ю. Римаренка, О. Картунова, С. Кисельова, А. Ко-

лодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, Ю. Саєнка, Т. Рудницької, М. Шульги та інших.

Один з найвпливовіших західних дослідників Е. Сміт характеризує національну ідентичність як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка¹. За Смітом, національна ідентичність може поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей — класовою, релігійною, етнічною. Остання є однією з найпоширеніших і найбільш стабільних форм ідентичності, в основі якої лежить спільність походження, мови, традицій. Що ж до регіональної ідентичності, то вона є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії.

Формування ідентичності української спільноти відбувалося і надалі відбувається в процесі взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично. Процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, а за висловом Л.Нагорної — «розмивався» трагічними обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ². На обставини розвитку українських земель, формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій наголошували і наголошують як вітчизняні, так і західні дослідники. Зокрема, С. Гантінгтон зазначав, що лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її (Україною — *прим. авт.*) центром ось уже декілька століть³. Складність і трагізм долі української нації полягає в тому, що Україна знаходиться не лише на перетині цивілізацій, а й сама пересікається цим перетином на різні частини, причому ця різність, на жаль, є дуже багатовекторною.

Регіональна диференціація в Україні з відмінними ідентичностями — вагомий чинник впливу на суспільно-політичні процеси. Саме так сприймає Українську державу переважна більшість власних громадян: 47,4% українських громадян, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в квітні 2005 р., визнали наявність розколу за регіональною ознакою⁴.

Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав (Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, Румунії, Чехословаччини і, врешті, Радянського Союзу (який де-факто був наступною моделлю Російської імперії), в умовах відсутності власної державності (за винятком епохи Київської Русі, короткочасного існування держави Богдана Хмельницького та УНР) відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах в їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети і, зрештою сформували, за висловом Л. Нагорної, регіональні коди й традиції⁵. Інтерпретація історичного минулого, його усвідомлення сьогодні та розуміння майбутнього відбувається крізь призму цього історичного досвіду, відображеного в історичній пам'яті, яку багато вчених вважають базовим елементом національної самототожності.

Державна територія України дійсно має *інтеграційний* характер, тобто включає регіони, які тривалий час розвивалися в складі різних держав, що найбільшою мірою й визначає помітні регіонально-культурні відмінності. Але, акцентуючи увагу на цій обставині, фактично не враховується те, що основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була географія етнічних українців, розуміння їхньої єдності у середовищі культурних та політичних еліт. Це і визначило той факт, що близько 95 відсотків державної території України — це українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Тому із заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), і з півночі на південь (від Чернігівської області до північного Криму) етнонаціональна структура населення є доволі однорідною і характеризується великим превалюванням етнічних українців. А безперечно поліетнічний характер має лише Крим та порівняно невеликі прикордонні ареали.

Проблеми регіональності характерні не тільки для України, але й для інших країн світу. Так, багато країн Західної Європи відзначаються розмаїттям культурних регіональних ідентичностей, що склалися історично. Наприклад, у Бельгії межа культурного розходження пролягає між валлонами і фламандцями, у Великобританії — між англійцями, шотландцями і валлійцями тощо. У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує

над національною. Але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику «центру» в економічній, культурній, мовній та інших сферах. Тому втрата ідентичності в умовах глобальної конкуренції для сучасних суспільств стає екзистенційною загрозою, питанням «впізнання» та збереження себе у глобалізованому світі. Ідентичність як «ключовий елемент суб'єктивної реальності» (П. Бергер) стає важливим чинником внутрішньої та зовнішньої політики держав, оскільки забезпечує солідарність громадян, консолідацію суспільства.

Регіональна диференціація в Україні набагато складніша, ніж стереотипізований поділ на Західну та Східну Україну. Адже неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів — Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами.

Територія Південної України є порубіжжям східноєвропейського та середземноморського просторів — геостат. Тут, на думку О. Реєнта, межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною⁶. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна і Південна — відповідно, 300 і 200 років, причому південна плита понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі, а згодом 200 років у російському, державність якого формувалася, скориставшись основами суспільно-політичного ладу азійського типу. Порубіжність на межі християнського і мусульманського світів, відмінності яка вона спородила, зазнали екстраполяції на майбутнє.

Одним з факторів складання диференційованих рис південноукраїнської ідентичності є процес формування національного складу населення. З другої половини XVI ст. відбувалось інтенсивне заселення південних окраїн Росії: території між Доном і лівими притоками Дніпра і Десни. Сюди почався інтенсивний відтік населення з центру країни, який тривав до середини 30-х, а місцями і до 50-х рр. XIX ст. З початку XVIII ст. цей південний край, який до того через низьку заселеність, економічний застій не мав регіонального статусу в сучасному розумінні, дістав загальну назву «Новоросія», «Новоросійський край», що свідчило про виокремлення нового регіону України. Внаслідок інтенсивного «перемішування»

формувався особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю⁷. Райони «нового освоєння» російська влада намагалася опанувати шляхом прискореної модернізації. Колонізаційний потік охопив різні станові групи населення; прибували тисячі російських й українських та інонаціональних переселенців. На початку ХІХ ст. (1806 р.) уряд дозволив переселятись у Південну Україну іноземним колоністам-землеробам, вівчарям, шовководам⁸. Переселенці отримували великі земельні наділи, звільнялися на 50 років від податків і назавжди від рекрутчини, мали позики та ін.⁹. Багато німецьких колоній виникає у Таврійській, Катеринославській та Херсонській губерніях (Південно-Східна Україна). Стимулюючи заселення цих земель німцями, уряд намагався вирішити завдання освоєння величезних земельних територій, захисту кордонів після ліквідації Запорозької Січі. Темпи зростання німецьких колоній були вражаючими. Так, якщо в 20-ті роки ХІХ ст. в Херсонській губернії було 40 поселень, Таврійській — 50, Катеринославській — 26, то в 1915 р. їхня кількість досягла 233 колонії¹⁰. У Південній Україні, в Причорномор'ї, виникло 4 шведські колонії¹¹. Наприкінці ХVІІІ — перші три десятиріччя ХІХ ст. після російсько-турецьких війн болгари масами переселялися на південь Росії, шукаючи порятунку від турецьких репресій¹². Болгари заснували ряд поселень у Новоросії і Південній Бессарабії. Колоністи, серед яких переважали землероби, отримали від царського уряду колоністські права, статус і пов'язані з цим пільги. Мала місце також болгаро-грецька колонізація Криму, яка йшла головним чином морським шляхом¹³.

За умовами мирного договору з Туреччиною (1700 р.) українське населення одержало право вести господарську діяльність на землях південніше Запорозжя. Це важливо для нас з такої точки зору: на землі Північного Причорномор'я поширювалося слов'янське, українське населення, що саме по собі змінювало етнополітичну ситуацію на цих територіях і, крім того, стимулювало етногенетичні процеси серед місцевого етносу.

На кінець ХVІІІ ст. із приєднанням до Росії у 1783 році Кримського ханства і Правобережної України внаслідок поділу Речі Посполитої у 1793 році завершилося формування локальної території України. Південна Україна разом з Правобережною та Лівобережною опинилася в складі Росії. Приєднуючись до Росії, Південна Україна мала досить яскраво виражені регіональні ідентифікації насамперед у сфері управління, землекористування, соціальної

стратифікації. Однак, набравши по приєднанні певної автономії, поступово втрачала її разом з ознаками регіональних особливостей, які царський уряд намагався уніфікувати, наблизивши їх до загальноросійського формату. Одним з перших кроків стало істотне обмеження, а з другої половини XVIII ст. ліквідація гетьманства (1764 р.). Другим кроком уряду, пов'язаним з поширенням влади, стало запровадження у 1797 р. кріпацтва у Південній Україні.

У Південно-Східному краї (Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях) нацменшинне населення становило на початку XX ст. 1,600 тис. чол. Серед них було євреїв — 553 тис., тюрко-татар — 288 тис., німців — 278 тис., молдаван та румун — 155 тис., а також найбільша в Україні кількість росіян — 2 млн. 360 тис. Згідно з статистичними даними на 1916 р. у Катеринославській губернії українці становили — 68,9%, Херсонській — 53,5%, Таврійській — 42,2%¹⁴. На карті В. Кубійовича «Переселення на початок XX ст.» відображено міграційні процеси серед трьох народів: українців, росіян, поляків. Аналізуючи карту, можна виділити два основні райони імміграції в Україну. По-перше, це Донбас і Катеринослав — райони швидкого і активного промислового розвитку, куди мігрували переважно росіяни з Центрально-Промислового та інших районів Росії. Південно-Східна Україна мала низьку густоту заселення (0,34–0,71 душ)¹⁵. У 1890–1930 рр. сюди переселилося приблизно 2 млн, здебільшого росіян, що оселилися у містах і промислових центрах¹⁶. Це, звичайно, згодом привело до зменшення в національному стані посядання українців у цих регіонах.

Відсутність українців у містах вражала. Оскільки багато міст виконували роль адміністративних і військових центрів, вони притягували до себе російських чиновників і солдатів. Деякі дані для аналізу містить «Статистический ежегодник России. 1916 г.»¹⁷. В ньому, зокрема, вміщено таблицю, яка відбиває не лише питому вагу населення різних національностей в українських губерніях, а й показує, який відсоток цього населення проживав у містах.

Важливим чинником, який пояснював велику перевагу росіян у середовищі пролетаріату, було те, що в Росії, на відміну від України, промисловість існувала ще з XVIII ст. Тому, коли розпочався промисловий бум та урбанізація, українці виявилися неготовими взяти в них участь. За даними перепису 1897 р. у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян¹⁸. Серед найдосвідченіших

робітників важкої промисловості Півдня тільки 25% шахтарів і 30% металургів становили українці. Навіть на цукроварнях Правобережжя російських робітників налічувалося майже стільки ж, як і українських.

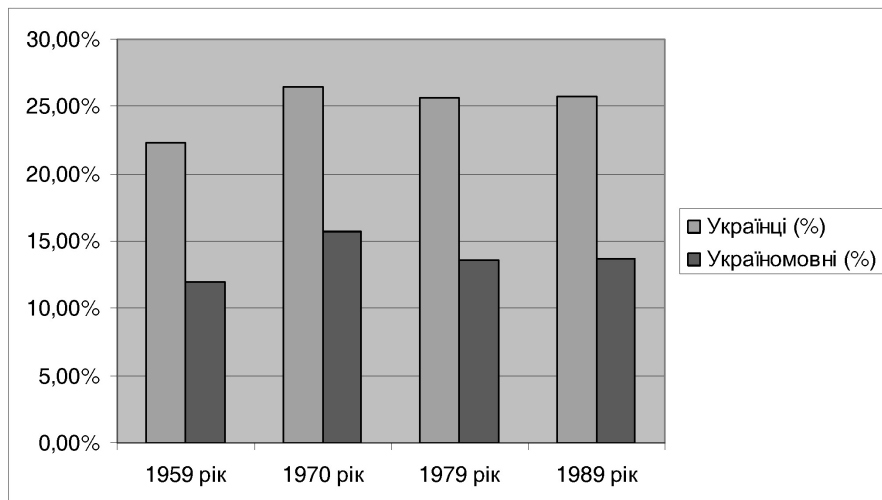
Губернії	Українці		Велико-роси		Євреї		Поляки		Німці		Інші
	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	% в губ.	В міст.	В міст.
Волинська	70,1	19,7	3,6	19,0	13,2	50,8	6,2	7,6	5,7	0,9	1,2
Катерино-славська	68,9	27,6	17,9	46,6	4,7	26,0	0,6	1,8	3,9	1,0	4,0
Київська	79,2	28,1	6,1	33,1	12,2	31,0	1,9	4,7	0,4	1,1	0,2
Подільська	80,9	32,4	3,4	14,9	12,3	46,1	2,3	4,8	0,1	0,2	1,0
Полтавська	92,9	57,2	2,6	11,4	4,0	29,3	0,1	1,1	0,2	0,4	–
Таврійська	42,2	10,4	27,9	49,1	3,8	11,9	0,7	1,9	5,4	1,5	19,2
Харківська	80,6	54,2	18,1	39,8	0,5	3,2	0,2	1,3	0,4	0,8	0,2
Херсонська	53,5	17,2	21,0	45,0	11,8	28,4	1,1	3,1	4,6	1,7	7,1
Чернігівська	85,7	48,8	8,9	23,0	5,1	26,0	0,1	0,6	0,2	0,2	0,1

Форсована індустріалізація 30-х рр. ХХ ст. Східного і Південного регіонів супроводжувалася трансформацією культурних установ та орієнтирів поведінки. Титульний етнос домінував у цих регіонах лише за «крипто-формальною демографічною ознакою»¹⁹, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище.

Політика «розчинення» українців південних областей іноетнічним населенням, що неухильно проводилося імперською владою, була продовжена в радянський період. «Інтернаціоналізація» Півдня та Сходу — сформувала у населення цієї частини України особливості ментальності, посилила диференціацію в рамках єдиного географічного простору. Вагомим важелем такої політики було перемішування населення та політика русифікації. Масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, становили основу формування нової наднаціональної спільноти — «радянського народу» як соціальної бази режиму.

Етнічна композиція змінювалася не на користь української нації. За даними міграційної статистики, в 60–70-ті рр. ХХ ст. рр. Україна внаслідок міграції втратила 680 тис. українців, одночасно

в Україну прибуло 940 тис. осіб інших національностей²⁰. За 30 років (1959–1989 рр.) абсолютна чисельність росіян в Україні виросла на 60% (1,5 млн осіб)²¹. Розміщення росіян було неоднорідним у різних областях України. Найбільше їх жило у Донецько-Придніпровському регіоні, а також у двох областях Південного регіону (Кримській та Одеській). Крим і Донбас мали найменшу питому вагу українського населення. Так, у Криму на початок досліджуваного періоду вона становила 22,3% (єдина в Україні область, де українці становили меншість населення²². Відповідно, в Криму був найвищий, порівняно з іншими регіонами, відсоток українців зросійщених за мовою. Він становив майже половину загальної кількості українців у Криму — 47,03% (на 1959 р). У співвідношенні з питомою вагою українців у Криму частка україномовних на графіку має такий вигляд:

Невтішне для української мови становище в Криму було прямим наслідком послідовного пресингу з боку Москви і відповідних кроків Міністерства освіти України. І це незважаючи на те, що Крим тільки-но увійшов до складу УРСР і на півострів спрямовувався величезний потік україномовного населення. Але логіка і об'єктивні потреби у наданні знань з української мови не бралися до уваги.

17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила відповідно до союзного «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про

подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР»²³. У січні 1960 року була підготовлена записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР», а 26 травня 1983 р. був прийнятий документ «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик»²⁴. Метою цих документів було прискорення процесу русифікації. Українській мові відводилася роль периферійної, другорядної мови спілкування сільських школярів. У містах кількість учнів, що навчалися російською, в рази перевищувала тих, хто навчався українською. У Сімферополі, Одесі, Миколаєві у 1959/60 навчальному році російською мовою навчалося від 90% до 98% всіх учнів, у Севастополі — 97,7%²⁵.

Серед 15 кримських газет, які виходили в Криму російською мовою, українською бачили світ «Кримська правда» і «Кримський комсомолец» (як дубляж російської). Наклад «дублерів» був набагато нижчим від тиражу «основного складу». Так, «Крымская правда» у 1960 році мала тираж російською мовою — 80000 примірників, а українською — 15000, «Крымский комсомолец» у 1962 році налічував російською — 28 600, українською — 1 200 примірників²⁶.

Різний історичний досвід, закріплений в історичній пам'яті, архетипах проектувався на весь комплекс елементів суспільної свідомості, зумовивши такі параметри розмежування: ментальність, політична культура, мова. Мовна поведінка була і залишається найпомітнішим чинником регіонального виміру національної ідентичності. Згідно з даними соціологічних опитувань, у всіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації, а саме: знання мови, громадянства, національності батька та матері, знання історії, місця мешкання та місця народження — респонденти з різних регіонів виокремлюють в першу чергу знання мови, інші критерії загалом між собою розрізняються незначною мірою.

Попри потужні консолідаційні властивості мови сьогодні мовний фактор є більш роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. В Україні внаслідок вищевикладених чинників виокремилися декілька мовно-культурних регіонів — переважно україномовний Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим)

ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). Станом на 2003 р. співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке²⁷:

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Південь	Схід	Загалом дорослі
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4Ю0	12,2	5,4	6,0

Отже, мовний контраст є дуже суттєвим. Відповідно, різниця фігурує і в системі цінностей населення Заходу, Сходу та Центру України, і в критеріях регіональної національної ідентичності, в основі якої, як вже зазначалося, лежить не лише спільність походження, а й мова, традиції. Результати соціологічних опитувань показують, що колективна пам'ять українців має регіональну специфіку, яка, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, в політичних орієнтаціях²⁸.

Таблиця 1

Яка ваша національність?	%		
Вибірка 2000, відповіді 2000 (100%)			
	Українець	Росіянин	Інша
Київ	80,6	16,7	2,8
Північний регіон	94,5	4,9	0,5
Центральний	88,2	9,3	2,4
Північно-Східний	73,4	22,6	4,0
Північно-Західний	97,2	2,1	0,7
Південно-Східний	82,8	14,6	2,6
Західний	96,2	2,9	1,0
Південно-Західний	90,6	4,7	4,7
Південний	76,6	15,9	7,5
Крим	20,8	73,3	5,9
Східний	55,1	42,0	2,9
Всього	78,3	18,8	3,0

Дослідження, проведенні 2002 року фондом «Демократичні ініціативи» та центром «Социс»²⁹, підтверджує тезу про те, що коли розглядати питання про визначення національності і рідної мови з урахуванням регіональних розбіжностей, то культурні ідентифікації серйозно відрізняються одна від одної (див. табл. 1, 2).

Таблиця 2

Ваша рідна мова?	%		
	Вибірка 2000, відповіді 2000 (100%)		
		Російська	Інша
Київ	64,8	35,2	0
Північний регіон	88,0	11,5	0,5
Центральний	83,7	15,4	0,8
Північно-Східний	61,0	37,9	1,1
Північно-Західний	97,9	2,1	0,0
Південно-Східний	64,8	34,3	0,9
Західний	96,2	3,8	0,0
Південно-Західний	89,4	7,1	3,5
Південний	60,2	35,8	4,0
Крим	10,9	86,1	3,0
Східний	19,7	78,3	1,9
Всього	65,4	33,3	1,3

Висновки. Регіоналізм в Україні є об’єктивною реальністю. До основних факторів, що протягом усієї історії України, починаючи з епохи Київської Русі, впливали або зумовлювали процес формування національної ідентичності, її регіональних особливостей, належать державність (точніше, бездержавність України, за винятком нетривалих періодів), територіальне розчленування українських земель і, відповідно, різний історичний досвід, набутий ними, диференційована історична пам’ять і, як наслідок, — інші параметри диференціації.

Наявні територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються економічною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів. Про це свідчить, зокрема, ситуація, що виникла під час виборів Президента України 2004 року. Регіональна ідентичність розглядається як багаторів-

нева структура, що складається з ідентифікації територіальної, соціальної, етнічної, політичної, релігійної тощо. Регіональна ідентичність дає змогу кожному індивідові відчутти себе частиною спільноти, постає об'єднуючим фактором. Водночас, виступаючи мобілізуючим ресурсом, регіональна ідентичність є основою формування регіоналізму як соціально-політичного руху.

Разом з тим, Україна не є штучним уламком колишніх великодержав, який постійно вимагав би творення різних ідеологічних проєктів для підтримки своєї цілісності, а наближається за історично-етнополітичними засадами в один ряд з іншими централь-но- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державоформуючої нації. Тобто Україна має всі необхідні об'єктивні етногеографічні підстави бути національноцілісною державою. А основним гарантом суспільної єдності України є цілісність самої української етнічної нації, яка за всіма параметрами має державоформуючий характер і необхідні історично-географічні передумови для формування ефективної системи взаємозв'язків з етнонаціональними меншинами (тривале, переважно безконфліктне, проживання на одній території, порівняно високий рівень компліментарності та ін.)³⁰.

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 149–150.

² Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. — 1997. — №7–8. — С. 48.

³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — С. 209, 255.

⁴ Див.: Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2001. — №6 (18). — С. 14–16.

⁵ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 111.

⁶ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 97.

⁷ Див.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 125.

⁸ Шелухин С. Немецкая колонизация. — Одесса, 1915. — С. 29.

⁹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 44–45.

¹⁰ Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. — 1994. — №5. — С. 20.

- ¹¹ Сергійчук В. Земля, яка стала рідною // Відродження. — 1995. — № 2. — С. 72.
- ¹² Наулко В.І. Географічне розміщення народів в УРСР. — К., 1968. — С. 20.
- ¹³ Арш Г.Л. Греческая эмиграция в Россию в кон. XVIII — нач. XIX в. // Советская этнография. — 1969. — №3. — С. 83–84.
- ¹⁴ Матеріали к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский коммунист. — №1. — М., 1919. — С. 39.
- ¹⁵ Там само. — С. 37.
- ¹⁶ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Т. 1. — К., 1994. — С. 148.
- ¹⁷ Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 68–69.
- ¹⁸ Там само. — С. 18.
- ¹⁹ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України. — С. 99.
- ²⁰ Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). — К., 1977.
- ²¹ Товкун В.И. Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. — 1968. — С. 142–147.
- ²² Див.: Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К., 1974. — С. 24–25.
- ²³ Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР // Радянська школа. — 1959. — №1. — С. 3–19.
- ²⁴ Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик // Правда. — 1983. — 27 мая.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 15. — Оп. 15. — Спр. 2683. — Арк. 24–25.
- ²⁶ Летопись периодических изданий СССР. — 1961–1965 гг. — Ч. II. Газеты. — М., 1967.
- ²⁷ <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>
- ²⁸ Див.: Воропаєва Т.С. Психологія національного буття: регіональні відмінності // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — С. 259–261; Макеев С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет — України, 1996. — № 15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід — Захід: компроміс чи конфронтація? // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116; Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998.
- ²⁹ Див.: Кисельов С., Сальникова А. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 31–41.

³⁰ Дністрянський М. С. Геополітична культурна цілісність України. Об'єктивні реалії, модерні виклики та перспективи зміцнення. (<http://diagnostics.org.ua/ru/>)

Юлія Лихач

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано історію становлення та теперішній стан забезпечення прав національних меншин, підсумовано національний досвід впливу державних органів влади на правовий статус національних меншин та окреслено перспективи вирішення зазначеної проблематики.

Yulia Lykhach Current problems of the legislative ensuring of the national minorities' rights in Ukraine. In the article the history of becoming and nowadays state in the sphere of providing of rights for the national minorities is analyzed, and national experience of influencing of state organs of power is described on legal status of national minorities and the prospects of decision of this row of problems are outlined.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Важливість забезпечення прав національних меншин є однією з найважливіших проблем, які постають перед Україною, особливо це питання стає актуальним з огляду адаптації українського законодавства до європейських стандартів. Поряд з економічними, соціальними та культурними питаннями захисту прав нацменшин значна увага приділяється забезпеченню їх політичних прав, хоча в нормативно-правовій базі українського законодавства існує ряд прогалин і суперечностей, які потребують узгодження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема захисту прав національних меншин в українському законодавстві досліджується такими авторами, як О. Антонюк, О. Биков, М. Вівчарик, В. Котигоренко, Л. Лойко, О. Майборода, В. Євтух, М. Михальченко, О. Мироненко, П. Надолішній, О. Нельга, Г. Перепелиця, І. Попеску, С. Римаренко, Ф. Рудич, Л. Рябошапко, М. Степико, Ю. Тищенко, Р. Чубаров, Ю. Шемшученко, М. Шульга.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження законодавчої бази України щодо забезпечення прав національних меншин.

Виклад основного матеріалу. В Україні наявна досить широка політико-правова база у сфері забезпечення прав національних меншин, що почала формуватися ще з часів проголошення Україною незалежності. За 19 років становлення незалежної Української держави було ухвалено низку законодавчих актів і ратифіковано більшість з чинних міжнародних документів, спрямованих на забезпечення прав етнічних груп в Україні.

Першим юридичним актом, у якому зафіксовано рівні права всіх етнічних груп, що населяють Україну, стала Декларація про державний суверенітет, ухвалена 16 липня 1990 року. У ній проголошено, по-перше, що громадяни всіх національностей становлять народ України (розділ II); по-друге, держава забезпечує рівність перед законом усіх громадян, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду та характеру занять, місця проживання та інших обставин (розділ IV); по-третє, держава гарантує громадянам усіх національностей, які мешкають на її території, право вільного національно-культурного розвитку (розділ VIII)¹.

У листопаді 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Декларацію прав національностей, у якій сформульовано принципи національної політики Української держави в нових зовнішніх та внутрішніх умовах. У документі зроблено акцент на те, що Українська держава гарантує усім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, соціальні, економічні й культурні права. Цей принцип конкретизувався в ряді положень, що захищали права етнічних груп як колективних суб'єктів.

Закон України «Про національні меншини в Україні», ухвалений Верховною Радою в червні 1992 р., конкретизував і чітко визначив низку положень, декларованих у двох попередніх документах. У статті 3 Закону закріплюється таке положення: «До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»².

В утвердженій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року Конституції України було законодавчо закріплено

ставлення України як держави до розв'язання національно-культурних і мовних проблем.

Преамбула Конституції дає визначення терміна «Український народ» як громадян України всіх національностей. Тим самим віднині «Український народ» — це поняття політичне, а не етнічне (на відміну від первісного етнічного терміна «український народ» з маленької літери). Більше того, в третій частині Преамбули право на самовизначення закріплено не тільки за «українською нацією», а і за «усім Українським народом», підкреслюючи тим самим, що Україна є Батьківщиною та «рідним домом» для представників усіх національностей, для всіх її громадян³.

Наразі чинне національне законодавство використовує такі терміни:

- «народ» (Декларація прав національностей України 1991 р.);
- «національності», «національні групи» (Декларація прав національностей України 1991 р., Конституція Автономної Республіки Крим 1998 р.);
- «національні меншини» (Закон України «Про національні меншини в Україні» 1992 р., Конституція України 1996 р.);
- «корінні народи» (Конституція України 1996 р.).

На сьогодні Україною ратифіковано низку міжнародних нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав національних меншин (Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Рекомендації щодо мовних прав національних меншин, Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка). У цьому відношенні вітчизняна законодавча база, підкріплена міжнародними зобов'язаннями, теоретично гарантує широкі політичні права для національних меншин, відкриває сприятливі перспективи для їх правової участі у політичному процесі.

Світова і, зокрема, європейська практика свідчить, що особливі права та особливі заходи, необхідні для збереження самобутності, культурної спадщини та гідності меншин, набувають таких форм⁴:

- 1) право меншин на існування;
- 2) право на користування здобутками власної культури і мови та на їх розвиток;
- 3) право меншин на забезпечення для них функціонування національних шкіл та інших навчальних закладів (у тому числі й вищої освіти) з викладанням рідною мовою та контролю за навчальними програмами;

4) надання автономії з передачею меншинам права управляти своїми внутрішніми справами, принаймні у сфері культури, виховання, освіти, релігії, інформації, соціальних справ, із забезпеченням за допомогою субвенцій (на рівні культурної автономії, можливої як за дисперсного, так і компактного проживання меншини) та важелів оподаткування (на рівні територіальної автономії, можливої тільки за компактного проживання меншин), коштів для виконання цих функцій.

5) гарантії політичного представництва в органах, які визначають політику держави як на виконавчому, так і на законодавчому рівнях;

Як свідчить практика, забезпечення цих прав гарантується лише у ефективній взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права, норми яких покликані виконувати властиву їм функцію забезпечення захисту прав меншин, розв'язання конфліктів мирним шляхом — оскільки незабезпечення прав та відсутність взаємодії міжнародного і внутрішнього права може призвести як до погіршення становища національних груп в окремій країні, так і до ускладнення міжнародної ситуації загалом.

З погляду законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні склалася досить вагома база законодавчо-правових документів, що надає їм широкі можливості для реалізації своїх прав.

Так, право меншини на існування в законодавстві України закріплене в Конституції України, «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3), «рівність перед законом громадян України без привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ст. 24)⁵. Згідно з Декларацією прав національностей України (ст. 1) «дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом»⁶.

Також до цієї групи прав можна віднести інші права, що закріплені в Законі України «Про національні меншини в Україні»: право на вільний вибір і зміну національності (ст. 11); право на національне прізвище, ім'я та по батькові (ст. 12); право на вибір способу та форми здійснення своїх прав як одноосібно, так і колективно (ст. 13); право на охорону навколишнього середовища в місцях їх історичного й сучасного розселення (ст. 10); право на

встановлення і підтримання зв'язків з особами своєї національності як усередині країни, так і за кордоном (ст. 15) та деякі інші⁷.

Право представників національних меншин на користування здобутками власної культури і мови, використання і вивчення рідної мови визначене в статті 53 Конституції України: «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства». В статті 10 Конституції України визначено, що «в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом». Стаття 11 Конституції України закріпила право національних меншин і корінних народів на збереження ними етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності⁸.

У Законі України «Про мови в Українській РСР» зазначається, що в місцях компактного проживання національних меншин у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, поряд з українською, можуть використовуватись і їхні національні мови, таке саме положення міститься в ст. 8 Закону України «Про національні меншини в Україні»⁹.

У законодавстві України передбачені рівні права на здобуття освіти, гарантовані всім громадянам, незалежно від етнічного походження. Відповідні положення містять статті 10, 11, 53 Конституції України, статті 6 та 7 Закону України «Про національні меншини в Україні», статті 25–29 Закону України «Про мови в Українській РСР».

Право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах усіх осіб, незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин, гарантоване статтею 3 Закону України «Про освіту»¹⁰.

У ст. 6 Закону «Про національні меншини в Україні» вказується: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток

національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству»¹¹.

Отже, культурна автономія не має нічого спільного з адміністративно-територіальним поділом держави і право користуватися нею мають представники національних меншин, незалежно від місця їхнього проживання, що є особливо актуальним для дисперсно розселених меншин. Оскільки організаційно-правові засади національно-культурної автономії Законом визначено не було, то можна вважати, що такою організаційною формою можуть виступати національні громадські об'єднання (національні товариства, національно-культурні центри, земляцтва тощо) національних меншин. До форм національно-культурної автономії відносять також місцеве національно-територіальне самоуправління (національні райони, селища та інші поселення) на основі того, що вони також мають за мету забезпечення культурного розвитку національних спільнот з урахуванням специфічних умов їх розселення.

Як інші гарантії прав національних меншин можуть розглядатися положення ст. 16 Закону України «Про національні меншини в Україні», відповідно до яких у державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування на розвиток національних меншин. Однак в умовах нинішнього стану економіки України таке положення не може виступати як надійна гарантія¹².

Окрему увагу слід приділити законодавчому забезпеченню гарантій політичних прав національних меншин на представництво в законодавчій та виконавчій владі, а також у виборних органах місцевого самоврядування.

До виборчих прав в Україні слід віднести право громадян України обирати і бути обраними. Саме тому слід проаналізувати українське законодавство щодо надання громадянам, які належать до національних меншин, права обирати і обиратися до органів законодавчої, виконавчої, судової влади та місцевого самоврядування, а також надання можливості висування своїх кандидатів у депутати на виборах.

У ст. 9 Закону України «Про національні меншини» визначено, що «Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на

рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях». Згідно зі ст. 14 того ж самого законодавчого акту «Національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів»¹³.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» «будь-які обмеження прав громадян України щодо участі у місцевому самоврядуванні залежно від їхньої раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними або іншими ознаками забороняються»¹⁴.

Як ми бачимо, з наведених статей законів України, національні меншини повною мірою наділені виборчими правами, але ж існують проблеми практичного характеру, які загострились у зв'язку з переходом виборчої системи України від змішаної (пропорційно-мажоритарної) до суто пропорційної.

По-перше, представникам національних меншин для того, щоб стати суб'єктами політичних відносин, необхідно створити національну громадську організацію. Стаття 13 Закону України «Про національні меншини в Україні» передбачає право національних меншин на утворення громадських організацій.

Сьогодні статус національних громадських об'єднань визначається Законом «Про об'єднання громадян», ухваленим Верховною Радою 6 червня 1992 р. Громадські об'єднання виконують функції політичного рекрутування населення, його активізації, виховання, формування громадської думки в практичній політичній діяльності. У ст. 20 Закону стверджується, що для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, об'єднання громадян користуються правом виступати суб'єктом цивільно-правових відносин, представляти і захищати свої законні інтереси, брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо), вносити пропозиції до органів влади та управління.

Особливим моментом закону «Про об'єднання громадян», відповідно до ст. 14, стало надання національним громадським об'єднанням права висувати своїх кандидатів на виборах до органів

державної влади у відповідності з Конституцією України, Законом про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів. Однак згадана стаття Закону не знайшла свого відображення в існуючому виборчому законодавстві України. Задекларована правова норма відсутня і в Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» у новій редакції від 14 березня 2006 р.

По-друге, якщо звернутися до Закону України «Про вибори народних депутатів України» (із змінами і доповненнями від 7 липня 2005 р.), то побачимо, що вказана норма щодо кандидатів у депутати від національних меншин у законі не відображена. Згідно зі ст. 10 п. 1 Закону, право на висування кандидатів у депутати реалізується лише через політичні партії та виборчі партійні блоки¹⁵.

Однак створити власні політичні партії для не чисельних, але компактно розселених національних меншин є непростим завданням. Згідно зі ст. 10 Закону «Про політичні партії в Україні» відзначається, що «рішення про створення політичної партії має бути підтримано підписами не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів, не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим»¹⁶.

Отже, національним меншинам для реалізації свого права висувати кандидатів на вибори відповідно до Закону «Про національні меншини в Україні» необхідно: 1) створювати партії; 2) вступати у виборчі блоки партій (неофіційно) для занесення своїх представників до виборчих списків кандидатів у депутати від партій чи блоків; 3) ініціювати самовисування свого представника в одномандатних округах під час висунення кандидатів у депутати та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови.

Як приклад, з офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України станом на початок 2008 р. в нашій країні діє декілька партій з виразно етнічним забарвленням — це Партія мусульман України, Партія «Руський блок», Партія угорців України, Демократична партія угорців України.

Та навіть сформувавши власні партії чи виборчі блоки, нечисленні етнонаціональні групи не можуть брати участь у розподілі мандатів, оскільки у розподілі мандатів можуть брати участь партії (блоки), виборчі списки яких, за підсумками голосування на

виборах депутатів, наберуть не менше 3% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні.

Водночас не було дозволено національним товариствам висувати свої списки кандидатів для забезпечення прав національних спільнот, що проживають дисперсно. Однак стаття 14 Закону «Про національні меншини» передбачає це право, а отже — переходячи на суто пропорційну систему, врахування цього є обов'язковим згідно з ч. 3 статті 22 Конституції.

Слід звернути увагу й на те, що народні депутати законодавчим шляхом не залишили громадським організаціям права спостерігати за виборчим процесом, зокрема, бути присутніми на виборчих дільницях під час підрахунку голосів виборців.

По-третє, відповідно до ст. 7 Закону «Про вибори народних депутатів України», місцевості, в яких компактно проживають національні меншини, не мають виходити за межі одного виборчого округу. У випадках, коли кількість виборців, що належать до національної меншини, більша, ніж необхідно для формування одного виборчого округу, округи формуються так, щоб хоч би в одному з них виборці національної меншини становили більшість від кількості виборців у виборчому окрузі.

Висновки. Отже, Українська держава з перших днів свого незалежного існування взяла курс на забезпечення прав для розвитку та самоствердження всіх етнічних груп населення, які проживають на її території. Для цього створена і постійно поновлюється необхідна правова база, ухвалюються декларації та закони, що гарантують права осіб як представників національної меншості, а також права етнічних груп як колективних суб'єктів.

Нормативно-правова колізія в національному законодавстві виявляється у обговоренні та визначенні співвідношення між колективними та індивідуальними правами, позаяк більшість норм законодавчих актів щодо задоволення етнокультурних потреб містить так звані колективні права, приналежні не стільки окремим індивідам якоїсь етнічної групи, скільки цій групі загалом.

Ще одного узгодження потребує термін «національна меншина», який не містить жодного чіткого критерію, за яким представників того чи іншого етносу України можна було б зараховувати до національних меншин. Формулювання не визначає ані часових критеріїв проживання на певній території як умови набуття відповідного статусу, ані певного кількісного цензу для представників тієї чи іншої національності. Окрім того, це суттєво ускладнює

застосування положень законів, які так чи інакше торкаються сфери етнонаціональної політики, і, відповідно, викривлює самі процедури забезпечення й захисту прав національних меншин.

Наступним поняттям, яке необхідно більш конкретно визначити в законодавстві, є «місця компактного проживання національних меншин». Цей термін вживається в низці законодавчих актів, але ніде не має його чіткого визначення і тлумачення. Це, у свою чергу, робить саме поняття надто гнучким для його правового застосування й закладає потенціал для того, щоб надавати відповідного статусу будь-якій території, на якій проживають представники незначної частини національних меншин.

Досить актуальним є питання надання національно-культурним автономіям політичного статусу, оскільки організаційно-правові засади національно-культурної автономії у вітчизняному законодавстві не визначено, що дає привід для обговорення і політичних спекуляцій цією темою. На думку автора, такою організаційною формою можуть виступати національні громадські об'єднання (національні товариства, національно-культурні центри, земляцтва тощо), місцеве національно-територіальне самоуправління (національні райони, селища та інші поселення), що покликані забезпечувати культурний розвиток національних спільнот з урахуванням специфічних умов їх розселення. А спроби внесення національно-культурних автономій до адміністративно-територіального поділу України як окремих суб'єктів може призвести до загострення національних конфліктів.

Право національних громадських об'єднань висувати своїх представників на виборах в органи державної влади має суто декларативний характер. Питання політичного представництва національних меншин в органах законодавчої влади досить гостро постали після переходу до пропорційної системи виборів. Це питання може бути вирішено шляхом надання виборчих квот, як це практикується в більшості країн європейської спільноти, або переходу до мажоритарної системи на рівні місцевих виборів. На рівні виборів до Верховної Ради представництво можливе лише за умови особистих домовленостей між лідерами громадських організацій та партій національних меншин та представниками «прохідних» політичних партій та блоків про надання їм місць у списках.

¹ Декларація про державний суверенітет № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38. — Ст. 429.

² Закон України «Про національні меншини в Україні від 25 червня 1992 р. № 2494-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 529.

³ Конституція України, утворена на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 року № 254к/96-вр // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

⁴ Защита прав меньшинств в Украине: анализ законодательства. — К.: Международный центр перспективных исследований, 2006. — С. 42.

⁵ Конституція України, утворена на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 року № 254к/96-вр // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

⁶ Декларація прав національностей від 1 листопада 1991 р. № 1771-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 53. — Ст. 1.

⁷ Закон України «Про національні меншини в Україні від 25 червня 1992 р. № 2494-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 529.

⁸ Конституція України, утворена на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 року № 254к/96-вр // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

⁹ Закон України «Про мови в Українській РСР» від 28.10.1989 № 8312-ХІ [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Офіц. сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1281>

¹⁰ Закон України «Про освіту», від 4 червня 1991 р. № 1144-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 34. — Ст. 45.

¹¹ Закон «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. № 2494-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 36. — Ст. 529.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997р. № 163-ХІV // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.

¹⁵ Закон України «Про вибори народних депутатів» від 7 липня 2005 р. № 2777-IV // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 38–39. — Ст. 449.

¹⁶ Закон «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. № 2365-3 // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 23. — Ст. 118.

Людмила Харченко

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ У ПОСТТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються етапи формування політично-управлінської еліти в Україні, що відбулися за період незалежності (1991–2009 рр.). Доведено, що протягом зазначеного періоду політико-управлінська еліта зазнавала трансформації тричі — за президентства Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка. Охарактеризовано особливості кожного з періодів.

Liudmyla Kharchenko. Steps to creating a political and administrative elites in posttransformatsiynnyu period in Ukraine. The article deals stages of politico-administrative elite in Ukraine, which took place during the period of independence (1991–2009). It is shown that during this period the political and managerial elite transformation experienced three times — by President Leonid Kravchuk, Leonid Kuchma and Victor Yushchenko. Characterize the features of each of the periods.

Велика відповідальність за процеси, які відбуваються сьогодні в Україні — політична і економічна нестабільність, неоднозначне ставлення суспільства до влади, посилення інакшості ідентичностей окремих регіонів країни тощо — лежить на верстві суспільства, що відповідає за доленосні політико-управлінські рішення. Незважаючи на проходження декількох хвиль оновлення у такий неоднозначний, тяжкий та відповідальний період становлення і розвитку нашої молоді держави, політична еліта залишилася «незавершеною» у ствердженні власної системи загальнонаціональних цінностей, які б відповідали викликам сучасного українського суспільства. Саме через це проблема трансформації та оновлення провідної верстви українського суспільства має стати пріоритетним завданням наступного етапу розвитку нашої держави.

Багато українських вчених — політологів, філософів, культурологів, економістів поставили питання формування національної політичної еліти на чолі трансформаційних змін. «Саме елітні прошарки, — пише О. Крюков, — несуть відповідальність за укорінення в Україні соціальної поляризації, корумпованості, від-

чуженості влади від суспільства»¹. Ф. Рудич зауважує, що після здобуття незалежності правляча політична еліта України так і не спромоглася визначити стратегію розвитку суспільства, віднайти шляхи розв'язання проблем, які повстали перед ним, не консолідувала суспільство і не повела його за собою, не змогла зробити те, що повинна була зробити, маючи владу². Попри це, завданням суб'єктів формування політико-управлінської еліти деякі політологи вбачають саме в досягненні суспільного компромісу щодо базових цінностей. Це насамперед питання, що стосуються державного устрою, типу політичної влади тощо³. Причини конфліктогенності в діяльності політичних еліт, на думку низки українських науковців, полягають у політичній асиметрії⁴.

Перша хвиля: деструктивний професіоналізм.

Починаючи з 1991 року, зі здобуттям Україною незалежності, наша країна перебуває у процесі становлення демократії, у стані підготовки переходу на той новий етап розвитку держави і її суспільства — самодостатній, загально-ціннісний, національно-ідентичний, економічно-обґрунтований, духовно-повноцінний — який відповідатиме критеріям і вимогам сучасної цивілізаційної моделі сталого розвитку. Активну стадію протікання цього процесу — від зламу попередньої моделі до остаточного переходу до моделі нової — зазвичай вважають «перехідним періодом». В економіці такий період визначається як відрізок часу, протягом якого економіка країни переходить в новий, якісно інший стан у зв'язку з кардинальними реформами економічної системи. Та якщо брати глобально — перехідний період — це якісна зміна усєї існуючої парадигми буття суспільства: соціальні, духовні, культурологічні, політичні трансформації. Цей період є об'єктивним, необхідним, має певні традиції з досвіду новітньої історії східноєвропейських країн і потребує часу, зусиль і згуртованості політико-управлінської еліти для вирішення проблем, пов'язаних з конструктивним його завершенням.

Ситуація, в якій опинилася Україна в 1991 році, поставила нові умови для існування та нові вимоги для розвитку суспільства: побудова національної, ідеологічної, політичної, соціальної, громадянської, культурно-духовної системи, яка б відповідала викликам сучасної демократії. Політики, що прийшли до влади, керівники підприємств, банків де-юре знаменували собою народження нової української еліти, але, фактично, не було жодного досвіду будівництва незалежної демократичної держави.

«Соціальний локомотив» — команда правлячих груп, була майже повністю успадкованою від попереднього режиму разом з її радянською культурою і традиціями. Перша хвиля української влади не зуміла, а якщо точніше, не схотіла базових перетворень і, як наслідок, — вплинула на усі подальші хвилі елітного оновлення своїм деструктивним професіоналізмом. За влучним висловом українського культуролога М. Рябчука, — «по суті, було підтримано не лише проголошення незалежної України, а й збереження України совецької»⁵.

Якщо порівнювати з іншими державами, які утворилися після розпаду СРСР, слід відзначити позитивні для України моменти — відсутність соціальних катаклізмів, громадянської війни, регіональних зіткнень, міжетнічної ворожнечі. Українська еліта зуміла не повторити досвід Росії — «стрілянини» по парламенту з танків та кулеметів. Проте вважати момент здобуття незалежності точкою відліку «перехідного періоду» є не надто доцільним, оскільки лише вичерпність «старого порядку» є сигналом до соціального хаосу (перехідного періоду), з якого може утворитися соціальний порядок та гармонія. Президентська каденція Леоніда Кравчука була лише плавним, безболісним, але стагнаційним завершенням радянської України.

Друга хвиля: видимість компромісу. Першою «ластівкою» «ущільнення» зовнішньої видимості соціального порядку, її початковою флуктуацією стали президентські вибори 1994 року, які стали також першими в Україні дочасними виборами. Стався прецедент, про який українські і зарубіжні політичні експерти говорили як про важливий крок на шляху до демократії і прояв високої політичної культури — внаслідок виборів чинний Президент Леонід Кравчук поступився своєю посадою іншому кандидату — Леонідові Кучмі. Час показав, що це політичне «благородство» було ніщо інше, як перемога сучасних західних PR-технологій і добре профінансованої політичної реклами та пропаганди над потужним адміністративним ресурсом, могутність і вплив якого виявилася набагато слабшими, ніж очікувалось.

Політико-адміністративна еліта другої хвилі виробила свої характерні риси, що мали певні особливості, проте, знову ж таки, спиралася не на кращі традиції радянської номенклатури. М. Рябчук у своїй праці «Дві України» охарактеризував еліту і все українське суспільство спільним терміном *амбівалентність*, розуміючи під ним не лише брак чіткої мовно-культурної ідентичності,

але й загальну світоглядну невизначеність⁶. Згідно зі сталою традиційною радянською закритістю тогочасна владна еліта почала створювати клани всередині політико-управлінської системи, які сформували і розподілили зони впливу між собою. Л. Кучма створив узгоджений механізм взаємодії між окремими гілками влади, наповнивши її представниками вітчизняного бізнесу (олігархія). Видимість політичного компромісу підтверджувала також розмита багатовекторність зовнішньої політики, яка всіх влаштовувала.

У цей період політичні еліти сприймали процес консолідації влади як відпрацьований механізм керування і реалізації власного пануючого становища. Головним принципом утримання влади була її взаємопов'язаність. Порушенням існуючої системи стало вбивство журналіста, у замовленні якого з трибуни Верховної Ради представники опозиції звинуватили чинного тоді Президента. Підсилене суспільним напруженням соціальне «виснаження» сягнуло свого апогею під час президентських виборів 2004 року і переросло в хвилю протестів, що дістало назву «помаранчевої революції».

Третя хвиля: проміжна фаза. Наслідком «помаранчевої революції» для України стався перехід у другу фазу перехідного періоду, яка, з погляду формування подальшого системоутворюючого принципу цілісності державного устрою, є найбільш драматичною та складною. Фактично, з приходом на президентську посаду Віктора Ющенка настала проміжна фаза перехідного періоду, яка характеризується (з досвіду інших країн, що пережили трансформацію) посиленою політичною і економічною нестабільністю. Ця фаза, з одного боку, була незворотною, а з іншого — об'єктивно необхідною для закладення основ подальших демократичних трансформацій.

Президенту Віктору Ющенку дісталася у спадок розбалансована економіка, політична система, що не відповідала вимогам демократизму, олігархічні клани у структурах влади, енергетична та ідеологічна експансія іншої держави і, що головне, надмірно завищені очікування з боку суспільства, спричинені розумінням власної причетності до важкої і вистражданої перемоги демократичних сил. Ці, та низка інших чинників значно ускладнювали здійснення програми політичних, економічних та ідеологічних перетворень, задекларованих під час передвиборчих перегонів.

Детермінантами наростаючої кризи стали фактори, що відображали внутрішню (архетипну) і зовнішню (об'єктивно-реальну) дійсність українського суспільно-політичного простору. Системна

криза «перехідності» зумовлюється системним характером перетворень. Хвиля оновлення політико-адміністративної еліти являла собою досить розмите як з регіональної, так і з ідеологічної точки зору утворення. Були відсутніми спільні об'єднавчі політико-економічні стратегії бачення подальшого розвитку державотворчої парадигми. Внаслідок цього виник конфлікт інтересів, що призвів до частих змін урядів і вимушених дочасних парламентських виборів. Щільність політичних процесів і порушення політичних циклів поглибило за усіма напрямками загрозу суспільно-політичної та економічної нестабільності.

Пошук компромісу — середина шляху. В таких умовах досить важко було говорити про пошук компромісу у політико-елітарному та суспільному просторі. За деякими визначеннями, політична еліта — це внутрішньо консолідована соціальна спільнота, яка є суб'єктом підготовки найважливіших стратегічних рішень у сфері політики, яку характеризує спорідненість настановлень, єдність цінностей, що поділяються⁷. Дискурс українського політикуму свідчить про іншу модель елітаризму: протилежність поглядів, бінарність цінностей, різновекторність тяжінь — усе це заставляє рухатися новий, ще не випробуваний механізм державотворення на шляху до свого становлення — важкого, але правильного. Деякі вчені⁸, досліджуючи проблеми української еліти, застосовують поняття «протоеліта». Воно означає утворення групи, яка претендує на те, щоб згодом стати елітою. Проте не кожна протоеліта здатна в наступний період життя суспільства стати справжньою елітою. В період президентства Л. Кучми механізм формування політичного класу загалом і його еліти зокрема відбувався за викривленою схемою псевдомократизму. Критерії, за якими більшість претендентів допускалася в «коло обраних», суперечили не лише положенням і вимогам європейського народовладдя, але й загальнолюдським принципам моральності. Після «помаранчевої революції» у політичній системі відбулися зміни, які сприяли розгляду політико-управлінської «протоеліти» як такої, що має шанси в наступний період розвитку суспільства стати повноцінною елітою. На підтвердження цієї тези низка українських науковців стверджує, що політична еліта, що прийшла до влади після виборів 2004 року, могла претендувати на роль справжньої еліти, проте за умови сприяння конструктивного розвитку соціально-правової держави, громадянського суспільства і напрацювання консолідуючої ідеології⁹. Президент В. Ющенко був ціл-

ком свідомий недосконалості і незавершеності наявної моделі: «Ми посередині шляху, який здатен привести нас до справді вільного, безпечного, заможного, кращого суспільства» (з «Послання Президента Про внутрішнє та зовнішнє становище України») ¹⁰. На думку ще одного дослідника — Е. Афоніна, після 2004 р. з'явився достатньо підстав стверджувати, що політико-управлінська еліта була не тільки активним учасником та ініціатором трансформаційних змін, але й сама стала часткою цих незворотних звершень ¹¹.

Починаючи з 2004 року політико-управлінська еліта увійшла в проміжну фазу становлення «еліти майбутнього» ¹². Це означає, що вона опинилася на хиткому, розбалансованому, але спрямованому до демократії мості, що пролягає над безоднею минулого, в яке немає вороття. Ця проміжна еліта мала свою власну специфічну політичну свідомість і характерні моделі політичної поведінки. До її ознак належить пасіонарність, що формує унікальну систему цінностей: політичну мову, ідеологію та регіональні ідентичності, які побудовані на досить високому факторі емоційності. Ця риса, з одного боку, надає гнучкості і певної відкритості політичній культурі, а з іншого — породжує багато деструктивних похідних, пов'язаних з надмірними амбіціями, принциповістю і нонконформізмом у багатьох питаннях.

Зовнішні прояви політичної культури, якими є політична мова і поведінка, формують загальне ставлення громадян до політики і держави загалом. Система дій, що безпосередньо фіксується щодо значимих інститутів публічної влади ¹³, формує в людей відповідні стереотипи, моделі та зразки поведінки. Політична еліта періоду 2004–2009 рр. найчастіше активізувала свою поведінку під час передвиборчих кампаній (яких було декілька) або під час ротації. У більшості випадків представники політичної і владної еліти засвідчили неспроможність чітко і послідовно виписати свої позиції, методи, цілі, систему пріоритетів. У своєму загалі суб'єкти політики все ще відсторонені від громадськості — культура прийняття політичних рішень майже виключає участь у них громадянського суспільства, переважно усі рішення приймаються на елітарному рівні. Також характерною ознакою політичної поведінки «перехідної» еліти стали: нетерпимість до політичних опонентів, опозиційних сил, навіть якщо вони діють в рамках закону.

Для України багатопартійність є явищем принципово новим. У зв'язку з цим відповідна політична, партійна і громадянська культура дотепер знаходиться на досить низькому рівні. Незважаючи

на поступ демократизму після президентських виборів 2004 року, наявність якого засвідчила низка незалежних міжнародних організацій, представники політико-управлінської еліти і надалі виявляли ознаки авторитаризму — адміністративні методи управління, непрозорі прийняття політичних рішень владними структурами. Це дало змогу окремим зацікавленим політичним групам нагромаджувати власні ресурси через отримання привілеїв та пільг. Внаслідок цього до влади проникали сили, метою яких було збереження і посилення власного статусу та реалізації неконкурентної політики. Ці процеси підсилювало явище політичної міграції. В Україні воно цілком визначалося чинним законодавством, передусім законами про вибори, наявністю змішаної і пропорційної системи виборів, невпорядкованістю системи представницької влади. Партійне і фракційне структурування в законодавчих органах не були жорстко організованими. Це дозволяло народним депутатам під час виконання своїх професійних обов'язків особисто для себе вирішувати, в якій фракції і в якій лобістській групі парламенту працювати, а в разі неможливості прийняття того чи іншого закону переходити в іншу фракцію (партію). Такого роду невизначеність, підкріплена підвищенням політичної міграції (пік якої прийшовся на парламентські вибори 2006 р.), спричинила низку загрозливих моментів, які, зрештою, і призвели до того, що перманентна політична криза (2005–2007 рр.) переросла в кризу економічну (2008–2009 рр.).

Потягом 2004–2009 рр. було здійснено спробу сформулювати низку економічних, соціально-політичних, ідеологічних ідей, метою яких було — консолідація еліти та досягнення суспільного діалогу, консенсусу серед громадян України. Загалом ідеться про ідеї ринкової конкурентної економіки (вступ до СОТ), захищеності приватної власності, побудови громадянського суспільства, розвиток вільних засобів масової інформації, врегулювання процесів взаємодії гілок влади та інших владних інститутів, деідеологізації суспільства, формування ідентичності навколо національних традицій, поваги до власної історії і трагедій, що з нею пов'язані.

Згідно з соціальними моніторингами показники з наведених проблем покращилися. Соціологічні дослідження Інституту соціології Національної академії наук України щодо моніторингу українського суспільства¹⁴ з 1992 по 2008 рр. дають змогу здійснити порівняльний аналіз оцінки української влади за різні періоди діяльності урядів. Так, на запитання «Чи є сьогодні в Україні

політичні лідери, які можуть керувати країною» «так» відповіло 20,1% респондентів (1999 р), 33,0% (2008 р), найвищий показник — 50,4% (2005 р.)¹⁵. На запитання «Чи є в Україні серед наявних на сьогодні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу» «так» відповіло 19,3% респондентів (1999 р.), 29,8% (2008 р.), найвищий показник — 42,9% (2006 р.)¹⁶. На запитання «Який рівень вашої довіри Президенту України» відповідь «зовсім не довіряю» дали 37,6% респондентів (1999 р.), 23,4% (2008 р.), найнижчий показник 8,3% (2005 р.)¹⁷. На запитання «Чи можете ви сказати, що обраний депутат від вашого округу здатен виразити ваші інтереси в парламенті» «ні» відповіло 33,9% респондентів (1999 р.), 25,5% (2008 р.), найвищий показник — 39,9% (2004 р.)¹⁸. На запитання «Чи вистачає керівників, здатних управляти державою» «так» відповіли 4,3% (1999 р.), 9,6% (2008 р.), найвищий показник — 17,2% (2005 р.)¹⁹. На запитання «Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає ваші законні права та інтереси, чи могли б ви щось зробити проти такого рішення?» «так» відповіло 4,4% респондентів (1999 р.), 8,5% (2008 р.), найвищий показник 9,4% (2005 р.)²⁰. На запитання «Що, на вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у разі значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестами?» відповідь «Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя» дали 34% респондентів (1999 р.), 40,8% (2008 р.), найвищий показник 45,4% (2005 р.)²¹. На запитання «Чи боїтеся ви встановлення диктатури в країні» «так» відповіли 12,8% респондентів (1999 р.), 10,0% (2008 р.), найнижчий показник 9,3% (2006 р.)²².

Тенденція наявності найкращих показників за всю історію незалежності у 2005–2006 рр. і зниження їх у 2008 р. підтверджує тезу про завищені очікування швидких змін з боку суспільства після перемоги «помаранчевої революції». Різкий стрибок у бік демократії і хаос, спричинений розхитуванням старої державної парадигми елітою, що поки ще сама перебувала на своєму, подекуди сумнівному, шляху становлення політичної культури і конструктивного професіоналізму, загальмував і частково розсіяв здобутки демократичного прориву 2004 р. Підтвердженням цьому є теза про те, що «повільні темпи та невиразні результати трансформації були спричинені відсутністю економічних та соціокультурних передумов, а процеси демократизації стали результатом боротьби політичних сил і еліт за владу»²³. Також одним з головних факторів

гальмування розвитку політичної системи, на думку українського політолога М. Розумного, став «невмотивований і поспішний перехід до парламентсько-президентської моделі, який відбувся в умовах політичного протистояння і зумовив низку вад в організації державної влади»²⁴.

Але, незважаючи на втрати, величезним досягненням у процесі пошуку виходу з політико-економічної кризи є те, що Президент В. Ющенко зумів переконати і громадян України, і представників політико-управлінської еліти в тому, що, незважаючи на поліетнічність, багатоконфесійність, протилежні геополітичні та ідеологічні погляди — унітарність і суверенність України є ключовим моментом політичного, економічного та духовного існування українського суспільства.

Міжелітні конфлікти, політичні протистояння, нерозвиненість державних структур, беспорядність місцевого самоврядування, протилежне геополітичне тяжіння окремих регіонів, невизначеність стратегічних пріоритетів, перманентна економічна криза, фатальна енергетична залежність від іншої держави — усе це несе загрозу на шляху до віри в непохитність державного суверенітету. Важливим об'єднавчим фактором для українського суспільства загалом і політичної еліти зокрема має стати тверде усвідомлення непохитності української державності як незаперечного факту. Чітке розуміння власної здійсненності, значимості і сакральності в межах держави Україна має відсунути на другий план ті чинники, які, за словами І. Дзюби, завжди актуалізують питання: «чи утвердить Україна свою державність, чи втратить»²⁵. На думку іншого українського науковця, ідея державності, шляхи та засоби боротьби за її реалізацію, пошук оптимальних форм організації влади, аналіз причин, що призвели до втрати Україною державно-політичної самостійності, були центральною проблемою української політичної думки на всіх етапах її розвитку²⁶. Цей процес триває й до сьогодні.

Із закінченням першої каденції Президента В. Ющенка спостерігалось завершення проміжної фази перехідного періоду. Цей складний і драматичний період в історії новітньої України виконав найважливішу функцію державотворення — забезпечив збереження демократичних цінностей, без яких було б неможливо побудувати ринкову європейську цивілізовану Україну.

¹ Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. — К.: НАДУ, 2006. — С. 5.

² Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави // Політичний менеджмент №2 (29) — К., 2008. — С. 4.

³ Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навчальний посібник / Е.А. Афонін, Ю.С. Ганжуров, В.В. Лісничий, О.В. Радченко та ін. — К.: Нац. акад. держ. управл. при Президентові України; Укр. тов. сприяння соц. іннов.: Парламентське вид-во, 2008. — 416 с.

⁴ Там само.

⁵ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» // Критика. — К., 2000. — С. 22.

⁶ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни // Критика, — К., 2003. — С. 13.

⁷ Кочубей Л. «Політична еліта» і «політичний клас»: класичні та сучасні підходи до визначення понять // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. Український науковий журнал. — 2008. — С. 28.

⁸ Еліта та соціальні зміни: Матеріали круглого столу // Філософська і соціологічна думка — 1996. — № 56. — 251 с.

⁹ Рудич Ф. Вказана праця. — С. 4.

¹⁰ Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України [Електронний ресурс] / Офіційне Інтернет-представництво Президента України Віктора Ющенка — режим доступу до сторінки: <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>

¹¹ Афонін Е. Передмова до монографії Крюкова О. «Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення — К.: НАДУ. — 2006. — С. 3.

¹² Крюков О. Вказана праця. — С. 140.

¹³ Мамут Л. Образ государства как алгоритм политического поведения // Общественные науки и современность. — 1998. — №6. — С. 85–97.

¹⁴ Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М.Шульги. — К.: Ін-т соціолог. НАН України, 2008. — 656 с.

¹⁵ Там само. — С. 501.

¹⁶ Там само. — С. 502.

¹⁷ Там само. — С. 527.

¹⁸ Там само. — С. 502.

¹⁹ Там само. — С. 557.

²⁰ Там само. — С. 559.

²¹ Там само. — С. 512.

²² Там само. — С. 568.

²³ Крюков О. Вказана праця. — С. 128.

²⁴ Розумний М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози // Політичний менеджмент. — 2008. — №1 (28) — С. 10.

²⁵ Дзюба І. На шляхах державотворення // Літературна Україна. — 1992. — 27 серпня.

²⁶ Салтовський О.І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя): дис. ... докт. політ. наук: 230001. — К., 2003. — 17 с.

Леонід Панасюк

ДО ВИТОКІВ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ: ЗМІНИ МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ВПЛИВОМ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглядаються особливості поширення російської мови в Україні під впливом міграційних процесів від XVII ст. до кінця ХХ ст. Визначаються основні етапи міграційної політики Російської імперії та СРСР щодо України та її вплив на формування білінгвізму на українських етнічних землях.

Leonid Panasiuk. On origins of bilingualism in Ukraine: changes in linguistic environment under the influence of migration processes and migration policy. *The author of the article analyses the spreading of the Russian languages in different regions of Ukraine, the functioning of the Ukrainian and Russian languages in our country and points to the migration policy of Ukraine from XVIIth to XXth century. On the whole the situation can be denoted as Ukrainian-Russian bilingualism.*

Як зазначав відомий французький лінгвіст Ніколя Бозе, «мова є сукупністю загальних норм, що їх має нація для вираження думок у голос, і вираження це виступає посередником в обміні думками. Відтак кожна мова передбачає попередню наявність суспільства, що, як таке, потребувало б норм, які становлять корпус мови»¹. Зрозуміло, що цей вислів ще і ще раз підкреслює важливість мови для повноцінного життя нації та держави, особливо це стосується мови української, яка століттями знищувалася державами-патронами. Отож, мета нашого дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати, за яких політичних обставин (зокрема міграційної політики) українське суспільство було змушене змінювати свої мовні норми, переходячи, в кращому разі, від одномовного середо-

вища до двомовного, білінгвістичного, а в гіршому до одномовного (російськомовного, польськомовного, німецькомовного і т. д.).

Щоб вивести дискусії за межі міфологем, слід насамперед визначитися з сутнісним наповненням поняття «білінгвізм». В основу запропонованих О. Чередниченком класифікацій (за якісними та кількісними ознаками) двомовність/багатомовність розглядається за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування мовних систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна та колективна (масова) двомовність. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність².

Отже, спробуймо в історичному контексті визначити політичні причини, що викликали до появи колективної субординативної (маємо справу головно з асиміляцією українців) двомовності в Україні.

Звісно, «найкардинальніший» шлях, що, поряд з іншими негативними результатами, може привести, в кращому разі, до білінгвізму, а в гіршому — до втрати мови взагалі, — завоювання одного народу іншим, однієї держави іншою. Світова історія дає нам масу прикладів, проте згадаємо лише декілька.

Одним з найпоказовіших є приклад занепаду ірландської мови, що має свою давню писемність. Відомі пам'ятки з VI ст., хоча окремі написи цією мовою на різних предметах походять ще з IV ст. У період з VI до IX ст., який дістав назву «золотого віку», Ірландія була єдиною в Європі країною, мова якої використовувалася в літературі й освітніх закладах. В інших державах вони були латиномовними. У VIII ст. ірландська мова вже плекалася в монастирях як мова релігії, витісняючи латину, панування якої на континенті залишалося непорушним протягом багатьох століть. Ще до норманського завоювання Британських островів у другій половині XI ст. колоністи, що жили серед ірландців, але належали до інших кельтських племен — піктів, англо-саксів, данців, скандинавів, — були здебільшого асимільовані, тобто перейшли на ірландську мову.

Процес занепаду мови почався з приходом нормандців (XII ст.) і відбувався поступово. Англійцям, що також потрапили у васальну залежність і були змушені миритися протягом трьох століть із офіційним статусом франко-нормандської мови, вдалося відстояти свій мовний суверенітет, і в 1362 р. засідання парламенту вперше було відкрито англійською мовою. Геополітична експансія Лондона незабаром позначилася на мовному житті сусідніх етносів: у Ірландії домінування нормандців успадкували англійці. Судячи з уваги найвищої влади до мовної політики, уже в середньовіччі мова визнавалася важливим компонентом національної ідентичності. Король Генріх VIII видав на початку XVI ст. низку указів, спрямованих проти ірландської мови. Ключову роль у прискоренні лінгвоциду зіграло заснування англійських поселень на ірландській території, що почалося ще в XVI ст. і набуло найбільшого розмаху за часів Кромвелля.

Особливо відчутною була експансія англійської мови в період 1600–1800 рр. На кінець XVIII ст. нею вже говорило понад 50% населення Ірландії. До складу цієї мовної більшості увійшла й півна верхівка. Ірландськомовними залишилися переважно представники низів, проте їхній мові бракувало соціального престижу й офіційного визнання.

Перепис 1926 р. показав, що нею володіло тільки 18% населення, а тих, хто говорив виключно по-ірландськи, було катастрофічно мало — 0,6% від загальної кількості населення³.

Ближчий нам за часом та місцем приклад — зміна етномовного середовища в Південній Україні та Криму. Саме після російсько-турецьких воєн почалося масове переселення російського населення на ці терени та втеча кримськотатарського населення до Туреччини. Зокрема, в 60-х рр. XIX ст. з Південної України до Порти емігрувало близько 200 000 татар та ногайців, а загалом, після приєднання Криму до Туреччини, виїхало, на думку Я. Бойка, до 300 000 татар⁴. Таким чином мовноетнічне середовище регіону швидко змінилося на користь Росії.

Яскравим прикладом є розвиток українсько-польських взаємин. І якщо ми можемо говорити скоріше про захоплення правобережних українських земель Польською державою у середньовіччі, то приклад української політики Польщі початку XX ст. є надзвичайно промовистим: черговий договір з Росією (на цей раз з радянською в особі УСРР — від 18 березня 1921 р.), черговий поділ України, колонізація і окатоличення Правобережжя... До

речі, Польща початку ХХ ст. не бачила Україну незалежною — це не входило до її геополітичних амбіцій, а от перетворення Галичини, Холмщини з Підляшшям, Волині та Поділля на національну польську територію стало основою політики «Польща для поляків»⁵.

Однак ці приклади вичерпно не вказують на негативні результати, зокрема завоювання Литвою (визволення з-під монгольського панування) північних українських земель не привело до зникнення руської культури та мови, навпаки, на деякий час піднесло культурні здобутки Русі до панівного становища в Литовській державі.

У Великому Литовському князівстві населення колишніх земель Київської Русі почувалося в рівноправному становищі з титульною нацією. Більше того, перебуваючи на вищому щаблі культурного розвитку, воно навіть домінувало в певних сферах суспільного життя. Так, книжний варіант старобілоруської мови був прирівняний у правах з литовською і використовувався для ведення майже всіх державних справ. Українська і білоруська аристократія вільно обіймала значні посади при князівському дворі у Вільно, незважаючи на своє православне походження. А в основу Литовського статуту, що регулював багато сфер повсякденного життя громадян держави, лягла «Руська правда». Коли ж культурний вплив Русі було знівельовано, а польський посилено — сама Литва почала змінюватися до латинізації та окатоличення.

Звісно, можна наводити приклади і далі, проте загальним є незаперечний факт — завоювання лише закладає підмурок наступним асиміляційним процесам (у нашому випадку — знищенню мовного середовища), зокрема «*просочуванню*» однієї мови в іншу. Мається на увазі цілеспрямоване просування носіїв однієї мови в середовище іншої в процесі здійснення міграційної політики домінуючим етносом за умов відсутності суспільного мовно-культурного спротиву етносу бездержавного. Ще Ніколо Макіавеллі згадував цей спосіб як один з найефективніших та прямих засобів, «бо він посилює та убезпечує оволодіння країною — головне не допустити, щоб мешканці її відродилися»⁶. Саме цей шлях, на нашу думку, поряд з іншими негативними асиміляційними чинниками впливу, змінімізував спротив українського соціального середовища та призвів до масового білінгвізму в Україні.

Згадаймо, як ці процеси відбувалися на наших теренах. Появу росіян на території сучасної України ми можемо помітити вже

напрокінці XV ст., що пов'язується з освоєнням південних степів так званого «Дикого поля», яке охоплювало територію нинішніх Білгородської, Курської, Воронежської, Сумської та Харківської областей і простягалась аж до Азово-Чорноморського узбережжя. Дещо інтенсивніше заселялися ці землі з другої половини XVI ст.

На думку А. Пономарьова, можна визначити три основні російські колонізаційні хвилі у XVII — XVIII ст.: перша пов'язується з військовими поселеннями «служилоратних» людей, що надсилалися в Україну після Переяславської ради 1654 р. в процесі просування цією територією армії московитів, запровадження нового устрою та державного управління; другою міграційною хвилею стала «державна колонізація» — масове переселення державних селян Ростовської, Ярославської, Костромської губерній, до яких слід додати селян-втікачів, на «слободніє землі». Тільки на початку XVIII ст. державних селян було переведено близько 9 тисяч.

Починаючи з другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. посилюється так звана «поміщицька колонізація» українських вільних територій — переселення в Україну російських поміщиків, що отримували великі наділи землі разом з кріпаками: спочатку в Слобідській Україні, а з утворенням Новоросії — в причорноморсько-приазовських землях. Поселення мігрантів просувалися на південь в залежності від звільнення цих земель від кримських татар, утворюючи так звані «смуги», що мали військово-стратегічний характер і являли собою ланцюг укріплень для захисту цих територій від нападів татар та турок. Такими були поселення Української смуги (Слов'янський, Бахмуцький та Маріупольський повіти), а після російсько-турецької війни — Катеринославське козацтво, з оволодінням Криму — поселення в Сімферопольському повіті (Нова Слобода, Санкт-Петербурзькі мазанки, Магнуш і Курун)⁷.

Значна активізація колонізаційних процесів на українських землях спостерігається внаслідок остаточного включення України до Російської імперської системи після Північної війни⁸. В середині 30-х рр. XVIII ст. на південні рубежі Малоросії та Слобідської України (Українська смуга) було переселено з центральних районів Росії чимало селян. В 40-х рр. XVIII ст. їх нараховувалося тут близько 25 тис. осіб⁹.

Край, що дістав назву Південної України, територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався досить пізно і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську,

частину Донецької, Кіровоградської областей та Крим. Величезні терени заселялися не тільки українцями та росіянами. На початку другої половини XVIII ст з боку Росії вживаються заходи до прискорення міграційних процесів на землях Новоросії. Одним з перших стало розміщення на північних кордонах Запорозької Січі іноземних колоністів — сербів, болгар, греків, поряд з якими селилися росіяни, українці, молдавани¹⁰.

Імператорський уряд надавав привілеїв на нових місцях іноетнічним переселенцям — молдаванам, болгарам, мадярам, македонцям — це, з одного боку, дозволяло посилити вплив російського адміністративного апарату, а з іншого — розчинити українство ще більше, позбавити єдності; разом з тим «затушувати» російську присутність за рахунок іноетнічних елементів. Врешті, іноетнічні меншини були дуже швидко асимільовані — доля Слов'яносербії та Новосербії слугує яскравим прикладом такої політики¹¹.

Російське населення України поповнювалось і за рахунок старовірів та представників інших релігійних груп, що втікали від переслідувань з боку офіційної православної церкви. Чисельність їх була невелика, але відомо, що проживали вони з 1784 р. в Серетському окрузі Буковини. В 1840 р. їх нараховувалося 2258 чол., в 1851 р. — 2300, в 1857 — 2939¹².

За період з 1795 по 1858 рр. російське населення України зросло в 2,86 раза — з 487,4 тис. чол. до 1396,7 тис. чол., на Правобережжі — у 8 разів — з 3,9 тис. чол. до 32,9 тис.; на Лівобережжі майже у 2 рази — з 175,2 тис. до 301,1 тис. чол.; у Новоросії — з 308,3 тис. до 1026,7 тис., що становить приблизно 3 рази. Питома вага російського населення зросла на Правобережжі з 0,11% до 0,6%; Лівобережжі з 5% до 6%; в Новоросії — в цьому плавильному казані народів «Європейської Каліфорнії»¹³ з 19% до 21,6%¹⁴.

Переселення початку 70-х рр. XVIII ст. було найзначнішим та набагато перевищувало за абсолютними показниками переселенські рухи 50–60-х рр.¹⁵.

Швидке зростання кількості росіян в Україні з другої половини XIX ст. було зумовлено індустріальним розвитком ряду регіонів краю. Уряд пересилав на промислові підприємства, будівництво залізниць цілі групи робітників-росіян Центральної Росії¹⁶.

Усього ж впродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло більш як утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише його природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна

політика царизму стала одним із визначальних важелів інтеграції України до складу імперії, її поглинання та русифікації. Російський царизм з допомогою усіляких пільг та привілеїв заохочував також заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарями, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації й почуття нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей¹⁷.

За переписом 1897 р. російське населення України в складі Російської імперії становило 2767902 осіб, або 11,8%. Найбільше їх проживало в Південній Україні — 1344812 осіб, або 21,36% населення регіону. В Лівобережній Україні мешкало 1009840 росіян (13% населення регіону), в Правобережній Україні питома вага їх була найменшою — 4% або 413250 осіб. Як бачимо, російське населення України за період з середини до кінця XIX ст. збільшилося майже вдвічі — з 1396,7 тис. осіб до 2767,9 тис. осіб¹⁸.

Починаючи з кінця XIX ст., з розвитком капіталістичних відносин набагато збільшується приток росіян в міста і на промислові об'єкти України. За роки радянської влади кількість російського населення в сучасних межах України зросла втричі. Після 1917 р. особливо інтенсивним був прилив росіян на промислові підприємства східних регіонів України, який у 20-х рр. виявився у формі «оргнаборів»¹⁹.

Загалом на 20–30 рр. XX ст., крім українців, які тоді становили 80% населення України, тут жили росіяни (9,2%), євреї (5,4%), поляки (1,6%), німці (1,4%)²⁰.

Показові зміни відбувалися у 20–40-х рр. на Кримському півострові. За переписом 1926 р. в Криму мешкало 714,1 тис. осіб, з яких 42,2% становили росіяни, 25,1% — татари, 10,8% — українці, 5,6% — євреї, 2,2% — греки, 1,5% — вірмени, 0,7% — поляки, 5,9% — інші²¹. За переписом 1939 р. в Криму мешкало 1,1 млн осіб, з яких росіян — 50,6%, татар — 19,8%, українців — 13,9%, євреїв — 5,9%, німців 4,6% та інші²². Зі скасуванням у 1944 р. Кримської АРСР значні групи населення, передусім кримські татари, були депортовані з півострова під приводом, що вони нібито були посібниками окупантів. Загалом з Криму було виселено понад 200 000 осіб, у т.ч. 165 259 татар, 14 760 греків, 12 465 болгар, 8 570 вірмен, 3 644 осіб інших національностей²³. Така політика врешті-решт призвела до панівного становища ро-

сійського (російськомовного) населення півострова, поглинання україномовного населення та незначних етнічних меншин, які не були депортовані.

Аналізуючи період з 1926 по 1959 рр., В. Кубійович відзначає такі зміни у етнотомному середовищі України: кількість українців збільшилося на 12,6% , але їх відсоток серед всього населення залишився майже без змін (75,4% у 1926 р., 79,8% у 1959 р.); кількість росіян збільшилася на 132% , а відсоток зріс з 8,1% до 16,9% ; кількість інших національностей упала на 58% , а їхня частка, порівняно з усім населенням, знизилася з 16,5% до 6,3% . Як бачимо, все зменшення національних меншин в УРСР, за винятком росіян, пішло на користь цих останніх, тобто в Україні, замість кількох більших національних меншин, маємо тільки одну, але потужну — російську²⁴.

На такі швидкі кількісні зміни в масштабах цілої республіки безумовно вплинули величезні втрати українського населення. За підрахунками М. Косіва, близько 7 млн (за неточними даними) загинуло під час голоду в 1932–33 роках, близько 5 млн було репресовано сталінською тоталітарною системою²⁵. За роки Другої світової війни Україна втратила від 8 млн²⁶ до 13,5 млн осіб²⁷.

Отже, національні меншини України, як і саме україномовне середовище, не становило і не могло становити опозиції поширенню російської мови — під впливом радянської інтернаціональної ідеології саме українське населення активно асимілювалося. Відтак із входженням всієї території України до складу СРСР значно полегшилися можливості щодо русифікації взагалі та «просочування» зокрема²⁸.

За аналізом І. Терлюка, міграційний приріст росіян у масштабах України за 1959–1969 рр. становив приблизно 56,7% , або 1152,3 тис. осіб. У другий міжпереписний період в Україну переселилося приблизно 794,5 тис. осіб. російської національності, що становило 59% загального їх приросту. І, нарешті, в період 1979–1989 рр. механічний приріст російського населення в Україні дорівнював приблизно 404 тис. осіб.

Найбільшій інтенсивності міграція російського населення в західному регіоні набула у післявоєнні роки. Основною метою здебільшого керованої міграції російського та «російськомовного» населення було формування соціальної підтримки, по суті, колоніальної політики союзного імперського центру в західних областях України. Практику масових переміщень населення було

піднесено до рангу найважливіших державних засобів досягнення імперських асиміляційних завдань.

Між 1959 і 1989 роками кількісне зростання росіян у західноукраїнських областях найбільш зумовлювалось їх природним рухом, тобто співвідношенням народжуваності та смертності (94,2%). Щодо України в цілому, то роль міграції у динаміці кількості російського населення була абсолютно протилежною західноукраїнській регіональній тенденції. Основним джерелом поповнення росіян в більшості областей України в 1960–1980 рр. були міграційні процеси, приріст росіян в Україні був одним з найбільших, порівняно з приростом в інших республіках. На них припадало 54,7% загального приросту російської національної групи²⁹.

За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилася на 0,9%, а питома вага росіян збільшилася з 21,1% до 22,1%. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян — на 60%. Частка росіян у населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, у той час як частка українців перевершувала частку росіян лише в 3,3 рази³⁰.

За переписом 1989 р. російська група України нараховувала 11340 тис. осіб, або 22,1% всього населення, причому розселення росіян на території України відрізнялося дисперсним характером та становило: в Криму — 67%, у східному регіоні — 41%, північному — 9%, західному — 5% населення³¹.

Потрібно зазначити, що поряд з цілеспрямованою міграційною політикою російської держави на українські етнічні землі відбувався ще один постійний процес — еміграція українців з України, що не могло не вплинути на зміну етномовного середовища. Тільки у ХІХ–ХХ ст. вчені виділяють три міграційні хвилі з України: 1) остання чверть ХІХ ст. — початок Першої світової війни; 2) період між двома світовими війнами; 3) доба після Другої світової війни³².

Зокрема, в межах СРСР з другої половини 20-х років розгорнулася широкомасштабна акція щодо залучення українських хліборобів до освоєння великих просторів Поволжя, Зауралля, Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. В ці регіони планувалося протягом десяти років переселити майже 2 млн селян з України, в той час коли до Криму та на Північний Кавказ Москва запланувала переправити десятки тисяч росіян³³.

Еміграційні кровопускання призвели до того, що в 70-х роках за межами УРСР мешкало 15% загальної кількості українців³⁴. Нині ж понад 40% усіх українців (близько 20 млн) живуть за межами

держави, є громадянами інших країн і глибоко інтегровані в їх суспільства³⁵.

Отже, втрата Україною державності ще у XVII ст., бездержавне існування впродовж декількох століть, серед інших негативних наслідків, мали результатом втрату панівного україномовного середовища. Підкріплювана шовіністичною ідеологією, адміністративними, законодавчими, силовими методами асиміляційна політика проводилася, серед інших методів, і за допомогою «просочування». Плацдармом для такого просування стали: хронологічно — військовий договір Б.Хмельницького з Московським князівством (який з часом врешті й призвів до втрати козацької державності); територіально — Слобожанщина, яка колонізувалася спільно українцями і росіянами. Та, на відміну від українців, Росія проводила цілеспрямовану державну політику колонізації південно-західних земель: створення ліній оборони, Слов'яносербії та Новосербії. Продовження цих процесів бачимо у колонізації південних територій — Дикого степу, Новоросії, пізніше Криму. Тут базою швидких змін стала козацька колонізація Запоріжжя, що, зі знищенням Запорозької Січі, з ліквідацією козацького устрою та гетьманського правління, призвело до втрати панівного становища українського (україномовного) середовища, яке змінив російський мовний тиск.

Бурхливий розвиток промисловості на українських теренах, міграційна політика Російської та радянської імперій спричинилися до непередбачуваних наслідків у мовному середовищі України — урбанізоване середовище витісняє українську мову за його межі, поділяючи терени на високостатусне російськомовне місто і «забите село». Нарешті, радянська національна політика довершила почате Російською імперією: якщо за переписом 1897 р. російське населення України становило 11,8%, то лише через 92 роки, за останнім радянським переписом — 22,1% населення.

Нині бачимо результати макіавеллівської політики щодо України, за якою криється колоніальна політика московського царства, по тому Російської імперії, пізніше радянської. Аналізуючи процес «просочування», доречно виділити такі колонізаційні кроки:

- ліквідація козацької державності та послідовне здійснення імперської міграційної політики: просування російського населення на східні терени України, далі — на південь, потім — у Крим, наступний напрямок: в центральну Україну і, нарешті, на захід етнічного ареалу розселення українців;

- масове виселення українського населення з України;

- заселення на теренах України інших меншин — що мало результатом зменшення концентрації українців на певних територіях — Слобожанщина, Південь, Крим;
- асиміляція або виселення іноетнічного населення — російське населення стає домінуючою групою (за умов державного тиску це розселення має дисперсний характер — російське, а з часом російськомовне населення вільно себе почуває в Україні, не відчуваючи мовного тиску українського середовища).

Отже, від декількох тисяч державних російських селян та заснування поселень «служилоратних» людей у XVII ст. до 11340000 росіян, або 22,1% населення України за останнім радянським переписом 1989 р. — ось результат «просочування» в українське етномовне середовище за 300 з лишком років, що стало потужним засобом асиміляції за умов переважаючого політичного тиску Російської (пізніше радянської) держави та призвело до появи регіонів з неоднорідними національно-культурними і мовними, а також соціально-політичними традиціями та орієнтаціями, зміни співвідношення у етнічному складі українського і неукраїнського населення, диференціації всередині самого етнічного українства як за культурними, конфесійними, соціальними орієнтаціями, так і за етномовними ознаками. Це: а) Захід, б) Схід і Південь, в) Центр — центрально-західний (Правобережжя) і центрально-східний (Лівобережжя) підрегіони та м. Київ³⁶.

Метод «просочування» став потужним засобом асиміляції, проте далеко не єдиним. На сьогодні маємо результат — невідповідність мовної структури нашої держави етнічній — частина українського населення має за рідну російську мову, є носієм російської мови та культури. Не можливо не погодитися з Л. Нагорною, що нинішня українська двомовність — прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в рамках двох культур і двох багато у чому відмінних систем цінностей. Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання залежно від обставин тієї чи іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настанов і орієнтацій. У цьому контексті те, що ми найчастіше іменуємо двомовністю — належність до двох культурних традицій — не якоесь самостійне явище, а наслідок масової етномаргінальності і пов'язаного з нею психологічного роздвоєння. Жодні суб'єктивні побажання і навіть реальні «заходи підтримки» що-

до української мови швидко змінити ситуацію не в змозі. Лабільність і нестійкість триватиме доти, доки не буде подолана криза ідентичності. А отже, ще досить довго³⁷.

¹ Нікола Бозе. Мова // Мова та історія. Періодичний збірник наукових праць. — Вип. 67. — К., 2004. — С. 8–10.

² Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу // Українознавство. — 2002. — Ч. 3. — С. 67.

³ Ажнюк Б. Уроки двомовності: Ірландія // Урок української. — 2004. — № 4. — С. 59–60.

⁴ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. — Черкассы, 1993. — С. 118, 249.

⁵ Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авторського колективу). — К.: Політична думка, 1996. — С. 148–151.

⁶ Макиавелли Н. Государь: Сочинения. — М.: Изд-во Эксмо; Харьков: Изд-во Фолио, 2003. — С. 52–61.

⁷ Пономарев А.П. Русские в этнической истории Украины // Русские Украины: прошлое, настоящее, будущее. Материалы международной научно-практической конференции 27–28 февраля 1998 г. — Часть I. — К., 1998. — С. 148–155.

⁸ Ткаченко В.М., Реєнт О.П., Головатюк В.М. Україна: проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби). — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 9.

⁹ Кабузан В.М. Народы России в XVIII в. Численность и этнический состав. — М., 1990. — С. 102.

¹⁰ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — С. 15.

¹¹ Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. — К., 1993. — С. 4.

¹² Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. — М., 1992. — С. 134–137.

¹³ Ендрю Вілсон. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. — К.: «К.І.С.», 2004. — С. 137.

¹⁴ Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. — С. 123–124.

¹⁵ Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII — п.п. XIX в. — М., 1976. — С. 107.

¹⁶ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 90.

¹⁷ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 109.

¹⁸ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. редактор — В.Г. Сарбей. — К., 1999. — С. 72–75, 210–211.

¹⁹ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 90.

²⁰ Вівчарик М.М. Нації України в державотворчому процесі // Українська державність: історія і сучасність. — К., 1993. — С. 331.

²¹ Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993. — С. 144.

²² Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці (1941–1998 рр.). — К., 1999. — С. 18.

²³ Наулко В.И. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998. — С. 49.

²⁴ Кубійович В. Наукові праці. Том I // Упоряд. і вступ О. Шаблія. — Париж — Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. — С. 214.

²⁵ Косів М.В. Двоязичіє чи без'язичіє? Публ. статті та нариси. — Львів: Логос, 1998. — С. 40.

²⁶ Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... — К.: Видавничий центр «Просвіта», 2000. — С.237.

²⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 561.

²⁸ Пирожков С. Населення України в минулому і тепер // Київська старовина. — 1994. — №4. — С. 2.

²⁹ Терлюк І.Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціологічне дослідження). — Львів: Центр Європи, 1997. — С. 51–60.

³⁰ Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. — К.: Наукова думка. — 2004. — Т. II. — С. 440.

³¹ Орлов А.В. Русские и современные проблемы этнонационального развития Украины // Русские Украины: прошлое, настоящее, будущее. Материалы международной научно-практической конференции 27–28 февраля 1998г. — Часть I. — К., 1998. — С. 179–182.

³² Степаненко М.І. Історія української мови — К., 1998. — С. 71.

³³ Сергійчук В.І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. — С.29.

³⁴ Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков: учеб. пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей. — 5-е изд. — М.: Флинта: Наука, 2007. — С.167.

³⁵ Дзьобань О.П. Національна безпека України; концептуальні засади та світоглядний сенс; Монографія. — Х.: Майдан, 2007. — С. 238–239.

³⁶ Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. — 2003. — № 2-3. — С. 34-36.

³⁷ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого ку-та? // Людина і політика. — № 6. — 2003. — С. 2-13.

Мирослав Беззуб'як

ЕТНІЧНА ДЕСТРУКТИВНІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті розглядаються два типи суспільства та їх взаємовідношення — суспільство національне і суспільство громадянське. Виокремлено умови, необхідні для функціонування громадянського суспільства, та загрози, пов'язані з цим функціонуванням. Спростовується новітній ідеологічний міф ліберального походження про громадянське суспільство як головне джерело демократії та демократизації. Простежено деструктивні наслідки, передусім для нових незалежних держав, від функціонування громадянського суспільства.

Myroslav Bezzubjak Ethnic Destructiveness and Civil Society National and civil societies as two different or even opposite organizational patterns are regarded in this article. The main conditions necessary for successful functioning of civil society and threats conditioned by this functioning are defined. The liberal by origin myth of civil society as a basic source of democracy and democratization treated as proved to be false. Destructive consequences (first of all for NIS) resulting from civil society's functioning are investigated.

Громадянське суспільство зазвичай вважають сферою цілковитої самоорганізації, яка протистоїть державі й стримує її, відвойовуючи для громадян сферу автономного політичного побутування. Держава — форма домінування, тобто така форма здійснення влади, яка передбачає ієрархізм, наказовість, дисциплінованість, легітимуючу систему. Оскільки громадянське суспільство подається як щось протилежне державі, то його характеристики можуть визначатися як рівність, координація, самоорганізація, ціннісне розмаїття.

Соціальні відносини в громадянському суспільстві мають ті самі два базові виміри, що й будь-які інші соціальні відносини —

мотиваційний і поведінковий. З огляду на присутні властивості так званого громадянського суспільства, цей тип соціальних відносин зводиться до двох основних елементів — розмаїття мотивацій і розмаїття інституцій. Найелементарніша і найвичерпніша дефініція така — це різні інституції, організовані без втручання держави на основі відповідних уявлень їх організаторів і членів, або, ще коротше, громадянське суспільство — це сукупність різних автономних організацій (інституцій).

Оскільки громадянське суспільство загалом зводиться до автономних інститутів, то розуміння цих інститутів є, водночас, розумінням громадянського суспільства. Інакше кажучи, необхідно дати відповідь на запитання: які умови слід виконати, аби виникла автономна громадська організація, що становить базову ланку громадянського суспільства? Таких умов декілька: ціннісно-ідеологічні уявлення, що спонукають до створення цієї організації; ресурси, на основі яких інституція виникає і функціонує; внутрішня організаційна структура, що забезпечує функціонування автономної громадської інституції; нарешті, громадська ініціатива, тобто раціонально експлікований намір створити автономну інституцію, який надалі трансформується в її громадянську підтримку. Якщо в загальних рисах, принаймні на концептуальному рівні, громадянське суспільство матиме вигляд сфери цілковито демократичної, то у випадку базової ланки громадянського суспільства — автономної інституції — можливі різні варіанти. Зокрема, ця інституція внутрішньо може бути настільки жорстко зорганізована, що багаторазово перевершить ієрархізм та адміністративний педантизм будь-якої держави. В основі цієї автономної інституції можуть лежати тоталітарні, авторитарні і, загалом, недемократичні цінності. Таким чином, громадянське суспільство може прийняти в свої «демократичні обійми» будь-що — від тоталітарної секти до організації представників напівмафіозного етнічного угруповання. Інакше кажучи, демократизм на макрорівні не гарантує його на мікрорівні¹.

Нарешті, важливим є питання ресурсів. Іншими словами: звідкіля беруться кошти на заснування цих автономних громадських інституцій? Оскільки здебільшого засновниками і членами громадських організацій є пересічні люди, то питання джерел фінансування набуває особливо важливого значення. Таким джерелом може бути власна держава, якій, на рівні ідеології і риторики, активісти громадянського суспільства себе протиставляють.

У цьому разі, ставиться під сумнів сама концепція громадянського суспільства, що ґрунтується на його незалежності від держави і протистоянні їй. Щось подібне нині відбувається в багатьох посткомуністичних країнах, які під політико-ідеологічним тиском євроатлантичного центру сил прискорено «створюють» громадянське суспільство, аби виглядати в очах новітніх «володарів світу» якомога демократичніше. Однак саме таким чином ідея громадянського суспільства не лише компрометується, але й підривається, оскільки воно виникає на основі ініціативи громадян, тобто виникає стихійно-демократично. Будь-яка заможна авторитарна держава може штучно створити власне «кишенькове» громадянське суспільство, аби виглядати в очах демократичної світової спільноти державою демократичною.

Можливий також випадок спонсорування інститутів громадянського суспільства іноземною державою. З появою і поширенням ідеї «громадянського суспільства» та відповідної цій ідеї практики домінуючі держави набули унікального засобу впливу на держави слабші (периферійні й напівпериферійні). Те, що в класичних політичних уявленнях вважалося підривною діяльністю, за нинішніх умов перетлумачується як «допомога в розвитку громадянського суспільства». Дійсно, немає нічого простішого, ніж дати гроші бідним, однак звиклим до ідеологічного прислужництва, політичним активістам напівпериферійної (зокрема посткомуністичної) країни, аби вони створили «незалежну» громадську інституцію і надалі діяли в інтересах країн-спонсорів.

Інституції громадянського суспільства також можуть формуватися та існувати як елементи лобізму. В цьому разі такі інституції створюються на кошти різноманітних фінансово-економічних груп, таким способом отримують унікальний засіб впливу на політичну сферу країни. Така практика набула поширення передусім в олігархічних демократіях, значна частина «незалежних» політичних організацій яких (зокрема, партій) фінансуються невеликою кількістю олігархічних угруповань. Так і виникає маріонеткова демократія, в якій увесь бурхливий та розмаїтий політичний процес насправді є добре фінансованою імітацією.

В ідеї і практиці громадянського суспільства є щось штучне і маріонеткове. Таке суспільство на рівні базової ланки — автономної громадської інституції цілком може бути зімітованим, тобто штучно створеним і розвиненим або в інтересах власної авторитарної держави, яка прагне створити враження про себе як

про демократичну; або в інтересах потужнішої іноземної держави (держав), яка прагне набути дієвого засобу впливу на слабшу і залежну країну; або в інтересах олігархічних клків, які формують інструменти впливу на політику країни. Творці (навіть найщиріші) громадянського суспільства не завжди до кінця розуміють, що вони створюють — ляльковий театр чи справді автономну сферу демократичного мислення і побутування. Остання виникає об'єктивно чи, навіть, спонтанно. Її ніколи не створиш штучно, а тим більше на «брудні» гроші. Дехто скаже, що таке штучне формування громадянського суспільства є лиш початковим етапом еволюції цього суспільства і все рано чи пізно «перемелеться» і «вляжеться». Проте слід зауважити, що майбутнє програмується сьогоднішньою практикою, і якщо сьогодні все корумповано і нічого не робиться, аби цю корупцію справді здолати, то які є підстави думати, що завтра все зміниться.

Нарешті, громадянське суспільство може перетворитися на зручний ідейно-інституційний притулок для різноманітних деструктивних сил, які «пересиджуватимуть» в його рамках, допоки не накопичать достатньо ресурсів для здійснення своєї деструктивної, переважно антидержавної, діяльності. Будь-яка терористична, в тому числі етнічна або просто кримінально-мафіозна група з політичними інтересами, може легко трансформуватися в громадську організацію чи систему громадських організацій, спокійно відсиджуючись під прикриттям громадянського суспільства. Можлива ще більш підступна політична тактика — тактика «двох крил», коли терористична або кримінально-мафіозна організація паралельно існує в двох іпостасях: легальній, в рамках громадянського суспільства, та підпільній, в рамках терористичної організації. Таким чином, легальне крило, діючи в межах громадянського суспільства, забезпечує політико-ідеологічне прикриття для крила кримінального або терористичного.

Громадянське суспільство надає всі умови та засоби для прикриття деструктивної діяльності, оскільки воно подається своїми теоретиками й практиками як сфера вільного й автономного демократичного побутування, до якого держава не має права (права ідеологічного) втручатися. Стосовно ж права юридичного, то слід зауважити, що ідеологічно-пропагандистськими засобами, відпрацьованими в рамках громадянського суспільства, кати й злочинці дуже легко перетворюються на жертв, а будь-які, навіть найсправедливіші й найлегальніші дії держави подаються як дії

репресивні та антидемократичні. Громадською думкою, а отже, й громадянським суспільством, дуже легко маніпулювати, а саме це суспільство в своїй ідейній нетерпимості може виявитися ще більш деспотичним, ніж будь-яка найавторитарніша держава. Крім того, не слід випускати момент узурпації, адже громадянське суспільство перебуває в постійній боротьбі з державою. Якщо є боротьба, то мають бути й переможці. Чим є перемога для громадянського суспільства — узурпацією більшої або меншої частини функцій держави?

Етнічна деструктивність є загалом нормальним явищем сучасного політичного життя. Будь-яка етнічна спільнота приховує в собі ембріон національної держави і в слушний історичний момент може розпочати поступ до національно-державного самоутвердження. Частина етнічних спільнот уже має «материнську» національну державу і політичну націю. Тому (за слушної історичної нагоди) ці спільноти можуть розпочати сецесіоністську політичну діяльність заради приєднання до «материнської» держави і нації².

Етнічна деструктивність має декілька джерел: по-перше, як це не парадоксально, її може провокувати саме державне керівництво на своїй території, аби, наприклад, залякати решти населення та створити передумови для державного терору. Можливий і інший випадок, коли керівництво держави належить до якоїсь однієї етнічної групи і діє в її інтересах проти інших етнічних груп. Наступне джерело етнічної деструктивності пов'язане з діяльністю зовнішніх сил. Ідеться про ситуацію, коли іноземна держава (держави) провокує етнічні рухи в інших країнах, керуючись двома основними цілями: або підірвати зовнішньополітичний потенціал держави-об'єкта зовнішнього впливу та зробити її слабшою і підконтрольною; або відхопити частину території цієї держави, на якій мешкає певна етнічна група. Причому, немає значення, чи буде ця етнічна група спорідненою з нацією держави-агресора. Такий агресор претендуватиме на те, що саме він і спроможний забезпечити всі права цієї бунтівної етнічної групи. Третім джерелом етнічної деструктивності можуть бути різні олігархічні кліки (так звані фінансово-економічні групи), які, провокуючи етнічні заворушення, прагнуть як впливу на державну владу, так і здобуття її. Нарешті, етнічну деструктивність може породжувати сама етнічна група, адже будь-який етнонаціоналізм містить у собі хоча б маленьку частку агресивності та нетерпимості до інших етнічних груп.

Усі, розглянуті вище, джерела етнічної деструктивності цілком вкладаються в теорію і практику громадянського суспільства, адже створити «незалежну» громадську організацію чи систему таких організацій не так уже й складно. Для цього потрібні лише певні кошти, декілька політичних активістів та надійне ціннісно-інституційне прикриття, яке й надається громадянським суспільством. Найсприятливіші умови для такої етнічної деструкції склалися в посткомуністичних країнах — бідних, недієздатних, залежних, підлеглих пропагандистському впливу. Роки комуністичного «промивання мізків» зробили народи цих країн особливо сприйнятливими до ліберально-демократичного пропагандистського навіювання. Отже, будь-яка агресивна етнічна спільнота, в особі її політичного керівництва, може визріти і підготуватися до політичної боротьби в межах так званого громадянського суспільства або ж відродитися в його рамках для наступної політичної боротьби після поразки. Прикметно, що політичний злочин у теорії і практиці громадянського суспільства може легко перетворитися на політичний подвиг — на боротьбу за демократію.

Остання хвиля демократизації призвела до поширення спрощених уявлень про саму демократію. Інакше й не могло й бути, адже поширюється не сам політичний устрій, а ідеологічні уявлення про нього, переважно оформлені та сформульовані в ліберальний спосіб. До таких уявлень належить і спрощено-бінарне бачення демократії винятково як держави та громадянського суспільства. Таким чином, ігнорується вся складність суспільних відносин, яка може перешкодити становленню демократії в середовищі народів, які її не бажають і не можуть створити. Натомість пропонується вкрай спрощена ідеологічна схема, згідно з якою достатньо розбудувати два елементи: демократичну державу, базовану на конституції, і громадянське суспільство, базоване на автономних громадських організаціях, — і демократія «вже готова». Причím, в наделастичний і надширокий концепт громадянського суспільства намагаються «впхнути» розмаїту структуру країн, що демократизуються — розмаїття регіональне, розмаїття партійно-ідеологічне, розмаїття культурно-цивілізаційне, розмаїття класово-стратифікаційне і, нарешті, розмаїття етнічне. І, замість реальної демократизації, яка можлива в одних країнах і неможлива в інших, отримуємо демократизацію роблену та імітаційну, демократизацію інспіровану та спонсоровану (внутрішніми олігархічними кліками або ж зовнішніми силами). Такий штучний підхід

дає змогу різноманітним деструктивним силам, включно з етнічними деструктивними силами, використати теорію і практику громадянського суспільства для власного самоутвердження.

Держави бувають різними, про що й свідчить ієрархічна структура систем міжнародних відносин. І далеко не всі держави можуть собі дозволити так зване громадянське суспільство, особливо коли йдеться про нові незалежні держави останньої хвилі, які постали перед низкою державотворчих та націотворчих проблем. Витворення держави є складним і нагальним процесом, який найнаймні на початкових етапах не терпить будь-якої опозиції, в тому числі і від громадянського суспільства. Одна річ, коли громадянське суспільство розвивається в протистоянні з сильною державою, що вже склалася, інша річ, коли держава слабка і залежна. Тоді так зване громадянське суспільство може стати її головним руйнівником, спрацювавши не в інтересах власне цього громадянського суспільства, а в інтересах зовнішніх та внутрішніх деструктивних сил. Подібно й у випадку з націотворчими процесами, які вимагають максимальної національної уніфікації в культурному, політичному, економічному та правовому плані, заперечуючи, по своїй суті, всю соціогрупову (в тому числі етнічну) мозаїку донаціоналістичної доби³.

Нова незалежна держава потребує дієздатної зовнішньої політики. Остання ж ніколи не сформується, якщо зазнаватиме постійних егоїстичних групових впливів зі сфери громадянського суспільства. Коли вже Зб. Бжезінський і С. Гантінгтон говорять про небезпеки етногрупового лобізму у Сполучених Штатах Америки, то що говорити про залежні й неефективні держави на зразок України, Молдови чи Грузії⁴. Вони можуть бути просто розтягнені зсередини різними лобістським групами, частина з яких матиме етнічне походження.

Етнічна мозаїка є окремим виміром суспільного буття, що лише частково накладається на той тип суспільно-політичних відносин, який заведено визначати як громадянське суспільство. Причому це накладення не завжди позитивне, а доволі часто генерує деструктивні тенденції. Ніхто не вважає громадянське суспільство чимось винятково негативним, проте обумовлювати перспективи політичної стабільності та демократії існуванням цього суспільства чи відкладати нагальні питання і наболілі проблеми, допоки «складеться громадянське суспільство», чи пояснювати проблеми його відсутності — це не лише недалекоглядно, але й небезпечно.

Так само небезпечно і недалекоглядно не бачити загроз національно-державному рухові в руках етнічних. Сьогодні дедалі більшого поширення набуває думка, що під дією глобалізації нації регресують до рівня етнічних груп, зокрема груп етнорегіональних. Подібно, як націоналістичні рухи зруйнували великі континентальні імперії Європи та європейські колоніальні імперії, вважається, що етнічні рухи, в контексті глобалізації, зруйнують національні держави та політичні нації. Такий прогноз не дає відповіді на ключове безпекове питання — що прийде замість «старих і добрих» національної держави і політичної нації; що замінить ці унікальні форми політичного контролю й організації?⁵ Тим більше, що провідні держави світу зовсім не збираються від своїх державностей відмовлятися, а націоналістичні рухи в Другому і Третньому світі ще не виконали своєї великої історичної роботи. Можливо, що результатів цієї роботи — потужних національних держав — і бояться сучасні світові лідери й гегемони.

¹ Кононенко С. Теорія демократії і перспектива глобальної демократизації / Сергій Кононенко // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. — Вип. 37. — С. 80–136.

² Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм: Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерс Брюейкер; Перекл. з англ. О. Рябов. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 88–89, 99–100.

³ Беззуб'як М. Суспільство національне та суспільство громадянське / Мирослав Беззуб'як // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України: Курасівські читання — 2007. Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. — К.: Знання України, 2007. — Вип. 36. — С. 31.

⁴ Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский; [Пер. с англ.]. — М.: Международные отношения, 2004. — С. 241; Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Самюэль Хантингтон; [Пер. с англ. А. Башкирова]. — М.: АСТ, Транзиткнига, 2004. — С. 382–402.

⁵ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт; [Пер. з англ.]. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 19; Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт; [Пер. з англ. Р. Феценка]. — К.: К.І.С., 2004. — С. 127.

РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСЛАМУ. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

*У статті досліджено базові категорії і принципи, на які спи-
рається науковий аналіз різних проявів і течій ісламу. Доведена
необхідність точного, коректного використання таких понять,
як іслам, джихад (Великий і Малий), ісламський радикалізм, по-
літичний іслам. Обґрунтована необхідність уникнення суб'єк-
тивізму і довільних підходів у використанні таких джерел полі-
тичного ісламу, як Коран, Сунна, шариат.*

***Mykola Kyryushko. Religion-political researches of an Islam:
a terminological discourse. In article base categories and principles
on which the scientific analysis of various displays and currents of
an Islam leans are investigated. Necessity of exact, correct, objective
use of such concepts, as an Islam, jihad (Great and Little), Islamic
radicalism, a political Islam is proved. Necessity to avoid subjectivi-
ty and any approaches in use of such sources of a political Islam, as
the Koran, the Sunna, a Sharia is proved.***

Бурхливе поширення ісламу в сучасному світі, поступова і невід-
воротна ісламізація Європи, терористичні акти радикалів з-поміж
мусульман спонукали світову наукову громадськість до уважно-
го, поглибленого вивчення феномену ісламу. На початку ХХІ ст.
стало очевидним, що іслам нині перетворився на глобальну силу,
яка глибоко впливає в планетарному масштабі на політику й еко-
номіку, на культуру і цивілізацію. Проте сучасна наука виявилася
неготовою до адекватного пізнання й усвідомлення цього явища.
Тому проблемою статті є надійність сучасних наукових уявлень
про іслам та мусульманські політичні рухи, зростаюча потреба
у точних, достовірних знаннях про «релігію Пророка», про її ре-
лігійно-політичний потенціал. Проблема достовірності цих знань
безпосередньо пов'язана з верифікацією та уточненням наявного
термінологічно-поняттєвого апарату, який використовують сучасні
політичні науки для вивчення політичних аспектів ісламу. Форму-
вання і розвиток цього апарату є важливою потребою науки нині.

За слушним висловом В. Євтуха, про терміни не дискутують,
про них домовляються¹. Тому ця стаття є спробою залучити укра-
їнську наукову громадськість до узгодження позицій щодо таких

складних і надто неоднозначних понять-термінів, як іслам, джихад, шаріат, зміст Корану. Це завдання і є метою цієї статті. У наш час чимало дослідників прагнули максимально точно висвітлити ці поняття. Так, в Україні проблему джихаду ретельно досліджували Абу Алруб Емад Мустафа² і К. Семчинський³, проблемі шаріату присвятили свої дисертації молоді автори-ісламологи: докторську — М. Лубська, а кандидатську — В. Кушніренко⁴. Цій самій темі присвятив свою широко відому працю В. Лубський⁵. Всебічному розглядові феномену ісламу присвячено чимало праць учасників I–IV конкурсів ісламознавчих праць молодих учених ім. А. Кримського⁶. Аналізові змісту Корану присвятили свої праці Т. Приходько⁷ та В. Рибалкін⁸. Ісламську ідентичність досліджував колектив науковців на чолі з О. Богомолівим⁹. Автор цих рядків видав працю, присвячену ісламській неурядовій політичній організації «Хізб ат-Тахрір»¹⁰. Автор у підготовці тексту спирався також на фундаментальні праці А. Массе¹¹, Г. Е. фон Грюнебаума¹² та інших ісламологів.

Іслам (*араб.* — покірність, повне віддання себе Богові) — монотеїстична релігія пророцької традиції, заснована на сповідванні абсолютного єдинобожжя. Виник на початку VII ст. на Аравійському півострові внаслідок проповідницької діяльності пророка Мухаммада (близько 570 р. — 632 р.) серед арабських племен у період формування первісної арабської держави. На засадничих принципах ісламу мусульмани (його прибічники) створили систему цінностей, яка поширюється на всі сфери індивідуального й суспільного життя і становить основу ісламської цивілізації. Нині іслам є однією з найпоширеніших у світі релігій. Кількість мусульман у світі на початку XXI ст. становить приблизно 1 млрд 250 млн чоловік. Іслам є наднаціональною релігією, через що в марксистській традиції віднесений до «світових». У 50 країнах світу кількість мусульман становить понад половину населення, причому цілком виразною є тенденція до її сталого зростання. Основні регіони поширення ісламу — Північна, частково Центральна і Східна Африка, Близький Схід, регіон Перської затоки, Центральна та Південно-Східна Азія, Індійський субконтинент, Індонезійські острови. Північним ареалом компактних поселень мусульман є Албанія, Косово, Македонія, Болгарія, Україна, Російська Федерація, Китай.

У релігійній традиції іслам у найбільш широкому розумінні — це віддання, підкорення себе Богу. У вузькому розумінні іслам — це

остаточно встановлене Богом Його вчення, дане людям через останнього з пророків — Мухаммада. На особистісному рівні іслам — це поклоніння Всевишньому Аллаху (ім'я Бога) з вербальним визнанням та підтвердженням справами Його настанов, переданих Пророком. У семантичній площині корінь слова іслам складають звуки [s-l-m], пов'язані з поняттям «мир» (*араб.* — салам).

Мусульмани розглядають іслам як доконечно оформлену релігію і завершене Боже Одкровення (Коран, сура 5 «Трапеза», 5). Її виникнення вони пов'язують з надлюдською, надприродною, надемпіричною причиною. Суть ісламу полягає в тому, що мусульмани вірують в Аллаха як Єдиного й Одиначного Бога, в те, що Він — Владика світів, Творець усього, що бажає. Лише Йому належить вклонятися, не уподібнюючи Йому нікого й нічого. Існує також вимога вірити у всі відомості про ангелів та в їх описи, надані Аллахом Своєю Пророкові.

Доктрина ісламу полягає в тому, що Аллах є самодостатнім, Він існує без будь-якого іншого творця, без креативного чинника. Він є Господом світів, Володарем всесвіту. Для мусульман Він є Єдиним Господом і, крім Нього, нікому не можна вклонятися. Існування Аллаха є очевидною істиною, котра сприймається людиною інтуїтивно. Існування Аллаха належить до Його атрибутів. Віра в Аллаха як Господа світів і Володаря всесвіту є справою серця. Він є єдиним джерелом усього, що відбувається у світі. Жодних благ не можна добути з будь-якого іншого джерела, окрім як від Аллаха. Це становить найважливіший для ісламу принцип єдиногобжжя (ат-таухід), який є основою релігії ісламу.

Віровчення ісламу передбачає наявність іману — повної переконаності душею і серцем у всьому тому, що передано Богом через пророка Мухаммада, а також словесного підтвердження цього. Є 6 принципів віри (іману): 1) віра у Всевишнього Аллаха; 2) віра в ангелів Аллаха; 3) віра у Святе Письмо; 4) віра у пророків Божих; 5) віра у Судний день; 6) віра у Провидіння (аль-кадар), в істинність воскресіння після смерті. Називають ще плоди віри: постійне життя з думкою про Аллаха (зікр); страх перед Богом і надія на Нього; сподівання на Аллаха (ат-тауаккуль); вдячність Творцеві; терпіння; схилення перед Божим Законом; послідовність; покаєння; прохання про милість. Мусульмани вважають, що Єдиного Бога людям проповідували пророки від часів першого пророка Адама й аж до останнього пророка Мухаммада. У Корані згадано 28 з-поміж пророків.

Віра мусульман має знаходити втілення у їхніх відповідних діях, практичних постулатах релігії — актах поклоніння (часто їх називають стовпами ісламу):

1) свідчення особистої віри — проголошення аш-Шахади. Концентрований вираз віри втілюється в «аш-Шахаду» (засвідчене, здійснене явно) — декларацію або символ віри мусульманина, яка складається з двох положень: «Ашхаду алля іляха ілля-ллах уа ашхаду ання Мухаммадан р-расулу-ллах» (Свідчу, що немає божества, окрім Аллаха, та свідчу, що Мухаммад є посланцем Божим).

2) Молитва (*араб.* — ас-саят, *тур.* — намаз). Вона є обов'язковою умовою дотримання віри. За виконання молитви Аллах прощає гріхи людям, наділяє їх благами та дозволить увійти до раю. Виконується молитва 5-разово щоденно з дотриманням численних приписів щодо її здійснення. Особливо важливою вважається п'ятнична молитва (аль-джума).

3) Піст (*араб.* — ас-саум; *тур.* — урза). Це утримання від їжі, питва та статевої близькості від світанку до заходу Сонця з наміром поклоніння Богові. Пости бувають обов'язкові та бажані. Обов'язковим є піст у місяць Рамадан (дев'ятий місяць ісламського календаря). Під час нього особливо очікують на милість і прощення від Аллаха. Цей піст особливо дисциплінує мусульманина.

4) Обов'язкова пожертва на користь бідних (закят). Як правило, це обов'язкова щорічна виплата 1/40 частини прибутку на користь нужденних з наміром здобути задоволення Аллаха. Закят сплачують лише забезпечені люди. Виховує в мусульманина звичку не захоплюватися надмірним накопиченням багатства. Закят аль-фітр — це милостиня, що має бути подана нужденним до початку місяця Рамадан.

5) Паломництво до Мекки (хадж). Відбувається у строго визначений час (дванадцятий місяць ісламського календаря «зульхіджа») з дотриманням обов'язкових ритуалів. Паломництво за межами цього часу зветься «умра» (малий хадж).

Ці акти поклоніння, доповнені постійним прославлянням Аллаха (зікр) та читанням Корану, складають ібадат. Ревність у піднесенні віри є джихадом (Великим або Малим).

Джерелами релігії ісламу є Коран (*араб.* — Кур'ан) — дане Богом людям через Свого Пророка Писання про остаточну релігію, а також Сунна (звичний шлях, спосіб, слідування). Сунна — це друге після Корану першоджерело ісламу, дотримання її положень

є обов'язком мусульманина. Являє собою компендіум висловлювань, повідомлень про справи, вчинки, моральні якості Пророка, котрі є відомими з надійних свідчень безпосередніх свідків. Загалом — це життєвий приклад Пророка. Його висловлювання зафіксовані у хадисах.

Головними святами мусульман є такі. 1) Свято жертвоприношення «Ід аль-Адха», яке відзначають під час хаджу (*тур.* — Курбан-байрам). 2) Свято завершення посту «Ід аль-Фітр» (*тур.* — Ураза-байрам), що його відзначають після завершення Рамадану (на початку десятого місяця Шаууаль). Особливо відзначаються також священні ночі: 1) «Лайлят аль-Кадр» (ніч Могутності, протягом якої Пророк здобув перше Одкровення Корану); 2) «Маулід» (ніч, коли народився Пророк); 3) ніч «Мірадж», коли відбулося вознесення Пророка та деякі інші.

Протягом своєї історії мусульманська спільнота зазнала впливу процесів диференціації та розмежування. Так, нині найбільшим за кількістю послідовників є сунізм — це самоназва переважної більшості мусульман (Ахль ас-Сунна ва'ль-Джамаа — «люди Сунни та згоди громади»). Перша частина назви означає безумовне дотримання Корану та Сунни, розв'язання суперечок на основі Божественних істин. Визнання місії усіх сподвижників Пророка і дотримання на цій основі єдності міститься у понятті «джама'а». Систематизація поглядів сунітів була здійснена віросповідними школами матуридитів, аш'аритів та салафітів. До сунітів належить абсолютна більшість мусульман у сучасній Україні.

Містичним напрямом в ісламі є суфізм (походження терміна точно невідоме, інколи припускають арабські варіанти «суф» — вовна або «суффа» — ослін, лава). Більш поширеною серед мусульман є назва «ат-тассавуф», що означає духовне вчення та релігійну практику, які регулюють внутрішній світ людини, підносячи та вдосконалюючи його шляхом щирого та зосередженого служіння Богові на основі суворого аскетизму та внутрішнього споглядання. На етапі виникнення тарикатів (суфійських братств) суфії набули значного поширення в Кримському ханаті у період його розквіту.

Другою за кількістю послідовників течією в ісламі є шіїзм (*араб.* ші'а — група, угруповання, прибічники). Шіїтами є мусульмани, які визнають право бути керівником мусульманської умми (і держави) виключно за нащадками Алі ібн Абу Таліба. Історично шіїзм виник як політична опозиція. Віросповідна особливість

шиїзму полягає у визнанні особливих заслуг Алі та мученицької смерті його другого сина Хусейна; у вченні про святих імамів (враховуючи «прихованого» 12-го імама Мухаммада); у формуванні досить незначного за обсягом, але власного додаткового корпусу священних текстів; піднесенні та звеличенні (порівняно з сунітами) статусу улемів та найбільш шанованих з них — ісламських вчених муджтахідів.

У наш час більшість шиїтів мешкає в Ірані, де поміркований шиїзм — існааш-арізм є державною релігією. Значні групи шиїтів живуть в Іраку, Лівані, Пакистані, Азербайджані. Крайні шиїти — зейдіти мешкають у Туреччині та Сирії. До шиїтських течій належать також ісмаїліти, які після смерті імама Мухаммада ібн Ісмаїла почали проголошувати «прихованими імамами» всіх його нащадків. Більшість ісмаїлітів мешкає нині у північній частині Ємену, одна з їх груп — у Таджикистані. Близькими за низкою ознак до ісмаїлітів є друзи (Ліван та Сирія).

Соціальне вчення ісламу визначає норми та принципи відносин між мусульманами, між мусульманами та невірними, між мусульманською уммою та іншими соціальними групами, а також з немусульманськими державами. Його серцевиною є шаріат (*араб.* — дві форми «аш-шар» і «аш-шір'а»: вірний шлях, випробуваний шлях) — зведення воедино даних Богом настанов та законів ісламського права. Його школи виникли і розвинулися у вигляді мазхабів, диференційованих за ознакою пріоритетності використовуваних методів розробки релігійно-правової думки. У сунізмі найбільш поширеними є Ханафітський, Малікітський, Шафіїтський, Ханбалітський мазхаби. Серед шиїтів найвпливовіші Джафарітський та Зейдитський мазхаби.

Що стосується нашої країни, то іслам та мусульмани віддавна, з князівської доби, є присутніми на теренах України. Історія поширення тут ісламу пов'язана з економічними, культурними та воєнними відносинами з сусідніми територіями та народами. Присутність мусульман на території нинішньої України пов'язана насамперед з Кримським ханством, де сунітський іслам був державною релігією. В СРСР на цих територіях релігійне життя мусульман перебувало у повному занепаді в зв'язку з атеїстичною політикою держави. Відновлення діяльності ісламських організацій відбулося у 90-ті роки ХХ ст. Громада мусульман в Україні нині динамічно розвивається. За роки української незалежності реальна кількість мусульман в країні перевищила 0,52 млн чоловік

і нині продовжує зростати за рахунок повернення до ісламу представників народів, що його традиційно сповідували раніше, а також демографічних та міграційних процесів і навернення до релігії ісламу нових мусульман з-поміж етнічних українців та росіян. Кількість мусульманських громад у країні на початок 2009 р. перевищила 1100, понад три чвертей з яких знаходиться в АРК. Ісламські організації вже мають у країні 5 духовно-адміністративних центрів (Духовне управління мусульман Криму, Духовне управління мусульман України, Духовний центр мусульман країни, ДУМУ «Умма» та РУНМОУ «Київський Муфтіят»).

Іслам тісно пов'язаний з політичними процесами сучасності. Нині активізується політична активність мусульман, з'явився широкий спектр явищ політичного ісламу, пов'язаного з ісламським фундаменталізмом. Загрозу стабільності світового співтовариства становлять дії радикальних та ультрарадикальних груп у середовищі мусульман. Ісламський фундаменталізм у всіх його проявах обов'язково апелює до Корану і Сунни.

Коран — це головна священна книга мусульман, основне джерело ісламу. Правильно вимовляння «Кур'ан». Слово «Коран» походить від арабського кореня «кир'аа», який має значення «читання напам'ять», «декламування». Мусульмани часто називають Коран шанобливо Книгою (аль-Кітаб — арабською) або Книгою Аллаха (Кітабуллах).

Згідно з вченням ісламу, Коран є Словом Божим, він не є сотвореним, а існує предвічно як атрибутивна риса Аллаха і був переданий людям шляхом Одкровення. Коран вважають останньою ланкою у ланцюгу даних людству Божих Одкровень. Коран сповіщався пророку Мухаммаду через архангела Гавриїла (Джібрила арабською) частинами протягом більш як 20 років з деякими перервами. Дар пророцтва у Мухаммада виявився у віці 40 років і тривав до його смерті. Перше Одкровення від архангела Гавриїла Пророк одержав у місяць Рамадан. Аяти Корану, що були послані Мухаммаду протягом 13 років за часів його перебування у м. Мекка (до його переселення — Хіджри), звать мекканськими, а ниспослані йому у м. Медина та на шляху до неї — мединськими.

Коран виголошений та записаний арабською мовою. Записи Корану після смерті пророка Мухаммада було зібрано в єдину книгу у період правління халіфа Абу-Бакра, яка згодом зберігалася наступним халіфом Омаром та вдовою Пророка Хафсою. Осман — третій халіф (644–656 рр.) ініціював укладання ретельно вивірених

копій Корану, які стали його офіційними текстами. Три з них дійшли до наших днів.

Структуру Корану утворюють сури та аяти. Слово «сура» перекладається як «крок», «ступінь», «частина» (часто правильно перекладають як «глава або розділ»). Єдиний текст Корану містить 114 сур, розташованих (починаючи з II) переважно за їх розміром. Вони складаються з 6600 аятів. Це слово арабською означає «знамення», «чудо». Неправильно (за аналогією з біблійною традицією) розуміти аят як «стих». Для зручності вивчення та повсякденного читання текст Корану умовно поділяють на 30 джюзів (фрагментів), які, у свою чергу, розділяють на хізби (1/2 джюзу) та рубу (1/8 джюзу). Останній є мінімальною частиною Корану для щоденного читання.

Для мусульманина Коран є вічним чудом. Згідно з ісламом, Коран завершує всі попередні монотеїстичні Священні Писання, даючи людям завершене, кінцеве, остаточне, повне Одкровення. Він має гранично універсальний характер, його адресовано не одним лише арабам, а всьому людству, незалежно від раси або етнічної належності особи. Коран містить найбільш універсальні принципи людського буття в індивідуальному і суспільному його вимірах. Призначення цих принципів мусульмани вбачають у знешкодженні зла у свідомості і вчинках людей, в утвердженні відносин справедливості і братерства поміж ними.

Зміст Корану є основним джерелом релігії ісламу. Основні положення Корану тяжіють до двох смислових центрів: віри в Єдиного Бога та непорушності й обов'язковості встановлених Ним законів. Віра стає духовним стрижнем всього духовного світу особи, а закони ісламу визначають усі її відносини з Всевишнім та з оточуючим світом. З цим пов'язані ісламські принципи: єдинобожжя — «таухід» (єдність та єдиність Аллаха); посланництва Божого і пророцтва — «рісалат» (титул «Расуль акрам», що означає «Найвидатніший пророк», належить саме Мухаммаду); намісництва, спадкоємності — «Халіфат Расуль Аллах», що означає намісництво Боже на землі, а також місію голови мусульманської умми або держави. До найвідоміших ідей Корану належить теологема напередвизначеності всього суцього, яка (попри її антиісламські інтерпретації) визнає за людиною право на свободу вибору та означає її свідомо і вільно прийнятну покірність волі Всевишнього Господа світів, а не схиляння перед обставинами. Ці принципи є аспектами головної теми Корану — реальності існування Бога, Його

вищої влади і відповідального становища людини стосовно Нього — і як Божого раба, і як слуги Божого, і як Його намісника на землі. У концентрованому вигляді ці принципи містяться у першій сурі «Аль-Фатіха» («та, що відкриває») та сурі 112 «Аль-Іхлас» («чистота віри») та інших.

Коран є найголовнішим джерелом політично-правових поглядів мусульман, з нього виходить шаріат. Настанови щодо соціальних проблем містять насамперед мединські сури. Найчастіше вони висвітлюють питання соціальної організації суспільства, соціальних норм, суспільних відносин, громадянського та кримінального законодавства, війни та миру, засобів захисту ісламу, стосунків з іншими монотеїстами та язичниками. Мединські сури містять правила, повчання, настанови щодо майнових, економічних, сімейних відносин серед мусульман.

Необхідність пояснення широкому загалу віруючих положень Корану покликала до життя появу «тафсіру» — розгалуженого корпусу коментарів та тлумачень коранічних текстів. Переклади Корану національними мовами не мають для мусульман сакрального значення, вони сприймаються лише як засіб, який полегшує розуміння змісту оригінального тексту. Українською мовою видано лише фрагменти прямих перекладів (безпосередньо з арабською) Корану, які здійснено Я. Полотнюком і В. Рибалкіним. Невиданим залишається повний прямий переклад 1913 року О. Абранчак-Лисенцького. Численні переклади Корану українською, здійснені через мову-посередника, не є загальноновизнаними і мають переважно літературну цінність.

Шаріат — Закон ісламу, шлях Господній. Термін «шаріат» походить від арабського слова «аш-шарі'а» з буквальним значенням «належний шлях», «прямий (правильний) шлях до мети». Термін має багато значень: сукупність Божих настанов і заборон; життєвий кодекс, заснований на Корані і Сунні пророка Мухаммада; Божественні приписи, що регулюють релігійне та повсякденне практичне життя мусульман; базова модель ісламської ідеології; нарешті в найширшому розумінні — релігія Єдиного Бога загалом. Шаріат — це системний комплекс ісламського права, моралі, культових приписів, принципів життя мусульманина, заснований на Божому Законі. Дотримання цих норм є водночас і обов'язковим для мусульманина, і необхідним для його спасіння у вічності.

Після виникнення шаріату ще за життя Пророка та його найближчих послідовників розпочалася систематизація його норм

і принципів, яка в основному завершилася до XII ст. Базовим для шаріату є уявлення про те, що єдиним законодавцем є лише Аллах, але аж ніяк не люди. Тільки він має абсолютні законодавчі функції, що засвідчує текст Корану. Місію донесення від Аллаха до людства самого Божого закону має передусім пророк Мухаммад, який передав людям зміст Божого Одкровення. Однак норми та настанови шаріату вводилися поступово, частинами. Згідно з Кораном складові Закону шаріату є відомими з давніх часів, зокрема, починаючи від пророка Муси (Мойсея) та благовісткування Іси (Ісуса). Для опису цих первісних елементів шаріату та його наступних форм у Корані вжито слів «аш-шар» і «ат-ташрі».

Згідно з мусульманською доктриною, одні складові шаріату мали відношення до істин абсолютних, позачасових, інші ж стосувалися лише окремих історичних епізодів, що проминали з часом і не мали всезагального характеру. Саме стосовно останніх за життя Пророка у відповідності до його настанов здійснювалася **процедура «наسخ»** (скасування, відміна), яка передбачала наступне розширення, уточнення частин Одкровення або ж їх вилучення (за волею Аллаха), коли у них зникала потреба. Історично було зафіксовано 4 види «наسخу»: насх одних аятів Корану іншими, насх Корану Сунною (вживався обмежено), насх Сунни Кораном, насх Сунни Сунною. Анулювання визнається можливим у тому разі, коли заперечувальний текст дорівнює або перевищує за законодавчою силою і значенням текст, що скасовується.

Існують 4 джерела шаріату: 1) Коран, де слово «шарі'а» вжито багаторазово; 2) Сунна, де через слова та діяння Пророка встановлено велику кількість приписів; 3) «іджма», 4) «кьяс». **Іджма** є третім джерелом ісламського права. Легітимність іджми було встановлено самим Пророком, її почали практикувати сподвижники Пророка («асхаб аль-Кирам»), після них іджму застосовували муджтахіди — мусульманські теологи. Іджма являє собою одностайну згоду ісламських учених стосовно розв'язання певної проблеми, якої не було за життя Мухаммада. Рішення, одержане шляхом одностайної згоди, зветься фетва (арабською «фату'а»). Воно не може бути з часом анульоване чи переглянуте. Таке рішення набуває нормативного, обов'язкового статусу. Для запобігання повторним рішенням одного й того самого питання всі фетви фіксують у спеціальних збірниках, які складає кожний мазхаб (правова школа) окремо. Четвертим джерелом шаріату є **кьяс** (спроба порівняння). Це судження, здійснюване муджтахідами або муфтіями *за аналогією* з подібними

рішеннями щодо ситуацій, викладених в Корані або висловлених Пророком. Кияс передбачає порівняння нових проблем з минулими, їх зіставлення з подальшим прийняттям рішення-судження.

Діяльність муджтахідів поступово призвела до формування цілої галузі раціональних суджень — іджтіхаду (старанність, ретельність). Цей термін означає, по-перше, наполегливу працю для висновування правових рішень і приписів на основі аятів Корану, хадисів Сунни, іджми та киясу, по-друге, витягання або видобування з першоджерел імпліцитно прихованого в них знання. У перші століття після пророка Мухаммада більшість правових проблем було в найзагальнішому вигляді розв'язано, через що три головні сунітські мазхаби погодилися на тому, що подальше продовження цієї роботи є вже недоцільним, і проголосили, що віднині «брама іджтихаду є зачиненою». Реально це означало не зупинку мусульманської правової думки взагалі, а лише фіксацію корпусу наявних уже суджень стосовно головних аспектів відносин «Бог — людина». Формулювання ж суджень щодо нових проблем, які постають у житті, допускається.

Детальне вивчення і систематизація Божественного шаріату відбулися у межах мусульманської юриспруденції — фікху. Слово «аль-фікх» означає «знання», «глибоке проникнення». Першопочатково фікх означав просто глибоке знання релігії ісламу, згодом він набув підкреслено філософсько-антропологічного значення, оскільки поглиблено розглядав людину в вертикальних і горизонтальних вимірах її відносин з Аллахом і суспільством. Згодом мусульманські правознавці «факіхи» зосередилися на обґрунтуванні доказової бази шаріату відповідно до Корану, Сунни, іджми та киясу. Процес цього обґрунтування привів з часом (X ст.) до виникнення правових шкіл — мазхабів. На вивченні і розробці методології мусульманської юридичної думки спеціалізувались юридичні школи Асхаб аль-Хадис та Асхаб ар-Ра'ї. Фікх (мусульманська теорія права) має 3 розділи: «Ібада» (відносини «людина — Бог»), «Муамала» («людина — суспільство») й «Укуба» (теорія покарання за порушення Закону шаріату), що передбачає можливість існування окремих фікхів відносно дедалі глибшого пізнання проблем, які розглядаються у названих структурних розділах. За цими самими ознаками відбувається систематизація й всіх приписів шаріату за групами: Ібада, Муамала, Укуба.

Процедури виведення (здобування, одержання) правових норм в ісламі ґрунтуються на загальному принципі «хукм». Шаріатський

хукм — це звернення Божественного Законодавця безпосередньо до людини у формах вимоги, настанови і надання особі права вибору. Цим зверненням є мова Аллаха, передана через Посланця (пророка Мухаммада) за допомогою слів і значень (висловлених у Корані), а також слів і вчинків Пророка, зафіксованих у Сунні. Таке звернення до людини стає шаріатським хукмом, коли воно безпосередньо стосується *прямих дій особи* і висловлено у вигляді *вимоги щодо здійснення певного вчинку (кроку)* або *вимоги щодо утримання (відмови) від певної дії*.

У викладі шаріатських законів розрізняють окремі типи хукмів (постанов): фарз (обов'язкове), харам (заборонене), мандуб (рекомендоване), макрух (несхвальне), мубах (дозволене). Ханафітський мазхаб, до якого належать мусульмани України, ще детальніше конкретизує категорію обов'язкового. Ханафіти визначають категоричні приписи як «фард» (наказане, призначене, невідворотне), а неоднозначні — як «ваджіб» (належне), ставлячи його трохи нижче, ніж «фард». Так, саме тип постанови «мандуб» передбачає ісламське правління зі специфічною формою влади в мусульманській державі. До забороненого (харам) в ісламі належить, зокрема, хабар (і давання, й одержання), що особливо важливо для вражених корупцією країн. Особливе жорстке застереження суддям проти хабара містить Коран (2, 188). Повне дотримання особою повелінь Аллаха в шаріаті зветься «азіма́т». Якщо з об'єктивних причин витримувати «азіма́т» неможливо, необхідно дотримуватися правила «рухса́т», яке встановлює строго визначене коло обставин для цього (наприклад, обмежене в часі вживання свинини з метою порятунку від голодної смерті).

Приписи шаріату встановлюють і захищають певні права: 1) право Аллаха (культові настанови, покарання за злодійські дії, спокутування гріхів); 2) право людини (соціальні обов'язки і матеріальні зобов'язання один перед одним); 3) подвійне — як Аллаха, так і людини (покарання за хибні звинувачення і самовільну помсту за вбивство). Спільною рисою встановлюваних шаріатом прав є акцент на колективних правах, що спостерігається нині у більшості країн, де діють (більшою чи меншою мірою) закони шаріату.

У сучасному світі шаріат у *повному* обсязі практично не використовується. В мусульманських державах реально йдеться про більшу або меншу його питому вагу у правовому полі, про певне співіснування шаріату з елементами секулярного права. Шаріат

об'єктивно є нині ідеальною моделлю, що визначає релігійне, соціальне і суспільно-політичне життя мусульманина. Ісламська політика у країнах, де переважає мусульманське населення, спрямована на впровадження елементів шариату (або Закону ісламу загалом) у політично-правову систему держави. У країнах Близького Сходу закони шариату використовуються у сфері цивільно-правових відносин, інколи в карному судочинстві, співіснуючи зі світською системою державного управління. В Україні на шариаті засновано передусім культову діяльність мусульман, тут у мусульманських родині елементи шариату досить часто вживаються у побуті. Серед українських мусульман уже є магістри шариатських наук. Засадничі теми шариату мусульмани в нашій країні вивчають у кримських медресе, а також в Ісламському університеті при ДУМУ.

Реформування основ шариату є неможливим за визначенням. Однак шариат не є цілком застиглою системою, він певною мірою є історичним явищем. Тому є можливість розвитку і збагачення його норм стосовно абсолютно нових, небачених досі життєвих ситуацій. З врахуванням цих принципів 19 вересня 1981 р. у Парижі Всесвітньою Ісламською Радою було прийнято Загальну Ісламську декларацію прав людини, в якій проголошено права людини згідно з ісламом. З 1985 р. у Саудівській Аравії діє Рада Ісламської академії правознавства (фікху), на сесіях якої ухвалюються рішення зі складних правових питань сучасності, поглиблюється мусульманська «теорія права». Постанови з питань віри і життя (фетви) для мусульман всієї Європи (зокрема й Східної) має право виносити шейх Юсуф аль-Карадаві, чинний голова Європейської ради по фетвах.

Наступною категорією, важливою для політологічного аналізу ісламу, є джихад. **Джихад** — складова вчення ісламу про необхідність цілеспрямованих зусиль перед Богом щодо захисту власної віри. Захист віри має відбуватися у двох площинах — вдосконалення душевного стану людини, яка вірує в Єдиного та Всемогутнього Бога, та її захист проти ворогів-невіруючих. Концепт джихаду є своєрідною відповіддю на зіткнення ісламу зі суспільним станом джахілії — нецтва, необізнаності з ісламом та поширенням джахіліїв — людей, що не мали або втратили точні знання про іслам.

Вчення про джихад склалося на основі сур Корану мединського періоду та Сунни пророка Мухаммада. Згідно з достовірним хадісом, виголошеним після переможної битви під Бадрою, Мухаммад

наголосив: «Ми повернулися з Малого джихаду — до Великого джихаду». Слово «джихад» згадується у Корані 4 рази в іменниковій формі і 22 рази у дієслівній.

Немає єдиної типології видів джихаду. Однак об'єктивно шариат і тафсір розрізняють декілька видів джихаду: 1) джихад проти зла людської душі (джихаду нафс), який провадиться у чотирьох напрямках: пізнання істини та вірного шляху її осягнення; ревність у здійсненні благих справ і в поклонінні Аллахові; волання до Бога; долання труднощів і перешкод у здійсненні означених вище дій; 2) джихад проти диявола, який є зятятим ворогом людини (джихаду шайтан); 3) джихад проти ворогів, що є невірними (джихадуль куффар) — опір ним ведеться не тому, що вони є невірними, а тому, що вони насправді зовнішні вороги віри.

Частина мазхабів розглядають джихад як боротьбу за віру, що провадиться у наступних формах: «джихад серця» (боротьба з власними поганими нахилами); «джихад язика (слова)» (схвалення правильного, дозволеного — халяль і неправильного, недозволеного — харам); «джихад руки» (уживання заходів покарання стосовно злочинців і порушників засадничих норм моралі); «джихад меча» (збройна боротьба проти ворогів з-поміж невірних, а полеглого у цій борні чекає вічне блаженство в раю).

Усі мазхаби сходяться в головних положеннях. 1) Всі види джихаду врешті-решт спрямовані проти тих суспільних сил, вчень та осіб, які обожнюють будь-кого, крім Єдиного Бога; причому йдеться не про насильницьке поширення релігії ісламу, а про створення умов для захисту віри. 2) Джихад зазвичай поділяють на Великий джихад (джихаде акбер) та Малий джихад (джихаде асгер). Великий джихад включає до свого складу «джихад серця», «джихад язика (слова)», «джихад руки». Сутність Великого джихаду складають ревність у вірі, проповідування слова Аллаха, боротьба з власними пристрастями і вадами. Малий джихад — військові дії на захист віри (за допомогою зброї, меча). Коли слово джихад вживається без уточнюючих пояснень, то на увазі мається саме Малий джихад — «джихад меча». Улеми розглядають його як тимчасовий стан, коли після усунення загрози для віри мусульмани повертаються до дій з самовдосконалення себе і своєї віри.

На відміну від цих теологічних міркувань, є світські інтерпретації поняття джихаду, спрямовані на критику ісламу. Саме вони за допомогою методу редукції зводять джихад тільки до збройної боротьби з ворогом. Унаслідок такої процедури джихад штучно

перетворюється на метод боротьби проти людей інших віросповідань — передусім християн, іудеїв, язичників.

У сучасному світі існують радикалізовані методи інтерпретації джихаду. До них належать радикали та ультрарадикали (схильні до тероризму) з-поміж ісламських фундаменталістів, близькосхідне крило партії Хізб ат-Тахрір, окремі течії шіїзму (всередині Ірану та інколи поза його межами) й європеїзованого явища «інтегрізму» у Франції тощо. Саме вони надають геополітичного виміру ідеям джихаду, всіляко політизують його.

Масового поширення за допомогою мас-медіа нині в Україні та Росії набули штучні моделі «джихаду як засобу боротьби проти невірних», спостерігається виникнення «джихадистів» на теренах країн, де він не був досі масово поширений. Цілеспрямовані критики ісламу перекручено інтерпретують джихад виключно як «священну війну мусульман проти всіх невірних». Терористи, які виправдовують свої дії ідеями джихаду, існують. Проте зв'язок терористичних дій з засадами ісламу вони встановлюють цілком довільний, перекручуючи їхній зміст. Насамперед це стосується деформацій понять «шахада» і «шахід».

Висновки. 1) Систематизація й уточнення змісту наведених вище понять і категорій дозволяє у наступному провести системні дослідження явища політичного ісламу, зокрема обставин його появи в сучасній Україні (на території АРК). 2) Оскільки вищенаведені терміни набувають особливих конотацій під час їх використання у журналістському середовищі досить часто з певною політтехнологічною метою, адекватне їх розуміння зробить неможливим або утрудненим підігрівання серед споживачів інформації настроїв ісламофобії, національної і расової нетерпимості.

¹ Євтух Б.В. Етнічність: глосарій. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. — С. 3.

² Абу Алруб Емад Мустафа. Джихад як складова концептів війни і миру в ісламі. Дис. ... канд. філос. наук. — К.: 2009.

³ Семчинський К. Війна і мир у християнстві та ісламі. — К.: Міленіум, 2007. — 164 с.

⁴ Кушніренко В.О. Реформування шариату як основа модернізації ісламської держави в контексті теорії конституціоналізму. Дис. ... канд. політ. наук. — К., 2004.

⁵ Лубський В.І., Борис В.Д. Мусульманське право. Навч. посібник для юридичних факультетів. — К., 1997. — 228 с.

⁶ Іслам і Україна / Відповідальний редактор М.І. Кирюшко. — К.: Ансар Фаундейшн, 2005. — 256 с.

⁷ Приходько Т.Б. Розвиток мусульманської традиції коментування Корану (X–XV століття): на прикладі пояснення есхатологічних сюжетів. Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996.

⁸ Рибалкін В. Ідеологічні та лексико-граматичні рифи у перекладах Святого Письма мусульман // Східний світ. — 1998. — № 1–2. — С. 122–134; Рибалкін В. Вступ // Коран. Дослідження, переклад (фрагмент) і коментарі Валерія Рибалкіна. — К.: Стилос, 2002. — С. 3–95.

⁹ Богомолів О., Данилов С., Семиволос І. Ісламська ідентичність в Україні. — К.: Наукова думка, 2007.

¹⁰ Кирюшко М. Партія «Хізб ат-Тахрір»: поява в Україні // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. — Вип. 40. — К.: 2008.

¹¹ Масзэ А. Ислам: очерки истории. — М., 1982. — 375 с.

¹² Грюнебаум Г.Э., фон. Классический ислам. — М., 1985. — 320 с.

Дар'я Маковська

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИДІЛЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ АСПЕКТІВ ЕТНІЧНОГО СТАТУСУ ЯК ЧИННИКА РЕГІОНАЛЬНИХ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Статтю присвячено теоретико-методологічним основам дослідження особистісного етнічного статусу як чинника регіональних етнополітичних конфліктів. Особливе місце приділено владному статусному індикатору та його впливу на формування суб'єктивних уявлень етнічних акторів — учасників конфлікту.

Darja Makovskaja Theoretical bases of allocation of subjective aspects of the ethnic status as factor of regional ethno-political conflicts. The article contains theoretic-methodological basis of researching of subjective ethnic status as a factor of ethno-political conflicts. A great attention is paid to power status indication and its influence on firming of subjective notions of ethnic actors in conflict.

Предметом вивчення у цій статті постають регіональні етнополітичні конфлікти, які є однією з найгостріших проблем сучасної політичної системи суспільства, яка прямо впливає на стабільність її функціонування, а також і на всі сфери соціального життя.

Вивченню різних аспектів етнополітичної конфліктності присвячені ґрунтовні роботи відомих вчених — В. Авксентьєва, А. Аклаєва, Л. Дробіжевої, Дж. Ротшильда, Д. Горовіца, Т. Гурра, В. Котигоренка, О. Майбороди, А. Прусаускаса, М. Савви, Т. Сеньюшкіної, О. Шуби та інших. У новітніх дослідженнях з цієї тематики аналізується комплексний вплив різних компонентів політичного й соціального життя суспільства, що формують передумови, причини та є факторами розвитку такого типу конфліктів. Але гострота проблеми зумовлює необхідність подальшого поглибленого вивчення цієї проблематики, у тому числі й глибинних причин, що спричиняють виникнення і розвиток етнополітичних конфліктів.

Метою цієї роботи є розгляд теоретичних засад процедури виділення, виокремлення суб'єктивних аспектів етнічного статусу як чинника етнополітичних конфліктів.

У цій роботі використовується визначення етнополітичного конфлікту, сформульоване російським дослідником В. Авксентьєвим, який пропонував диференціювати етнополітичний конфлікт як «тип політичного конфлікту (соціальний конфлікт, змістом якого є боротьба за державну владу, що виявляється у формі боротьби етнічних груп)» і як «тип етнічного конфлікту (соціальний конфлікт, змістом якого є боротьба етнічних груп, у якій, принаймні з боку одної з них, безпосереднім учасником виступають політичні структури, у першу чергу держава)». У першому випадку етнічний конфлікт виступає як форма політичного за змістом конфлікту, у другому — як зміст конфлікту, який набуває політичного значення¹. Ці два підтипи доволі важко розмежувати, оскільки вони можуть виступати як стадії одного багатофакторного конфлікту². Узагальнюючи їх, Авксентьєв надає таке визначення етнополітичного конфлікту — це тип соціального конфлікту, суб'єкти якого ідентифікують себе, протилежну сторону чи один одного в етнічних категоріях і змістом та/чи формою якого є боротьба за контроль над державними інститутами.

Існує достатньо велика кількість пояснювальних теорій, що розглядають умови оточуючої дійсності, які формують передумови, визначають причини і є факторами генезису етнічних конфліктів як форми соціально-політичних конфліктів. Але, як визначає М. Савва, переростання етнічних протиріч у конфлікт можливе лише за наявності низки суб'єктивних факторів, серед яких він виділяє наявність самосвідомості етносу, переважання групової солідарності

етносу над внутрішніми груповими протиріччями, усвідомлення більшою частиною етносу спільності національних інтересів, а також усвідомлення елітою етносу, що формує суспільну думку, несправедливості стану етносу у системі диференціації і національної політики³. Л. Дробіжева також відзначає, що «не завжди соціальні протиріччя виникають на основі реальних розбіжностей у статусі груп. Зазвичай протиріччя живляться інтерпретаціями соціальних ієрархій у пересічній свідомості, кристалізованими у відповідних міфологемах»⁴. Інакше кажучи, для включення етногрупи у етнополітичний конфлікт «має відбутися групова інтерпретація поточної реальності, озвучена лідером і освячена його авторитетом»⁵. Етнічній групі необхідно у першу чергу відчути й усвідомити спільність інтересів у зміні свого стану в системі етнічної стратифікації суспільства. І тоді як необхідна умова такого процесу формуються уявлення етнічної спільноти про цей стан нерівності. Необхідно зазначити, що за своїми наслідками усвідомлення власного або реального, або уявного нерівного етностатусного стану рівнозначне, що відповідає відомій теоремі Томаса: «Якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони й є реальними за своїми наслідками»⁶.

Ґрунтуючись на необхідності аналізу суб'єктивних сприймань етносу як суб'єкта етнополітичного конфлікту, розгляд ролі етнічного статусу як фактора етнополітичної конфліктності доцільно формувати на основі концепції статусного неузгодження. Ця концепція базується на гіпотезі Г. Ленскі, що сформована таким чином: «індивіди, які характеризуються низьким ступенем статусної кристалізації, значною мірою відрізняються від індивідів з високим ступенем статусної кристалізації»⁷. Використовуючи результати емпіричних дослідів, Г. Ленскі зробив висновок про нестабільність суспільства з високою часткою осіб з низькою статусною кристалізацією. Інакше кажучи, рівень кристалізації соціального статусу індивіда певним чином може визначати поведінку (у тому числі й політичну) й настанови індивіда⁸. Це твердження базується на ідеї К. Девіса, який стверджував, що «соціальна структура, будучи, без сумніву, реальністю, проте, не є чимось конкретним, тобто не існує як така, становить собою просто фактор у конкретній поведінці»⁹. До того ж, на думку американського дослідника С. Ліпсета, етнічні й расові групи, що мають низький суспільний статус, надають непропорційно велику підтримку ліберальним чи лівим партіям¹⁰.

Є декілька теоретичних підходів у тлумаченні концепції статусних неузгоджень, серед яких суб'єктивний фактор найбільш повно розглядається у нормативному підході. Відповідно до нього суб'єкти статусної неконсистентності, оцінюючи своє становище у системі стратифікації, спираються на правило конгруентності — уявлення, що існує в суспільстві, про те, яка конфігурація статусів, що розглядаються, є нормальною, прийнятною з погляду ефективності функціонування соціальної системи, тобто з позиції своїх очікувань або в контексті свого соціального оточення.

Виявлення змісту правил конгруентності базується на двох підходах. У першому прийнятним результатом статусного розподілу є середньостатистична їх комбінація у суспільстві, що досліджується. У другому правила конгруентності можуть ґрунтуватися на основній тенденції суспільної думки. Крім того виділяють нормативну і дескриптивну лінії аналізу, які є такими, що доповнюють одна одну. У першому випадку виділяють належне, на думку членів спільноти, що досліджується, співвідношення статусів, у другому досліджується оцінка населенням існуючої ситуації¹¹.

До виконання емпіричних досліджень статусної інконсистентності й їх інтерпретації існують певні вимоги, що їх сформульовано М. Хартманом, які забезпечують їхню достовірність. По-перше, має враховуватися можливість поєднання у суспільстві, що досліджується, не однієї стратифікаційної системи, що насправді є «ідеальними типами», оскільки будь-яке суспільство складається з комбінацій стратифікаційних систем і їх перехідних форм¹². По-друге, вибираючи параметри статусу суспільства, що досліджується, необхідно враховувати такі його характеристики: обрані параметри статусу мають відбивати реальну диференціацію суб'єктів у ієрархічному ранзі; параметри, що оцінюються, повинні бути однотипними за своєю соціальною значимістю та спільністю; осі стратифікації мають бути порівнюваними¹³.

Теоретичні положення концепції статусного неузгодження узгоджуються з розглядом природи етнічних конфліктів у рамках спеціальних теорій етнополітичного конфлікту, що базуються на множинній нелінійній казуації, серед яких базовими є теорії етнополітичної стратифікації Дж. Ротшильда, соціально-психологічна теорія етнічного конфлікту Д. Горовіца і теорія етнополітичної дії Т. Гурра.

Теорію етнополітичної стратифікації було сформульовано Дж. Ротшильдом на основі синтезу теорій конфліктної і ресурсної

модернізації. За Дж. Ротшильдом, ключовою причиною політизації етнічних спільнот і розвитку етнополітичних конфліктів є зміна групового статусу етнічних груп внаслідок нерівномірності процесів економічної і політичної модернізації у конкретних системах етносоціальної стратифікації суспільств. Дж. Ротшильд розробив найбільш реальну структурну схему етносоціальної стратифікації — «перехресно-мережану модель», яка характеризується нашаруванням мереж етнічних і соціальних груп, за якої кожна етнічна група має великий статусний набір. При цьому формується певна перепредставленість чи недопредставленість членів етнічних спільнот всередині економічних і політичних кластерів, а наявність спільних референтних ціннісних орієнтацій сприяє виникненню міжгрупової конкуренції, що є найважливішим джерелом конфлікту. Дж. Ротшильд відзначає, що центральним моментом конфлікту є порівняння представника етнічних спільнот свого положення у певних стратах як такого, що забезпечує доступ до різних видів дефіцитних ресурсів. При цьому підпорядкована етногрупа сприймає становище домінуючої групи як референтне, а своє місце у системі стратифікації як несправедливе і таке, що потребує отримання політичного домінування як засобу досягнення паритету, а високостатусні ж групи сприймають такі прагнення як загрозу свого благополуччя й безпеки¹⁴.

Ще однією базовою теорією, у контексті якої аналізується система стратифікації і вплив етнічного статусу на розвиток етнополітичної конфліктності, є соціально-психологічна теорія етнополітичного конфлікту, сформульована Д. Горовіцем на основі синтезу соціально-психологічного і політико-соціологічного ракурсів аналізу. Первинним для аналізу причин етнополітичних конфліктів Горовіц вважає визначення соціального складу етнічних груп і моделі етносоціальної стратифікації суспільства, що розглядається. Він виділяє два типи стратифікації. Основна відмінність їх залежить від того, «збігається соціальний клас з етнічним походженням, чи ні. Там, де вони збігаються, можна говорити про ранжирувані етнічні групи; там, де групи є крос-класовими, можна говорити про неранжирувані етнічні групи»¹⁵. Ключовими моментами визначення типу моделі етносоціальної стратифікації є: наявність у групи повного набору статусів і легітимної еліти, яка може законно впливати на формування системи стратифікації у суспільстві¹⁶, логічна неможливість існування визнаного вищого класу у підпорядкованій групі; керування підпорядкованої групи

має бути прийняте домінуючою групою. Д. Горовіц виділяє дві основні моделі етносоціальної стратифікації: ранжирувані і неранжирувані системи. У першій, можливій тільки за повного легітимного політичного домінування однієї етнотрупи, є повна відповідність між етнічною і соціальною ієрархією, чіткий поділ на підпорядкований і пануючий статуси, соціальна мобільність обмежена етнічною належністю. Такими системами були Індія до офіційної відміни каст і режим апартеїду в ПАР.

Більш поширеними є неранжирувані системи, в яких співіснують паралельні етнічні групи. Ці системи відзначаються такими ознаками: кожна з них стратифікована всередині себе; етнічні групи у неранжируваних системах можуть мати повний набір статусів; у кожній групі є своя політична еліта, що легітимно презентує її інтереси; не існує повного паритету в доступі до соціально значимих ресурсів і присутній певний елемент ранжирування¹⁷.

Об'єктом аналізу Д. Горовіца є постколоніальні держави Азії й Африки, в яких етностатусні розбіжності як фактори етнополітичного конфлікту можуть виявлятися таким чином. По-перше, Д. Горовіц як головну причину конфлікту називає «протиставлення відсталих і передових груп»¹⁸, при цьому передові групи у неранжируваних системах мають лише відносну «перевагу за такими параметрами, як середній рівень освіти, прибутку й участі у сучасному секторі економіки»¹⁹. У кожній етнотрупи складається власна система оцінок і стереотипів відносно становища у суспільстві, які породжують у більш відсталій групі «страх зникнення» і провокують «сумніви у власній гідності і намір поновити її як важливішу частину групової ідентичності», що є «характерною рисою неранжируваних етнічних систем»²⁰, використовуючи для цього всі можливі політичні засоби, що виявляється у загостренні боротьби за перевагу в політичній системі постколоніальних держав.

Окрім «страху зникнення» як продукту міжгрупових порівнянь і протиставлень, в основі розвитку етнополітичних конфліктів лежить «страх домінування», що базується на побоюванні етнічної групи за свій колективний статус у політичній системі. У такому разі влада розглядається не тільки як інструмент для подолання економічної відсталості чи подолання групового незадоволення своїм статусом, але й як «відвернення загрози», «недопущення домінування і пригноблення з боку інших» етнічних груп, для «утвердження етнічного статусу»²¹ заради уникнення можливої в майбутньому асиміляції.

Етнічний статус як фактор розвитку етнополітичної конфліктності розглядається і в теорії етнополітичної дії Т. Гурра, побудованої на основі концепцій відносної депривації і групової мобілізації. Основне положення теорії етнополітичної дії полягає в тому, «що етнополітична активність мотивується глибинним незадоволенням народу його колективним статусом у поєднанні з кон'юнктурно визначеними політичними інтересами, які інтерпретуються лідерами групи і політичними підприємцями»²². Т. Гурр аналізує чотири групи факторів, які є причинами політичної дії етнічних груп, що охоплюють практично всіх її представників: передумови формування етнічного незадоволення і потенціал етнополітичної дії; можливості етнічних груп для політичної дії; вплив глобальних процесів і факторів міжнародного контексту на інтенсифікацію етнічного незадоволення; вплив інституційних факторів на вибір стратегії етнополітичної дії²³. До першої групи факторів Т. Гурр зараховує «колективне обмеження, що виникає як результат етностатусної нерівності по політичній і економічній осям стратифікації, груповій дискримінації і демографічному й екологічному стресу, що його відчуває група»²⁴. Рівень обмеження групи, у свою чергу, сприяє збільшенню сили групової ідентичності, яка стимулює подолання внутрішньогрупової стратифікації і сегментації²⁵.

Найбільш повно аналіз суб'єктивного аспекту етнічного статусу як конфліктного фактора провів М. Савва у своїй роботі «Етнічний статус: конфлітологічний аналіз соціального феномену», схарактеризувавши сам етнічний статус як продукт групової свідомості, який сприймається й інтерпретується особистістю і визначається через систему суб'єктивних оцінок і об'єктивних показників і є найважливішою складовою соціального самопочуття людини, яке прямо впливає на почуття національної обмеженості. М. Савва виділяє два найважливіші суб'єктивні елементи етнічного статусу — внутрішню згуртованість групи і збереження її етнічної культури, що є системою координат, в яких оцінюються етнічні розбіжності, і мають безпосередній вплив на конфліктогенний потенціал етнічного статусу²⁶.

Рівень спадкоємності етнічної культури, по-перше, визначає самооцінку її представників і ставлення до них з боку етносів, що контактують. По-друге, є фактором підвищення етнічної солідарності, визначає одноманітність реакцій поведінки, у тому числі й у конфлікті, що активно виявляється тоді, коли в етносу з'являється власна еліта і виникає неминуче прагнення повної реаліза-

ції національних прав і монопольного становища власної еліти у сфері політичної влади.

Рівень етнічної солідарності (групова згуртованість) також прямо впливає на рівень протистояння не просто якимось іншим колективам, але й іншим групам загалом²⁷. Від рівня етнічної солідарності прямо залежить інгруповий фаворитизм — система, що формується у представників етногрупи, позитивного соціального сприйняття (система оцінок, суджень) своєї етногрупи на противагу іншим групам. Інгруповий фаворитизм має високий конфліктний потенціал у разі, коли система стратифікації, що існує, береться під сумнів будь-якою іншою групою у системі етностатусної ієрархії, що породжує внутрішньогрупову упередженість і міжгрупове суперництво. Етнічна солідарність прямо залежить від рівня будь-якої загрози статусному становищу етносу, а також й сама сприяє зростанню міжетнічної конфліктності.

Крім системи суб'єктивних оцінок М. Савва виділяє групу додаткових об'єктивних показників етнічного статусу, що є факторами розвитку етнічного конфлікту. По-перше, це оптимальність соціальної структури етнічної групи. Мала представленість етногрупи у середовищі інтелігенції, підприємців і керівників позбавляє групу можливості висувати зі свого середовища ідеологів і організаторів, що призводить до виникнення суб'єктивних уявлень про низький статус, пов'язаний з етнічністю, що, у свою чергу, викликає зростання агресивності, яка поглиблюється різкою зміною зовнішніх умов існування етнічної спільноти. Мале представництво у промисловості, у доступі до засобів масової інформації стримує модернізацію і створює стереотип відсталого етносу, який провокує зростання конфліктності, причому часто динаміка добробуту етносів в одній системі стратифікації має більший конфліктогенний потенціал, ніж самі розбіжності²⁸.

По-друге, це тип розселення представників етносу (компактний чи дисперсний). За дисперсного типу розселення підвищується щільність міжетнічних контактів, можливості для етнічної конкуренції та порівняння етностатусних позицій і, відповідно, — для формування конфліктогенних уявлень.

По-третє, це тип етнічного середовища. М. Савва виділяє два типи етнічного середовища: 1) спільноти «культури сорому», що мають великий конфліктний потенціал, оскільки сприймають «чужинців» як потенційно «залежних, низькостатусних, неповноцінних»²⁹, яких легко підкорити, легко застосувати до них силу;

2) спільноти «культури провини», у яких «чужий» розглядається як «інший, але рівний».

По-четверте, це стан у системі державної влади, володіння якою є ознакою високого статусу, підвищує конкурентні можливості у боротьбі за ресурси, надає можливість представникам етнічної спільноти провадити політику на користь своєї етногрупи. Крім того володіння владою представниками одного етносу прямо впливає на становлення етностатусних уявлень, але будь-який етнос, що відчуває себе обмеженим у будь-якій сфері життя багатоетнічної держави, у першу чергу намагається здобути доступ до влади³⁰.

Можна відзначити, що у всіх перелічених теоретичних побудовах політичній владі як статусному маркеру надається особливе значення. Виділяючи його вплив на розвиток суб'єктивного ракурсу етнічного статусу і взаємозв'язок з розвитком етнополітичного конфлікту, можна скористатися словами Л. Дробіжевої: «Участь у владі актуалізується у зв'язку з використанням владного ресурсу для отримання власності, проведення вихідних рішень, а також для посилення почуття рівності, гідності групи»³¹ і має високий конфліктогенний потенціал, займаючи величезне місце як у реальному житті, так і в уявленнях людей³².

Висновки:

1. Етнічний статус — як об'єктивний, так і суб'єктивний, є одним з основних факторів виникнення і розвитку етнополітичного конфлікту.

2. Жоден із традиційних об'єктивних компонентів етнічної стратифікації, як і їх сукупність, не є основним і опосередковано діючим фактором виникнення і розвитку етнополітичного конфлікту, а тільки необхідною базою для формування суб'єктивного компонента етнічного статусу, сприйняття етногрупою свого становища у системі етнічної стратифікації та її оцінки, що за певних умов і призводить до розвитку конфлікту.

3. Володіння політичною владою не тільки впливає на можливість лобювання інтересів етногрупи, але й має високий конфліктогенний потенціал, оскільки воно не тільки визначає об'єктивні умови існування етнічних груп у межах політичного суспільства, а й активно формує суб'єктивне сприйняття статусних розбіжностей.

¹ Авксентьев В.А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. — С. 208.

² Авксентьев В.А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. — С. 208.

³ Савва М.В. Этнический статус: конфликтологический анализ социального феномена. — Краснодар: Изд-во КубГУ, 1997. — С. 184.

⁴ Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Автор проекта и отв. ред. Л.М. Дробижева. — М.: Academia, 2002. — С. 15.

⁵ Там само. — С. 15.

⁶ Там само. — С. 15.

⁷ Богомолова Т., Саблина С. Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации: Презентация классической концепции // Рубеж. — 1997. — № 10–11. — С. 60.

⁸ Там само. — С. 10–11.

⁹ Там само. — С. 12.

¹⁰ Липсет С.М. Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М.: Прогресс, 1972. — С. 216–217.

¹¹ Богомолова Т., Саблина С. Статусная рассогласованность как аспект социальной стратификации: Презентация классической концепции. — С. 36.

¹² Там само. — С. 44.

¹³ Там само.

¹⁴ Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент: Учебн. пособие. — М.: Дело, 2005. — С. 218–220.

¹⁵ Горовиц Д.Л. Міжетнічні конфлікти. — Харків: Каравелла, 2004. — С. 28.

¹⁶ Там само. — С. 28.

¹⁷ Там само. — С. 28–30.

¹⁸ Горовиц Д. Теория межэтнического конфликта // Этнос и политика: Хрестоматия / Авт. и сост. А.А. Прусаускас. — М.: Изд-во УРАО, 2000. — С. 229.

¹⁹ Там само. — С. 228.

²⁰ Там само. — С. 223.

²¹ Горовиц Д.Л. Міжетнічні конфлікти. — С. 184–185.

²² Гэрт Т.Р. Почему меньшинства восстают? Объяснение этнополитического протеста и мятежа // Этнос и политика: Хрестоматия / Авт. сост. А.А. Прусаускас. — М.: Изд-во УРАО, 2000. — С. 224.

²³ Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент: Учебн. пособие. — М.: Дело, 2005. — С. 23.

²⁴ Гэрт Т.Р. Почему меньшинства восстают? Объяснение этнополитического протеста и мятежа. — С. 226.

²⁵ Там само. — С. 246.

²⁶ Савва М.В. Этнический статус: конфликтологический анализ социального феномена. — С. 25.

²⁷ Там само. — С. 45.

²⁸ Там само. — С. 57.

²⁹ Там само. — С. 104.

³⁰ Там само. — С. 58.

³¹ Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность. — С. 111.

³² Там само. — С. 105.

ІІ. ЕТНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Юрій Шаповал

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: НОВІ АРХІВНІ ВІДКРИТТЯ, НОВІ ДИСКУСІЇ

Стаття присвячена актуальним питанням дискурсу історичної пам'яті в Україні. Приділено увагу новим документам та акцентам у дискурсі про Голодомор 1932–1933 років.

Yury Shapoval Memory of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: New Archival Discoveries and New Discussions. The article shows that the integration of the Holodomor into the European and world culture of memory is not possible without a comparison of this tragedy with the losses suffered by other nations in the Stalinist USSR, and with the Holocaust. This is the only way to find the answer to the question of whether Ukraine with its Holodomor is trying to «eclipse» that which has become axiomatic in the consciousness of many nations.

One of the crucial lessons of studying the famine of 1932–1933 lies in understanding that one should not instrumentalize this problem; it is also not worth externalizing memory, that is, placing responsibility exclusively on some kind of external forces and factors. Finally, all scholarly discussions should be separated from political ones.

22 квітня 1935 року на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева надійшов лист від Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР. У листі було зафіксовано офіційні (а тому, за радянською традицією) далеко не повні відомості, згідно з якими Україна на початку 1934 року втратила 4 мільйони 179 тисяч сільського населення¹.

Власне, і нові архівні відкриття за останні 10–15 років, і нові дискусії, породжені згаданими відкриттями, а також певними політичними імпульсами, обертаються навколо зазначених цифр. Адже цифри підтверджують: саме Україна зазнала найбільших втрат від голоду початку 1930-х, який заторкнув багато народів тодішнього Радянського Союзу (всього, за офіційним визнанням сучасних російських керівників, в СРСР померло 7 мільйонів людей). Проблема полягає в поясненні, чому так сталося і чи стояла

за цим якась спеціальна антиукраїнська політика? Якщо така політика здійснювалася, чи можна вважати її геноцидом проти українського народу? У цьому матеріалі, спираючись на нові публікації, я спробую відповісти на ці запитання, а також окреслити коло проблемних питань.

* * *

Для початку — про нові архівні відкриття. Цікаво, що вони не були детерміновані винятково політичною кон'юктурою, але вона їм значно сприяла. Ані в часи Президента Леоніда Кравчука (1991–1994), ані в часи Леоніда Кучми (1994–2004) не було оприлюднено стільки недоступних раніше документів, як у період перебування при владі Віктора Ющенка (2005–2010). Втім, традиція дослідження трагедії голоду в Україні почала складатись і закріплюватися до запровадження інституту президентства, ще в період існування Компартії України. У 1990 році вийшов друком збірник документів «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів»². У другій його частині вперше були надруковані унікальні і принципово важливі партійні документи, що стосувалися Голодомору.

Проте саме в період президентства Ющенка ця проблема (ціною вдалих і не дуже вдалих зусиль) була виведена на державний і міжнародний рівень. Про Голодомор почало дискутувати широке коло дослідників різних країн (і не лише дослідників), адже без всебічного розуміння цієї трагедії неможливе розуміння багатьох подій у ХХ столітті.

В Україні у дослідження Голодомору Віктор Ющенко включив створений при ньому у травні 2006 року Український інститут національної пам'яті (УІНП), а також спецслужбу. Влітку 2006 року було розсекречено низку джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Вони стосувалися голоду 1932–1933 років і доступ до них тривалий час був неможливий. Частину цих документів і матеріалів було вміщено у науково-документальному виданні «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД», що витримало два видання³.

У 2008 році процес розсекречування у ГДА СБУ було продовжено. Цього разу він охопив джерела, що переважно відбивають діяльність іноземних дипломатичних представництв в УСРР. Ідеться про інформації, оцінки Голодомору польськими, німецькими,

італійськими, турецькими, японськими дипломатами. Зазначені матеріали різними каналами потрапляли до чекістів, які пильно стежили за іноземними дипломатичними представництвами. Ці документальні свідчення з наявними публікаціями документів іноземних дипломатів про голод початку 1930-х років в СРСР і УСРР⁴ є унікальним і важливим джерелом для подальших досліджень і, здається, ще ніколи не використовувалися науковцями.

Ці документи були надруковані в рамках спільної польсько-української видавничої серії за назвою «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»⁵.

Співробітники ГПУ у 1932–1933 роках, очевидно, самі того не бажаючи, виявилися, сказати б, досить добрими істориками, фіксуючи у своїх документах ситуацію на селі, вимоги влади і власні зусилля для їх реалізації, настрої людей і репресивні заходи щодо них, дії з блокування «витікання» правдивої інформації про суть і масштаби Голодомору.

Крім документів спецслужби, почали активно публікуватися джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), практично всіх обласних архівів України.

Разом із цим також було продовжено оприлюднення, сказати б, людських документів і матеріалів — записів або інтерв'ю сучасників і свідків Голодомору, які розповідали про те, що бачили чи переживали⁶. Колись це був «компромат», а нині ще одне важливе джерело для вивчення подій 1932–1933 років.

Якщо сказати коротко, розсекречені та надруковані архівні джерела, інші оприлюднені матеріали дозволили насамперед відбити українську специфіку голоду, особливості упокорення сталінською державою саме України. Ця специфіка полягала, зокрема, і у більш жорсткому контролі режиму за ситуацією в УСРР, і в більш жорсткій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадних хлібозаготівель була ув'язана зі зміною акцентів у національній політиці. У зв'язку з цим Гергард Зімон написав: «Поряд із «війною» проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості»⁷.

Сталінова недовіра поширювалася не лише на селян, а й на всю партійну організацію України. Це вельми виразно показує

оприлюднений лише у 2000 році лист Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 року. Таких оцінок і таких вимог Сталін не виставляв до жодної з тодішніх союзних республік.

Тепер відома (але до кінця 1980-х років секретна) партійно-державна постанова від 14 грудня 1932 року вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, а й припинення «українізації». Вся провина за голод перекладалася на латентних «петлюровців» і «українських націоналістів», яких почали шукати і активно нищити в усіх сферах суспільства. Виявилось, що українці ніби самі собі організували голод і самі себе з'їли. Неспроможність таких оцінок тепер ще більш очевидна.

Ніколя Верт у 2009 році написав, що, готуючи статтю для «Чорної книги комунізму», він підкреслював, що українське селянство було головною жертвою голоду 1932–1933 років. Тепер, після нових публікацій, він дійшов висновку, що, по суті, це був останній епізод зіткнення між більшовицькою державою і селянством, розпочатого в 1918–1922 роках. Нові свідчення та нові аргументи, за словами Верта, переконали його в тому, що український випадок «виразно особливий, і на запитання «Чи був Голодомор геноцидом?» єдино можливою відповіддю є «так»⁸.

Отже, надаремно у 1983 році, на схилі літ, британський журналіст Малколм Маґґерідж, який писав для «Manchester Guardian» і який їздив по «голодних» регіонах СРСР, на запитання «Де Ви бачили найжахливіший голод?», відповів: «Безсумнівно, в Україні»⁹. І додавав: «...Це був один з найбільших злочинів наших часів, не менший, ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра»¹⁰.

А ще раніше, у 1953 році, батько поняття «геноцид» Рафаель Лемкін у своїй промові «Радянський геноцид в Україні» характеризував Голодомор як «класичний приклад радянського геноциду, найдовшого і широкомасштабного експерименту з русифікації, а саме — знищення української нації»¹¹. Цей текст Лемкіна, що зберігається у Відділі рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки, у 2009 році зусиллями професора Романа Сербина був виданий в Україні англійською та ще двадцятьма сімома іншими мовами світу.

28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про голодомор 1932–1933 років в Україні». Парламенти деяких країн прийняли спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу. У своїй спеціальній резолюції 23 жовтня 2008 року Європейський парламент визнав «Голодомор

(штучний голод 1932–33 років) жахливим злочином проти народу України та усього людства»¹².

Теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин у 2004–2010 роках. Часом вони переходили в таку політично карикатурну форму, як ноти міністерств закордонних справ про минуле. Російська дипломатія в цілому успішно організувала протидію спробам України добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. У 2008 році міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров у листі до своїх колег з інших країн (крім України), закликаючи не підтримувати ініціативи Києва по комеморації жертв Голодомору, стверджував: «Мета українського керівництва є очевидною: притягнути Російську Федерацію до відповідальності за голод та розпалити ворожнечу між братськими народами України та Росії»¹³.

І тут саме час сказати ще раз про українське керівництво. Дехто переконаний, що проблему дослідження голоду ініціювали якісь «українські націоналісти» під політичним «омофором» 3-го Президента України Віктора Ющенка. Як я вже сказав, це неправда. Як неправда і те, що існувало «державне замовлення» на тему Голодомору і спеціальне «нагнітання» антиросійських настроїв і стереотипів. Насправді цього не було у чистому вигляді. Понад те, (невдалі) спроби Ющенка провести закон про відповідальність за заперечення Голодомору поглибили амбівалентне ставлення суспільства та серйозних дослідників до проблеми голоду 1932–1933 років. З іншого боку, роздратування російських політиків і деяких російських дослідників спробами вказати на українську специфіку голоду сприяло нагнітання антиукраїнських настроїв у Росії.

І не лише в Росії. Дехто із західних дослідників заговорив навіть про «змагання жертв», про те, що Україна прагнула «затінити» Голодомором Голокост etc. Дехто із західних дослідників виробляє суперечливі оцінки. Наприклад, Андреа Граціозі на запитання «Чи був український голод геноцидом?» дає, по суті, дві відповіді. Перша — ні, «якщо мати на увазі голод, задуманий режимом, або ж — за ще менш обґрунтованою версією — Росією, щоб знищити український народ. Ця відповідь залишається негативною, якщо взяти обмежене визначення геноциду як заздалегідь спланованої волі знищити *всіх* членів етнічної, релігійної чи соціальної групи, і під це визначення підпадає лише Голокост»¹⁴.

Друга відповідь Граціозі суперечить першій: якщо замислитися над істотною різницею між рівнем смертності в різних республіках, якщо додати до мільйонів жертв в Україні, включно з жертвами на Кубані, мільйони русифікованих українців після грудня 1932 року і мільйони селян-втікачів, які зазнали тієї самої долі після того, як прорвалися через міліцейські застави і знайшли притулок в Російській республіці, якщо врахувати те, що внаслідок цього українське етнічне населення втратило 20–25%, якщо згадати, що ця втрата була зумовлені рішенням — які, безсумнівно, були актом суб'єктивної волі — використати голод з антиукраїнською метою на основі «національної інтерпретації», обміркованої Сталіним в другій половині 1932 року, якщо не забувати, що якби не це рішення, жертв було б щонайбільше порядку сотень тисяч, тобто, менше, ніж під час голоду 1921–22 років, якщо, врешті, взяти до уваги знищення великої частини політичної та інтелектуальної еліти республіки, від сільських вчителів до національних лідерів, тоді відповідь на запитання «Чи був Голодомор геноцидом?», на думку Граціозі, «не може не бути ствердною»¹⁵.

Аналізуючи публікації Андреа Граціозі, один з українських дослідників зауважує, що він у всіх публікаціях, напевно, боїчись їх можливого використання в політичних дебатах, підкреслює, що винними у геноциді є Сталін і його режим, але ні в якому разі не Росія і не росіяни¹⁶.

А сучасні росіяни йдуть ще далі. У січні 2007 року керівник Федерального архівного агентства Росії В.Козлов надіслав лист у зв'язку з підготовкою збірника документів «Голод в СРСР. 1932–1933 гг.», відзначаючи, що в роботі, крім російських, візьмуть участь архівні органи Республіки Білорусь і Казахстану. У доданій до листа пояснювальній записці містилася наперед визначена «концепція теми збірника»: голод був викликаний потребами форсованої індустріалізації.

Серед рекомендацій, як саме добирати документи для публікації, була така: «Враховуючи «український фактор», належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., здійснюваних одними й тими самими методами у кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)... Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб було видно трагедію всього радянського селянства». Тобто збірника ще немає, документи ще не підібрані, але вже «осмислені» — ніяких українських акцентів.

Це є добрий приклад для західних дослідників: не треба аж так захищати Росію. Вона захищає себе у різний спосіб, а дехто з російських дослідників повчає українських. Навіть такий авторитетний вчений, як Віктор Кондрашин, пише про те, що в Україні часів Ющенка «через політичну кон'юнктуру з'явилась теорія, що розділила трагедію всього радянського селянства в 1932–1933 рр. на «геноцид голодомором в Україні» і голод у решті регіонів колишнього СРСР, в том числі у Росії»¹⁷. Зрозуміло, Кондрашин за те, щоб не роз'єднувати, а «об'єднувати Росію і Україну...»¹⁸

Проте виникає запитання, до якого саме об'єднання заклик і як можна єднатися на підставі наперед визначеної схеми, що нівелює специфіку трагедії голоду у різних регіонах СРСР? Надруковані в останні роки в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це — не означає принижувати чи ігнорувати тодішню ситуацію в інших регіонах СРСР.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не склалися в цілісну картину. Наприклад, відсутні серйозні компаративні студії, що дозволяють детально порівняти ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. «За кадром», по суті, залишається і описання перспективи виконавців, участь самих українців у «буксирних», «рейдових» бригадах, учасників «штурмових декад», які відбирали у людей хліб, а також у партійно-державних і каральних органах. Тим часом розуміння цього є засадничим для критики «віктимного» дискурсу, що зображує українців лише у вигляді жертв. Разом з тим відомо, що в багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цілком очевидно, що інтеграція Голодомору у європейську і світову культуру пам'яті неможлива без порівняння його із втратами інших народів сталінського СРСР, а також з Голокостом. Лише так можна знайти відповідь на запитання, чи не «затіняє» Україна «своїм» Голодомором те, що вже у свідомості багатьох народів стало аксіоматичним.

Один з ключових уроків вивчення голоду 1932–1933 років полягає в розумінні того, що не слід інструменталізувати цю проблему, не варто також екстерналізувати пам'ять, тобто покладати відповідальність виключно на якісь зовнішні сили і фактори.

Нарешті, слід відокремлювати наукові дискусії від політичних. В Україні необхідно подолати ситуацію, за якої історичну

пам'ять перетворено на поле битви між посткомуністами і націонал-лібералами. Цього року в Україні змінилася влада і новий Президент Віктор Янукович, перебуваючи у Брюсселі, вже встиг заявити, що його влада не вважає Голодомор геноцидом. Було змінено також голову Українського інституту національної пам'яті. Деякі прикмети говорять за те, що нове керівництво не дуже обтяжує себе пошуками адекватної політики пам'яті, повторюючи і повертаючи у суспільну свідомість радянські стереотипи.

Проте і за цих умов дослідження Голодомору і формування належної пам'яті про цю трагедію залишається завданням в першу чергу науковців.

¹ Див.: Лозицький Володимир. Смертний вирок народу. Сталінізм і трагедія українського селянства // День. — 2008. — 25 жовтня.

² Див.: Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів. — Київ: Політвидав України, 1990.

³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — Київ: ВД «Стилос», 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.

⁴ Див., наприклад: Graziosi A. (ред.), «'Lettres de Char'kov'. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934», Cahiers du monde russe et soviétique, 1–2 (1989); Id. (ред.), Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. — Torino, 1991; Luciuk L.Y., Kordan B.S. (ред.), The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–33. — Kingston, Ontario, New York, 1988; Zlepko D. (ред.), Der ukrainische Hunger-Holocaust. — Sonnenbühl: Verlag Helmut Wild, 1988; Україна. Голод 1932–1933 років: за повідомленнями британських дипломатів // Всесвіт. — 1989. — № 11. — С. 153–162; Упокорення голодом. Збірник документів. — Київ: Інститут української археографії, 1993. — С. 47–101; Isaijw W.W. Famine-genocide in Ukraine, 1932–33. Western Archives, Testimonies and New Research. — Toronto, 2003; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки. — Харків: Фоліо, 2007; Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932–1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками документів політичного архіву МЗС Німеччини // Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 20–27; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних

справ Федеративної Республіки Німеччина. — Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008, та ін.

⁵ Див.: Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Том 7. — Голодомор в Україні, 1932–1933. — Варшава — Київ: Інститут національної пам'яті, 2008; Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Warsaw — Kiev: Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

⁶ Див., наприклад: Борисенко Валентина. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. — Київ: Видавничий Дім «Стилос», 2007.

⁷ Simon Gerhard. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord — Tatsachen und Kontroversen // Europäische Rundschau. — 2008. — Nummer 1. — S. 89.

⁸ Ніколя Верт. Жнива геноциду // Критика. — 2009. — Число 3–4. — С. 7.

⁹ Малколм Марґерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Голод в Україні. Вибрані статті. — Луцьк: ВМА «Терен», 2006. — С. 145.

¹⁰ Там само. — С. 149.

¹¹ Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). — Київ: Майстерня книги, 2009. — С. 62.

¹² http://www.newsru.ua/arch/ukraine/23oct2008/viznav_golod.html

¹³ Цит. за: Онишків Юрій. Палки в колеса. Росія на усіх фронтах блокує визнання Голодомору геноцидом // Главред. — 2008. — № 46. — С. 24.

¹⁴ Див.: Graziosi A. Stalinism, Collectivization and the Great Famine. — Cambridge. Massachusetts, 2009. — P. 80.

¹⁵ Ibid. — P. 80–81.

¹⁶ Див.: Портнов А. Упражнения с историей по-украински. — М.: ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. — С. 205.

¹⁷ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. — С. 6.

¹⁸ Там само.

Юрій Поліщук

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ
ЩОДО РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

На прикладі єврейських громад Правобережної України досліджується етноконфесійна політика російського царизму наприкінці XVIII — на початку XX століття.

Yurii Polishchuk The Russian Czarism's policy towards the religious life of the Jewish communities of Right Bank Ukraine (the late 18th to early 20th century). On the example of Jewish communities of Right-bank Ukraine are being researched ethno-confessional politics of Russian czarism at the end of 18 and at the beginning of 20 centuries.

В умовах розбудови Української держави актуальним є питання суспільної злагоди, єднання усіх здорових сил навколо її зміцнення. В такій ситуації з особливою гостротою постає питання духовного єднання народів України, толерантних стосунків представників різних релігійних конфесій. Для цього потрібно мати правдиву історію релігійного життя України.

Слід зазначити, що сучасні дослідники приділяли певну увагу цим проблемам¹. Проте переважна більшість їхніх робіт присвячена загальноукраїнським церковним проблемам і в них фактично не враховані регіональні особливості релігійного життя, вплив на нього етнічних і політичних факторів. Винятком можуть бути дослідження С. Жилюка, О. Іващенко, А. Опрі, С. Таранця² та ін., в яких висвітлюються питання розвитку російської православної церкви, хасидизму на Волині, ліквідації уніатської церкви, життя старовірських громад на Поділлі.

Проте досліджень, в яких аналізувалися б етнополітичні аспекти релігійного життя на теренах Правобережної України в період панування там Російської імперії, фактично немає. Тому автор і звертається до зазначеної проблеми.

Стержнем кожного народу була та й залишається релігія, яка в багатьох випадках визначала його розвиток, громадське, культурне й навіть економічне життя, сприяла формуванню та утворенню його етнічної ідентичності. Не були винятком і євреї. Саме

релігія, релігійна обрядовість, кругова порука пов'язали усіх євреїв у нерозривне ціле. Тому можна погодитися з твердженням російського письменника і публіциста Едуарда Тополева, що «...єврейський народ не асимілювався з іншими народами саме завдяки релігії, суворим консервативним релігійним правилам, що зберігалися протягом п'яти тисяч років. Той, хто відходив від пунктуального дотримання усіх релігійних правил, євреєм не вважався»³.

Не було винятком й релігійне життя євреїв, які з приєднанням Правобережної України до Речі Посполитої почали активно колонізувати цей край. Тут вони творили замкнуті общини (кагали), на культуру, побут і співжиття яких вагомо впливала їхня релігія, рабини. В межах кагалу проходило економічне, господарське, релігійне та щоденне життя членів общини⁴.

Не змінилася ситуація й після того, як Правобережжя увійшло до складу Російської імперії. Включення цих земель до «смуги осілості» не ліквідувало відособлення єврейського населення від інших етнічних груп краю, життя якого і далі концентрувалося навколо своєї громади (кагалу), де кожний її член був пов'язаний кровними зв'язками, дружбою, економічними інтересами та релігією. Культурний і соціальний процес, який проходив поза кагалами, фактично не зачіпав пересічного єврея. Тому кагали були закриті для проникнення зовнішнього світу і, як влучно підмітив автор «Книги кагала» Яків Брафман, «мали на меті лише одну ціль ... збереження іудейства в його недоторканності»⁵. При цьому важливе місце в їхній діяльності займало забезпечення релігійних потреб євреїв⁶.

Спочатку, після першого поділу Речі Посполитої, російська влада намагалася інтегрувати євреїв, прирівняти їх адміністративно та юридично до решти населення⁷. Проте досить швидко ситуація змінилася. Російську владу не задовольняла громадська, релігійна відособленість євреїв краю, які, як писалося в одному зі щорічних звітів губернаторів краю до С.-Петербурга, являли собою «...плем'я повністю відособлене від іншого населення морально-релігійним культом, але в той же час сильне своєю згуртованістю...»⁸. Адже це йшло в розріз з основними положеннями її політики на приєднаних землях, в основі якої лежала ідея русифікації та опрацювання «іногородців», в тому числі й євреїв. До того ж, у Російській державі «засади антиєврейської політики мали багаторічні корені» і ґрунтувалися вони в основному на тому, що євреї «імені Христа Спасителя ненависники». Тобто царська політика, спрямована

на право обмеження євреїв, базувалася в основному «на релігійних мотивах»⁹.

Слід зазначити, що такий підхід до «єврейського питання» домінував в імперії протягом усього буремного ХІХ століття, незважаючи на зміни імператорів, проведення реформ чи контрреформ. При цьому він був притаманний не лише офіційному С.-Петербургу, а й значному загалу освічених кіл імперії. Так, у 60-х рр. відомий слов'янофіл І. Аксаков писав, що для вирішення «єврейського питання» є лише один шлях — прийняття ними християнства¹⁰. У той же час у 1889 р. Правлячим Сенатом визнавалося, що єдиною підставою обмеження прав євреїв в імперії є їхнє віросповідання¹¹.

Наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. свій варіант вирішення єврейського питання запропонував сенатор Г. Державін. У ньому, зокрема, передбачалося встановлення контролю за релігійним життям євреїв імперії шляхом створення спеціального урядового органу¹². Проте С.-Петербург пішов дещо іншим шляхом. В основу боротьби проти «їхньої віри та зовнішніх проявів релігійного життя»¹³ було покладено чотири напрями. Перший — навернення євреїв до християнства та обмеження спілкування ортодоксальних євреїв з християнами. Другий — встановлення контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами та перетворення останніх на провідників своєї політики в єврейському середовищі. Третій — пряма заборона проведення релігійних обрядів. Четвертий — боротьба проти хасидизму.

Перший напрям був апробований російським самодержавством дуже давно. Так, ще під час Лівонської війни (1558–1583 рр.) євреям, які проживали в захоплених московськими військами містах, пропонувалося прийняти православ'я, а тих, хто відмовлявся, страчували. На це, зокрема, вказує відомий російський історик Микола Карамзін, який в багатотомній «Истории государства Российского» відмічає, що після взяття Полоцька Іван Грозний наказав усіх євреїв хрестити, а тих, хто відмовлявся, — «топити в Двіні»¹⁴.

З приєднанням до складу імперії Правобережжя України, білоруських і прибалтійських земель, де проживала значна частина єврейського населення, царизм знову згадав цю практику. При цьому виношувалися надзвичайно амбіційні плани, їх уже в другій половині ХІХ століття озвучив обер-прокурор синоду Г. Побєдоносцев, який заявив, що потрібно, аби третина євреїв охрестилася¹⁵.

Початок такої політики було покладено ще наприкінці XVIII ст., а в 1800 та 1801 рр. світ побачили царські укази, що приписували брати на державну службу лише тих євреїв, які прийняли християнську віру. Схожі вимоги викладалися й у постановах уряду, сенату. За їхнім виконанням встановлювався жорсткий контроль, і чиновники змушені були періодично повідомляти до С.-Петербурга про осіб єврейської національності, які не прийняли християнство, але перебували на державній службі¹⁶.

У подальшому ця робота ще більше активізувалася. У 1817 р. було засноване «Товариство ізраїльських християн», яке цар взяв під свою опіку. Офіційно воно було створене для надання підтримки вихрещеним євреям і тим, хто ще мав це зробити, а насправді, «Товариство» мало за підтримки місцевої влади «допомогати євреям переходити у православ'я». На це, зокрема, вказує те, що євреям, які ставали його членами, урядом безкоштовно відводилися землі у спадкове володіння для домашнього господарства. Таким особам дозволялося займатися різними ремеслами, торгівлею, засновувати й утримувати фабрики та заводи, варити пиво, виготовляти вино, інші алкогольні напої як для власного споживання, так і для продажу в межах своїх поселень і т. д.

Проте діяльність «Товариства» не давала очікуваних результатів. Тому для активізації його роботи в С.-Петербурзі було створено Комітет опікунства ізраїльськими християнами, до якого увійшли представники департаментів освіти та пошти, обер-прокурор сенату та інші високопоставлені чиновники. Але й він не змінив ситуації. Євреї, як і раніше, не поспішали змінювати віру. На це, зокрема, вказує доповідь князя Голіцина імператору. Як наслідок, останній охолов до «Товариства», яке формально проіснувало до 1833 р.¹⁷.

Для тих євреїв, які приймали християнство, центральна влада встановлювала й інші пільги. Так, у серпні 1820 р. сенат Російської імперії постановив, що євреї, які прийняли християнську віру, звільнялися від усіх виплат на користь єврейської громади. У листопаді 1822 р. сенат дозволив таким євреям переходити у будь-який соціальний стан. У наступному році цей же вищий орган державної влади імперії затвердив постанову «Про дозвіл євреям після прийняття християнської віри римсько-католицького віросповідання вступати в духовне звання та про звільнення їх від подушного оподаткування». Микола I видав указ про обов'язкове хрещення євреїв, які працювали на державній службі. Згодом

вони та їхні нащадки звільнялися від військової служби¹⁸. Восени 1830 р. світ побачила постанова сенату, що надавала євреям, які прийняли християнство, трирічні податкові пільги, а засуджені за злочини євреї отримували після хрещення значні послаблення¹⁹.

Не відставали в такій роботі й інші органи російської влади. Особливо активно вона проводилася серед євреїв-рекрутів. Як відомо, євреїв почали брати до війська у 1827 р. (до цього вони виплачували рекрутський податок)²⁰. Крім того, за податні недоїмки євреїв обкладали додатковою рекрутською повинністю з розрахунку один рекрут за кожні 2 тис. руб. недоїмки²¹. Така політика призвела до того, що значна кількість єврейської молоді щорічно поповнювала російську армію.

Аналіз джерел свідчить, що до євреїв-рекрутів, які зберігали свою віру, в армії було особливе ставлення. Досить часто вони зазнавали моральних і фізичних утисків. Їм було заборонено присвоювати звання унтер-офіцера, призначати писарями, денщиками та ін. Зрозуміло, що це робило службу євреїв-рекрутів надзвичайно важкою. Влада вирішила скористатися цим. У вересні 1830 р. Міністерство внутрішніх справ розіслало на місця циркуляр, у якому приписувалося активізувати роботу з вихрещення євреїв-рекрутів²². При цьому офіцери мали якнайактивніше схилити їх до цього. «Вихрестів» краще одягали, годували, звільняли від муштри²³.

У березні 1832 р. Кабінет міністрів імперії надав Міністерству внутрішніх справ право дозволяти неповнолітнім євреям переходити до християнства²⁴. Особливо активно ця робота розгорнулася серед євреїв-кантоністів, підлітків, яких у 12-річному віці брали до шкіл кантоністів. Кантоністи посилалися на постій лише в будинки православних. Їм заборонялося всяке спілкування, навіть листування, з рідними. Тому, на думку С.-Петербурга, вони мали стати легкою здобиччю «вербувальників» до православ'я²⁵. Лише законом від 9 липня 1859 р. євреї-кантоністи були повернуті до батьків і родичів на виховання до двадцятирічного віку²⁶.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що євреї, які переходили в християнство, крім названих вище пільг, отримували ще й досить значну матеріальну допомогу, сума якої доходила до 30–40 руб. сріблом²⁷. Ця винагорода була скасована в 1859 р.²⁸.

Потрібно зазначити, що влада на місцях намагалася виявляти євреїв, схильних до прийняття православ'я, про них збиралася досить детальна інформація, з ними провадилася активна роз'яснювальна робота. Спочатку це робилося відкрито й тому інформація

про таких євреїв ставала відомою єврейській громаді, яка не була зацікавлена в таких переходах і чинила на них тиск, прагнучи не допустити цей перехід. Джерела свідчать, що єврейські громади переслідували євреїв, які приймали християнство. При цьому використовувалися різні методи впливу. Серед них були й переконання, залякування, «задушевні розмови» з членами родини, виключення з членів комерційних та акціонерних товариств, відлучення від спільної виробничої діяльності й навіть фізичне побиття²⁹.

Зрозуміло, що все це стримувало тих євреїв, які думали про перехід до православ'я. Тому на початку 1859 р. Київський генерал-губернатор князь Іларіон Васильчиков розіслав губернаторам краю циркуляр, в якому зобов'язав їх переорієнтувати місцеві органи влади, і в першу чергу поліцію, з відкритих до конфіденційних засобів збору інформації про євреїв, які виявляли бажання перейти у православ'я³⁰.

Зрозуміло, що найактивнішу позицію щодо опрацювання євреїв займала російська православна церква, яка, як відмічають сучасні російські дослідники історії православ'я в Росії, «...завжди вважала своїм обов'язком не лише керувати життям православного населення, а й насаджувати православ'я серед людей, які належали до інших релігій...»³¹.

Досить часто вихрещення євреїв проводилося в найбільших православних храмах, за участю найвідоміших, найавторитетніших православних священиків. В ідеалі до обряду «кандидатів» мали ознайомити з православними звичаями, традиціями, обрядами, з основами православної віри, «перевірити морально-психологічну готовність до переходу в християнство»³². Проте насправді механізм переходу був набагато простішим: від «кандидата» вимагалось лише знання кількох православних молитов і письмове прохання на ім'я архієрея. Після охрещення вони отримували нові імена православних святих³³. Тобто, все це мало формальний характер. І це зрозуміло. Адже для влади та й російської православної церкви не важливою була «якість нового християнина», а важливим був сам факт переходу іудея у православ'я. На це, зокрема, вказує те, що влада, як місцева, так і центральна, все робили для того, щоб євреї, які виявляли бажання прийняти християнську римо-католицьку віру, не робили цього, а переходили до православ'я³⁴.

Аналіз джерел свідчить, що активна політика щодо «вихрещення євреїв» не дала бажаних результатів. Так, за підрахунками

дослідників, християнську віру прийняли лише понад 50 тис. євреїв Росії³⁵.

Слід зазначити, що доля євреїв-вихрестів зазвичай складалася не просто. Адже досить часто вони зазнавали переслідувань з боку єврейських громад, та й надії на покращання життя після прийняття православ'я для багатьох не справджувалися. Більш того, в 1909 р. синод ухвалив рішення поселяти охрещених євреїв на селі, зобов'язавши їх займатися землеробством, яке не було популярним серед них³⁶. Усе це та деякі інші причини приводили до того, що частина євреїв-вихрестів досить швидко поверталася до релігії батьків. Щоб запобігти цьому, влада почала вимагати від них розписки, де вони брали на себе зобов'язання «навіки порвати з іудаїзмом, бути вірними православ'ю все життя та виховувати своїх дітей лише в цьому дусі»³⁷. Проте це мало що дало й багато євреїв-вихрестів не виконували свої зобов'язання.

Вищевикладений матеріал свідчить, що активна політика С.-Петербурга, російської православної церкви щодо вихрещення євреїв не дала бажаних результатів і напередодні Першої світової війни переважна більшість євреїв Правобережної України і надалі сповідувала релігію своїх батьків і зберігала свою національну мову, культуру й не піддавалася русифікації, чого вперто добивався російський царизм. Це розуміли й у С.-Петербурзі. У 1913 р. священний Синод затвердив термінові заходи щодо посилення роботи серед іновірців. Для цього при ньому створили місіонерську раду, яка, поряд з іншими завданнями, повинна була спеціально «вивчити стан іудейства» та розробити заходи боротьби з ним³⁸.

Паралельно зі створенням сприятливих умов для переходу євреїв у християнство влада намагалася обмежити сферу спілкування іудеїв з православними. Зокрема, у 1818 р. з'явилася заборона віддавати євреям для відпрацювання боргів боржників-християн, у 1819 р. — указ про «припинення робіт і послуг, які виконували селяни та дворові люди для євреїв»³⁹. Згодом їм заборонили свідчити в суді проти православних та ін⁴⁰.

Якщо говорити про другий напрям політики російського царизму щодо релігійного життя євреїв Правобережної України, тобто встановлення контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами та перетворення останніх на провідників своєї політики в єврейському середовищі, то уже в першому Положенні про євреїв, що датувалося 1804 р., російська адміністрація зробила спробу поставити під свій контроль рабинів й чітко окреслити

сферу їхньої діяльності. Зокрема, хоча цей документ й зберіг за єврейськими громадами право обирати рабинів, але останніх мали затверджувати губернські органи влади.

Рабини обиралися на три роки й були на утриманні єврейської громади. Вони мали стежити за дотриманням євреями обрядів, вирішувати всі релігійні суперечки та ін⁴¹.

Крім того, царизм намагався обмежити права рабинів. Так, Олександр I заборонив кагалам і рабинам призначати публічні покарання членів єврейських громад, які порушили норми звичаєвого права, а також «відлучати їх від синагог»⁴².

Досить швидко С.-Петербург зрозумів, що цих заходів замало, й вирішив повністю поставити під свій контроль релігійне життя єврейського населення імперії. Першим кроком на цьому шляху стало нове Положення про євреїв, яке побачило світ у 1835 р. У ньому, крім положень, що стосувалися господарського, громадського життя євреїв, багато місця відводилося й релігійним питанням. Зокрема, у цьому документі було зроблено спробу максимально обмежити перелік місць, де євреї могли проводити богослужіння, релігійні обряди. Так, у ньому підкреслювалося, що «громадські молитви та богослужіння можуть здійснюватися тільки в спеціальних приміщеннях, для цього визначених: у синагогах і молитовних школах». За порушення цієї норми винні каралися великим грошовим штрафом (до тисячі рублів)⁴³.

Положення також зобов'язувало рабинів публічно складати присягу. Це мало робитися в синагозі чи молитовній школі, й при цьому обов'язково мали бути поліцмейстер, городничий, члени кагалу та максимальна кількість місцевих євреїв⁴⁴. На нашу думку, останнє робилося для того, щоб продемонструвати єврейському населенню залежність рабина від місцевої влади й держави загалом.

Фактично цим документом царизм намагався поставити під контроль місцевої влади відправлення євреями своїх релігійних обрядів.

Рабину, обраному громадою, надавалося виняткове право на проведення обрізання, вінчання і погребальної молитви, нагляду за «єврейським правовір'ям», а також ведення метричних книг. В обов'язки останніх також входило й «спрямування євреїв на додержання моральних обов'язків, виконання загальнодержавних законів і наказів органів влади»⁴⁵.

Проте рабини, які утримувалися громадою й були підзвітні лише їй, мало зважали на місцеву владу й не дуже «ревностно служили

імперії». Про це масово повідомляли з місць царя, сенат, комітет міністрів, генерал-губернаторів⁴⁶. Прикладом цього може слугувати підготовлений чиновником Київського цензурного комітету Йосипом Зіберлінгом документ з промовистою назвою «Про покращання долі євреїв, які проживають у даній країні», в якому в усіх бідах євреїв звинувачувалися «користолюбні та неосвічені рабини». При цьому автор радить владі «знищити їх», а для «роботи в синагогах України виписати кілька освічених рабинів з Німеччини чи Італії»⁴⁷.

Враховуючи все це, царизм вирішив замінити їх на «казенних рабинів», які б здобували освіту в державних навчальних закладах й утримувалися казною. Ці ідеї були викладені в розробленій «Комітетом для визначення напрямів і шляхів докорінного благоустрою євреїв» (створений у 1840 р., який очолював міністр народної освіти О. С. Уваров) програмі. У ній, зокрема, говорилося, що для «...посилення морального виховання ... євреїв ... необхідно ввести посади губернських рабинів, які, одержуючи оплату від казни, впливом своїм могли б сприяти здійсненню урядових рішень»⁴⁸.

Ці ідеї знайшли підтримку серед правлячих кіл Російської імперії. Цьому також сприяла ліквідація у 1844 р. кагалів⁴⁹, внаслідок чого єврейські громади стали суто релігійними, а роль рабинів ще більше зросла. До певної міри можна погодитися з висновком сучасного дослідника П. Слободянюка, який, характеризуючи ситуацію, що склалася на Правобережній Україні після ліквідації кагалів, писав: «Після розпуску кагалів уся система громадського самоуправління перейшла до рук рабинату, який забезпечував єдність, взаєморозуміння та взаємодію членів єврейських громад, шукав виходи із найскладніших ситуацій. Рабин був дороговказом єврейських мас в протистоянні офіційній владі та іноетнічному оточенню, російщенню, соціальному, релігійному, економічному протистоянню»⁵⁰.

Зрозуміло, що в цих умовах колоніальна адміністрація Правобережжя звернула особливу увагу на рабинів. Наслідком цього стала поява низки царських указів, постанов сенату та комітету міністрів, розпоряджень генерал-губернатора, губернаторів з єврейського питання. Зокрема, ними вводився інститут казенних рабинів, які, на думку влади, мали стати духовними пасторами єврейських громад і представляти їхні інтереси в органах державної влади та роз'яснювати євреям сутність державних законів. Крім того, вони мали бути присутніми під час складання присяги євреями-

новобранцями, вести метричні книги, де фіксувалися дати народження, шлюбів і смерті членів громади, а в дні державних свят виголошувати в синагогах патріотичні проповіді. «Духовних» рабинів влада розглядала радниками казенних рабинів.

Казенні рабини формально залишалися виборними, але підбиралися та затверджувалися місцевою владою, яка видавала їм спеціальне свідоцтво про звання рабина. При цьому до кандидатів на цю посаду ставилася низка вимог. Зокрема, вони повинні були здобувати освіту в рабинському училищі, а після його закінчення — в єврейському вчительському інституті або в іншому державному навчальному закладі.

Для реалізації цих рішень імператор Микола I 17 жовтня 1844 р. підписав указ про створення рабинських училищ, які за навчальною програмою прирівнювалися до гімназій⁵¹.

Одночасно Міністерство народної освіти розробило та затвердило «Положення про рабинські училища», які були відкриті в Житомирі та Вільно⁵². Проте 16 березня 1873 р. за Височайшим повелінням Житомирське рабинське училище було перетворене в Єврейський вчительський інститут, який теж мав готувати казенних рабинів⁵³. Але й він проіснував не довго.

Потрібно відмітити, що ці дії російського царизму не дали бажаних для влади результатів. Казенні рабини, які, як зазначалося вище, погано розумілися на канонах іудаїзму й, до того ж, були нав'язані єврейській громаді місцевою владою, не користувалися у євреїв авторитетом і повагою. Фактичними ж духовними наставниками громад залишалися традиційні (духовні) рабини, які фактично і далі залишалися поза впливом влади. До того ж, вона не контролювала фінансовий бік єврейських релігійних установ. Це дуже непокоїло її. Для того, щоб посилити свій контроль за релігійним життям євреїв, С.-Петербург влітку 1850 р. затвердив закон «Про встановлення нагляду за синагогами й єврейськими молитовними будинками». Суть його зводилася до того, що «міські думи чи ратуші» повинні були встановити за єврейськими релігійними установами суворий фінансовий контроль і про усі порушення доповідати губернському правлінню, яке мало розбиратися з ними та карати винних⁵⁴.

Крім того, в цей час колоніальна адміністрація не лише протидіяла відкриттю нових синагог і єврейських молитовних шкіл, як це вона робила раніше, а й почала активно закривати уже існуючі. Так, в 1866 р. Київський генерал-губернатор Олександр Безак

наказав залишити в Кам'янці-Подільському (адміністративний центр Подільської губернії) лише 13 єврейських молитовних шкіл. І це при тому, що в 50-х рр. XIX ст. їх там нараховувалося 24⁵⁵. При цьому будувати нові синагоги, закладати єврейські кладовища дозволялося лише у віддалених місцях⁵⁶.

Паралельно з боротьбою за встановлення контролю над синагогами, молитовними школами та рабинами колоніальна влада прагнула підірвати релігійні устої єврейських громад Правобережної України, забороняючи євреям виконувати традиційні релігійні обряди. Яскравим прикладом такої політики може бути процес заборони проведення традиційного щомісячного обряду Благословення Місяця. В 1851 р. влада запропонувала спеціально створеній рабинській комісії зробити це. Проте та вирішила, що цей древній обряд потрібно зберегти. Тоді в 1852 р. міністр внутрішніх справ Росії направив на місця пропозицію про те, що забороняється євреям здійснювати традиційний щомісячний обряд Благословення Місяця на вулицях і площах населених пунктів. У липні цього ж року Київський генерал-губернатор підписав циркуляр, за яким цей обряд можна було проводити лише біля синагог, оточених великою загорожею, а за відсутності такої — в приміщенні синагоги чи інших будинках. Нагляд за дотриманням цих вимог покладався на рабинів. Їм же доручалося вести роз'яснювальну роботу щодо недоцільності й навіть нерелігійності здійснювати будь-які рухи тілом під час проведення обряду. Місцеві органи влади, поліція повинні були контролювати місцевих рабинів, які під розписку мали забезпечити нові умови проведення обряду Благословення Місяця⁵⁷.

Були й інші приклади такої політики. Так, згідно з Височайше затвердженим рішенням Державної Ради від 18 червня 1892 р. єврей, який без дозволу начальства дозволив собі привселюдне моління, мав бути покараний штрафом на суму до 13 тис. руб.⁵⁸.

Одним із напрямів впливу російської влади на релігійне життя євреїв імперії була боротьба з хасидизмом, який вона вважала більш небезпечним, ніж ортодоксальний іудаїзм. Особливо активного поширення ця робота набула на Правобережній Україні, яка стала батьківщиною «новітнього» хасидизму. Останнє можна пояснити тим, що на той час на Волині й Поділлі склалися сприятливі умови для реформування морально-релігійного життя євреїв.

Виникнення та поширення хасидизму традиція пов'язує з іменем Ізраеля бен Елізара, якого в народі називали Баал Шем Тов,

що в перекладі з єврейської мови означало «Володар доброго імені» або «Добрий чудотворець». З перших трьох букв цього імені Б.Ш.Т. пізніше й склалося його ім'я — Бешт. Найпродуктивніші свої роки він прожив у подільському містечку Меджибіж⁵⁹.

Бешт вніс нове дихання в іудаїзм, зробивши багато для того, щоб той став привабливішим і доступнішим для широкого єврейського загалу. Для цього проповіді він читав не древньоєврейською мовою, а мовою простого народу — їдиш. Його молитва завжди була простою та зрозумілою, звучала оптимістично й піднесено, оскільки він був переконаний, що людина створена Богом для щастя, тому служити Богові потрібно не з сумом, а з радістю⁶⁰.

Хоча Бешт і не залишив після себе письмових праць, він передав основи свого вчення своїм учням, яких, за деякими даними, було близько 60. Вони розійшлися територією Поділля, Волині, Київщини, інших регіонів України, Польщі Литви, Білорусії, де й поширювали вчення Бешта⁶¹. Деякі з них почали викладати його в письмових творах, що зробило хасидське вчення доступнішим для широких єврейських мас. Зокрема, починаючи з 1791 р., хасидські твори починають активно тиражувати друкарні таких міст і містечок Правобережної України, як Полонне, Славути, Корець та деяких інших⁶².

Сподвижницька робота Бешта та його наступників, а також те, що хасидизм був «...якнайкраще пристосований до потреб єврейського простолюдю на Поділлі, Волині...», сприяли тому, що хасидське вчення досить швидко поширювалося землями Правобережної України. Деякі дослідники вважають, що до кінця XVIII ст. кількість його прихильників сягнула понад 100000 осіб і в XIX ст. усе ще зростала⁶³.

Потрібно відмітити, що приєднавши землі Правобережної України, російський царизм, православна церква, поряд із боротьбою з ортодоксальним іудаїзмом, почали наступ і на хасидизм, який вони вважали надто небезпечним. На нашу думку, це було зумовлено тим, що останній мав значне поширення серед широких єврейських мас і, на відміну від ортодоксального іудаїзму, ніяк не контролювався владними структурами, а цадики своєю національноконсолідуючою діяльністю були серйозною перешкодою на шляху асиміляторської політики С.-Петербурга.

Крім того, думка про небезпечність хасидизму нав'язувалася владним структурам і прямими конкурентами хасидів в єврейському середовищі — ортодоксальними, а згодом і казенними рабинами,

а також євреями-прогресистами, які були вхожі в органи влади. Від них особливо перепадало цадикам, яких і рабини, і євреї-прогресисти показували такими, що культивують серед євреїв безлад, провокують їх до непокори владі та ін.

Під впливом усіх цих чинників царизм розпочав активно обмежувати права хасидів. У першу чергу це стосувалося цадиків, за якими встановлювалося гласне і негласне стеження. Спочатку влада їх переслідувала, використовуючи неправдиві звинувачення в порушенні російських законів. Про це, зокрема, свідчить доля Ізраеля Фрідмана, який у шістнадцять років, після смерті батька, став цадиком у Ружині Київської губернії. У 1838 р. його за неправдивим звинуваченням заарештували, проте згодом звільнили. У 1840 р. над ним знову нависла загроза арешту й він, рятуючись від неї, змушений був емігрувати до Австрії⁶⁴.

Схожі дії влади відчували на собі й інші цадики Правобережної України, на що вказують численні рапорти, у яких йдеться про їхнє пересування, спосіб життя та ін.⁶⁵ Більш того, досить швидко влада зрозуміла, що чи не єдиним способом зменшення впливу цадиків є обмеження їхнього пересування територією краю й, відповідно, спілкування з широким загалом євреїв. Як наслідок, спочатку їх обмежили в пересуванні. Дозвіл на проїзд у той чи інший населений пункт цадик мав отримати у місцевих органів влади. Згодом їм взагалі заборонили покидати місця постійного проживання. Прикладом такої політики місцевої влади щодо цадиків може бути ситуація, в яку в 70-х рр. XIX ст. потрапив Меєр Тверський із містечка Озарина Могилівського повіту Подільської губернії. За ним спочатку встановили таємний поліцейський нагляд, а потім взяли підписку про невиїзд за межі містечка⁶⁶.

Проте цадики знаходили можливості для нехтування цими заборонами. Нерідко вони записувалися до стану купців і свої часті поїздки містечками краю пояснювали торгівельною необхідністю. Коли ж це не спрацьовувало, то цадики «купували» дозволи на пересування за великі хабарі у місцевих чиновників⁶⁷. Проте й це їх не рятувало від переслідувань, про що яскраво свідчать численні рапорти поліцейських урядників, що зберігаються у фондах архівів України.

Як уже зазначалося, важливу роль у поширенні хасидизму відігравали хасидські книги, що друкувалися в єврейських друкарнях Меджибожа (Поділля), Корця, Дубно, Славути, Полонного (Волинь). Усвідомлюючи «шкідливість» єврейських і, в першу чергу,

хасидських книг, російський царизм уже наприкінці XVIII ст. встановив на них сувору цензуру. Проте хасиди всіма можливими й неможливими способами намагалися обійти її і в багатьох випадках це їм вдавалося. Тому на території західних і південно-західних губерній імперії розпочалося активне переслідування хасидської літератури, до чого залучилися не лише органи влади, а й ортодоксальні євреї й євреї-прихильники просвітницьких ідей. Про останнє, зокрема, свідчить підготовлений євреями-прогресистами Зандбергом і Фоделлом список єврейських друкарень, що працювали в «смузі єврейської осілості», а також «Записка» єврея-прогресиста Тугенгольда, який був цензором Віленського цензурного комітету. В «Записці», що датується жовтнем 1831 р., автор звернув увагу уряду на шкідливість хасидських книг, які заповнили Поділля та Волинь, і єврейських друкарень, що їх друкували. Інший єврей — Іцхак Левінзон у 1833 р. запропонував для боротьби з релігійним фанатизмом хасидів ліквідувати єврейські друкарні, крім двох — у Вільно та Києві (у цих містах працювали цензурні комітети, які, на його думку, могли не допустити друкування хасидської літератури)⁶⁸.

Зрозуміло, що все це дуже турбувало С.-Петербургу і 27 листопада 1836 р. світ побачило Положення Комітету міністрів про введення суворого цензурного контролю над єврейськими книгами. В першу чергу воно стосувалося хасидської літератури. Керуючись цим документом, місцева влада губерній «смуги осілості» закрила усі єврейські друкарні, крім двох — у Вільно та Києві. В наказі цивільним губернаторам, затвердженому царем 3 червня 1837 р., вказувалося на необхідність пильного нагляду, щоб не допустити появи таємних друкарень. Зміст «Положення» 1836 р. був підтверджений в 1845 р. в «Положенні» про єврейські друкарні, яке передало контроль над ними Міністерству народної освіти. Лише в 1862 р. уряд Олександра II зняв обмеження й дозволив відкривати єврейські друкарні в столицях і містах «смуги осілості»⁶⁹.

Вищенаведений матеріал свідчить, що приєднання до складу Російської імперії значних західних територій, у яких проживала велика кількість єврейського населення (лише на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. мешкало близько 1 млн євреїв)⁷⁰, поставило перед С.-Петербургом питання, що робити з цим іномовним, інокультурним, інорелігійним населенням, на якому висів ярлик «імені Христа Спасителя ненависників»⁷¹. Не придумавши нічого ліпшого, російський царизм усю силу державної машини

кинув на боротьбу з релігійними поглядами євреїв. Вона мала кілька напрямів — навернення євреїв до християнства, встановлення контролю над їхніми культовими спорудами, рабинами, боротьба з хасидизмом як найнебезпечнішою релігійною течією.

Проте усі спроби російської влади оправославити євреїв імперії, підірвати їхні релігійні переконання не дали бажаного результату. Більшість євреїв залишилися вірною релігії своїх батьків, зберегла свою мову, культуру.

¹ Див.: Історія релігій в Україні. В 10 тт. — Т. 3. — К., 1999; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3 кн. — Кн. 3. — К., 1994 та ін.

² Див.: Жилюк С. Російська церква на Волині (1793–1917). — Житомир, 1996; Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII — початок XX століття). — Житомир, 1998; Опря А. В. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII — на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1999; Таранец Сергей. Старообрядчество Подолии. — К., 2000 та ін.

³ Тополь Э. Во что верят евреи // Аргументы и факты. — 1997. — 28 сент. — С. 3.

⁴ Див.: Полещук Т. Історія Росії XIX — початку XX ст. — Львів, 2008. — С. 129–130.

⁵ Брафман Яков. Книга кагала. — К., 2004. — С. 97.

⁶ Див.: Там само. — С. 99.

⁷ Див.: Полещук Т. Названа праця. — С. 130.

⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДДАУК). — Ф. 442. — Оп. 539. — Спр. 219. — Арк. 18 зв.

⁹ Див.: Кармазіна Марія, Кальян Сергій. Європейське тло російської антиєврейської політики (кінець XVIII — XIX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 16. — Ч. I. — К., 2007. — С. 61–62.

¹⁰ Щербак Надія. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття). — К., 2005. — С. 385–386.

¹¹ Погребинська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Укр. іст. журн. — 1996. — № 4. — С. 125.

¹² Див.: Эттингер Ш. Россия и евреи. Сборник статей. — Б. м.: Библиотека-Алия, 1993. — С. 183–184.

¹³ Щербак М.Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1997. — С. 63.

- ¹⁴ Див.: Карамзин Н. М. История государства Российского. — Кн. III. — М., 1989. — Т. IX. — С. 17.
- ¹⁵ Рабінович Я. Й. Євреї між століттями надій (Політологічне дослідження). — Ів.-Франківськ, 1997. — С. 87–88.
- ¹⁶ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1441. — Арк. 1–2.
- ¹⁷ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 322.
- ¹⁸ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). — Ч. I. — К., 1992. — С. 103.
- ¹⁹ Див.: Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). — Вып. 2. — Т. IV. — С. 43–48, 76–79; там само. — Т. V. — С. 70–72 та ін.
- ²⁰ Щербак М.Г., Щербак Н. О. Вказ. праця. — С. 63.
- ²¹ Див.: Погребинська М. І. Вказ. праця. — С. 127.
- ²² ЦДІАУК. — Ф. 553. — Оп. 1. — Спр. 670. — Арк. 1–2.
- ²³ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 107.
- ²⁴ Див.: ПСЗРИ. — Вып. 2. — Т. VII. — С. 174–175.
- ²⁵ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 107.
- ²⁶ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 375.
- ²⁷ Див.: Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 1953. — Арк. 6; там само. — Спр. 206. — Арк. 54–65.
- ²⁸ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 375.
- ²⁹ Див.: Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. — Хмельницький, 2005. — С. 104.
- ³⁰ ДАХМО. — Спр. 2602. — Арк. 6–7.
- ³¹ Русское православие: веги истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. — М., 1989. — С. 438.
- ³² Див.: Слободянюк П. Я. Назв. праця. — С. 102–103.
- ³³ Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 547. — Арк. 11.
- ³⁴ ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 2994. — Арк. 59.
- ³⁵ Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII — першій половині XIX століття (За матеріалами Правобережної України). — Дис. ... канд. іст. Наук. — К., 1995. — С. 127.
- ³⁶ ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 39. — Спр. 34. — Арк. 46.
- ³⁷ Там само. — Оп. 43. — Спр. 1. — Арк. 35.
- ³⁸ Див.: Положение о миссионерском Совете при священном Синоде // Православный благовестник. — 1913. — № 10. — С. 293–295.
- ³⁹ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 322.
- ⁴⁰ Див.: ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1788. — Арк. 7; там само. — Оп. 4. — Спр. 570. — Арк. 2.

- ⁴¹ Див.: Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Вказ. праця. — С. 105.
- ⁴² Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 103.
- ⁴³ Див.: ПСЗРИ. — Вип. 2. — Т. X. — С. 308–323.
- ⁴⁴ Див.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Вказ. праця. — С. 106.
- ⁴⁵ Див.: ПСЗРИ. — Вип. 2. — Т. X. — С. 308–323.
- ⁴⁶ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 553. — Оп. 1. — Спр. 673; там само. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 5.
- ⁴⁷ Див.: там само. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 20.
- ⁴⁸ Гессен Ю. История еврейского народа в России. — В 2 тт. — Т. 2. — Л., 1927. — С. 81–82.
- ⁴⁹ Див.: Нариси з історії та культури євреїв України. — К., 2005. — С. 78.
- ⁵⁰ Слободянюк П. Я. Вказ. праця. — С. 93.
- ⁵¹ Див.: ДАЖО. — Ф. 396. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–16.
- ⁵² Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Назв. праця. — С. 122.
- ⁵³ ДАЖО. — Ф. 354. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 260.
- ⁵⁴ Див.: ПСЗРИ. — Т. XXV. — № 24, 229.
- ⁵⁵ Див.: ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 37–48.
- ⁵⁶ Див.: ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 327. — Арк. 9.
- ⁵⁷ ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. — 3158. — Арк. 1–2.
- ⁵⁸ Нариси з історії та культури євреїв України. — С. 66.
- ⁵⁹ Энгель Ю. Д. Еврейская народная песня. Этнографическая поездка // Східний світ. — 2003. — № 3. — С. 179.
- ⁶⁰ Слободянюк П. Я. Вказ. праця. — С. 106.
- ⁶¹ Меламед В. Евреи во Львове. — Львов, 1992. — С. 103.
- ⁶² Див.: Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. 1777–1882. — Ч. 2. — Иерусалим, 1990. — С. 51, 190.
- ⁶³ Слободянюк П. Я. Вказ. праця. — С. 106.
- ⁶⁴ Энгель Ю. Д. Вказ. праця. — С. 188.
- ⁶⁵ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 6.
- ⁶⁶ ДАХМО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 5484. — Арк. 28.
- ⁶⁷ ЦДІАУК. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 62.
- ⁶⁸ Див.: Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні. — Ч. II. — К., 1926. — С. 9–11.
- ⁶⁹ Щербак Надія. Вказ. праця. — С. 367–368.
- ⁷⁰ Там само. — С. 440.
- ⁷¹ Кармазіна Марія, Кальян Сергій. Вказ. праця. — С. 61–62.

ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР ЛЬВОВА
ВПРОДОВЖ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ
(1918–1919 РР.)

У статті розглядається використання міського публічного простору Львова для утвердження домінування однієї зі сторін упродовж українсько-польської війни 1914–1919 років. Автор з'ясує методи створення культу «оборонців» та «приватизації» публічного простору міста однією із національних груп.

Oksana Vynnyk Lviv's public space during the Ukrainian-Polish war. The article is devoted to the analysis of the usage of Lviv public space for the domination during the Ukrainian-Polish war 1918–1919. The author describes the methods for creation the cult of «defenders» and «privatization» of urban public space by one of national group.

Українсько-польський конфлікт на теренах Східної Галичини став продовженням Першої світової війни та наслідком розпаду Габсбурзької монархії. Спустошливі бойові дії тривали впродовж 8 місяців, а територія колишньої провінції була розділена на дві частини, розміри яких залежали від перемог чи поразок воюючих сторін, одна перебувала під управлінням Польської держави, а друга — ЗУНР. Завданням цієї статті є з'ясувати вплив громадянської війни на публічний простір Львова, проаналізувати зміни, що відбулися в ньому відповідно до нових потреб, способи його використання для створення нової моделі історичної пам'яті.

Владу у Львові захопили українські військові 1 листопада 1918 року, проте польські солдати та частина населення міста організували збройний опір. Внаслідок вуличних боїв місто було розділене бойовою лінією на дві частини, що ускладнювало пересування вулицями цивільного населення. Припинення комунікації з підміськими селами та військові дії всередині Львова спричинили продовольчу кризу та зростання цін¹. Після відступу українських військ зі Львова 22 листопада впродовж двох діб тривав єврейський погром. Оскільки нейтральна позиція єврейського населення під час українсько-польського конфлікту та збройні сутички єврейської міліції з польськими загонами розцінювалися поляками як зрада, погром став своєрідним покаранням. Відповідно до висновків урядової комісії під час погрому загинуло 73 особи, 463 було поранено, спалено 46 будинків².

Оскільки українська армія в грудні взяла Львів в облогу, ситуація в місті залишалася критичною. Впродовж наступних чотирьох місяців тривало бомбардування Львова, мешканці міста залишалися з грудня 1918 до квітня 1919 року без водопостачання, а з початку січня також без електропостачання, що припинило рух трамваїв до травня 1919 року³. Проблеми з доставкою в місто продуктів харчування призвели до великих черг біля магазинів, нестачі борошна та хліба, фактичного зникнення з прилавків м'яса та тваринних жирів, зростання цін, спекуляцій та голодних маніфестацій⁴. Внаслідок бойових дій також періодично переривалося залізничне, поштове та телеграфне сполучення між Львовом та іншими місцевостями, місто опинилося у фактичній ізоляції. На початку березня 1919 року Галицька армія, здійснюючи Вовчуківську офензиву, знищила частину залізничної колії між Городком і Судовою Вишнею, що перервало сполучення на місяць між Львовом та Перемишлем⁵.

З огляду на багатоетнічний склад населення міста було декілька моделей історичної пам'яті серед його мешканців, що використовувалися різними владами. Навіть російська адміністрація під час свого перебування у Львові впродовж 1914–1915 років трактувала окупацію як «збирання» колишніх руських територій, а себе як наступника Русі, що має законні права на ці землі⁶. Бажання поляків обґрунтувати свої права на територію Східної Галичини сприяло створенню міфів та культів, що б могли допомогти у цьому. Міф про героїчну боротьбу юних оборонців Львова (орлят), дітей та жінок виник невдовзі після листопада 1918 року. Місцева преса опублікувала багато історій про їхнє героїчне життя та смерть, і частиною міфу стала віра в те, що місто було визволене від українських військ польськими жінками, дітьми та батярами⁷. У гезеті «Новий вік» наступного дня після відступу українських військ було запропоновано присвятити одну із вулиць міста дітям, які хоробро боролися за «визволення» Львова. Автор статті пропонує перейменувати центральну вулицю «Кароля Людвіка» на «Львівських дітей» і тим самим ще й затерти «ненависне» ім'я представника дому Габсбургів⁸. Одним із символів дітей, які загинули за свободу рідного міста, став Юрко Бічан. Його мати Олександра Загорська теж брала активну участь в «обороні» Львова, зокрема у грудні 1918 року організувала «Громадянську міліцію жінок». Юрко був чотирнадцятирічним хлопцем, який 20 листопада втік з дому і приєднався до польських захисників

міста, але загинув у першому ж бою. Батьки вирішили поховати його на тому самому місці, а також поставити пам'ятник⁹. Невдовзі «Громадянський комітет жінок» заснував стипендію імені Юрка Бічана, що призначалася для оплати навчання бідним малолітнім учасникам військових дій¹⁰. Дуже схожою була історія Тадеуша Лоевенштама. Важкопоранений хлопець, як зазначала одна із місцевих газет, помер зі словами на устах: «Нехай живе польський Львів»¹¹. Такі розповіді про героїчну боротьбу дітей тиражувалися і стали особливо популярними у міжвоєнний період¹². Подібно творився також міф про численну участь в обороні Львова жінок¹³.

Похорони солдатів перетворилися з приватних родинних на публічні церемонії та маніфестації, в яких брала участь значна кількість людей, залучалися оркестри, театральний хор, солісти міського театру. Перші урочисті похорони загиблих воїнів відбулися вже 25 листопада 1918 року¹⁴. Прикладом урочистого прощання з солдатами можуть бути похорони 23 солдатів з Варшави наприкінці січня 1919 року. Вони почалися біля будинку політехніки, а потім процесія через центр міста пройшла до Личаківського цвинтаря. Солісти львівської опери співали «Реквієм», а біля пам'ятника Міцкевичу театральний хор заспівав жалібних пісень, на цвинтарі виголошували промови. Процесію супроводжували не лише католицькі священики, а пастор-євангеліст і рабин, оскільки серед загиблих солдатів був протестант та іудей¹⁵. Перепоховання воїнів теж проводилися урочисто. Наприкінці лютого 1919 року з площі Бема на Личаківський цвинтар перенесли останки Владислава Смутка, який загинув у перші дні листопада. Опис цієї події повністю збігається з розповіддю про урочисті похорони вояків із Варшави¹⁶. Описуючи похорони молодої жінки-воїни Софії Холев'янки, автор статті зазначає, що всі вже звикли до цього сумного ритуалу, але ці похорони були настільки простими, що саме ця простота викликала сльози в учасників¹⁷. Значно скромнішим було прощання з жінками, що не воювали зі зброєю в руках, а лише всіляко допомагали в боротьбі за місто, зокрема похорони відомої львівської феміністки, художниці та громадської діячки Марії Дулем'янки та графині Теодозії Дідушицької, які заразилися тифом під час інспекції українських таборів для військовополонених поляків¹⁸.

Публічні похорони українських жертв конфлікту часто були неможливими. У скарзі до генерального делегата Польського уряду для Галичини Казимира Галецького йшлося, що українцям

відмовляли в офіційних повідомленнях про місце та час похоронів, а тих, хто приходив випадково, розганяли силою. Зазначалося також, що похорони переривалися, греко-католицьких священників змушували знімати церковні ризи, їх не допускали, а замість них обряд здійснювали римо-католицькі священнослужителі¹⁹. Загалом таке ставлення до українських похоронних процесій схоже на конфлікти в ранньомодерному Львові, коли православної громаді намагалися перешкодити проходити з такими процесіями через місто²⁰. Про осквернення пам'яті померлих зазначає також представник ізраїльської гміни. Він писав, що польські військові випасали на єврейському цвинтарі коней, також було побито працівників цвинтаря, знищено декілька надгробних плит та пам'ятників, а солдати-вандали не оминули навіть могил вояків юдейського віросповідання, які брали участь в українсько-польському конфлікті на боці поляків²¹.

Упродовж перших тижнів війни, коли в місті безпосередньо велися вуличні бої, загиблих ховали в різних місцях, часто на вулицях та площах, оскільки не було доступу до міських цвинтарів. Один із більших цвинтарів виник на подвір'ї політехніки, оскільки в її приміщенні була лікарня²²]. Щоб збереглася пам'ять про похованих на невеличких цвинтарях, було запропоновано їх обгородити, в таким способом позначивши їх²³. Після відступу українських військ воїнів, що загинули в боях з українцями, ховали на спеціально відведеному місці на Личаківському цвинтарі, яке назвали «Цвинтар оборонців». Невдовзі туди ж перенесено останки солдатів, похованих у різних частинах міста під час вуличних боїв²⁴. Після того, як з подвір'я політехніки перенесли тіло останнього солдата, було запропоновано на місці вже неіснуючого цвинтаря звести скромний пам'ятник, щоб вшанувати загиблих солдатів²⁵. Згодом у міжвоєнний період спершу невеликий «Цвинтар оборонців» перебудували у відомий «Цвинтар орлят», що став символом польської перемоги на території Східної Галичини²⁶.

Впродовж громадянської війни українське та єврейське населення Львова, яке становило близько 50 відсотків²⁷, було фактично витіснене з публічного простору міста. Слово «варвар» і «гайдамака» в місцевій пресі став синонімом слова українець, а тогочасні події порівнювали з часами Хмельницького, Залізняка та Гонти²⁸. Стверджувалося, що Львів є польським містом з XIV століття і саме польська культура його сформувала²⁹. Єдина українська газета, що виходила, протестувала проти таких статей, але

її працівники перебували під постійним тиском. Після вибуху складу з амуніцією на початку травня вона була остаточно закрита³⁰. На території ЗУНР спостерігалися теж схожі процеси. Українська сторона проголошувала тяглість традицій від часів Русі, Галицько-Волинського князівства та козацької держави³¹. Суспільству пропонувався образ «історичного» «споконовічного» ворога та гнобителя «ляха»³².

Протягом українсько-польського конфлікту в публічному просторі Львова відбувалися масові маніфестації, пов'язані як з святкуванням історичних подій, так і з реакцією на сучасні події, що спостерігалися безпосередньо в місті. Після відступу українських військ 22 листопада 1918 року мешканці вийшли на вулиці, частина львів'ян вітала польських солдатів, обсипала їх квітами. Балкони помешкань були прикрашені польськими прапорами, а вікна польськими орлами. Біло-червоні прапори також появилися на ратуші та інших державних інституціях³³. У лютому 1919 року відзначали соту річницю з дня смерті Яна Кілінського, варшавського шевця, який приєднався до повстання Тадеуша Костюшки, став полковником у його війську. З цієї нагоди відбулася урочиста служба в Домініканському соборі, а після обіду того ж дня — мітинг біля пам'ятника Яну Кілінському в парку, що теж називався його ім'ям. Під час цієї маніфестації над парком появилася український аероплан, проте люди, які зібралися, не втікали, а залишилися і почали співати пісню на слова Марії Конопніцької «Не віддамо землі»³⁴. Незважаючи на військові дії, у Львові урочисто святкували першу в незалежній Польщі річницю «Конституції третього травня». Відбулося богослужіння в кафедральному соборі та одній з синагог, урочисті зібрання в ратуші та у різних товариствах, маніфестації під ратушею та пам'ятником Міцкевича. Польські льотчики демонстрували в небі фігури і розкидали листівки в натовп людей³⁵.

Приїзд представників Антанти на переговори також викликав масові маніфестації. За день до приїзду місії, яку очолював генерал Бартоломі, в одній із місцевих газет опублікували «інструкцію» про те, як мають зустрічати мешканці міста іноземних гостей. Пропонувалося прикрасити будинки не лише польськими, а й прапорами держав, що належали до коаліції, також львів'яни мали носити кокарди таких самих кольорів³⁶. Натовпи людей очікували прибуття місії перед залізничним вокзалом, а потім влаштували овації її членам біля палацу Потоцьких³⁷. Урочисто вітали також

знаних державних діячів та генералів, що керували військовими операціями. Наприкінці грудня 1918 року до Львова приїхав Йозеф Пілсудський. Біля готелю «Жорж», в якому він зупинився, щоб привітати главу держави, зібралися мешканці міста та влаштували гучну овацію³⁸. У травні урочистими маніфестаціями вітали у Львові генерала Галлера, а на початку червня — генерала Івашкевича³⁹.

Для того, щоб Львів мав вигляд польського міста, у лютому 1919 року було видано розпорядження впродовж 8 днів замінити всі вивіски на польські. Правда, дозволено під головним написом польською мовою залишити переклад іншими⁴⁰. Намагалися також усунути з публічного простору міста нагадування про колишню його належність до володінь Габсбурзької монархії. У пресі висловлювали різні пропозиції щодо перейменування вулиці «Кароля Людвіка», що нагадувала про часи «неволі». Спершу пропонували назвати її вулицею «Львівських дітей», згодом «Захисників Львова»⁴¹. Наприкінці травня 1919 року міська рада вирішила змінити назву вулиці «Кароля Людвіка», що була однією з центральних та улюблених для прогулянок, на «Вулицю легіонів», оскільки польські легіони боролися за незалежність Польщі і невелика група їхніх воїнів організувала оборону Львова від українців. Також вулиця Польна перейменована на вулицю «Львівських дітей», її присвятили дітям, що боролися за визволення Львова⁴². На початку червня журналіст «Львівського кур'єру» описує, що мешканці міста мали змогу спостерігати за зміною табличок на вулиці «Кароля Людвіка». Він зазначає, що, можливо, зміниться філософія вулиці, оскільки багатьом, хто «протирав» її брук, може не сподобатися нова назва⁴³. Крім назв вулиць, одна із львівських газет радила змінити назви деяких шкіл, зокрема «Школи імені Франца Йосипа» та «Школи імені імператриці Єлизавети»⁴⁴. Адміністрація «Школи імені імператриці Єлизавети» заявила через декілька днів, що назву було вже змінено на «Школа імені Яна Длугоша»⁴⁵.

Наприкінці квітня 1919 року «Комітет національної оборони» звернувся із проханням зняти австрійську емблематику з усіх польських державних інституцій. Незважаючи на те, що Австрійська монархія розпалася півроку тому, все ще залишалися австрійські герби та портрети цісаря⁴⁶. Впродовж святкування річниці «Конституції третього травня» зняли австрійського двоголового орла з вежі Львівської ратуші. Очевидці описують, що зробити це було нелегко, оскільки він був міцно прикріплений. Під ратушею,

на Ринку, зібралися люди, які терпляче спостерігали декілька годин за тим, що відбувалося. Після того, як герб зняли, його внесли до зали ратуші, де відбувалися урочисті збори з нагоди свята⁴⁷. Неналежне ставлення до нових символів державної влади могло викликати проблеми. Наприклад, на початку травня 1919 року затримано Альфреда Фріша та Бенедикта Левицького за те, що вони не зняли шапки під час виконання національного гімну. Арештовані виправдовувалися, що не помітили того, як грає гімн, оскільки були зайняті розмовою. Оскільки Бенедикта Левицького запідозрили у прихильності до українців, його було відпущено з-під арешту аж через два місяці⁴⁸.

Деяких мешканців міста обурювали навіть австрійські та німецькі елементи в одязі інших. Адвокат Вітольд Ольшевський звернувся із проханням заборонити носити дітям шапки з емблемами австрійських та німецьких героїв, вважаючи, що це є провокацією, що компрометує львів'ян в очах представників іноземних місій, оскільки саме один із них звернув його увагу на повсюдне носіння дітьми таких емблем. Після цього звернення представники ізраїльської гміни пообіцяли вплинути на своїх єдиновірців, оскільки саме серед них такі головні убори були найбільш поширеними⁴⁹.

Міський публічний простір є простором доступним для всіх його мешканців, у ньому вони можуть висловлювати свої політичні чи релігійні погляди. Проте впродовж громадянської війни фактично половина населення міста була усунута з публічного простору, натомість інша його частина, яка була формальним переможцем, досить агресивно використовувала його для утвердження свого домінування на території Східної Галичини та Львова зокрема. Впродовж облоги міста українцями створювався польський культ «оборонців», який мав підтримати населення у скрутних умовах і легітимізувати права на Львів. Одним із інструментів створення цього культу були публічні похорони солдатів, закладення окремого «Цвинтаря оборонців», відповідне перейменування вулиць, маніфестації в честь приїзду генералів, що керували військовими операціями. Одночасно нова влада намагалася затерти сліди минулої належності до Габсбурзької монархії, надати Львову вигляду польського міста, перейменувавши вулиці, школи, змінивши вивіски.

¹ Kurjer Lwowski (далі KL). — 1918. — 4 listopada. — S. 1; KL. — 1918. — 6 listopada. — S. 6; KL. — 1918. — 7 listopada. — S. 2.

² Chwila. — 1919. — 15 stycznia. — S. 1; Chwila. — 1919. — 15 stycznia. — S. 4; Chwila. — 1919. — 15 stycznia. — S. 4; Jakubski A. Walki listopadowe we Lwowie w swietle krytyk // Obrona Lwowa. — Warszawa, 1993. — T. 1: Zrydła do dziejów walk o Lwow i wojewydstwa południowo-wschodnie 1918–1920. — S. 179–185; Mańczyński Cz. O stanowisku żydów w czasie walk listopadowych // Obrona Lwowa. — Warszawa, 1993. — T. 2: Zródła do dziejów walk o Lwów i wojewódstwa południowo-wschodnie 1918–1920. — S. 816–825; Insler A. Dokumenty fałsy. Prawda o tregedji żydowstwa Lwowskiego w listopadzie 1918 roku. — Lwów, 1933. — S. 78.

³ Вперед. — 1918. — 28 грудня. — С. 2; KL. — 1919. — 23 kwietnia. — S. 3; KL. — 1919. — 8 stycznia. — S. 3; KL. — 1919. — 8 maja. — S. 3.

⁴ 4. Вперед. — 1918. — 5 грудня. — С.2; Вперед. — 16 січня. — 1919. — С. 2; KL. — 1919. — 1 kwietnia. — S. 5; KL. — 1919. — 11 marca. — S.6; KL. — 1919. — 16 marca. — S.5; KL. — 1919. — 25 luty. — S. 3–4; ДАЛО. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр 157. — Арк. 16–18.

⁵ Вперед. — 1919. — 12 січня. — С. 2; KL. — 1919. — 27 lutego. — S. 4; Република. — 1919. — 20 березня. — С. 3; KL. — 1919. — 17 czerwca. — S. 5; Шанковський Л. Українська галицька армія (Военно-історична студія). — Л., 1999. — С. 129

⁶ Очерк Львова. — Львов: Типография Ставропигийского института, 1915. — С. 3–4; Верещагин В. А. Старый Львов. — Петроград, 1915. — С. 4–13.

⁷ Wiek Nowy (dalej WN). — 1918. — 22 listopada. — S. 1; KL. — 1918. — 25 listopada. — S. 2; KL. — 1918. — 9 grudnia. — S. 2–3; KL. — 1919. — 13 stycznia. — S. 2; KL. — 1919. — 30 stycznia. — S. 2; KL. — 1919. — 25 kwietnia. — S. 3; WN. — 1918. — 10 grudnia. — S. 8; Pobudka. — 1919. — 22 listopada. — S. 4, 8.

⁸ WN. — 1918. — 23 listopada. — S. 4.

⁹ KL. — 1918. — 25 listopada. — S. 2; WN. — 1918. — 28 listopada. — S. 6; KL. — 1918. — 4 grudnia. — S. 2; Biblioteka Narodowa w Warszawie. — 15548/II. — S. 24; Pobudka. — 1919. — 22 listop. — S. 4.

¹⁰ Pobudka. — 1918. — 14 grudnia. — S. 4.

¹¹ KL. — 1919. — 30 stycznia. — S. 2.

¹² Zubrzycki T. Dzieci Lwowa. Opowieść z listopadowych dni chwały i grozy obrony Lwowa. — Lwów, 1921; Chołodecki J. B. Bohaterska dziatwa w obronie Lwowa. Opowieść o Tadeuszu, Janie i Halinie Grabskich poległych w walkach o Lwów. — Lwów; S. L. Koła im. Adama Asnyka we Lwowie, 1926; Kajet wojenny dziecka Lwowskiego. (Z przeżyć w czasie oblężenia miasta Lwowa od listopada 1918 do kwietnia 1919 roku). — Lwów: Z drukarni L. Wiśniewskiego, 1921.

¹³ KL. — 1919. — 26 marca — S.3; Ochotnicza legja kobiet. — Lwów: Nakładem redakcji tygodnika «W obronie ojczyzny», 1921; Pobudka. — 1919. — 22 listop. — S. 4.

- ¹⁴ KL. — 1918. — 25 listopada. — S. 1; Biblioteka Narodowa w Warszawie. — 15548/II. — S. 22; WN. — 1918. — 25 listopada. — S. 3.
- ¹⁵ KL. — 1919. — 22 stycznia. — S. 3.
- ¹⁶ KL. — 1919. — 23 lutego. — S. 4.
- ¹⁷ KL. — 1919. — 26 marca. — S. 3.
- ¹⁸ KL. — 1919. — 11 marca. — S. 4; KL. — 1919. — 12 marca. — S. 1; WN. — 1919. — 12 marca. — S. 6; WN. — 1919. — 14 marca. — S. 9.
- ¹⁹ ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 42.
- ²⁰ Зубрицький Д. Хроніки міста Львова. — Львів: Центр Європи, 2002. — С. 235; Капраль М. Національні громади Львова XVI — XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). — Львів: Піраміда, 2003. — С. 128.
- ²¹ ЦДІАЛ. — Ф. 701. — Оп.1. — Спр.506. — Арк. 1-2 зв, 5-6
- ²² KL. — 1918. — 23 listopada. — S. 3.
- ²³ KL. — 1919. — 3 maja. — S. 6.
- ²⁴ KL. — 1919. — 23 lutego. — S. 4; KL. — 1919. — 25 kwietnia. — S. 3; KL. — 1919. — 1 maja. — S. 5; KL. — 1919. — 12 maja. — S. 3.
- ²⁵ KL. — 1919. — 12 maja. — S. 3.
- ²⁶ Cmentarz obrońców Lwowa. — Warszawa: BIS Press, 2001; Nicieja S. Tam gdzie Lwowskie spia orlęta. — Warszawa: Rada ochrony pamięci i męczeństwa, 2001
- ²⁷ Kramarz H. Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. — Krakow, 1994. — С. 11
- ²⁸ KL. — 1919. — 12 kwietnia. — S. 4; KL. — 1919. — 20 maja. — S. 1; KL. — 1919. — 6 czerwca. — S. 2; KL. — 1919. — 15 maja. — S. 2.
- ²⁹ KL. — 1919. — 22 lutego. — S. 2.
- ³⁰ Вперед. — 1918. — 3 грудня. — С.2; Вперед. — 1918. — 12 грудня. — С. 3; Вперед. — 1919. — 24 січня. — С.4; Вперед. — 1919. — 21 лютого. — С. 4.
- ³¹ УС. — 1918. — 3 листопада. — С.3; Республіка. — 1919. — 16 травня. — С. 1; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т./ Упор. Б. Якимович та ін — Львів, 2002. — Т.1. — С. 229
- ³² Республіка. — 1919. — 5 лютого. — С.1; Республіка. — 1919. — 16 травня. — С. 1; Республіка. — 1919. — 22 травня. — С. 1.
- ³³ KL. — 1918. — 23 listop. — S.1; WN. — 1918. — 23 listop. — S.1; Pobudka. — 1918. — 23 listop. — S. 2.
- ³⁴ KL. — 1919. — 17 lutego. — S. 3.
- ³⁵ KL. — 1919. — 4 maja. — S. 1-2.
- ³⁶ WN. — 1919. — 20 lutego. — S. 1.
- ³⁷ KL. — 1919. — 21 lutego. — S.2; WN. — 1919. — 21 lutego. — S. 4.
- ³⁸ KL. — 1918. — 23 grudnia. — S.1; WN. — 1919. — 25 grudnia. — S. 10.
- ³⁹ KL. — 1919. — 10 czerwca. — S. 1-3.

- ⁴⁰ ДАЛЮ. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 436. — Арк. 1–2
⁴¹ KL. — 1919. — 26 kwietnia. — S.4; WN. — 1918. — 23 listopada. — S. 4.
⁴² KL. — 1919. — 29 maja. — S. 4–5.
⁴³ KL. — 1919. — 6 czerwca. — S. 8.
⁴⁴ Pobudka. — 1918. — 8 grudnia. — S. 3.
⁴⁵ Pobudka. — 1918. — 10 grudnia. — S. 3.
⁴⁶ ДАЛЮ. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 435. — Арк. 1.
⁴⁷ KL. — 1919. — 4 maja. — S. 3.
⁴⁸ ДАЛЮ. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 5–6, 10–11.
⁴⁹ ДАЛЮ. — ф. 271. — Оп. 1. — спр. 435. — Арк. 2–3.

В'ячеслав Яремчук

ПОЛЬСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ — 1914 Р.)

Стаття присвячена проблемі створення польської національної партійної системи в Галичині та стратегії польських політичних партій у руслі польсько-українських взаємовідносин щодо вирішення українського питання.

Viacheslav Yaremchuk Polish political parties and ukrainian issue in Galichina (end XIX — 1914 e.). This article is dedicated to the problem of polish national party system in Galichina and the strategy of polish parties in the view of polish-ukrainian relation regarding the solution of Ukrainian issue.

Польсько-українські відносини значною мірою визначили шляхи історичної долі обох народів. Як зазначав з цього приводу І. Лисяк-Рудницький, незважаючи на численні приклади співпраці, поляки й українці не спромоглися побудувати своїх політичних взаємин на задовільних, тим більше на міцних підвалинах. Логічним результатом цього стали затяжні польсько-українські конфлікти, які мали катастрофічні наслідки для обох народів¹. Особливе місце в історії польсько-українських відносин на зламі ХІХ–ХХ ст. займала Галичина, яка в умовах конституційної австрійської системи відігравала роль П'ємонту, «національного святилища» обох народів.

Політичне структурування польського та українського суспільств, створення політичних партій та національних партійних

систем призвело наприкінці XIX ст. до стрімкого загострення етнічного конфлікту в Галичині, що змусило польський політичний табір приступити до вироблення стратегії щодо українського питання. Незважаючи на те, що кожне з існуючих на той час польських політичних угруповань мало стосовно згаданої проблеми власну тактику, спільним знаменником для них залишався фактор «польської солідарності», прагнення захистити польські інтереси в Східній Галичині. Виходячи з цього, в охопленій міжетнічним суперництвом провінції партійно-політичне життя групувалося не за «соціально-політичним», а за «національно-політичним» принципом. Наприкінці XIX ст. польські партійно-політичні структури були значною мірою диференційовані, розвиваючись у рамках трьох напрямів: консервативного, ліберально-демократичного та радикально-соціалістичного. В Галичині існувало два центри польського політичного руху — львівський та краківський, які, окрім конкуренції між собою, мали певну специфіку у ставленні до українського суспільно-політичного організму краю².

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. провідну роль у польському суспільно-політичному русі відігравав консервативний табір, який представляли два угруповання — краківське об'єднання станьчиків та східногалицькі подоляки. За підтримки Відня станьчики, які прагнули стати загальнопольською національною організацією, зайняли міцні позиції у Віденському парламенті та уряді, Галицькому сеймі. До моменту створення ліворадикального суспільного руху станьчики залишалися єдиним політичним польським угрупованням, яке в руслі антипанславистської позиції схилилося до визнання українців як етносу, українського суспільно-політичного руху, що за умови визнання польської цивілізаційної вищості створювало ґрунт для національного діалогу. Через віддаленість від безпосереднього зіткнення міжетнічних інтересів краківські консерватори прагнули не втручатися у складний перебіг польсько-українських відносин у Східній Галичині, демонструючи, у свою чергу, позбавлену панічного страху готовність пошуків порозуміння з українцями³.

Відверто антиукраїнські позиції займало консервативно-поміщицьке угруповання «подоляків» — провідної сили у Східній Галичині, яке розцінювало себе в руслі багатовікового польсько-українського протистояння на порубіжжі виразником «відпорної» політичної свідомості. Маючи на меті зміцнення автономних прав Галичини, подоляки, спираючись на ідею цивілізаційної місії

Польщі на Сході, прагнули захистити й «історичні права шляхти на Русі». Через це вони виступали проти будь-яких реформ, які могли порушити існуючий стан суспільних та економічних відносин. Використовуючи всі наявні засоби, в тому числі парламент та сейм, вони намагалися утримати домінуюче становище в українському середовищі Східної Галичини, передусім перед зростаючим українським суспільно-політичним рухом. Антиукраїнська позиція подоляків у черговий раз була продемонстрована наприкінці ХІХ ст. З відставкою прем'єр-міністра К. Бадені, одного з творців «нової ери» (1890 р.), у 1898 р. намісником Галичини призначається представник подоляків граф Л. Пінінський, що призвело до згортання попередньої урядової програми польсько-українського примирення.

Специфіка соціально-економічного розвитку Галичини, нерозвинутість буржуазних прошарків суспільства наклали суттєвий відбиток на польський ліберально-демократичний табір, який практично знаходився в «тіні» консерваторів. Маючи намір очолити польський суспільно-політичний рух, що передбачало проведення соціально-економічних та політичних реформ, ліберал-демократи були вимушені звернути увагу й на проблему польсько-українських стосунків, що мало не лише оздоровити суспільну ситуацію, але й збільшити сили останніх. У галузі польсько-українських відносин ліберали зайняли свою «нішу» між станьчиками (часткові поступки), подоляками (конфронтаційна тактика) та соціалістами (вирішення української проблеми як похідної у зміні політичного устрою). Відкинувши постулати історичної Польщі, вони прагнули будувати стосунки з українцями на толерантних засадах, що передбачало взаємний компроміс. Однак це польсько-українське порозуміння бачилося ними через призму польської цивілізаційної місії (відновлення політичної та духовної унії), застосування принципу опікунства⁴, що сприймалося українськими лідерами доволі суперечливо.

У практичному житті ліберальні демократи прагнули зблизитися з українськими народовцями, розглядаючи їх як безпосередніх союзників у боротьбі проти політичної шляхетсько-консервативної монополії влади та москвофільства. В руслі цього вони ініціювали ідею польсько-української угоди, яка передбачала надання певних поступок українцям⁵. Згадана спілка мала далекообіцяючі наслідки, адже її учасники, що знаходилися в опозиції, мали шанс очолити національно-політичні рухи й замінити собою

консерваторів та москвофілів. Першим кроком у формалізації відносин мали стати спільні дії лібералів та народовців під час сеймових виборів 1883 р. Однак народовці в умовах антипольських настроїв в українському суспільстві виявилися неготовими скористатися допомогою польського союзника. Натомість вони обрали тактику зближення з москвофілами, яка передбачала консолідацію дій під гаслом протистояння польським шовіністичним силам. Польсько-українсько-австрійське порозуміння 1890 р. («нова ера»), яке на ряд років визначило умови співпраці між польськими консерваторами та народовцями, остаточно «вибило» у лібералів ґрунт для співпраці з українською стороною.

Не поліпшила ставлення поляків до українського питання і значна демократизація польського суспільства. Як відзначав з цього приводу М. Лозинський, «та демократизація йде в тім напрямі, що разом з нею демократизується національна ідеологія польської шляхти, ідеологія польського панування над українським народом», і коли в Речі Посполитій над українським народом панувала польська аристократична верхівка, то «тепер до участі в тім пануванні ... допущені щораз ширші круги польської суспільності»⁶.

На зламі XIX–XX ст. помітною силою Галичини стала польська Національно-демократична партія (ендеки, остаточно формалізована у 1897 р.), яка займала правонаціоналістичні позиції. Виходячи з того, що структурні підрозділи партії та близьких до неї організацій діяли в еміграції, на польських землях, поділених між трьома державами, вона набула всепольського характеру. В Галичині ендеки мали найбільш сприятливий ґрунт для своєї діяльності, розглядаючи австрійську провінцію як польський П'ємонт у справі відбудови Польщі. Національні демократи спромоглися досить швидко поширити свої впливи на середні верстви польського населення, частину інтелектуальної еліти та бюрократії⁷.

Національні демократи зайняли шовіністичну позицію щодо українців («Niema Rusi, jest tylko Polska albo Moskwa»), вбачаючи в їх національному русі небезпеку для відродження Речі Посполитої⁸. Наслідком такої тактики стала суттєва зміна характеру польсько-українських відносин у Галичині. Як зазначав відомий польський громадсько-політичний діяч Л. Василевський, приклади підтримки українського суспільного руху з боку польських демократичних кіл, селянства, що надавало йому характер загальної суспільно-політичної боротьби з феодальною олігархією

краю, яка монополізувала в своїх руках владу й проводила її без національної різниці, відійшли у минуле. Завдячуючи національним демократам, що перетворилися на «найреакційніше політичне угруповання в Галичині», провідним гаслом польської політики в Східній Галичині став захист польського «*stanu posiadania*», який набув характеру тотального протистояння з українцями. Відтепер у руслі «польсько-українського зближення» могло йти-ся лише про дріб'язкові концесії українцям, однак у жодному разі не торкатися кардинальних зрушень, зокрема запровадження загального виборчого права чи аграрної реформи⁹. Ці заходи, які проводилися під шовіністичним гаслом «*Zadnych ustępstw narodowych dla Ukraińców!*», поширювалися не лише на суспільно-політичну сферу, але й релігійну, культурно-освітню, господарську, що мало підірвати позиції українства на власних етнічних теренах Східної Галичини¹⁰.

У руслі проблеми перспектив польсько-українського порозуміння показовим було ставлення національних демократів до українського суспільно-політичного руху в Росії доби революції 1905–1907 рр., яке висунуло на порядок денний імперії Романових українське питання. Розгортання українського визвольного руху в Наддніпрянській Україні, в свою чергу, змінювало й зміст українського питання в Галичині, виносячи його далеко за межі «польсько-галицької» проблеми. Доволі незначні здобутки українців Наддніпрянської України давали привід ендекам висловлювати сумніви у державотворчих потенціях українського народу взагалі, а також докорінного перегляду їх «надмірних апетитів» в Австрії. В категоричній формі відкидалися й будь-які спроби налагодження взаємодії польських та українських політичних сил в Росії, що мало сприяти польсько-українському порозумінню. За висновком польського публіциста В.Фельдмана, такою нерозважливою політикою ендеки втрачали союзників не лише в Австрії, але й Росії (в тому числі й Державній думі), симпатиків у Європі¹¹.

На початку XX ст. українське питання призвело до розколу в польському політичному таборі. Перебуваючи в опозиції до тактики станьчиків стосовно часткового задоволення національно-культурних домагань українців, ендеки зближуються з подоляками. Це угруповання було спрямоване на затятий опір будь-яким національним здобуткам українців. На початку XX ст. вони переходять до тактики підтримки давно збанкрутілого галицького москвофільства, намагаючись таким чином послабити впливи

новітніх українських партій (УНДП, УСДП, РУРП). Не виключено, що польські шовіністи в черговий раз прагнули скомпрометувати українців перед Віднем, звинувачуючи їх у поширенні російських настроїв¹².

Наприкінці ХІХ ст. в польському середовищі Галичини організаційно та ідейно зміцніли ліворадикальні демократичні рухи, які, окрім антишляхетського спрямування, прагнули вирішення й українського питання, що створювало підстави для формування інтернаціонального лівого політичного блоку. Гасла рівноправності українців підтримали польські соціал-демократи та демократичний селянський рух (людовці), які як політичні партії були формалізовані в останньому десятилітті ХІХ ст. Однак згадані малопотужні робітничо-селянські партії були неспроможні вплинути на зміну загального антиукраїнського вектора польського політичного табору.

Спіраючись на попередні здобутки соціалістичного руху, наприкінці 1890 р. у Львові створюється Галицька робітничка партія (ГРП). На виникнення ГРП, її ідейне та організаційне становлення безпосередній вплив мали видатні українські діячі — М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, а також створення української радикальної партії — РУРП¹³. Виходячи з того, що від моменту заснування ГРП формувалася на інтернаціоналістських засадах, складаючись з польського, українського та єврейського робітництва, українські радикали розглядали її як найближчого союзника¹⁴.

У 1892 р. ГРП перетворюється на крайову Соціал-демократичну партію Галичини (згодом — Соціал-демократичну партію Галичини і Сілезії, СДПГіС), автономну частину загальноавстрійської СДРПА. Новостворена партія приділяла велику увагу налагодженню більш тісних зв'язків з РУРП. Водночас, у діях СДПГіС виявилися і розбіжності з українськими соціалістами. Зокрема, лідер партії І. Дашинський піддав критиці ідейні засади РУРП (як не соціалістичні), доводив, що соціалістичний рух у Галичині має виразний «польський характер». Незважаючи на існуючі проблеми, протягом 1892–1895 рр. СДПГіС та РУРП неодноразово проводили спільні акції (віча, першотравневі демонстрації, виступи в пресі тощо), які зводилися до трьох головних завдань — 8-годинного робочого дня, свободи преси та запровадження в Австрії загального виборчого права.

Однак згодом непорозуміння між українськими радикалами та польськими соціалістами значно посилювалися. Кризовий стан

у відносинах був викликаний трансформацією СДПГіС в «польську» робітничу партію. В таких умовах РУРП в середині останнього десятиріччя XIX ст. була вимушена перейти до тактики, яка йшла врозріз з попередньою, й підтримала ідею створення цілком окремої Української соціал-демократичної партії. Кінцевим актом організаційного розмежування українських та польських соціалістів стало утворення у 1899 р. УСДП та переформатування СДПГіС у Польську соціал-демократію.

Стосунки між спорідненими партіями виявилися доволі непростими¹⁵. Вони дедалі відчутніше розходилися між собою з проблеми, яка була похідною програми СДРПА щодо трансформації Австрії на федерацію «національних автономних територій». Виходячи з все наростаючої ескалації польсько-українського протистояння, УСДП, подібно до інших українських партій, бачила вирішення українського питання у поділі Галичини за етнічною ознакою на дві окремі провінції. У свою чергу, польські соціал-демократи всіляко обходила згадану проблему¹⁶. В організаційному плані остання значною мірою і надалі «поглинала» український соціал-демократичний рух, спираючись на його кадри (робітництво, партійні функціонери) в Східній Галичині.

Досить помітно еволюціонувала до антиукраїнського табору й партія людовців (створ. у 1895 р., згодом Польське Стронніцтво людове). В перший період своєї діяльності партія, об'єднавши широкі кола польського селянства та «поступової» інтелігенції, виступала з програмою соціальних та демократичних реформ у Галичині, боротьби проти поміщицького визиску, залучення селянства до участі в парламентській діяльності, що сприяло налагодженню тісних стосунків з українськими радикалами. Тісне співробітництво українських партій виявилось й під час виборчих кампаній, починаючи від сеймових виборів 1895 р. Однак з часом людовці все більше підпадали під вплив пануючих у регіоні консерваторів, згодом ендеків, які прагнули залучити їх до загальнопольського табору, через що за визначенням польської дослідниці В. Найдус, їх тактика щодо українського національно-визвольного руху характеризувалася як «далекосяжні вагання». Це виявилось і в тактиці людовців у рамках парламенту чи сейму на початку XX ст., коли її представники почали виступати проти надання окремих урядових поступок українцям, навіть у галузі освіти, розширення вжитку української мови в урядових установах, Львівському університеті тощо¹⁷.

Особливу напругу в польсько-українських взаєминах викликало запровадження загального виборчого права до Віденського парламенту у 1907 р., що практично вперше відкривало можливість українському народу стати чинним суб'єктом політичного поля імперії. З цього часу реальна загроза польському «*stanu posiadania*» в Галичині стала тим наріжним каменем, який остаточно розвів польські та українські політичні партії у ворожі один до одного табори. Польські партії на теренах Східної Галичини, окрім соціал-демократів, дії яких у відстоюванні постулатів рівноправності народів були зведені майже нанівець, виступили єдиним консолідованим табором під гаслами національної солідарності, що практично означало підпорядкування національній ідеології шляхетської Польщі.

Вибори до парламенту, які відбулися весною 1907 р., принесли цілком прогнозовані наслідки щодо царини польсько-українських стосунків. Уперше за останні понад п'ятдесят років від Галичини до парламенту потрапило 27 представників українських партій¹⁸. Доволі численна парламентська фракція з початком роботи парламенту виголосила політичну декларацію, яка, окрім державницько-соборницьких гасел, вимагала створення української галицько-буковинської автономії, проведення виборчої реформи до Галицького сейму¹⁹. Зрозуміло, що така наступальна тактика українських парламентаріїв, підтримана широким загалом суспільства, викликала з боку польських партій лише намір досягнути реваншу.

Особливо небезпечним для поляків стало те, що саме життя висунуло на порядок денний необхідність запровадження загального виборчого права до Галицького сейму, що могло істотно порушити польське домінування. Розуміючи це, вибори до Галицького сейму на початку 1908 р., який мав провести реформу сеймового законодавства, перетворилися на головну політичну подію провінції. Польські партії, окрім соціал-демократів, за сприяння крайової адміністрації виступили на виборах єдиним блоком. Застосування адмінфактора та численних порушень виборчого права, прямі фальсифікації призвели до того, що до нового сейму потрапило лише 12 представників українських партій (УНДП та РУРП), які, окрім пануючого Польського кола, мали протистояти ще й ворожій москвофільській фракції. Логічним наслідком виборів, які українська сторона розцінювала як цілковитий і несподіваний проґраш, став політичний замах українського студента М. Січинського на А. Потоцького в квітні 1908 р. Ця подія ще більше загострила

польсько-українське протистояння, викликала велике занепокоєння у Відні. Новий намісник Галичини, представник краківських консерваторів М.Бобжинський напружував усі зусилля заради оздоровлення ситуації, яка на практиці зводилася головним чином до запровадження сеймової виборчої реформи. Згадана тема на наступні роки стала провідною в політичному житті, діяльності політичних партій і уявлялася єдиною можливістю розв'язання суспільно-політичні проблеми краю²⁰.

У рамках виборчої реформи наміснику вдалося схилити помірковані сили обох національних таборів до переговорного процесу, однак їх перший раунд, який відбувся влітку 1908 р., завершився безрезультатно. Переговори засвідчили діаметрально протилежні підходи сторін до виборчого законодавства, через що вони тривали з різною інтенсивністю аж до початку 1914 р. Щодо позицій сторін Українські політичні партії та їх сеймове представництво пропонували провести виборчу реформу таким чином, щоб вона гарантувала українцям принаймні третину мандатів. Натомість проекти пронамісницького блоку М. Бобжинського, ендеків, людовців передбачали представництво українців у сеймі в межах 16%, 18%, 26%, відповідно²¹. Надалі переговорний процес навколо виборчої реформи був взагалі зірваний польською стороною, що призвело до напруження політичної ситуації не лише в Галичині, але Австрії загалом. Постійне ігнорування Польським колом українських вимог спричинилося до того, що наприкінці 1909 р. нечисленна українська фракція розпочала зриви (технічна та шумова обструкція) засідань сейму. Ці дії були підтримані українськими депутатами у Віденському парламенті. Робота сейму була цілковито заблокована українцями і в наступному році, що призвело до його розпуску наприкінці 1910 р. Безрезультатно переговори щодо виборчої реформи точилися і надалі. Лише за втручання офіційного Відня польська більшість Галицького сейму на початку лютого 1914 р. все ж таки ухвалила новий компромісний виборчий закон, згідно з яким українцям гарантувалося 27,2% мандатів, розширення їх представництва в сеймових комісіях.

Незважаючи на те, що згадана виборча реформа лише частково розв'язувала українську проблему, її втілення мало докорінним чином зміцнити позиції українців у політичному житті Галичини. Досягнуті домовленості розцінювалися українським поміркованим проводом як значний політичний успіх, перші кроки до поділу провінції на національні частини. На переконання лідера УНДП

К.Левицького прийняття нового сеймового виборчого законодавства стало перемогою обох народів — українського та польського, які прагнули до демократії та справедливості²². Однак цей процес зміцнення політичних позицій українців було перервано Першою світовою війною, що, у свою чергу, відкрило новий період у польсько-українських відносинах.

¹ Див.: Лисяк-Рудницький Іван. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2 т. — Т. 1. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — С. 83, 84.

² Див.: Аркуша Олена. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. — Львів, 1996. — С. 22.

³ Див.: Мудрий Мар'ян. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2003. — Вип. 38. — С. 121–124.

⁴ Див.: Мудрий Мар'ян. Польські ліберал-демократи та українське питання в Галичині у 80-х рр. XIX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 1997. — Вип. 32. — С. 100, 101, 105.

⁵ Див.: Najdus Walentyna. Szkice z historii Galicji. — Tom I. Galicja w latach 1900–1904. — Б.м.: Książka i Wiedza, 1958. — S. 81.

⁶ Лозинський Михайло. З австрійської України: Польсько-українські відносини і соймові вибори // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. ХІІ. — Кн. ІІ. — С. 416.

⁷ Див.: Павко Анатолій. Особливості становлення партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX століття. — К.: Т-во «Знання» України, 2001. — С. 78, 79.

⁸ Див.: Красівський Орест. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. — К.: ІШІЕНД, 2008. — С. 102; Feldman Wilhelm. Stronictwa i programu polityczne w Galicyi. 1848–1906. — Kraków: Spółka nakładowa «Książka», 1907. — S. 202.

⁹ Див.: Wasilewski Leon. Ukraina i sprawa ukraińska. — Kraków: Spółka nakładowa «Książka», б.д. — S. 170; Najdus Walentyna. Szkice z historii Galicji. — S. 80, 81.

¹⁰ Див.: Najdus Walentyna. Podłoże ruchu burżuazyjno-demokratycznego w Galicji w przededniu rewolucji 1905–1907 roku // Przegląd historyczny. — Warszawa. — Т. XLVI. — Zeszyt 1–2. — 1955. — S. 64; Wasilewski Leon. Назва праця. — S. 171, 176.

¹¹ Див.: Feldman Wilhelm. Вказ. праця. — S. 207.

¹² Див.: Аркуша Олена. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. — Вип. 35–36. — С. 178, 182; Wasilewski Leon. Вказ. праця. — С. 176, 177.

¹³ Див.: Химка Джон-Пол. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). — К.: Основні цінності, 2002. — С. 97, 103, 136; Hornowa Elzbieta. Названа праця. — С. 112.

¹⁴ Робітнича партія в Галичині // Народ. — 1890. — Ч. 23. — 1890. — С. 371.

¹⁵ Див.: Бачинський Юліан. Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині. — Львів: Накладом автора, 1910. — С. 6, 7.

¹⁶ Див.: Najdus Walentyna. Szkice z historii Galicji. — С. 83–85; Лозинський Михайло. Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання // Літературно-науковий вістник. — 1906. — Т. XXXIV. — Кн. V. — С. 250.

¹⁷ Див.: Najdus Walentyna. Szkice z historii Galicji. — С. 82, 83.

¹⁸ Див.: Жерноклєєв Олег. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 — 1918). — Вид. 2-е, доп. — К.: Основні цінності, 2000. — С. 71.

¹⁹ Правно-державне застереження // Діло. — 1907. — 22 н.с. червня. — С. 1; Лозинський Михайло. Перший виступ українських послів в австрійському парламенті // Рада. — 1907. — 13 червня. — С. 1.

²⁰ Див.: Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905–1914. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1956. — С. 266.

²¹ Див.: Михальський Юрій. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період виборів 1908 р.: З історії польсько-українських стосунків. — Львів: Каменярь, 1997. — С. 36, 37.

²² Див.: Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Часть друга. — Львів: Накладом власним, друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1927. — С. 687.

Ірина Погребинська

МИНУЛЕ У СУЧАСНОМУ:
МУЛЬТИКУЛЬТУРНІ ТЕНДЕНЦІЇ
У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ І БАЛТІЇ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено особливості формування традицій і практики мультикультуралізму в період напередодні і під час національно-демократичних революцій у країнах Центрально-Східної Європи і Балтії. Огляд ідеологічних настанов і політичних практик окремих частин політичного спектра України, Білорусі і Литви дозволяє дійти висновку, що на початку ХХ ст. у регіоні формувалася «моралістичний» тип мультикультуралізму. Його носіями виступала інтелектуальна політична еліта, яка підтримувала ідею гармонічної взаємодії етнічних і культурних груп і вважала національне рівноправ'я одним з ключових факторів демократизації суспільного життя.

Iryna Pohrebynska The past in the present: multicultural tendencies in the East European and Baltic countries in the first quarter of the 20th century. The article assesses peculiarities of multi-cultural practices in the period before and during national-democratic revolutions in the Central-Eastern Europe and Baltic States. The author focuses on the three countries, which don't bore a distinctively positive connotation with this phenomenon: Ukraine, Belarus and Lithuania. The analysis of ideology and political practices of certain parts of political spectrum let the author to conclude that there was an onward movement to moralistic pattern of multiculturalism in the countries under consideration. It was intellectual elite who supported the idea of ethnic and cultural interaction and regarded national equality as the keystone of democratization.

Термін «мультикультуралізм» з'явився у суспільно-політичному лексиконі у другій половині ХХ ст. Під цим поняттям розуміється не тільки терпимість стосовно культурного розмаїття, але і «вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп»¹. Поєднання дескриптивних і нормативних підходів надає можливим визначити мультикультуралізм як стан, процеси, погляди і політику етнофрагментованого суспільства, «орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного

розмаїття, культурний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні»².

Сучасна політична думка приділяє значну увагу розробці теоретичних і практичних аспектів мультикультуралізму³, вважаючи його одним з перспективних шляхів подолання міжетнічної напруги у полікультурних країнах. Теоретики питання виокремлюють три основні типи мультикультуралізму: «моралістичний», «постмодерністський» і «фундаменталістський». Дієвий аспект мультикультурного дискурсу поширюється за рахунок трьох форм практичної політики: мультикультурної освіти, автономії, мультинації⁴. Класичними зразками мультикультурної політики вважаються Індія, Канада⁵, Австралія⁶, у яких мовне і релігійне розмаїття закріплено на рівні основних законів.

Дещо менш уваги приділяється вивченню історії мультикультуралізму в країнах Центрально-Східної Європи і Балтії⁷. Їхня етнополітична ретроспектива звикло ототожнюється з концептом етноцентризму (як на державному, так і на ідентифікаційно-груповому рівні). Це імпліцитно маргіналізує ідейно-політичні і гуманістичні надбання регіону, звужує сутність процесів, що відбувалися там у першій чверті ХХ ст. Мета пропонованої статті: дослідити і проаналізувати особливості формування традицій і практики мультикультуралізму у період напередодні і під час національно-демократичних революцій у означеному регіоні. Об'єктом дослідження є ставлення і політика українських, білоруських і литовських національних партій і урядів щодо єврейської національної меншини.

Одним з напрямів діяльності Революційної української партії була побудова стосунків з представниками неукраїнських національних груп. Починаючи з 1903 р., у партійній пресі регулярно друкувалися статті з єврейського питання. На сторінках «Доброї новини», «Селянина», «Праці» категорично засуджувалися погроми, висувалися гасла спільної боротьби проти тих, хто підбурює селянство на погромні дії⁸. У 1903 р. була опублікована стаття Д. Антоновича, в якій обґрунтовувалася необхідність налагодження контактів з Бундом⁹. «Новий курс», запропонований партії М. Поршем, який створив інтелектуальний міст між концепцією прав меншин і концепцією національної автономії¹⁰, поглибив ідейну близькість з Бундом. Співпраця на локальному рівні¹¹ активізувалася в період революції 1905–1907 рр.¹² Під час виборів до Другої державної думи спостерігалася тісна взаємодія між Бундом

і Українською соціал-демократичною спілкою, ідеологія якої поєднувала «соціал-демократичний ідеал з національним аспектом»¹³.

На початку ХХ ст. безумовна першість у середовищі українських інтелектуалів належала ідеї федералізації Російської імперії¹⁴. М. Грушевський разом з тим не виключав можливості існування в її структурі культурно-національної (персональної) автономії для інших народів України¹⁵. Погляди представників Української демократично-радикальної партії¹⁶ знаходили відгук серед єврейської ліберальної інтелігенції. Під час виборів до Першої державної думи УДРП разом з кадетами і Союзом для досягнення повноправ'я євреїв у Росії увійшли у спільний блок у Києві, Чернігові, Полтаві, Херсоні і Одесі¹⁷. Завдяки цій тактиці українці набули надзвичайно широкого представництва у парламенті¹⁸. Центром взаємодії ліберальних кіл був Київ, у якому до політичної співпраці згодом приєдналися активісти сіоністських організацій¹⁹. Варто уваги, що на початку 1900-х рр. єврейсько-українські політичні контакти значно поступалися відносинам у культурній сфері²⁰. «Як міські жителі, — згадував відомий громадський діяч А. Марголін, — євреї не багато знали про українське питання і не могли передбачити реальну силу і важливість цього руху...»²¹.

Українська-єврейська політична взаємодія посилилася після демократичних перетворень початку 1917 р. Єврейські соціалістичні партії активно інтегрувалися в український політичний процес. Навесні 1917 р. єврейські соціалісти становили чотири відсотки від загальної кількості делегатів Центральної Ради²² і чверть складу Малої Ради²³. Першим кроком до народження єврейської національної автономії було створення інституції віце-секретаріату — представницького органу національних меншин²⁴. На початку жовтня були розроблені основні завдання єврейського віце-секретаріату в галузі культури і освіти, а саме: «...дбати про піднесення шкільної і позашкільної освіти на рівень, що відповідатиме педагогічним вимогам та єврейській і всесвітній культурі сучасності, ... забезпечити законодавчим шляхом права єврейської мови в громадянському та політичному житті нарівні з правами інших мов країни»²⁵.

У січні 1918 р. після прийняття Закону про національно-персональну автономію було створено міністерство з єврейських справ. 28 квітня в останні хвилини існування Центральної Ради було проголошено Конституцію УНР, до якої включено повний текст закону про національну автономію. «...Восьмий розділ, який

повторював слово в слово закон від 9 січня, був також ухвалений ... а потім була оголошена перерва ... яка й досі не закінчилася, і проект закону щодо Передпарламенту і Єврейських тимчасових зборів ще очікує, коли єврейська демократія повернеться до своєї праці»²⁶. У період гетьманату закон про національно-персональну автономію було скасовано²⁷.

10 грудня 1918 р. від імені Директорії було проголошено відновлення чинності національно-персональної автономії меншин²⁸. Призначення на посаду міністра з єврейських справ представника Поалей-Ціон було свідченням того, що український уряд віддав перевагу соціалістичному крилу єврейського політичного табору²⁹. «... Знову відновлена національно-персональна автономія, — зазначалося у програмі нового міністра з єврейських справ А. Ревуцького. — Існує Міністерство з єврейських справ. Віднині єврейський народ в Україні має можливість повного здійснення своїх прав на власну мову і культуру, на автономне упорядкування свого внутрішнього життя»³⁰.

Поряд з діяльністю у галузі освіти міністерство розгорнуло роботу з відбудови місцевої мережі органів національної автономії. Зміна політичної обстановки унеможливила проведення нових виборів до громад, але їхні правові основи були закладені. 12 лютого 1919 р. у Вінниці Радою міністрів було ухвалено «Закон про кагальне управління». Він містив Статут органів місцевого єврейського самоврядування, кагальних рад і управ, податковий порядок тощо. Проект закону був вироблений ще Національним Секретаріатом, але міністерство внесло до нього значні зміни. З них варто відзначити відокремлення суто релігійних функцій від діяльності громад, які, таким чином, остаточно визнавалися як світські органи самокерування³¹.

1919 рік став не тільки періодом короткого розквіту планів і очікувань єврейської автономії, але і роком її фактичного закінчення. З поразкою української революції «прийшов автоматично кінець жидівської автономії»³². Хвилі єврейських погромів, що прокотилися Україною у 1919 р., залишили про автономію «хіба що туманні спогади як про щось світле, що потонуло в темному страху й стражданні, спогади, що збереглися в народній пам'яті від погромної доби, котра у парадоксальному збігу обставин зійшлася з будівлею автономного національного життя»³³.

Взаємозалежність між єврейським політичним самоврядуванням і глибиною національно-державних перетворень простежується

і на прикладі долі єврейської автономії в Білорусі. Втім, за наявності загальних закономірностей процес перетворення єврейського загалу на суб'єкт політичної діяльності мав свої особливості, пов'язані рівною мірою з факторами зовнішнього порядку і специфікою білоруського національного дискурсу. До особливостей єврейсько-білоруських політичних контактів слід віднести їх мультикультурну спрямованість у духовно-політичному вимірі і обмеженість вузьким колом осіб, які тою чи іншою мірою поділяли погляди віленських крайовців, у вимірі організаційному.

Лідери білоруського політичного проекту наголошували, що під час розробки політичної стратегії буде врахована полікультурна і багатоконфесійна соціальна структура Білорусі. Вимога надати рівні права всім народностям, «...» які живуть на одній землі»³⁴, містилася у політичній частині програми першої білоруської національної партії — Білоруської соціалістичної громади (БСГ) і була підтверджена Другим з'їздом БСГ у 1906 р.³⁵ На конференції національно-соціалістичних організацій Росії (1907 р.) керівники БСГ підтримали рішення про розробку законопроекту про обласну і національно-територіальну автономію і разом з тим ухвалили ідею культурно-національної автономії³⁶.

Намагання провідних білоруських діячів донести свої погляди до широкої єврейської спільноти реалізувалося у Вільно, яке було духовним і політичним центром білоруського, литовського і єврейського національних рухів. Відгуком на принципову громадянську позицію, яку протягом десятиріччя займала білоруська політична еліта, стало запрошення одного з провідних білоруських ідеологів Антона Луцкевича виступити на сторінках журналу «Ді їдише вельт» («Єврейський світ»). Цей щомісячник виходив мовою їдиш за редакцією публіциста і критика, активного члена партії сіоністів-соціалістів Ш. Нігера. У 1913 р. у двох номерах журналу під рубрикою «Наші сусіди» була надрукована стаття А. Луцкевича «Національне відродження білорусів»³⁷, в якій він надав розгорнутий огляд громадсько-політичних сил білоруського соціального простору. У своєму аналізі, викладеному у термінах того часу, Луцкевич наблизився до сучасного розуміння ключових принципів мультикультуралізму — толерантного ставлення до ідентичності «Іншого». Критикуючи інспіровані російським урядом спроби згуртувати білорусів як на основі католицизму, так і навколо великоруської ідеї, автор підкреслював їхню юдофобську спрямованість і назвав такі течії «чужими у ідейному смислі для білорусів»³⁸.

Вірогідність єврейсько-білоруського об'єднання на «автономній платформі» значно підвищилася після лютневої революції в Росії. Вимога щодо національно-персональної автономії для національних меншин містилась у проекті програми Білоруської соціалістичної громади 1917 р.³⁹ Представник єврейської національної групи Єфройкін, виступаючи на демократичній нараді народів Росії, здобув підтримку делегатів, серед яких білорусів представляли Й. Воронко та Д. Жилунович⁴⁰, коли підкреслив необхідність вирішення національного питання на ґрунті «територіальної і національно-персональної автономії»⁴¹.

Документи 1-го Загальнобілоруського з'їзду, який був проведений у грудні 1917 р., демонструють відсутність ознак етноцентризму. Наприкінці 1917 р. Виконавчий комітет Ради у зверненні «До усього Народу Білоруського» з приводу скликання з'їзду підкреслив, що «у межах автономної Білорусі всі інші народності мають користуватися національно-персональною автономією»⁴². Виконавчий комітет Ради склався з 17 осіб, п'ятеро з яких представляли російську, литовську, польську і єврейську (Гутман і Зарубавель) національні меншості Білорусі⁴³. 21 грудня Виконавча Рада прийняла постанову про доповнення свого складу «представниками селян, робітників і солдат пропорційно їхньої чисельності і пропорційним представництвом національних меншин краю у особі їхніх соціалістичних партій»⁴⁴. Підтвердження готовності білоруського уряду надати національним меншостям національну автономію містилося у першому «зовнішньополітичному» білоруському виступі — меморандумі білоруської делегації у Брест-Литовську (січень 1918 р.), де говорилося: «Національні меншості мають на Білорусі національно-персональну автономію»⁴⁵.

9 лютого 1918 р. Виконавчий Комітет Ради, доповнений «представниками революційної демократії національних меншин», оголосив себе тимчасовою владою у Білорусі⁴⁶. Перша Установча грамота націлювала білоруський народ на необхідність повного самовизначення, а національні меншини — на національно-персональну автономію⁴⁷. Друга грамота, видана 9 березня 1918 р. за участю представників російських, єврейських і польських соціалістичних партій, уже більш поширено трактувала це право, додаючи до нього і мовне рівноправ'я⁴⁸. Варто зазначити, що тексти обох грамот було надруковано мовами білоруською та їдиш⁴⁹.

Ідеї національної злагоди не були популістським маневром. Це стає зрозумілим з переліку невідкладних заходів Ради. Серед

завдань, які належало вирішувати негайно, уряд БНР вважав мовне питання і задоволення культурних потреб національних меншин. У квітні 1918 р. Народний Секретаріат схвалив постанову, згідно з якою білоруська оголошувалася державною мовою республіки. Поряд з цим, постанова зазначала, що національним меншостям дозволено користуватися своєю мовою у офіційних зносинах з державними установами. Крім того у «Тимчасовому наказі місцевим Білоруським Радам» вказувалося, що вони повинні «доповнити свій склад представниками інших народностей краю, згідно з їхньою чисельністю у окрузі»⁵⁰.

Характерні риси білорусько-єврейських політичних відносин означеного періоду лежать у двох площинах: зовнішній, організаційній і «внутрішній», яка стосується змісту й інтенцій співробітництва. На зовнішньому плані виділяється декілька моментів: синхронізація (у історичному вимірі) політичних заяв щодо єврейської національної автономії; відсутність спільного досвіду політичних акцій; регіональна локалізація стосунків, виключно елітарний характер співпраці за обмеженої кількості політичних акторів. Ініціативно-суб'єктний тип формування білорусько-єврейських політичних відносин зумовив їх внутрішню специфіку, аксіологічним центром якої була підкреслена взаємна толерантність і відсутність ознак патерналізму з боку білоруських політиків. Ідея єврейської національної автономії відповідала світоглядним настановам і політичним цілям білоруської національної еліти і була однією з складових білоруського національного проекту.

Литовські, польські, білоруські і єврейські політичні сили на теренах Північно-Західного регіону Російської імперії мали своє власне бачення майбутнього, специфічні національні концепції. Наголос на «етнічності»⁵¹ у планах литовських ідеологів не означав остаточну відмову від інших можливих варіантів державного устрою майбутньої Литви. Діяльність представників окремих політичних партій і рухів щодо налагодження контактів з білоруськими, польськими і єврейськими політичними силами показала, що традиції «історичної» Литви залишилися як в ідеології, так і в політичній практиці.

Своє бачення політичної перспективи регіону продемонстрував М. Ромер. Сутність рішення полягала у тому, що завданням на найближче майбутнє є «впровадження співіснування національних і культурних елементів регіону і Вільно на основі загального громадянського принципу, без порушення національної і культурної

ідентичності...»⁵². В період з 1906 по 1914 р. погляди крайовців підтримували не тільки полонізовані представники литовської шляхти й інтелігенції. Саме у цьому русі спостерігається поєднання інтересів демократичних сегментів литовських і єврейських політиків. Як зазначав у своєму щоденнику М. Ромер, усі зусилля було спрямовано на те, щоб одночасно з посиленням національної самосвідомості націй поширити сприйняття громадянської регіональної єдності⁵³. Крайовці на чолі з Ромером здійснили низку організаційних заходів у цьому напрямі, намагаючись створити литовську секцію Союзу автономістів і федералістів. Їхня діяльність не мала успіху з причини різних поглядів на «етнічну» та «історичну» концепції литовської автономії. Разом з тим, у партійній програмі ЛДП відзначалося, що громадянське суспільство має бути побудоване на принципах «широкої демократичної автономії етнічної Литви зі сеймом у Вільно, обраним на принципах загального і рівного голосування без всілякої дискримінації за ознаками статі, релігії, походження або національності...»⁵⁴. Представники литовської інтелігенції виявляли інтерес до міжнародного співробітництва ні тільки у литовськомовній пресі. Презентацією полікультурних тенденцій литовської соціал-демократії стала і польськомовна газета «Echo» за редакцією відомого громадського діяча М. Біржішки. На сторінках «Echo» публікувалися огляди сучасних політичних тенденцій у литовському, польському, білоруському і єврейському національних рухах. У 1906 р. на її сторінках було надано місце представнику Бунду, який виступив зі статтею «Робітник-єврей»⁵⁵.

Утім, зацікавленість литовського політикуму в участі національних меншин у процесі литовського державотворення не виходило за рамки публічних дискусій, а на партійному рівні обумовлювалося передусім концепцією Литовської держави в її етнографічних межах.: «Питання про створення Литви мають вирішувати литовці, а не меншини, — писав теоретик напряму П. Клімас. — Вона (... етнографічна концепція) є найбільшою перемогою цього принципу»⁵⁶. Скликана 1 серпня 1917 р. у Вільнюсі Рада складалася виключно з етнічних литовців⁵⁷. З приводу відсутності на засіданні євреїв були надані такі роз'яснення: «...Євреї, крім того, мають на меті тільки свої власні інтереси і хочуть приєднатися до Росії, ... євреї не зацікавлені у литовській незалежності. Тим не менш, права меншин у новоствореній литовській державі мають бути захищені»⁵⁸.

Патерналістський підхід лідерів литовського руху мав мало спільного з політичними ідеалами народів Литви. 29 жовтня на мітингу єврейських партій і організацій було ухвалено резолюцію з приводу необхідності поширення національного спектра Тариби. В документі говорилося: «...тільки державні діячі, які будуть свідомо обрані з-поміж усіх національностей Литви, зможуть розпочати справжнє самоуправління...»⁵⁹ Опинившись перед загрозою делегатимізації національного представництва, Тариба розпочала переговорний процес з представниками національних меншин⁶⁰.

Шлях єврейської громади назустріч литовцям був далеко не стрімким. Остаточну крапку у цьому питанні було поставлено на першій загальній конференції сіоністських організацій Литви. У резолюції «Про політичну ситуацію» конференція висунула вимогу про визнання євреїв нацією і надання їм персонально-національної автономії. Щодо перспектив єврейсько-литовського співробітництва конференція ухвалила декларацію «Про Литву», яка, вітаючи незалежність країни, висувала, разом з тим, низку вимог стосовно національного, зокрема єврейського, представництва в органах влади. В документі говорилося: «...б) Тариба підтверджує, що вона гарантує пропорційне представництво для всіх національностей країни; в) Тариба підтверджує, що вона не перешкоджатиме проведенню єврейської конференції в Литві, яка буде важливим органом нашої національно-персональної автономії в Литві»⁶¹.

Невдовзі після завершення конференції Тариба схвалила рішення про прийняття до її складу трьох кандидатів від сіоністської організації. У першому бюлетені коаліційного уряду (грудень 1918 р.) зазначалося, що Тариба визнала євреїв найбільш важливою меншиною Литви і надає їм повні політичні права і культурну автономію⁶². З нагоди приєднання євреїв до Тариби її перший президент А.Сметана наголосив: «...Я стверджую, що литовські групи, об'єднані у Тарибі, хочуть мати демократичну Литву, де всі національності і релігії мають рівні права...»⁶³

У серпні 1919 р. Комітету єврейських делегацій у Парижі було передано офіційного листа щодо ситуації у Литві, який увійшов в історію за назвою Паризької декларації. Від імені литовського уряду і зі «згоди єврейських представників»⁶⁴ стверджувалося, що євреям надаються всі громадянські і національні права, створюється міністерство для єврейських справ; євреї мають право вільно користатися своїми мовами (ідиш та івритом) в публічних заходах,

в печаті, театрі, школах, під час складання юридичних актів, у суді і державних інстанціях. Національною мовою є литовська, яку євреї також зобов'язані розуміти; її треба вивчати у школах. Ніхто не повинен порушувати право євреїв святкувати шабад та інші свята, рабини користуються рівними правами зі священниками інших конфесій; євреї автономно керують своїми внутрішніми справами — релігійними, добродійними, соціальної допомоги, освіти, взагалі духовної культури. Органами єврейської автономії є місцеві громади і їхній союз, які вважаються органами державної влади. Рішення, що ухвалюються органами автономії, є обов'язковими для всіх євреїв. Ці органи мають право обкладати окремими податками членів громад. Литовський уряд надає євреям такі ж дотації, як і іншими національним меншинам, пропорційно кількості населення. Єврейська автономія має бути визнана Конституцією⁶⁵.

Перший період формування незалежної Литовської республіки завершився перемогою державотворчої моделі, яка базувалася на принципах політичної нації. Дві міноритарні групи — євреї і білоруси, політична еліта яких підтримала концепцію *держави націй*, здобули право пропорційного представництва в державних інституціях новоствореної держави, широкі демократичні права і можливість реалізації проектів національно-культурної автономії.

Огляд ідеологічних настанов і політичних практик окремих частин політичного спектра України, Білорусі і Литви дає можливість зробити такі висновки:

На початку ХХ ст. у регіоні формувалася «моралістичний» тип мультикультуралізму: його носіями виступала інтелектуальна політична еліта, яка підтримувала ідею гармонічної взаємодії етнічних і культурних груп і вважала національне рівноправ'я одним з ключових факторів демократизації суспільного життя. Світоглядною основою міжнаціональної співпраці була інтегративна ліберальна ідеологія.

Формами політичної підтримки етнічно структурованого суспільства були задекларовані мультинація і культурно-національна автономія, а остання була проголошена і легітимізована законодавчими органами новоутворених держав. Таким чином автономія існувала у політичному просторі як принцип делегування етнічній спільноті публічною владою повноважень і ресурсів для підтримки культурного різноманіття і як структура, що була створена для функціонування у відповідності з цим принципом.

Мультикультурні аспекти політичних дискурсів України, Білорусі і Литви не тотожні. До спільних рис (зі збереженням кількісної різниці) слід віднести здебільшого риторичні аспекти, а саме: способи виробництва і репрезентації ідей, об'єднаних принципом етнічної толерантності, а також політичні технології «імперського» періоду. Відмінності полягали насамперед у розмірах дистанції між символічною і інструментальною політикою політичних акторів регіону.

¹ Фукуяма Ф. Идентичность и миграция / www.n-europe.eu

² Дрожжина С.В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: Монографія. — Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. — С. 94.

³ Див.: Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001; Бондарук С.О. Досвід західної демократії та мультикультурний розвиток в Україні / Матеріали II Міжнародної наукової конференції. — К.: АйБі, 2003; Воронов І. Етнічні меншини у вимірах демократії // Політика і час. — 2002. — № 10; Кирабаев Н.С. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр.: (За матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — № 2; Малахив В. «Скромное обаяние расизма» и другие статьи. — М.: Модест Колеров и «Дом интеллектуальной книги», 2001; Поротті Антоніо. Виступ на захист полікультурності. — Львів: Кальварія, 2001; Тишков В.А. Теория и практика мультикультурализма // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В.С. Малахова, В.А. Тишкова. — М., 2002; Куропятник А.И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000; Борисов А.А. Мультикультурализм: Американский опыт и Россия. / Мультикультурализм и этнокультурные процессы в меняющемся мире: Исследовательские подходы и интерпретации. Под ред. Зверевой Г.И. — М.: Аспект Пресс, 2003; Will Kymlicka. Multicultural Citizenship. — Oxford: (Multicultural Citizenship) Clarendon Press, 1995; Will Kymlicka. Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship. — Oxford: Oxford Univ. Press, 2001; Michael Walzer. On toleration. — New Haven and London: Yale University Press, 1997; Michael Walzer. Complex Equality. In: Contemporary Political Philosophy. An Anthology. Ed. By Robert E. Goodin and Philip Pettit. — Malden: Blackwell Philosophy Anthologies, 1998; Wardekker W. L. Identity, plurality and education // Philosophy of education. — <http://x.ed.uiuc.edu/EPC/PES>

⁴ Ронан де Кодиак. Мультикультурализм // www.Immigranty.qxd

⁵ Див.: Дрожжина Світлана. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти // Політичний менеджмент. — 2008. №3. — С. 100–101.

⁶ Осипов А.Г. Национально-культурная автономия. Идеи, решения, институты. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 318–324.

⁷ Аналіз джерел історичного аспекту проблеми здійснено: Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000; Антонюк О. Історичні основи етнополітики України // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 25–31.

⁸ Boshyk Y. Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia. — Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. — P. 177, 198.

⁹ Ibid. — P.177.

¹⁰ Liber George. Ukrainian Nationalism and the 1918 Law on National-Personal Autonomy // Nationalities Papers. — 1987. — P. 31.

¹¹ Форвертс. — Нью-Йорк. — 1904. — № 29.

¹² 1905 год на Украине. Хроника и материалы. — Харьков, 1926. — С. 91–93, 118.

¹³ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К.: Парламентське видавництво, 2007. — С. 58.

¹⁴ Там само. — С. 61.

¹⁵ Грушевський М. К вопросу о национально-территориальной автономии // Русское богатство. — 1913. — Кн. 1. — С. 226–243. Передруковано у: Национально-культурные автономии и объединения. Историография. Практика. Антология. — М.: ЦИМО, ИЭА РАН, 1995. — Т. 1. — С. 114–131.

¹⁶ Там само. — С. 63–64.

¹⁷ Марголин А. Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина. — Берлин, 1921. — С. 19.

¹⁸ Boshyk Y. Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia. — P.184.

¹⁹ Schechtman J.B. Rebel and Statesman. The Vladimir Jabotinsky Story. Vol. 1. — New York, 1956. — P.400.

²⁰ Margolin A. The Jews of Eastern Europe. — New York, 1926. — P.130.

²¹ Ibid. — P. 81.

²² Abramson Henry. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. — Cambridge, Massachusetts, 1999. — P. 47.

²³ Ibid. — P. 52.

²⁴ Зільберфарб М. Дос їдише міністеріум (а блетл гешихте). — Київ: Їдишер фолкс-фарлаг, 1919. — (Додаток). — С. 8–15.

²⁵ Там само. — С. 8.

²⁶ Silberfarb Moses. The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine — New York: Aleph, 1993. — P. 71.

²⁷ Зільберфарб М. Дос ідише міністеріум (а блетл гешихте). — С. 1.

²⁸ Вісник державних законів. — Б.м, б.д. — Випуск 5. — Ч. 73.

²⁹ Аврахам Ревуцькі. Ін ді швере тег ойф україне: зіхройнес фун а ідиши міністр. — Берлін, 1924. — С. 68–69.

³⁰ Там само. — С.314.

³¹ Там само. — С. 234–235.

³² Гольдельман Соломон І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. — Мюнхен — Париж — Єрусалим, 1967. — С.134.

³³ Там само.

³⁴ Цит. за: Турук Ф. Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белорусов с приложением образцов белорусской нелегальной литературы, важнейших документов белорусских политических партий и национальных организаций и этнографической карты белорусского племени, составленной акад. Е.Ф. Карским. — Москва, 1921. Пераизд. 1994 г. /<http://bsdp.org/?q=be/book/print/56>.

³⁵ Национальный Архив Российской Федерации (НАРФ). — Ф. 102. — Оп. 238. — Спр. 248.

³⁶ Протоколы Конференции российских национально-социалистических партий. 16–20 апреля 1907 г. — СПб, 1908.

³⁷ Антон Навіна. Ді націанале ойслебунг фун белорусн // Ді ідише вельт (Вільно). — 1913. — Жовтень.

³⁸ Там само. — С. 79.

³⁹ <http://slovo.ws/20/011.htm>

⁴⁰ ЦГАОР. — Ф. 1798. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 3–6.

⁴¹ <http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/19/19arthierasimava.htm>

⁴² Турук Ф. Белорусское движение: очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Гос. издательство, 1921. — С. 98.

⁴³ Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. — Т. 1, кн.1. — С. 40.

⁴⁶ Беларускі гістарычны часопіс. — 1993. — № 1. — С. 70.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. — С. 71.

⁴⁹ Герасимова И. Идея еврейской национальной автономии в правительстве БНР/Камунікат/ http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/19/19art_hierasimava.htm

⁵⁰ НАРБ. — Ф. 325. — Оп. 1. — Арк. 29, 30.

⁵¹ Див.: Staliūnas Darius. Ethnopolitical Tendencies in Lithuania During the period 1905–1907 and the Conception of the Revival of the University of

Vilnius // Lithuanian Historical Studies. — 1996. — № 1. — P. 98; Motieka Egidijus. The Great Assembly of Vilnius, 1905. // Lithuanian Historical Studies, 1996 № 1. — P. 88.

⁵² Miknys Rimantas. Vilnius and the Problem of Modern Lithuanian Statehood in the Early Twentieth Century. — P. 115.

⁵³ Ibid. — P. 116.

⁵⁴ Ibid. — P. 120.

⁵⁵ Kvietkauskas Mindaugas. Mykolo Biržiškos publicistika XX a. Pradžios Vilniaus speudoje: intelektualo biografijos bruožai. — Knygotyra, 2006. — P. 222.

⁵⁶ Klimas P. Dienoraštis. 1915 XII I — 1919 I 19. — Chicago, 1988. — P.178.

⁵⁷ Eidintas, Alfonsas; Vytautas Žalys, Alfred Erich Senn. Restoration of the State. / Ed. Edvardas Tuskenis. Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940. // Paperback. — 1999. — September. — New York: St. Martin's Press. — P. 20–28.

⁵⁸ Lietuvos Valstybės Tarybos Protokolai 1917–1918. — Vilnius: Mokslas, 1991. — P. 38.

⁵⁹ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. // Lithuanian Historical Studies. — 1999. — 4. — P. 67

⁶⁰ Lietuvos Valstybės Tarybos Protokolai. — P. 132, 142.

⁶¹ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. — P. 80.

⁶² Greenbaum Masha. The Jews of Lithuania. A History of a Remarkable Community 1316–1945. — P. 221.

⁶³ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. — P. 81.

⁶⁴ Лемпертас И. Община — основа еврейской национальной автономии в Литве в 1919–1924 гг. — Материалы десятой ежегодной международной конференции по иудаике. Часть 1. — М., 2003. — С. 189.

⁶⁵ Див.: Gaigalaitė Aldona. Lietuva Paryhiuje 1919 metais. — Vilnius, 1999. — P. 112.

ДОСЯГНЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
ВІТЧИЗНЯНОЇ БІОГРАФІСТИКИ.
НА МАТЕРІАЛАХ ІСТОРІЇ УАН/ВУАН 1920-Х РОКІВ

У статті висвітлено актуальні питання розвитку сучасних українських біографічних досліджень. Проаналізовано динаміку таких досліджень від початку 1990-х років до сьогодні. Розглянуто подальші перспективи розвитку.

Svitlana Nabok Achievements and development prospects of the Ukrainian biography studies (based on data from the history of UAN/VUAN in the 1920s). The article deals with topical issues of modern Ukrainian biographical researches, analyzed the dynamics of such studies from the early 1990's to today. Considered further development prospects.

Сучасні дослідники не стомлюються стверджувати, що «людина з її внутрішнім світом, у свою чергу історично та культурно обумовленим, не може не стояти в центрі гуманітарного дослідження»¹, утверджуючи тенденцію до персоналізації, чи то пак, антропологізації, «олюднення» історії². Від кінця 1980-х років біографістика в Україні не лише утвердилася як самостійний, але й стала одним з найпопулярніших напрямів. Цю тезу підтверджує і заснування у першій половині 1990-х Інституту біографічних досліджень у складі Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — НБУВ), і поява кількох періодичних видань, присвячених проблемам біографістики³. За період незалежності сотні імен українських діячів, у першу чергу періоду кінця ХІХ — початку ХХ століття, що тривалий час перебували у забутті та забороні або їх життя та діяльність були укладені в «прокрустове ложе» офіційних біографій радянського часу, повернулися до дослідницького поля. Чи означає це, що розквіт біографістики, принаймні у межах досліджень, присвячених періоду початку ХХ століття, найближчим часом має піти на спад? Чи різноманітні роботи, присвячені діячам цього періоду, охопили ще далеко не всі постаті, що відіграли значну роль у становленні української державності, творенні модерної української культури, науки та освіти на початку ХХ століття? Пошуку відповіді на це питання і присвячено статтю.

* * *

Періодом та локацією персоналій, що будуть об'єктом дослідження, було обрано діячів вітчизняної науки та культури, об'єднаних у лавах Української Академії наук у період її становлення та першого десятиріччя діяльності (1918–1928 рр.). Такий вибір не є випадковим. Стрімке зростання соціальної, політичної, інтелектуальної активності в Україні в 1920-х роках неодноразово наголошувалося сучасними дослідниками. Новоутворена Українська Академія наук була одним з місць найвищої концентрації цієї активності: важко відшукати серед діячів того періоду (за винятком військових) особу, яка б не мала бодай віддаленої (як член одного з регіональних чи профільних товариств) взаємодії з української академічної наукою часів її становлення.

Об'єктом аналізу для встановлення рівня розвитку сучасної біографістики було обрано дисертаційні дослідження, представлені у електронному каталозі Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського⁴ за спеціальністю «історичні науки», яких загалом було виявлено 5957 одиниць. У більшості випадків до каталогу внесено як автореферат, так і дисертацію. Проте є й кілька винятків, коли в каталозі наявні лише автореферати дисертацій. Серед усього масиву дисертаційних досліджень з історичних наук від 1993 по 2009 рік у каталозі наявні близько 300 робіт, присвячених біографічним, а також біобіографічним, просопографічним та порівняльним дослідженням життя та діяльності, наукового спадку, тощо*.

Загалом проведений аналіз дозволяє твердити: біографічні дослідження в Україні демонструють стійку позитивну динаміку — їх кількість, як абсолютна, так і відносно загальної кількості історичних досліджень протягом 15 років демонструє постійну тенденцію до зростання. Якщо на початку періоду — в середині 1990-х років — кількість таких досліджень коливалась у межах 1–2% від загальної кількості історичних дисертаційних досліджень, то вже на початку 2000-х досягла 4–6%, а в 2009 році становила

* Підрахунки здійснено авторкою за принципом зазначення у назві дисертаційного дослідження прізвища персоналії, якій присвячено дослідження. У переліку не враховано дисертації (у випадку зазначення прізвищ у назві), присвячені установам, названим ім'ям діяча, та дисертації, присвячені діяльності урядів, зазначених за ім'ям їх очільника. В подальшому аналізі використані лише матеріали дисертацій, які були захищені в Україні, хоч каталог містить дані і щодо робіт, захищених поза межами країни.

понад 10% від загальної кількості. Загалом у списку виявлених дисертацій та авторефератів з біографістики наявна 281 робота, присвячена 233 особам. Важливе місце у цьому розмаїтті біографічних досліджень посідають персоналії, безпосередньо пов'язані з утворенням та становленням української академічної науки. Серед загалу усіх репрезентованих досліджень цього напрямку п'ята частина робіт (57 досліджень) були присвячені співробітникам УАН/ВУАН 1920-х років.

Серед 230 діячів та мислителів України та світу, що їх діяльність та спадок стали об'єктом дисертаційних досліджень, 40 осіб були співробітниками УАН/ВУАН в період 1920-х років.

Особливою популярністю у дисертантів користуються постаті академіків: Михайла Грушевського (11 дисертаційних досліджень), а також Миколи Василенка, Сергія Єфремова, Миколи Кащенко, співробітників: Мирона Кордуби, Олександра Оглобіна та ряду інших, яким також присвячено по кілька досліджень кожному. Проте, якщо розглянути динаміку зростання кількості досліджень, присвячених співробітникам Академії за останні роки, доведеться констатувати, що їх пік припав на початок 2000-х років, коли у 2003 та 2005 роках було захищено по 8 дисертаційних досліджень, присвячених діячам української академічної науки. Відтоді кількість робіт, присвячених цій тематиці, почала поступово зменшуватися.

Серед захищених у 2008–2009 роках відсутні докторські дисертації, присвячені співробітникам Академії, проте серед 11 дисертаційних робіт, присвячених життю та діяльності М. Грушевського, дві були захищені у 2009 році. У цьому ж році ще двоє дисертантів повторно привернули увагу до персоналій, що їм були присвячені більш давні роботи. Загалом тенденцію до поглибленого дослідження окремих аспектів діяльності діячів науки та культури України можна лише вітати. Проте повторне звернення дисертантів до персоналій, що вже були об'єктами дисертаційних досліджень, на тлі зменшення кількості нових імен, що привертають увагу дисертантів, викликає певні сумніви у подальшому стрімкому зростанні біографістики.

Зменшення кількості нових імен діячів 1920-х років у дисертаційних дослідженнях, на думку авторки, може бути викликано цілим рядом причин. Проте в цьому дослідженні пошук обмежено лише двома альтернативними, безпосередньо пов'язаними зі станом джерельної бази: відсутністю чи неповнотою джерельної

бази, необхідної для здійснення дослідження, або ж відсутністю актуалізованих даних про «людей другого плану» (за імовірності вичерпання джерельної бази, що дозволяє проводити біографічні дослідження «головних дійових осіб» чи то «зірок першої величини»). Звісно, названими двома причинами спад біографічних досліджень, присвячених діячам культури та науки 1920-х років, може і не обмежуватися. Проте аналіз питання наявності джерельної бази для таких досліджень, на думку авторки, є одним з найбільш важливих аспектів.

* * *

Первісний масив джерел, що сформувався у період діяльності Академії у 1918–1928 роках, не дійшов до нашого часу у повному обсязі. Внаслідок ряду причин, переважно у період 1930-х років та у подальший час, база зазнала деструктуризації та була частково втрачена. Комплекс джерел, що існує на сьогодні, не є цілісним, додатково ускладнює його опрацювання розпорошеність масиву документів по різних архівних установах.

Звертаючись до питання про причини розпорошеності, автори передмови до видання документів і матеріалів Академії пишуть: «Для формування джерельної бази НАН України реорганізація її структури (на початку 1930-х років — С.Н.) мала фатальне значення. З її проведенням було деструктуризовано сформовану установами джерельну базу досліджень та утвореного комплексу ділових документів установ»⁵. Внаслідок ряду реформувань академічних установ цього періоду документи, утворені в процесі діяльності Академії наук, не відклалися цілісним фондом, а були розпорошені по ряду установ- правонаступниць, а частина їх передана до ВБУВ.

Серед основних масивів архівних документів, що висвітлюють історію становлення академічної науки, традиційно виділяють комплекс документів, що зберігається у архівосховищах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. У вступній статті до видання документів і матеріалів Академії за 1918–1923 роки є опис джерел та фондів, що ним послуговувалися упорядники видання. Вони, зокрема, зазначають: «Найбільш систематично та докладно історія створення і перших років діяльності Академії наук України, [відображена у фондах] Інституту рукопису (далі — ІР) та Інституту архівознавства (далі — ІА) ЦНБ АН України [нині — НБУВ]».

Діловодна документація, на думку авторів, найбільш повно відкласася в ІР в складі архівного фонду 10 «Архів АН УРСР», до якого входить близько 38 тис. справ понад 50 академічних установ та установ, що працювали при Академії у період 1918–1930 років. Переважно це діловодні документи: протоколи засідань окремих підрозділів Академії, їх звіти, плани тощо. Проте у складі фонду також наявні 2600 справ, які репрезентують діяльність Українського наукового товариства, що були передані до канцелярії Неодмінного секретаря УАН в процесі ліквідації Товариства у 1921 році. У цих справах широко представлені документи про вступ окремих осіб у дійсні члени УНТ (заяви, життєписи, списки наукових праць та рекомендації дійсних членів, списки членів і співробітників товариств). Життєписи членів Товариства, що є, по-суті, автобіографіями, дозволяють встановити або підтвердити дати народження членів Товариства, їх кваліфікацію на момент вступу до Товариства, а в ряді випадків містять і дані щодо соціального походження.

Вагомим комплексом документальних джерел Архівного фонду НАН України, які несуть інформацію з історії академічної науки в 1918–1928 рр., є фонди особового походження вчених НАН України, які відкласалися в Інституті рукопису та Інституту архівознавства НБУВ. Фонди академіків та членів-кореспондентів між ними розподілилися таким чином: Інститут архівознавства утримує 289 особових фондів академіків і членів-кореспондентів, а Інститут рукопису, відповідно, 40 фондів академіків, членів-кореспондентів та провідних учених УАН-ВУАН, які не отримали цих звань. Отже, у НБУВ налічується всього 329 фондів учених⁶. Поза межами установи — в академічних рукописних відділах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, в Інституті фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, в Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, в Інституті археології, в інших архівних установах України та Росії зберігається ще 108 фондів учених НАН України.

Зокрема, у складі ІР НБУВ наявні такі особові фонди провідних діячів української академічної науки, як: академіків АН: Д. Багалія (ф. 1, ф. 111, ф. 80), М. Біляшівського (ф. XXXI), М. Василенка (ф. 40), В. Вернадського (ф. 1), К. Воблого (ф. 38), Д. Граве (ф. 20), С. Єфремова (ф. 317), В. Іконникова (ф. 46, ф. III), А. Кримського (ф. I, ф. III, ф. XXXVI), А. Лободи (ф. XXVII ф. I, ф. III), О. Новицького (ф. 279, ф. I, ф. III) та наукових

співробітників академічних установ: С. Маслова (ф. XXXIII, ф. III), Н. Полонської-Василенко (ф. 42), М. Шарлеманя (ф. 49), О. Назаревського (ф. 78), М. Могилянського (ф. 131), М. Плевако (ф. 37), А. Ніковського (ф. 226). В Інституті архівознавства НБУВ відповідно до профілю комплектування зберігаються документи академіків та членів-кореспондентів АН: ф. 42 — В. Вернадського, ф. I — М. Кащенко, ф. III — М. Крилова, ф. 237. — Н. Моргуліса, ф. 206. — Г. Пфейффера, а у ф. 257 зберігається колекція документів вчених України, репресованих у 30–50-х роках ХХ ст.⁷

Частина документів, що можуть прислужитися у біографічних дослідженнях, потрапила до установ- правонаступниць окремих комісій Академії. До Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України потрапили документи, зібрані літературними комісіями ВУАН. Ці матеріали також розподілено за особовими фондами, серед яких також наявні фонди академіків, членів-кореспондентів та співробітників УАН, зокрема, М. Біляшівського (ф. 146), С. Єфремова (ф. 120) та багатьох інших. Загалом серед близько 200 опрацьованих співробітниками відділу фондів близько 15 відсотків репрезентують матеріали, що так чи інакше пов'язані з діячами української академічної науки періоду 1920-х років.

Ряд архівних матеріалів відклався у Відділі рукописів Інституту фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, серед документів якого також наявний цілий пласт джерел біографічного характеру, зокрема матеріали, що висвітлюють життя та діяльність О. Алеша, П. Демуцького, О. Кістяківського, В. Кравченка, Я. Новицького, С. Носа, Ю. Павловича та ін.

Для уточнення даних окремих співробітників Академії значну цінність становлять архіви навчальних закладів, у першу чергу Києва, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ. Значна кількість співробітників Академії в той чи інший період займалася викладацькою діяльністю. Тому за матеріалами вузів можна уточнити деякі біографічні моменти, а також деталізувати наявні дані щодо кваліфікаційної структури Академії.

Надзвичайно цікавим та практично не залученим у здійсненні біографічних досліджень є фонд 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Фонд містить справи, передані на зберігання в архів з фондів Служби безпеки України, і репрезентує період з 1918 по 1950-ті роки. Попри відсутність у загальнодоступному

обігу повного опису фонду з зазначенням точної кількості справ, у фонді є кілька тисяч справ досліджуваного періоду. Враховуючи ту обставину, що у період 1930-х років особовий склад УАН/ВУАН за результатами кількох «чисток» та й поза ними був підданий масованим репресивним заходам, цей фонд становить надзвичайний інтерес з точки зору біографічних досліджень діячів науки та культури України періоду 1920-х років. Незважаючи на значний обсяг матеріалів фонду, авторці вдалося виявити лише 7 дисертаційних досліджень (серед наявних у зазначеному вище електронному каталозі НБУВ), в яких були використані матеріали цього фонду.

Загалом, внаслідок розпорошеності джерельної бази Академії по фондах різних архівних установ на сьогодні доводиться констатувати, що документи, пов'язані з діяльністю окремих академічних установ та окремих співробітників Академії, не виявлені у повному обсязі. Частина з них повністю втрачена в період реструктуризації Академії та згодом, внаслідок евакуації установ Академії в період Другої світової війни. Та ж частина, що збереглася, частково розпорошена по різноманітних особових архівах, що не завжди пов'язані з системою сучасних академічних установ. Зокрема, авторкою було виявлено частину документів як окремих установ, що працювали при Академії (Бібліографічного товариства), так і документів окремих співробітників (зокрема, особовий листок Я.Стешенка) та листування академічних установ у фондах Київського меморіального музею М.Старицького.

Проте із згаданих вище 11 особових архівних фондів академіків УАН/ВУАН, що зберігаються у ІР НБУВ (відомості про наявність їх вже неодноразово зазначалися у публікаціях різного рівня), лише 5 привернули увагу дисертантів. Увагу переважно було зосереджено на персоналіях, що в лавах Академії провадили гуманітарні та соціальні дослідження. Менше уваги приділялося дослідникам у галузі природничих наук. Ще нижчим є відсоток використання у біографічних дослідженнях особових фондів співробітників Академії, що не мали звання академіка чи члена-кореспондента.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати: наведений вище (бодай і досить побіжний) огляд фондів особового походження та інших архівних фондів, що містять цікаву з точки зору підготовки біографічних досліджень інформацію, засвідчує, що джерельна база для подібних досліджень діячів періоду 1920-х років є далеко не вичерпаною. Використання матеріалу з особових фондів представників академічної науки України 1920-х років не досягає

20% від їх загальної сукупності. Водночас, у науковий обіг поза межами дисертаційних досліджень у галузі біографістики залучено значний масив матеріалу, що репрезентує імовірні напрями подальших досліджень у цій галузі. Що дозволяє сподіватися на подальше розширення спектра біографічних досліджень діячів науки та культури 1920-х років.

¹ Цитовано за: Лобода Т.М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 5.

² Яковенко Н. Темні сторінки історії України не можна замовчувати/ Наталія Яковенко // Інтернет-видання «Українське слово» http://ukrslovo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=633:2010-03-09-10-23-52&catid=7:hist&Itemid=10

³ Див., наприклад: Українська біографістика. *Biographistica Ukrainica*: збірник наукових праць, видається з 1996 р.; Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання — міжвідомчий тематичний збірник, з 2006 р.

⁴ Відповідно до даних, поданих на сайті бібліотеки, до каталогу внесено 64 тис. бібліографічних записів про дисертації та 83 тис. записів про автореферати дисертацій, починаючи від 1994 року. http://www.nbuv.gov.ua/db/library_db.html

⁵ Історія Національної академії наук України. 1918–1933: Науково-довідковий апарат/ О.О.Колобов та ін. (упоряд.); О.С.Онищенко (відп. ред.) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. — К.: НБУВ, 2002. — С. 24.

⁶ Видатні вчені Національної Академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського (1918–1998): Путівник. — К., 1998. — С. 260–268.

⁷ Історія Національної академії наук України. 1918–1933: Науково-довідковий апарат / О. О. Колобов та ін. (упоряд.); О.С. Онищенко (відп. ред.) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. — К.: НБУВ, 2002. — С. 50.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ
40–50-Х РОКІВ ХХ СТ. ЯК СКЛАДОВА
ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР

У статті зроблено спробу проаналізувати післявоєнні радянсько-польські територіальні корекції, які мали вплив на зміну етнополітичної ситуації на пограниччі. Висвітлено радянські спроби переконати польських селян перейти на колгоспну систему господарювання, а також пропагандистську діяльність СРСР у гуманітарній сфері, спрямовану на польське суспільство.

Igor Tsependa. The Ukrainian-Polish Relations in 1940–50s of the 20th Century as a Part of Economic and Humanitarian Policy of the USSR. In the article the author tries to analyze the post-war Soviet-Polish territorial corrections, which influenced the ethno-political situation on the border. The Soviet attempts of convincing the Polish peasants to go over to the kolkhoz system of management, as well as the propaganda activities of the USSR in the humanitarian sphere aimed at the Polish society are covered.

Розв'язання територіальних питань між СРСР та Польщею у першій половині ХХ ст. було важливою темою всіх міжнародних конференцій, які переформатовували геополітичну карту Європи. Тільки з підписанням Договору про радянського-польський державний кордон 16 серпня 1945 року на юридичному рівні було завершено дискусії навколо цієї надзвичайно складної проблеми. Натомість радянське керівництво не відмовилося від ідеї територіальних корекцій і в наступні роки. У цьому контексті показовим був переговорний процес між радянським і польським керівництвом на початку 50-х років навколо прикордонних територій Польщі та УРСР.

5 жовтня 1950 року секретар ЦК КП(б)У Л.Мельников отримав лист від міністра закордонних справ УРСР Д. Мануїльського, у якому повідомлялося про звернення першого заступника міністра закордонних справ СРСР А.Громика з проханням дати детальну характеристику соціально-економічного становища районів Львівської та Дрогобицької областей, що розташовані між радянсько-польським кордоном і смугою, яка проходить (з півночі на південь) на захід від села Потелич; на схід від сіл Принада, Врублячин,

Немирів; на захід від сіл Вербини, Бороуси; на схід від сіл Чернилява, Накінечне Друге, Поруденко, Порудно, Воля Арламівська, Ляшки-Гостинцеві; на схід від міста Мостиська; на захід від села Темановичі; на схід від населених пунктів Чипшки і Хирів¹. У характеристиці потрібно було вказати: кількість та національний склад населення, кількість населених пунктів, корисні копалини, запаси і видобуток, родючість ґрунту, наявність промислових підприємств, їх профіль і продуктивність, посівні площі та продукцію сільського господарства, протяжність залізничних колій та шосейних доріг тощо. Крім того, висловлювалося прохання дати аналогічну характеристику ділянок польської території, які прилягали до Волинської і Львівської областей².

У порівняльній характеристиці економічного становища ділянок радянської та польської територій подавалися такі дані: площа кожної з визначених територій становила близько 1 750 кв. км; населення української частини — близько 152 тис. осіб, а польської — близько 40 тис.³ Радянська ділянка включала в себе західні райони Львівської області (Немирівський, Краковецький, Рава-Руський) і Дрогобицької області (Мостиський, Нижанковицький, Добромильський, Хирівський, Нижньоустрицький), а з польського боку — близько 230 населених пунктів, з яких міста Грубешів, Варяж, Кристинопіль, Белз, Угнів⁴.

В обмін на польські території, які, на думку радянського керівництва, мали багатющі запаси кам'яного вугілля, пропонувалися українські території, що мали нафтоносні поклади. Привабити польську сторону намагалися нафтовим родовищем у селах Чарна, Стрільбичі Нижньо-Устрицького району, де за добу добувалося 105 тонн нафти, а її загальний запас становив близько 2 млн тонн, а також газовими родовищами в Нижанковському районі в селах Хідновичі, Поповичі і Тишковичі, де працювало 6 газових свердловин з добовим видобутком 2 тис. куб. м газу та загальними покладами на 800 млн куб. м газу⁵.

15 жовтня 1951 року в ЦК КП(б)У поступило повідомлення про відселення і завершення до передачі ділянки. Ділянка була передана Польщі 20 жовтня 1951 року. З неї було переселено 7 167 сімей — 32 066 осіб, які направили в південні області⁶. На основі Договору між урядом СРСР та урядом Польської Республіки від 15 лютого 1951 року про обмін ділянками державних територій⁷ були передані села в районах Нижньо-Устрицького, частина сіл Хирівського і Стрільківського районів Дрогобицької області⁸. Ділянка,

яка відходила до Польщі, становила 480 кв. км з 42 населеними пунктами та 97 нафтовими свердловинами⁹.

У 1954 році питання територіальних обмінів знову стало на порядку денному. Цього разу з ініціативою до ЦК КПРС вже звернулося українське керівництво. У листі секретаря ЦК КПУ А. Кириченка від 14 грудня 1954 року відзначалося, що в прикордонних районах Львівської та Волинської областей УРСР у післявоєнний час відкрито нове вугільне родовище із загальними запасами кам'яного вугілля близько 1,5 млн тонн. На цьому родовищі була вже побудована одна шахта потужністю 300 тис. тонн вугілля на рік і ведеться будівництво ще 11 шахт, з яких дві повинні бути бути введені в експлуатацію в грудні 1954 року. Всього у Львівському вугільному басейні, згідно з рішенням уряду, планувалося побудувати 51 шахту загальною потужністю 23 млн тонн вугілля на рік¹⁰.

СРСР планував отримати від ПНР прикордонну територією, в основному Люблінського воєводства, яка межувала з Львівською та Волинською областями і в надрах якої, на думку фахівців, знаходились запаси кам'яного вугілля. Йшлося про обмін територіями площею близько 1 250–1 300 кв. км.¹¹

31 серпня 1956 року ЦК КПУ зробило ще одну спробу порушити це питання перед ЦК КПРС. З огляду на попередні факти у довідці було наголошено, що біля самого кордону геологами було знайдено вугільні пласти нижньої частини найбільш продуктивних покладів середнього карбону, які освоюються у Верхньосілезькому кам'яновугільному басейні, середня потужність пластів досягає 5 метрів¹². З радянського боку для обміну пропонувалась територія в Дрогобицькій області, у яку повністю входили Нижанковичський, Добромильський і Хирівський адміністративні райони, і частково Крукеницький, Мостиський, Старосамбірський, Стрільківський і Турківський райони¹³.

На цій території було 104 населених пункти з населенням 71 тис. чол., 56 колгоспів з 50 тис. га орних земель, 26 тис. га лісових масивів із запасами деревини 3,5 млн куб. м тощо¹⁴.

Південна частина цієї території була нафтоносною; на ній на той час було відомо 10 перспективних нафтоносних площ. Одна з них у районі с. Стрельбичі в той час експлуатувалась з дебетом 7–9 тонн нафти в добу. У північній частині території, яка пропонувалась для обміну, були промислові запаси газу. В обмін на цю площу радянська сторона прагнула отримати від ПНР територію, яка межувала із Львівською і Волинською областями, у надрах

якої за прогнозами геологів було 1,5–2 млрд тонн вугілля. На цій ділянці планувалось побудувати 50–60 шахт загальною виробничою потужністю 30–35 млн тонн вугілля на рік¹⁵.

Територіальні обміни 50-х років створили умови для відновлення питання щодо репатріації польського населення, у чому були зацікавлені обидві сторони. У зв'язку з цим 25 березня 1957 року було підписано Угоду між урядом СРСР та урядом ПНР про терміни і порядок подальшої репатріації з СРСР осіб польської національності. Згідно з угодою, прийом заяв проводився до 1 жовтня 1958 року, а репатріація повинна була завершитись до 31 грудня 1958 року¹⁶.

Кремлівська верхівка також намагалася якнайшвидше накинути Польщі соціалістичні форми господарювання, передусім колгоспну систему в сільському господарстві. Одним з дійових, на думку партійних керівників, методів переконання було обрано відвідування польськими селянами українських господарств. Так, 22 лютого 1949 року М. Хрущов доповідав Й. Сталіну про перебування в УРСР з 18 до 21 лютого 1949 року делегації польських селян у кількості 24 чол. В інформації відзначалося, що великий подив у делегатів викликав добробут в домі голови колгоспу «Здобуток Жовтня» Тальнівського району Київської області, власна автомашина, корова та інше майно, а в одній з кімнат стояла бочка з вином, яким він щедро пригощав гостей¹⁷. У складі делегації найбільшими реалістами були представники Польської селянської партії. Саме вони звернули увагу на те, що таблички в корівниках із кількістю надоїв кожної корови є занадто новими, підкресливши, що вони були підготовлені до їхнього приїзду. Їхнє здивування викликало й те, що навколо будинків колгоспників не було господарських прибудов для худоби, а також відсутність кормів¹⁸.

За результатами поїздок польських селян до Одеської, Харківської і Запорізької областей, які відбулися в березні 1949 року, мала місце критична оцінка колгоспного ладу в СРСР з боку окремих польських делегатів. Показовим був виступ у дискусії заступника генерального секретаря Польської селянської партії (ПСП) Б.Томаса, який однозначно заявив, що «у теперішніх умовах складної і напруженої міжнародної ситуації створення колгоспів у Польщі шкідливе і небезпечне, оскільки внесе розкол і викличе боротьбу серед польського народу»¹⁹.

1 липня 1949 року на ім'я Й.Сталіна була подана інформація про перебування в Україні третьої делегації польських селян

у кількості 395 чол., у тому числі 209 членів сільськогосподарських колективів і 112 селян-односібників²⁰. Польська делегація була розділена на 12 груп і 21 червня виїхала в Київську, Сталінську, Ворошиловградську, Харківську, Дніпропетровську, Полтавську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Сумську, Житомирську, Чернігівську і Кіровоградську області. Так, колгоспники колгоспу «20-річчя Жовтня» Кобеляцького району Полтавської області зустріли польських гостей парадом мотоциклістів і велосипедистів, у якому взяли участь близько 100 колгоспників на своєму особистому транспорті. Наявність такої великої кількості мотоциклів і велосипедів в особистому вжитку було єдиним, що вразило гостей²¹.

У вагонах, якими делегати виїжджали в області, були встановлені магнітофони, і на побажання делегатів на плівку були записані їхні висловлювання, що викликало в них велике захоплення. На підставі цього М. Хрущов висловив пропозицію подарувати по одному магніфону Б. Беруту і М. Циранкевичу²².

Все ж результати цих поїздок виявились малоефективними, а тому в наступні роки від них відмовились.

Водночас подібні методи налагодження братерської дружби використовувались і в культурі. Так, 7 липня 1948 року під час зустрічі представника Українського товариства культурних зв'язків із закордоном Н. Скачко з віце-консулом РП у Києві А. Влонським співрозмовники погодились, що в польській, як і в українській пресі, занадто мало публікацій про їхні народи²³. При цьому останній поінформував, що мав розмови з українськими письменниками Л. Дмитерком і А. Малишком про переклади українською мовою кращих творів сучасних польських поетів і письменників. Цікаво, що Влонський повідомив співрозмовника про зауваження, яке зробив йому посол, щоб він звертався за консультаціями виключно до Українського товариства культурних зв'язків із закордоном (УТКЗЗ) і надалі ці питання проводив тільки через це товариство²⁴.

Вже станом на перший квартал 1949 року УТКЗЗ повідомляло М. Хрущова, що воно підготувало пропагандистські матеріали українською і російською мовами. Великі партії матеріалів українською мовою УТКЗЗ надсилало у Румунію, Чехо-Словаччину, Югославію, аргументуючи це тим, що в цих країнах багато українського населення, яке охоче читає матеріали рідною мовою. Натомість у Польщу, Болгарію, Угорщину й Албанію Товариство надсилало матеріали українською та російською мовами в меншій кількості. У цих країнах надіслані матеріали перекладалися

польською, болгарською, угорською та албанською мовами²⁵. Зауважувалось, що з Польщі за 1948 і перший квартал 1949 року було тільки три запити: Товариство польсько-радянської дружби просило УТКЗЗ узяти участь у Міжнародній виставці підручників, яка проходила в Польщі в травні 1948 року; посольство СРСР у Польщі просило вислати їм фільм «Радянська Україна»; польський перекладач української літератури Йосиф Бояр просив відновити йому надсилання української літератури²⁶.

Скоріш за все, польська сторона була піддана критиці, оскільки вже в червні 1949 року Товариство польсько-радянської дружби звернулось з проханням до УТКЗЗ надати допомогу в отриманні платівок українських музичних творів, нот українських народних пісень, творів українських письменників і поетів для бібліотек тощо.

У жовтні 1949 року ЦК КПУ схвалив заходи, розроблені Українським товариством культурних зв'язків із закордоном з метою посилення пропагування культури Радянської України в Польщі. В одному із зауважень зверталась увага на потребу прискорення виготовлення фотовиставки «Українська РСР» до листопада 1949 року.

Одночасно радянське керівництво особливо уважно відстежувало зв'язки українських письменників з польськими літераторами, які не йшли на співпрацю з владою. Так, 5 червня 1952 року Спілка польських письменників привітала М. Рильського з присудженням йому премії польського літературного «ПЕН-клубу» за 1950 рік як кращому перекладачеві польської літератури. Йшлося про переклад «Пана Тадеуша». У зв'язку з цим ЦК підготував довідку про діяльність польського «ПЕН-клубу», відзначаючи, що він є формальним відгалуженням міжнародної буржуазної письменницької організації «ПЕН-клубу». При цьому зазначалося, що повідомлення про присудження премії М. Рильському були опубліковані в 1951 році у всій польській пресі²⁷. 10 червня 1952 року А. Вишинський направив телефонограму, у якій наголосив, що М. Рильському необхідно ухилитися від прийняття почесної премії польського літературного «ПЕН-клубу». При цьому було додано, що прогресивні польські письменники не є членами клубу і не відвідують його. Зверталась увага, що ЦК ПОРП планує прийняти рішення про те, щоб польська секція вийшла зі складу міжнародної організації «ПЕН-клубу», і обговорює питання про розпуск польської секції в найближчий час²⁸.

Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки:

1. Визначальною причиною територіальних обмінів були геополітичні та економічні інтереси СРСР, зокрема в районі нового вугільного басейну обабіч українсько-польського кордону. Зумовлений цим обмін територіями між Польщею та СРСР (УРСР) супроводжувався насильним відселенням українців і поляків з тих районів у 1948–1951 рр., що спричинило до зміни етнополітичної ситуації в цьому регіоні.

2. Кремлівська верхівка також прагнула якнайшвидше залучити Польщу до системи соціалістичної економіки, насамперед у галузі сільського господарства. В цьому процесі УРСР була відведена роль пропагандистського майданчика колгоспного устрою, який насаджувався і в західних областях у 1946–1948 рр. Однак ознайомлювальні поїздки польських селян в УРСР не дали очікуваних результатів.

3. Незважаючи на налагодження культурного обміну між Польщею та УРСР, що знайшло своє відображення в передачі до Польщі творів українських письменників і поетів, передана література не спрямовувалася до української громади Польщі. Крім того, радянське керівництво не допускало зближення українських письменників з польськими, особливо з незалежними літературними об'єднаннями.

¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 187. — Арк. 52.

² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 187. — Арк. 52–53.

³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 6231. — Арк. 54.

⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 187. — Арк. 54.

⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 187. — Арк. 55–56.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 868. — Арк. 1.

⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 868. — Арк. 9.

⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 868. — Арк. 6.

⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 868. — Арк. 10, 13.

¹⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 1.

¹¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 2.

¹² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 9.

¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 9.

¹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 4.

¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3712. — Арк. 10.

¹⁶ Советский Союз — Народная Польша. 1944–1974. — Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1974. — С. 217.

-
- ¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5823. — Арк. 80.
¹⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5823. — Арк. 81–82.
¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5823. — Арк. 371.
²⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5824. — Арк. 260.
²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5824. — Арк. 261.
²² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5824. — Арк. 271.
²³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5104. — Арк. 10.
²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5824. — Арк. 15.
²⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 6231. — Арк. 89.
²⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 6231. — Арк. 90.
²⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 188. — Арк. 19–20.
²⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 188. — Арк. 21.

III. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Ларуса Нагорна

МОРАЛЬНІСТЬ У ПОЛІТИЦІ ЯК ПРОБЛЕМА ДІЄЗДАТНОСТІ

У статті представлена точка зору автора на роль політичної етики в сучасній Україні. Аморалізм у політиці тягне за собою деструкцію влади, безпрецедентні аберації суспільної свідомості й дифузну агресію на поведінковому рівні.

*Larysa Nahorna **Morality in politics as a capacity problem.** The article contains author's view about the role of political ethics in modern Ukraine. Immorality in politics led to destruction of power, unprecedented aberrations in civic consciousness, and to diffusive aggression in behavior.*

Говорити про моральність і політичну етику в сучасній Україні вважається верхом наївності й поганим тоном. Соціум звик до кричущого аморалізму тих, хто називає себе елітою, до корупції на владних рівнях, постійних підклимних торгів, лицемірства, подвійних стандартів, «чорного піару». Пред'являти до вітчизняних політиків будь-які моральні вимоги — значить волати про порядність у пустелі. Але варто замислитися: якщо не працюють ані правові, ані моральні регулятори, що нас чекає у підсумку? І якщо мораль — це сфера освяченої суспільством внутрішньої свободи, то чи повинне воно створювати якісь обмежувачі для підступних політиків?

Зрозуміло, що розмову про моральність у політиці неможливо вкласти у рамки статті. Існують різні етичні системи як світоглядні орієнтири, і майже всі вони тією чи іншою мірою зачіпають сферу політики. У цьому разі нас цікавить деонтологічна етика — етика обов'язку, яка у політиці створює імператив відповідальності. І насамперед та її частина, яка стосується етичного регулювання поведінки людей, що перебувають при владі. Чи можливі в принципі і наскільки доцільні в українських умовах суспільні механізми регулювання поведінки політиків, своєрідні моральні контракти, викладені у формі етичних кодексів або у якомусь іншому вигляді? Може, варто визнати правоту тих постмодерністів, які розглядають проблеми політичної етики як химери, залишкове

відлуння притаманної модернізмові віри в прогрес та довіри до раціонального розуму?

Політична етика виробляє критерії моральності, за яких індивідуальні інтереси і спільні цілі мають перебувати у стані рівноважного взаємозв'язку. Як добитися того, щоб мораль не ставала на заваді свободі самореалізації індивіда і водночас створювала перепони для перетворення свободи волі у всездозволеність чи анархію? Відповіді, які дає на це складне питання політична етика, загалом зводяться до обґрунтування свободи морального вибору, детермінованої суспільними потребами. Згідно з її вимогами право й політичні інститути не повинні обмежувати прагнення людини до саморозвитку й самовиявлення, але вони мають виховувати її таким чином, щоб вона сама керувалася ідеями загального блага. Тільки так суспільство збереже не лише належний рівень моралі, але й той мінімум духовності, втрата якого обертається деградацією соціуму. Саме за ознакою наявності чи відсутності у політиці морального компонента фахівці визначають межу між політикою й політиканством, ототожнюючи останнє з політичним інтриганством.

Проблема етизації політики існує, отже, як на рівні індивіда, так і на рівнях колективного суспільного розуму. Функції політичної етики зводяться до того, щоб, ґрунтуючись на осмисленні можливих наслідків політичних рішень і політичної поведінки, утримувати соціуми у рамках цивілізованих способів обстоювання своїх інтересів. Вихідну тезу політичної етики можна було б сформулювати таким чином: політика завжди має відповідати етичним нормам, але не може визначатися лише ними.

Побутує поширена думка (на жаль, вона підтверджується й нашими вітчизняними реаліями), що політика не робиться «у білих рукавичках», що сама по собі вона є «брудною», «жорстокою» справою. Говорять також, що критерії моралі взагалі незастосовні у політиці, що це некоректне перенесення оцінок з раціонального на ірраціональний рівень. Спроби вимірювати політичні дії еталонами моральності і справді майже завжди зазнають невдачі. Політик орієнтується на реальність, мораліст — на абстрактний ідеал. Політик обирає мову інтересу, мораліст використовує владу слова для конструювання привабливих «абсолютних істин». І хоч політики й моралісти завжди йдуть поруч, живуть, по суті, у паралельних світах.

І все ж між політикою і мораллю існує настільки тісний зв'язок, що цілковите звільнення політики від моральної відповідальності

вже само по собі було б аморальним. У будь-якій найкритичнішій ситуації хтось із політиків мусить взяти на себе моральну відповідальність і ризикувати, інакше соціум втратить стрижень, що його скріплює, і поставить себе на грань самознищення. У цьому розумінні мораль для політики виступає у ролі структуротворчого чинника, задає їй певний онтологічний рівень.

Інша річ, що недоречно пред'являти до політики надмірні моральні вимоги, а моральну свідомість перевантажувати нав'язливим наставництвом політики. Німецький політолог Б. Сутор мав рацію, коли гостро критикував своєрідний моральний фундаменталізм — уявлення про те, що досить повернути до добра злостивих і бездарних політиків, щоб у світі запанував порядок. «Політика, — доводить він, — завжди має також моральний бік і тому повинна відповідати етичним масштабам. Однак політика не може складатися тільки з моралі і не може визначатися тільки виходячи з етичних міркувань... Завданням політики є створення і поліпшення зовнішніх умов людської взаємодії з одночасним захистом також і моралі людської»¹.

Основа поєднання індивідуальної й суспільної етики у баченні Б. Сутора — це відхід від усталених трактувань політичної доброчинності. Звертатися до категорій совісті у політиці малопродуктивно, вважає він. Більше того, політичний порядок по можливості не повинен торкатися внутрішніх політичних переконань людини.

Чи означає це, що Сутор виводить категорію совісті поза межі політичної етики? Жодною мірою. Совість, доводить він, вступає у конфлікт з політикою й державою, коли вони не виконують свій моральний обов'язок збереження права й миру, тобто тоді, коли держава стає тією чи іншою мірою неправовою. Тотальні режими намагалися розв'язувати моральні проблеми політики шляхом «соціальної інженерії». Сучасні теорії політики ґрунтуються на впевненості у можливостях політичних інститутів забезпечити «моральний порядок». Задля цього кожен інститут має дбати про обмеження простору свободи особи заради зміцнення гарантій свободи як такої. Структурні механізми ієрархічності, поділу влад, прозорості й підконтрольності у діяльності інститутів мають створювати інструменти забезпечення етичних вимірів політики².

Із сказаного можна зробити висновок: суспільна мораль, яка є головним предметом вивчення політичної етики, слугує в політиці потужним стимулом і водночас реальним обмежувачем. Вона пропонує власну, відмінну від пропонованих іншими регуляторами

поведінки (правовими нормами, декретами держави, управлінськими інструкціями тощо) систему норм, принципів, правил, оцінок, покликаних узгоджувати суспільні й особисті інтереси. У моральній свідомості закладено певний алгоритм, який в ідеалі приймається суспільством як оптимальний. Моральні стереотипи ніким не декларуються і не вводяться; на відміну від правових норм і урядових декретів, вони складаються здебільшого стихійно, природно-історичним шляхом і являють собою концентрацію суспільного досвіду, вияв колективного світобачення. Моральна відповідальність, на відміну від правової, має не матеріальний, а духовний вимір.

Хоч політика далеко не завжди керується моральними нормами, вона завжди апелює до моралі. Це пояснюється насамперед тим, що моральний спосіб регуляції суспільних відносин не потребує організаційного підкріплення. Дієвість моральних норм визначається тільки їхньою закоріненістю у суспільній свідомості. Моральні регулятори поведінки — найнадійніші, але далеко не просто їх створити. Здебільшого мораль виступає як набір ідеальних норм, які значно трансформуються у процесі наближення до життєвих реалій.

На практиці взаємодія політики й моралі виявляється значно складнішою, ніж у теоретичних побудовах. За точним спостереженням С. Микитенко, осягнувши таїну влади й поринувши у політичні баталії, політики поступово переселяються у віртуальний світ, перетворюючись у «політичних наркоманів». «Тож коли журналісти, моралісти чи політологи намагаються нагадати державним мужам про аморальність таких речей, як брехня, нерозбірливість у засобах, несподівано «втрачена» пам'ять чи відсутність логіки, то їхні зусилля марні, бо *існує нездоланна віра можновладців у свою винятковість, корисність, непереборне бажання пригнітити, занепокоїти опонентів і ще міцніше вхопитися за владу*». На пострадянському просторі ця вада особливо помітна, бо тут домінують східні традиції ставлення до керівників. В Україні парламентарій чи державний службовець може бездумно розпоряджатися народним добром, продавати державні таємниці, зневажати державну мову і роками лишатися на посаді, спираючись на кланову й групову підтримку. Отже, з боєм констатує авторка, «що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності?»³.

У «постпомаранчевій» Україні значення політичної етики зростає в міру того, як падає авторитет права. Якщо право не втілюється в реальних правовідносинах, відбувається його девальвація. Той

правовий нігілізм, який насаджується в Україні зусиллями політичної еліти, починаючи з її верхніх щаблів, прирікає багато законів і норм на невиконання. Відтак і «попит на право» з боку суспільства неухильно падає. Нестабільність і непередбачуваність — обставини, за яких право перестає бути надійним регулятором суспільних відносин, перетворюється на «квазіправо». За таких умов залишається покладати надію лише на здоровий глузд громадян, на глибоко закорінені в суспільній свідомості цивілізовані норми співжиття. А також на здатність суспільних наук предметно й кваліфіковано аналізувати простір політико-моральних відносин і забезпечити адекватність прогнозного моделювання.

На жаль, проблема відносин політики і моралі у вітчизняному науковому дискурсі не займає того місця, на яке заслуговує. Як певний прорив, можна було б розглядати цікаву монографію Г. Гребенника, якби автор не замкнувся у колі російської полемічної літератури і не підмінив аналіз сучасних політичних реалій конструюванням штучного макіавелліансько-кантіанського метадискурсу⁴. Навіть у простеженні відмінностей між поняттями «етика» і «мораль» існує кілька смакових підходів. Гостро дається взнаки відсутність в українському слововжитку основоположної категорії, що відображає моральні потреби суспільства. Йдеться про введenu німецькою класичною філософією категорію *Sittlichkeit* (рос. нравственность). Немає в українській мові і належного відповідника російському поняттю «*нравы*». Його зміст дуже приблизно передається поняттям «звичаї», а словосполучення «*обычаи и нравы*» взагалі не піддається адекватному перекладу. Адже одна справа — закорінені в минулому стереотипи поведінки, а інша — загальний стан моральності у суспільстві.

Обмеженість українського політико-морального лексикону надзвичайно утруднює аналіз етичної сфери міжетнічного спілкування, оскільки українською мовою важко передати специфіку моральних потреб суспільства. Його, якщо застосувати російський відповідник, «*нравственных основ*». Уведений редакцією журналу «Політична думка» термін «моральністність»⁵ (моральнісність) не приживається, бо є громіздким і не відповідає у першому варіанті правилам української мови. На наш погляд, зарадити справі може не введення ускладненого терміна (хоч пошук тут не виключений), а більш чітке розведення понять «мораль» і «моральність». Йдеться про вживання другого поняття лише як відповідника російському «*нравственность*», що ми й намагаємося тут робити.

Хоча чіткої межі між мораллю й моральністю не проводить жодна з європейських мов (не існує неперехідної грані між «*моралью*» й «*нравственностью*» і у російській мові), все ж тут усталилися певні критерії розмежування. Поняттям «мораль» звичайно позначають специфічну форму суспільної свідомості, своєрідний кодекс високих ідеалів і суворих імперативів поведінки, а також предмет вивчення етики. У поняття «моральність» вкладається більш буденний, децю «приземлений» зміст: ним лімітуються принципи реальної практичної поведінки людей і людських спільнот, закорінені в минувшині норми, якими люди керуються у повсякденному житті⁶. Децю інший критерій розрізнення пропонує О. Оболонський: якщо мораль — це насамперед засіб підтримання суспільної дисципліни шляхом реального чи потенційного впливу громадської думки, звичаїв тощо, то моральність — це сфера внутрішнього контролю й саморегулювання, «галузь відповідальної перед самою собою автономії людського духу»⁷.

В ідеалі, отже, співвідношення політики й моралі вибудовується на принципах взаємодоповнюваності й прагматичних інтересів. Але якщо говорити про вітчизняні реалії, то ця взаємодія вимальовується радше у категоріях несумісності. Люди, які нині перебувають на владному Олімпі, сповна використали арсенал моралізаторства на етапі боротьби за владу, апелюючи до почуттів національної гідності, чесності, соціальної справедливості. На жаль, у моральному відношенні ці лідери не надто відрізнялися від своїх гостро критикованих попередників. Замість кардинального оновлення гасел і поведінкових стереотипів соціум досить швидко дістав популістські симулякри й імітаційні схеми, що будувалися на фундаменті «негативної солідарності» й «дружби проти», жорсткого поділу на «наших» і «не наших», ранжування і надання портфелів за принципом «революційних заслуг». За цих умов політична криза виявилася неминучою, а соціальні ризики небачено зростали.

Надалі події розвивалися за сценарієм т.зв. ресентиментних реакцій. Введене Ф. Ніцше поняття «ресентимент» означає доведений до автоматизму й рефлексу емоційний стан ворожості, що супроводиться реактивацією озлоблення — аж до переходу його у ненависть і війну «на знищення». Феномен ресентименту виникає на ґрунті слабості, заздрості, неприязні, але про його наявність можна говорити лише тоді, коли відчуття ворожості (часто як відзеркалене усвідомлення власної неповноцінності) сублимується

в особливу систему моралі (точніше, відвертого аморалізму). Вибудовується такий «образ ворога», який цілковито заперечує всю сповідувану опонентами систему цінностей. Для реанімації відповідних стереотипів мобілізуються ресурси історичної пам'яті. На уявного ворога перекладається відповідальність за власні невдачі; паралельно в обіг запускається критична маса популістських обіцянок. Робиться все для того, щоб вибудована на такому фундаменті «ресентимент-ідеологія» стала конструктом масової свідомості.

У діях за такою логікою не так вже й багато нового — досить згадати, як вправно використовувалися у радянській міфотворчості образи «ворогів народу» задля конструювання позірної спорідненості «своїх». Навряд чи вітчизняних політиків приваблюють лаври більшовицьких ідеологів, але вони, здається, досі не можуть зрозуміти, що педалюванням ворожості можна у кращому разі вибудувати систему «мобілізаційного підданства», ґрунтовану на жорсткому диктаті. Поки що ж постійний пошук «ворога» не тільки розширює уявне «коло зла», але й стимулює настрої застосування насильства і пошук «твердої руки», а отже, прокладає шлях до авторитаризму.

Хибна стратегія потягнула за собою і украй примітивну тактику й позбавлену елементарного здорового глузду риторику. Якщо спробувати коротко визначити особливість вітчизняних «постмайданних» дискурсів, доведеться, очевидно, говорити не лише про вади стратегічного мислення, але й про брак уміння домовлятися й передбачати наслідки своїх дій. Кожна політична сила із завзяттям, гідним кращого застосування, обстоює власне політико-стратегічне бачення ситуації і шляхів виходу зі системної кризи. Переваги власної системи думання її представникам уявляються самоочевидними. Ніхто навіть не намагається поставити себе на місце опонента, знайти раціональне зерно у системі пояснень, сформованих несхожістю локальних культурних світів. Бракує усвідомлення того, що майбутнє формують не міфологеми, а реальні суспільні процеси, а алгоритм останніх задається конкретним співвідношенням інтересів і ресурсів.

Зрештою, влада сама довела себе до стану, який аналітики передають поняттями паралічу, ступору, саморуйнування. На основі сімнадцятирічного соціологічного моніторингу, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, М. Шульга зробив висновок про деструкцію влади, і цей висновок, на наш погляд, є найбільш адекватним. Ідеться про руйнування існуючої системи влади самою

владою шляхом нічим не обмеженого винищування одного державного інституту іншим. Внаслідок таких дій деформуються функції державних органів, настає їх безсилля й атрофія, втрачається керованість не лише в державі, але і в суспільстві.

За М. Шульгою, державна влада в Україні руйнується за кількома напрямками. Відносини по лінії «влада — опозиція» мають тотально конфронтаційний характер, при цьому законів не дотримуються обидві сторони. Борються між собою і політичні сили, що перебувають при владі, внаслідок чого влада постійно постає перед спокусою відхилитися або у бік авторитаризму, або у бік антиконституційної нестабільності. Президент воює з парламентом і особливо завзято — із Прем'єр-міністром, при цьому особливо небезпечним є те, що у боротьбу між гілками влади втягуються силові структури. Ще однією формою розкладання державної влади є протиправне втручання обох гілок влади у роботу судів, а також нав'язування інститутам, підлеглим Президенту, невластивих їм ролей. У підсумку маємо таку інфляцію цінності права, яка спричинила кризу конституційності, а відтак і кризу довіри суспільства до владних інститутів. У такий спосіб підривається, розмивається, послаблюється і дискредитується сама українська державність. Україна поки що належить до псевдоправових країн з «імітаційними демократіями», і її перспективи вимальовуються в діапазоні всіх можливих варіантів — від оптимістичного до песимістичного і навіть трагічного⁸. Зрештою, й сам Президент у полемічному запалі дійшов висновку, що «у нас немає демократичного ладу».

В атмосфері моральної безнормативності представники влади швидко втрачають відчуття реальності, забувають про власні обіцянки, керуються правом сили. Політичні ярлики на адресу опонентів, немовби запозичені із радянського арсеналу («державна зрада», «вороги України») лунають з обох боків. Парламентські фракції на очах перетворюються у секти, де думка лідера стає абсолют і не підлягає критичній оцінці. Відверте ошукування виборців шляхом голосування чужими картками уже не сприймається як неправове й аморальне. Парламентаризм втрачає обличчя, стає недієздатним у розв'язанні найнасушніших для країни проблем.

У відповідь на закиди про недотримання обіцянок чи переорієнтації з уст «помаранчевих» політиків найчастіше звучать посилення на вірність етиці переконань. Але ж ще М. Вебер у статті з промовистою назвою «Політика як покликання і професія» зазначав, що етика відповідальності політика має стояти вище за

етику переконань. Хоча обидві вони «не є абсолютні протилежності, а взаємодоповнення», які мають бути притаманними людині, що відчуває в собі покликання до політичної діяльності⁹. Тому що довіра виникає лише на ґрунті відповідальності, і більше ніде.

В умовах світової фінансово-економічної кризи, у протидії просям якої українська влада виявила подиву гідну бездіяльність, суспільна свідомість виявилася, отже, у полоні масового синдрому безпорадності, правового нігілізму, вульгарного цинізму, дифузної агресії. Коли влада, замість концентрації суспільної енергії, вже вкотре не знайшла нічого кращого, ніж запропонувати соціуму принизливу стратегію виживання, це обертається такою мінімізацією запитів і розмиванням ціннісних критеріїв, за яких сама постановка питання про стратегію й ідеали стає беззмістовною. Людина втрачає орієнтири, не довіряє нікому, сподівається хіба що на чудо. У такій ситуації активізуються радикали різних мастей, для яких поділ на «своїх» і «чужих» є головним інструментом маніпулювання свідомістю, а також різні «пророки» й цілителі. Саме цей поділ стає основою негативної мобілізації і експлуатації приземлених інстинктів. Цинізм є тим живильним ґрунтом, на якому стають можливими загальна примітивізація мотивацій, приписування «іншому» усіх можливих провин, позірні об'єднання не навколо чогось, а «проти всіх». Такий суспільний аморалізм, зрештою, веде до відродження традиціоналізму найгіршого зразка — зі ставкою на силу і підклимні угоди.

Захист свободи й демократії — єдино можливий шлях поліпшення небезпечного стану суспільної свідомості, пов'язаного з «відсутністю моральної ясності». Якщо соціум не навчиться розрізняти прийнятне й неприпустиме, у нього не залишиться шансів на самоствердження. Подолання масового стереотипу неуспішності, комплексів жертви, правового невігластва мислиме лише на шляхах обстоювання свободи самовиявлення індивіда, його права на власну думку і на несхожість щодо інших. Тільки так можна наблизитися до формування, нехай і не у найближчі роки, нового типу етики, який А. Оболонський називає індивідуально-колективістським чи громадянсько-колективістським. Він мислиться як поєднання кращих рис етики системоцентризму й персонцентризму, колективізму осередків громадянського суспільства з природним індивідуалізмом особистості¹⁰. Але обов'язковою умовою для вироблення такого типу етики є створення у суспільстві атмосфери «поліфонування» і співтворчості, своєрідної «креатосфери»,

де «відкритий діалог суб'єктів стає головним полем суспільних відносин»¹¹. Подолання відчуження влади від людини можливе лише на шляхах широкого суспільного діалогу, підкріпленого засобами прямого тиску на владу. Однаково згубними тут можуть бути і надмірний «активізм» з екстремістським ухилом, і така звична для української ментальності стратегія невтручання.

Сучасна політична етика не вимагає абсолютної стерильності і відмови політичних партнерів від сповідуваних ними ідей і цінностей. Ані поняття «діалог», яке набуло виразної етичної конотації, ані поняття «взаєморозуміння» не передбачають орієнтації на обстоювання єдиної, універсальної істини. Будь-який монолізм — ворог консенсусу. У політичних дебатах мова може йти лише про реабілітацію принципу «не зациклюйся на непоступливості, частіше сумнівайся у власній правоті». «Комунікативна компетенція» людини, за М. Бубером, полягає у здатності створити сферу взаємної відповідальності між Я і Ти. Культура полеміки починається із вміння кожного з її учасників поставити себе на місце опонента, обмінятися з ним «ролями», відчутти його систему аргументів як свою власну.

Резерв взаєморозуміння — у прагматичі, і саме тому так важливо «реабілітувати» саме поняття компромісу, очистивши його як від ярликів, нав'язаних політикою («безпринципне угодовство»), так і від надмірного моралізаторства («зрада ідеалам»). Компроміс завжди є зоною політичного й морального ризику, але без компромісів нормальна політична діяльність неможлива. Отже, існує необхідність як теоретичної розробки орієнтації на компроміс у політичній етиці, так і моделювання технологій і механізмів компромісів у політичному менеджменті.

Проблема формування толерантності у ставленні до інакшості — одна з першочергових в умовах того зниження порога терпимості у суспільстві, яке реєструє соціальна психологія. Люди по-різному, констатує Л. Орбан-Лембрик, реагують на зміну ієрархії цінностей, моральний вакуум, по-різному переживають культурний шок від зіткнення різних культур. У поліетнічному середовищі надзвичайно багато важить соціальна, комунікативна толерантність, формування атмосфери доброзичливості у міжособистісних стосунках. Адже саме у сфері ділового спілкування, безпосередньої трудової взаємодії найкраще виявляється зближення соціонормативних характеристик культурних розходжень¹².

Толерантність, констатує польська дослідниця Х. Парот, вимагає від людини доброзичливості й відкритості, навіть по відношенню до діаметрально протилежних, культурно чи расово відмінних культур. Здебільшого ми засвоюємо зразки пасивної толерантності, і навіть це вже ставимо собі в заслугу, оскільки існують і як мінімум два різновиди нетолерантності — пасивна (неконтактність, замкнутість, нездатність до діалогу) і активна (нездоланне бажання доводити свою правоту). Дійовою може бути лише толерантність, ґрунтована на вірі, «здатна пробуджувати волю людини до дії, віру у гідність і автономію кожної окремої людини, у тому числі й тієї, яка викликає у нас почуття неприязні... Значна частина представників західної цивілізації сьогодні вважає, що толерантність у світі, що глобалізується, в якому змішуються народи й культури, є суспільною необхідністю, що не підлягає обговоренню і потребує безумовної поваги. Щоб пристосуватися до неї, варто заздалегідь розрахувати свою поведінку, встановити орієнтири й критерії, які визначатимуть наші дії щодо радикальних культурних, расових чи статевих відмінностей»¹³.

Толерантність, отже, виховується не закличками «жити дружно», а всією системою культурного спілкування й культурного споживання. Панівна у певному соціумі культурна система диктує індивіду стиль поведінки, який виступає для нього як габітус — цим терміном П. Бурдьє окреслив коло життєвих настанов, який змушує людину чинити так, як диктують їй життєві умови. Очевидно, що габітус більше залежить від відмінностей у стилі життя, наявності відповідного «культурного капіталу», пануючих уявлень про престиж і соціальну справедливість, ніж від суб'єктивної налаштованості індивіда. Тому для кожного соціуму турбота про визначальну для нього систему цінностей і моделей поведінки належить до першочергових. Саме архетипи культури, якщо їх поділяє більшість громадян, виступають константами, які впорядковують світовідчуття мільйонів людей.

Вироблення критеріїв для розрізнення толерантних і нетолерантних вчинків на практиці виявляється непростою справою. Орієнтири можна відшукати у Загальній декларації прав людини, яка вважає розум і совість запорукою свободи людини і рівності у гідності і в правах. Керівництвом до дії може бути запропоноване ліберально-модерністською культурою розумне бачення компромісу як ефективної соціокультурної технології, так само як і послідовне дотримання принципу ставлення до інакшості на основі

визнання цінностей іншої думки і поваги до неї. Демократична культура громадянськості ґрунтується на зреченні етичних принципів, які благословляли «безумство хоробрих», «щастя битви», оголошуючи «мудрістю вужа» зваженість і поміркованість.

Зрозуміло, що до такого розуміння демократії треба «дорости», і кожний соціум проходить цей шлях у своєму темпі і зі своїми вадами. Український потерпає від того, що слабкою ланкою у вітчизняній «демократичній» міфології виявилася ідея свободи без берегів, поєднана з апологією «вірності ідеалам» і прокльонами на адресу «відступництва». У такій системі координат політики мають перетворитися на роботів-манекенів, які ні за яких умов не повинні коригувати свою позицію — щось переглядати, від чогось відмовлятися. Те, що така позірна безкомпромісність незмірно розширює зону політичних ризиків, доведення вже не потребує.

Постійні конфлікти на вищому владному рівні, вождистські амбіції, взаємні образи небезпечні не лише тим, що завдають величезної шкоди і без того не вельми привабливому іміджу України. Гірше, що вони перетворюють країну на випалений простір, де нічого, крім запеклої боротьби політичних еліт, не відбувається. Україна виявилася нездатною вчасно відповісти на виклики глобальної економічної кризи, не зуміла виробити розумну стратегію взаємодії зі своїм стратегічним партнером — Російською Федерацією. Тим самим вона не тільки прирекла себе на продовження стану невизначеності у надто тривалому перехідному періоді, але й позбавила дезорганізований соціум будь-якого уявлення про ризики, які вже нині відчутно загрожують його нормальному функціонуванню.

Автор книги про «Суспільство ризику» У. Бек виявив цікаву закономірність: ризики здатні множитися за законами розширеного відтворення. Знання про ризики породжує нові соціальні потреби, нові ринки, а зрештою — нову економіку ризиків, що бурхливо зростає. Свою ціну, інколи дуже високу, має і невизнання тих або інших ризиків. Саме тому соціально усвідомлені ризики є політично вибухонебезпечними¹⁴. У рамках комунікації ризиків відбувається їхня синергетична нелінійна взаємодія, інверсія одних ризиків в інші. При цьому постійним випробуванням піддається не лише міцність інституційної системи, але й механізми взаємодії індивідів, груп, спільнот. Комунікаційний простір дедалі більше стає полем гостро конкурентних відносин, у суті яких важко розібратися пересічному громадянину. Як наслідок, зростає персоналізація політики; сам образ політичного лідера стає товаром,

який продається й купується. Персоналізація перетворює електоральний процес на змагання гаманців. Одночасно дістають шанс більш широкої присутності у комунікаційному просторі різні протестні рухи, результат втручання яких у політичний процес важко передбачити¹⁵.

Небезпечне розширення простору соціального цинізму — ще один, мабуть, найбільш наочний результат імітаційності в політиці й віртуалізації її образів. Рафінований цинізм на масовому рівні виникає як реакція пристосування до умов, коли працювати з повною віддачею стало неprestижно і навіть не вигідно. Руйнування ціннісно-нормативних порядків на фоні загальної деморалізації породжує настрої фрустрації, депресивні синдроми, явища «негативної мобілізації», прояви ксенофобії і навіть расизму. Орієнтація на примітив і «гламур» — лише побічні прояви типу поведінки, породженої наростанням явищ бездуховності й соціального інфантилізму.

Поки що важко прогнозувати, з яким рівнем політичних ризиків зіткнеться український соціум внаслідок тривалої системної невизначеності. Хотілося б, щоб конфлікт зупинився на рівні мікроризиків і не переріс у стадію макроризику, пов'язану із соціальними збуреннями чи відчутними політичними втратами. Але ж доводиться констатувати, що ступінь реагування вітчизняних еліт на наявні ризики неадекватні загрозам. На ускладнення, пов'язані зі світовою фінансово-економічною кризою, держави відгукуються по-різному, але незмінним імперативом є не лише концентрація фінансових ресурсів, але й стимулювання соціальної активності громадян, оптимізація відносин влади, громадянського суспільства і бізнесу. Не так важливо, якими поняттями передається така стратегія — *society empowerment* (наділення суспільства відповідними повноваженнями) чи, приміром, *distributive governance* (розподільче управління). Головне тут — людина повинна постійно відчувати свою включеність у суспільні справи, підтримувати відповідний рівень трудової етики, ошадливо ставитися до ресурсів. У кризових умовах обов'язком влади є не тільки постійна турбота про громадянський мир, баланс стримувань і противаг, але й культивування в суспільстві культури компромісу, ідеологічної й релігійної толерантності, етики відповідальності.

Спостерігаючи щоденно за тими неймовірними порціями бруду й «компромату», що їх виливають один на одного українські політики найвищого рангу, якось незручно навіть порушувати

питання про культуру конфлікту — тим більше, що саме це словосполучення «не прижилось» ані у науковому, ані у політичному дискурсі. Українській ментальності взагалі не притаманне цнотливе ставлення до норм конфліктної взаємодії — діяли або за принципом «моя хата скраю», або вдавалися до силових сценаріїв «розрубання» конфліктів. Компроміс традиційно розглядався як поразка чи наслідок зради. Європейська традиція у ставленні до конфліктів інша — тут їх часто розглядають як засіб підтримання рівноваги, механізм «випускання пари». Тому й поняттям «культура у взаємодії» (*culture in interaction*) позначають не лише принципи ділового й особистісного спілкування, але й колективні уявлення, символи, коди, що структурують простір взаємовідносин, у пому числі й політичних.

Якщо глибше придивитися до витоків сьогоденішнього протистояння вітчизняних еліт, то за банальним «перетягуванням каната» проглядатиметься не лише боротьба за ресурси і симпатії виборців. Країна опинилася у стані своєрідної «компресії» (термін О. Ахієзера), спричиненої насамперед взаємозапереченням елементів традиційної і ліберальної політичної культури. Коли одна частина соціуму обстоює пріоритети етноорієнтованої моделі з преференціями для титульної нації, а інша орієнтується на полікультурність і захист прав людини, досягнення консенсусу є аж надто проблематичним. У таких умовах ані правова система, ані суспільна мораль не стимулюють належним чином заінтересованість індивіда у розвитку громадянської культури, культури конкуренції, культури довіри й відповідальності у будь-якій сфері міжгрупових і міжособистісних взаємин. Усе разом перетворює нашу політичну мову у різновид діалогу на комунальній кухні. Кожен бурхливо звинувачує опонента, не роблячи ані найменшої спроби адекватно оцінити ступінь власної відповідальності за стан справ. А неефективність і корумпованість судової системи взагалі виводить поняття «відповідальність» поза межі політичного поля.

Очевидно, що тягар такої «компресії» не під силу витримати навіть сильній державі. Українська ж традиційно слабка і, ніде правди діти, перебуває у стані значної економічної залежності і політичної нестабільності. Тому і її символічна система має переважно захисний, оборонний характер. Несприйняття інакшості супроводиться постійним пошуком ворога. Політика дедалі більше набуває виразних ознак «гіперреальності» — захмарні обіцянки і «прориви» не дістають жодного втілення в реальних діях.

Поки що системне очищення політики в Україні ще можливе на еволюційних шляхах, без руйнівних потрясінь і соціальних катаклізмів. Націленість на спільну справу, орієнтація на сумісність і консенсус здатні істотно зменшити градус конфліктності на поверхах влади, який уже «зашкалює». Лише створення сприятливого політичного клімату для виявлення соціальності зробить нарешті реальним прокламоване гасло свободи — як можливості для кожного «бути самим собою» (Е. Фромм). Бо і для влади, і для пересічного громадянина головне у свободі — розуміння необхідності самообмеження і постійний самоконтроль, орієнтація на життя у згоді з іншими і з довіллям.

¹ Сутор Б. Политическая этика // Политическая и экономическая этика. — М., 2001. — С. 31, 34.

² Там само. — С. 44–45, 80–82.

³ Микитенко С. Енігма лідера, або Що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності. — К., 2001. — С. 12–19.

⁴ Гребенник Г.П. Проблема отношений политики и морали (Опыт конструирования макиавеллианско-кантианского метадискурса). — Одесса, 2007.

⁵ Див. примітку до українського перекладу статті К.-О. Апеля «Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнюваність?» // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 117.

⁶ Див.: Социальная философия / Под ред. В.Н. Литвиненко. — М. 1995. — С. 168.

⁷ Оболенский А.В. Мораль и право в политике и управлении. — М., 2006. — С. 47.

⁸ Шульга М. Деструкція влади // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. — К., 2008. — С. 463–483.

⁹ Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 705.

¹⁰ Оболенский А.В. Мораль и право в политике и управлении. — С. 26.

¹¹ Див.: Бузгалин А.В., Калганов А.И. Социальная философия постсоветского марксизма в России: ответы на вызовы XXI века // Вопросы философии. — 2008. — №9. — С. 8.

¹² Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі // Соціальна психологія. — 2008. — № 4. — С. 73–85.

¹³ Рарот Х. Общее благо глобального мира. Глобализированный (унифицированный) мир и общее благо // Социология. — 2007. — №2. — С. 7–8.

¹⁴ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М., 2000. — С. 21–40, 95.

¹⁵ Castells M. Communication, power and counter-power in the network society // International journal of communication — 2007. — №1. — P. 238–266.

Володимир Брожина

РАДИКАЛЬНИЙ ВАХХАБІЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ

У статті розглянуто ваххабізм як одну з релігійно-політичних течій сунітського ісламу, яка набула радикальних рис у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття. Досліджено твори засновника цього руху Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба та його послідовників. Проаналізовано сучасний стан ваххабізму та його поширення у різних країнах світу.

***Volodymyr Brozhina. Radical Vakhabizm as Ideology of religious-political Extremism.** It is considered Vakhabizm as one of flows of sunit islam, which purchased radical lines in the second half ХХ — at the beginning of ХХІ age. Investigation works of founder of this motion Mukhammad ibn Abd al-Vakhab and his followers. The modern consisting of vakhabizm and distribution is studied of different countries of the world.*

Поширення ісламського радикалізму та екстремізму в сучасному світі спонукало багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників ретельно вивчати ідеологічні засади, постулати та прояви цього явища. На думку більшості з них, значна частина сучасних екстремістських ісламських угруповань базує свою ідеологію на доктрині ваххабізму.

У вузькому сенсі цей термін означає вчення, сформоване в ХVІІІ ст. арабським релігійним реформатором Мухаммадом ібн Абд аль-Ваххабом (1703?1797) із Неджда (сучасна Саудівська Аравія). У той час на основі розробленого ним вчення в Аравії виник потужний релігійно-політичний рух за відновлення чистоти раннього ісламу — «ісламу благочестивих предків» (сподвижників пророка Мухаммада). У широкому розумінні поняття «ваххабізм» сьогодні часто використовується для позначення релігійно-політичного екстремізму, який має місце серед частини мусульман. У контексті цього під «ваххабітами» розуміють або безпосередніх носіїв ідей вчення аль-Ваххаба, або членів різноманітних угруповань, які нині керуються цим вченням або його елементами. Загалом у сучасному медійному полі термін ваххабізм використовується у надто широкому розумінні, коли ваххабітським називають будь-яке консервативне явище в ісламі, якщо тільки воно має

хоча б мінімальне відношення до цього вчення¹. Цей підхід не є виправданим, оскільки за надмірного розширення аналізованого терміна він взагалі втрачає сенс.

Наукове вивчення політичної доктрини ваххабізму розпочалося ще на початку ХХ ст. Одним із перших вітчизняних дослідників, хто розпочав розробку цієї проблематики, став А. Кримський. У 1912 році він видав роботу під назвою «Ваххабіти»². У радянський період побачили світ роботи М.Томара, А. Васильєва³. У сучасній Росії ведуться активні дослідження ісламу загалом та ваххабізму зокрема. Серед російських дослідників, які приділяють особливу увагу вивченню різних аспектів діяльності радикально-екстремістських течій, слід назвати І. Добаєва, С. Бережного, П. Крайнюченка, О. Ігнатенка, Р. Ланду, М. Тульського та ін.

В Україні, зважаючи на зростаючу тут кількість мусульман, також провадяться наукові дослідження ісламу і діяльності різних радикально-екстремістських угруповань. Серед останніх публікацій українських вчених, які вивчають іслам, слід назвати роботи О. Бойцової, Р. Джангужина, С. Зінько, М. Кирюшка, Ю. Кочубея, В. Лубського, К. Семчинського, Т. Хазир-Огли, В. Шведа та ін. Спеціально досліджували в Україні ваххабізм О. Богомолів⁴, Д. Білотор⁵ та Л. Маєвська.

Разом з тим у цих роботах і досі залишаються недослідженими внутрішні, змістовні зв'язки ваххабізму з радикальними політичними течіями у мусульманському середовищі. Відповідно до цього метою цієї статті є визначення тих елементів і концептів ваххабізму, на які спираються радикальні та ультрарадикальні течії релігійно-політичного екстремізму серед мусульман.

На думку більшості вчених — ісламологів та політологів, ваххабізм, як і інші ідейні течії в ісламі, існує й виявляється на двох основних рівнях — як ідеологія та як заснована на ньому соціально-політична практика. Ця особливість ваххабізму пов'язана з його історією та становленням.

Ваххабізм є частиною більш широкої течії в сунітському ісламі — салафізму (сунітського фундаменталізму). В арабській мові його близьким відповідником є поняття салафізм (ас-салаф ас-саліхін — сподвижники та праведні пращури). У догматичному та релігійно-політичному відношенні ваххабізм з самого початку не являв собою якогось особливого відгалуження в ісламі. Він цілком спирався на доктрину ханбалізму — одного з чотирьох сунітських мазхабів (правових шкіл з різних тлумачень шаріату). А ханбалізм

завжди виділявся особливою нетерпимістю щодо біда' (небажаних нововведень), тобто щодо будь-якої практики, яка не санкціонована Кораном і Сунною Пророка. Виходячи з цього, ваххабіти, зокрема, засуджували демократичні політичні системи і моделі побудови держави, що мають західне походження.

На світогляд аль-Ваххаба значний вплив мали твори середньовічних неоханбалітських теологів — Такі ад-Діна ібн Таймії (1263–1328) та його учня Ібн аль-Кайїма (пом. 1350), які певною мірою розвили окремі ідеї секти хариджитів, що з'явилася у VII ст. і відзначалася войовничою непримиренністю щодо своїх політичних і релігійних супротивників. Аль-Ваххаб залишив по собі чималу рукописну спадщину — листи, договори, тексти проповідей тощо. Саме вони дозволяють виокремити його основоположні принципи світоглядних настанов щодо таких ісламських концептів, як Єдинобожжя (ат-таухід), посередництво (ат-тавассуль), відвідування могил (аз-зіярат аль-кубур), гріховне нововведення (біда'), вільне виявлення думки визнаним релігійним авторитетом (іджитихад), чітке дотримання джерел або настанов (таклід), звинувачення у невірі (такфір), зусилля на захист віри (джихад)⁶.

Ідеологічним стрижнем вчення Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба є ідея захисту Єдинобожжя (ат-таухід) як головного принципу ісламської релігії. Божественна єдність Аллаха розкривається в трьох засадах: Аллах є Засновник, Годувальник і Розпорядник. Основоположний принцип ісламу: «Немає бога, крім Аллаха, і Муххамад — Пророк Аллаха» інтерпретувався аль-Ваххабом таким чином, що поклонятися потрібно тільки й саме Аллаху, а не Муххамаду. Останній є тільки Його пророком (хоча й останнім). Тому неприпустимим є поклоніння ані йому, ані жодному іншому релігійному авторитету.

В ім'я цього принципу аль-Ваххаб і його прибічники повели рішучу боротьбу не тільки з явними рецидивами доісламських вірувань серед бедуїнів Аравії періоду джахілії — невігластва (вшануванням священних гаїв і каменів, магією і т. п.), а й деякими побутовими традиціями, вкоріненими в ісламі. Наприклад, ваххабіти вважали поступками язичництву встановлення надгробків над могилами та відвідування кладовищ, а також культ святих, характерний для суфізму, й «надмірне» вшанування пророка Мухаммада. Це випливало з того, що вони категорично виступали проти матеріального посередництва між Аллахом і віруючими, яке здійснювалося через обожнення окремих предметів. На

їх переконання, людина знаходиться під прямим захистом Бога, на все воля Аллаха, яка не підвладна нікому, в тому числі й про року Мухаммаду. Неприпустимість відвідування могил Мухаммада, його сподвижників і святих пояснювалася тим, що це веде до їхнього обожнення й відповідно є проявом багатобожжя.

Аль-Ваххаб був непримиренно налаштований до нововведень, які виходили за межі прямих настанов Корану і Сунни. Він навіть заборонив святкування дня народження пророка Мухаммада, послаючись на те, що така церемонія, по-перше, не визначена ані Аллахом, ані самим Мухаммадом, а по-друге, веде до обожнення Пророка, що, на думку аль-Ваххаба, суперечило основам ісламу.

У питаннях іджтихада і такліда ваххабіти виходили й виходять дотепер із того, що Коран і Сунна є вищим щаблем знання, що «ворота» для тлумачення ісламських джерел є зачиненими з того часу, як оформився ханбалізм. Водночас вони погоджуються з тим, що у разі доведення того, що будь-яка ханбалістська інтерпретація не відповідає Корану чи Сунні, вона мусить бути скасована й заборонена.

Своєрідним було й трактування аль-Ваххабом такого поняття, як такфір (звинувачення у невірі). Виявляючи, згідно з коранічними приписами, певну терпимість щодо християн та іудеїв (ахль аль-Кітаб — людей Книги, Писання), він закликав до посилення вимог щодо мусульман. Зокрема, він доводив, що одних декларацій прихильності ісламу та відправлення щоденної молитви недостатньо, щоб завадити багатобожжю. Якщо хтось заявляв, що він мусульманин, але водночас поклонявся іншим богам, то його необхідно було викрити, а за впертості й стратити. На думку віровчителя, такий «лицемір» був гіршим за християн та іудеїв, бо вони принаймні не приховували свого дійсного обличчя. До числа багатобожників були віднесені й шиїти, ідеї яких всіма салафітами (традиціоналістами) завжди розглядалися як еретичні.

Учення ваххабітів відрізняє й особливість інтерпретації поняття джихаду, тобто потуги, прагнення, устремління до віри або ж і війни за неї. Особливістю є те, що ваххабіти трактували джихад, поперше, як збройну боротьбу. І, по-друге, хоча ведення джихаду вважається в ісламі обов'язком кожного мусульманина, ваххабіти об'єктом джихаду визначають кяфірів (невірні, ті, що не визнають істину). З огляду на те, що кяфірами проголошувалися всі, хто не згоден із ваххабітами, то витлумачений у такий спосіб джихад мав вестися проти всіх неваххабітів, але першочергово проти мусульман,

які не поділяють світоглядних настанов прибічників «чистого ісламу». Переконання ваххабітів у тому, що їх супротивники — кяфіри, навіть якщо вони формально є мусульманами, виправдовувало нетерпимість й жорстокість стосовно останніх⁷. Водночас такий фанатизм згуртував і дисциплінував ваххабітів, забезпечуючи релігійно-ідеологічне виправдання немирним, антиісламським за своїм характером діям. Завдяки специфічній інтерпретації джихаду вчення аль-Ваххаба з самого початку стало ідеологією класового примусу, громадянських війн та військової експансії.

Соціальна доктрина аль-Ваххаба у період свого виникнення мала яскраво виявлене прагнення до дисоціації патріархального суспільства та розмивання старої соціальної ієрархії. Ваххабізм натомість проповідував принципи «братерства» мусульман і їх всезагальну рівність перед Аллахом, заперечуючи попередній становий суспільний поділ між ними. При цьому акцент робився не стільки на морально-етичному та духовному аспектах системи соціального буття, скільки на його суто організаційному боці, трансформованому згідно з вимогами ранньофеодального суспільства. Таке братерство передбачало особливий тип організації з внутрішньою дисципліною, набагато більшою, ніж у звичайній мусульманській общині, забезпеченою яскраво вираженим «єдиноначалієм» та системою соціальних консультацій «шура». Така модель робила ваххабітську общину не просто звичною для нас релігійною громадою, а особливою, найчастіше воєнізованою релігійно-політичною організацією⁸.

Пізніше ці принципи були використані ідеологами руху «Іхван муслімун» (Брати-мусульмани), що виник в Єгипті на ґрунті ваххабізму на початку ХХ ст., а згодом і у практиці ряду радикальних сучасних мусульманських релігійно-політичних організацій. Осередком реалізації ваххабітського вчення традиційно вважається Саудівська Аравія. Однак з початку 70-х років ХХ ст. ваххабізм став цілеспрямовано й активно поширюватися за межами Саудівської Аравії. Після руйнації СРСР — на теренах північнокавказьких автономних республік. На думку сучасного російського дослідника І. Добаєва, цей процес проходив трьома етапами⁹.

На першому етапі (70–80-ті роки ХХ ст.) ваххабізм став ідеологією багатьох антиурядових екстремістських угруповань в арабських країнах. На другому — у 80–90-х роках ХХ ст. він активно використовувався в Афганістані під час організації «джихаду» проти кабульського режиму «невірних» і радянської присутності в цій країні. Тоді ж він став ідеологією «арабських афганців»,

а також «афганців другого покоління» — екстремістів різних національностей, яких готували у навчальних ваххабітських таборах на території Афганістану, що контролювалася рухом «Талібан». На третьому етапі, починаючи з кінця 90-х років й аж по сьогодні, ваххабітська експансія спостерігається у межах ряду держав — республік колишнього Радянського Союзу, передусім у кавказькому регіоні Росії і меншою мірою у державах Центральної Азії. Найбільше поширення сучасний ваххабізм має в країнах Близького Сходу, Перської затоки, Індійського субконтиненту та Південно-Східної Азії, а також на африканському континенті. Результатом цього процесу наприкінці ХХ ст. стала новостворена складна сітка ваххабітських угруповань, форпостів, плацдармів, тренувальних таборів, навчальних закладів, координаційних центрів у багатьох країнах світу.

Активність ваххабітів призвела до того, що в масовій свідомості населення багатьох країн мусульманський радикалізм асоціюється насамперед і тільки з ваххабітським вченням, що загалом є помилковим. Насправді, з одного боку, мусульманський радикалізм має значно ширшу ідеологічну основу, а з іншого — загрози й виклики існуючому світопорядку несуть не всі ваххабіти, а тільки екстремістськи налаштована частина їх. Саме вони, взявши за основу своєї ідеології базову ваххабітську доктрину, розроблену аль-Ваххабом і його прибічниками, доповнили її зміст новими ідеями відповідно до геополітичних реалій ХХІ ст. Загалом ця «неоваххабітська» доктрина, базуючись на положеннях раннього, першопочаткового ваххабізму, за два з лишком століття свого існування суттєво еволюціонувала в бік посилення радикалізму. На думку сучасного російського дослідника О. Ігнатенка, такий неоваххабізм є еретичною течією в ісламі, оскільки являє собою результат селекції та адаптації положень Корану і Сунни до найсучасніших ваххабітських уявлень та ідей¹⁰.

Методика аргументації сучасних ваххабітів полягає в тому, що висунуті ними положення підкріплюються тією чи іншою цитатою, вирваною з Корану або Сунни. Саме ці цитати й повинні підтверджувати заявлені тези автора. У сучасних прибічників вчення такий підхід до сакральних текстів створює враження істинності висновків. По суті, це досягається за допомогою маніпулювання свідомістю, бо найчастіше те чи інше ваххабітське положення тільки частково збігається з класичним положенням Корану чи Сунни.

Така методика найбільш характерна для обґрунтування основоположних ідей ваххабітської доктрини — звинувачення у невірі (такфір) і священної війни за віру (джихад). Абсолютизуючи ці загальноісламські положення, ваххабіти суттєво змінюють їх. Так, вони значно розширюють коло об'єктів такфіру. Проповідуючи жорстке «Єдинобожжя», вони кваліфікують як «невірних» та «багатобожників» усіх тих, хто, на їх погляд, не є таким «єдинобожником». За такого підходу до категорії «ворогів ісламу» потрапляють наступні категорії.

Насамперед це іудеї. Вже потім, у другу чергу — американці усіх конфесій, а наостанок просто всі християни. Цей підхід дуже важко піддається коранічному обґрунтуванню, оскільки прямо суперечить частині сур. Тому, наприклад, жодна із ваххабітських книг, виданих російською мовою, в яких йдеться про «невіру» іудеїв і християн, не наводить наступної цитати з Корану: «Воістину ті, хто увірував, та ті, хто навернувся з іудейства, і християни, і сабії, котрі увірували в Бога і в Останній день та чинили добре, — для них нагорода у Господа їх, над ними нема страху, і не будуть вони засмучені»¹¹.

До другої категорії належать мусульмани-відступники (муртадд), які здійснили найменший відступ від принципу «Єдинобожжя». Такими «відступами» у ваххабітів вважаються звеличення праведників, поклоніння Аллаху на могилі праведної людини (валі), поклоніння ідолам, гадання за зірками та будь-які види передбачення, амулети та багато інших речей. На переконання ідеологів ваххабізму, такі люди завдають шкоди ісламу, бо вони здатні на здійснення великих гріхів, зокрема, брехні, невиконання зобов'язань, задрощів тощо. А це може привести до того, що «іновірці» можуть подумати, що іслам начебто все це дозволяє¹². Негативним також є ставлення сучасних ваххабітів до хабашитів, вплив яких на частину мусульман має місце в Україні і постійно зростає в АРК.

У контексті цього неоваххабіти розвивають теорію біда' (неприпустимих нововведень). До еретичних нововведень вони відносять святкування дня народження, виділення особливих днів для тих чи інших обрядів поклоніння, влаштування різного роду релігійних свят, роковин і ювілеїв, спорудження пам'ятників, організацію траурних зібрань, запровадження будь-яких нововведень (зокрема етнічних традицій) у траурних церемоніях і т. п.¹³. Разом з тим ваххабіти звинувачують у невірі мусульман, котрі є недостатньо строгими у виконанні приписів Корану і Сунни,

зокрема норм свого мазхабу. Такий ригоризм не є властивий мусульманській більшості — сунізму. Так, ще у обнародуваному в 1017 р. у Багдаді «Кадирському трактаті віри» зазначалося: «Не варто звинувачувати у невірі когось, якщо він випустив щонебудь із законних настанов віри, виключаючи, звичайно, приписану молитву»¹⁴.

До категорії «невірних» тут належать так звані «лицеміри» (мунафікун), тобто ті мусульмани, які публічно висловлюють причетність до ісламу, однак водночас приховують свою невіру, не будучи у своїй душі мусульманами насправді. Про це знає Аллах, але не знають люди. Виходячи з цього, ваххабіти можуть оголошувати будь-якого мусульманина «мунафіком», якого можна заперечити у «лицемірстві». Звичайно, що такий підхід є надзвичайно суб'єктивним, до того ж Пророк не давав припису якось відокремлювати мунафікун від решти мусульман.

Наступною категорією «невірних» є послідовники всіх без винятку ідеологічних і політичних течій, окрім самого ваххабізму. До таких течій, на думку ваххабітських ригористів, належать всі так звані «атеїстичні вчення» — комунізм, лібералізм, демократизм, капіталізм та ін., а також усі інші релігійні течії без винятку.

Ще одну групу «невірних» становлять ті, хто заперечує шаріат як єдине можливе джерело права. Тому будь-яка законотворча та нормативна діяльність самих людей проголошується послідовниками аль-Ваххаба «невірою», бо надання права законотворчості будь-кому, крім Аллаха, на думку ваххабітів, суперечить ісламу¹⁵.

На противагу тим, кого ваххабіти звинувачують у «невірі», себе вони називають «врятованою групою», тобто такою, яка не зазнає «на Страшному Суді пекельного полум'я» і достеменно потрапить до раю. Більш того, прибічники цієї течії підтверджують, що «врятована група» являє собою меншість у мусульманській общині (уммі) — співтоваристві правовірних. Подібні твердження дали достатні підстави О. Ігнатенку стверджувати, що та обставина, що ваххабіти становлять меншість, надає сектантських рис їхньому рухові¹⁶. Однак салафітські методики, застосовані ваххабітами, насправді перетворюють ваххабізм на більш широке, аж ніяк не маргінальне явище.

Спираючись на вищенаведені світоглядні постулати, ідеологи радикального ваххабізму розробили концепцію «Симпатії та антипатії». Її сутність полягає в тому, що все людство поділяється на три групи: 1) тих, кого слід тільки любити, не відчуваючи до

них ніякої ворожнечі; 2) тих, кого слід тільки ненавидіти і тільки ворогувати з ними, не відчуваючи до них ані любові, ані дружніх почуттів; 3) тих, хто, з одного боку, заслуговує на любов, а з іншого — на ненависть. Звичайно, до першої категорії потрапляють тільки члени «врятованої групи» — ваххабіти, до яких єдиновірці повинні виявляти тільки терпимість і прихильність¹⁷. Відповідно до концепції «Симпатії та антипатії» вирішальним свідченням відданості «Єдинобожжю» тієї чи іншої людини є абсолютне підпорядкування ваххабітському угрупованню та активна ворожнеча (аж до вбивства) стосовно всіх, хто їй протистоїть.

До другої групи зараховуються всі немусульмани, а до третьої — всі мусульмани, які не поділяють салафітських закликів. Щодо них застосовується такфір (звинувачення у невірі), саме вони є його головним об'єктом, оскільки немусульмани і кяфіри — «невірні». Тобто радикально налаштовані ваххабіти проголошують кяфірами — невірними — всіх мусульман, які не дотримуються тієї специфічної інтерпретації ісламу, яку ваххабіти як безкомпромісно і рішуче налаштовані салафіти проголошують як єдино вірну. Тому саме з ними, в першу чергу, й слід боротися, здійснюючи «джихад на шляху Аллаха». Їхнім головним злочином вважається дружба з іншими категоріями «невірних». Проявами такої дружби вважаються наслідування їх в одязі та словах; постійне проживання в країнах «невірних» і відмова від переїзду до будь-якої країни ісламу; поїздки до країн «невірних» задля розваг і насолоди; надання допомоги «невірним» і сприяння їхнім діям проти мусульман; виявлення до них довіри; участь у проведенні їхніх свят; схвалення їхніх досягнень культури і цивілізації; висловлення захоплення їхніми звичаями; вимолювання для них прощення Аллаха через молитву щодо посилання милості тощо¹⁸.

Стосовно кожного, хто порушує «Божественний закон Аллаха», згідно з вимогами радикального ваххабізму, необхідно ставитися вороже, ненавидіти їх і вести відносно них джихад — і Великий, і Малий. У їхньому трактуванні джихад являє собою переважно збройну боротьбу проти всіх, хто запобігає поширенню ваххабітського вчення та його монопольному пануванню в світі ісламу. Метою джихаду проголошується боротьба із «ворогами ісламу», тобто «багатобожниками», «відступниками», «лицемірами». З цих позицій своєрідним видається й трактування миру — для радикально налаштованих ваххабітів стан миру є вимушеним, спричиненим зовнішніми обставинами, які стримують мусульман від обов'яз-

кового «джихаду меча» як збройної боротьби: «Здійснення Джихада залежить від того, наскільки це можливо. І так втілюються в життя мекканські аяти, де говориться про мир, про прощення, поки мусульмани ще слабкі, і мединські аяти, що приписують в обов'язковому порядку воювати і брати участь в військових діях, коли мусульмани наберуть силу»¹⁹.

Водночас слід зазначити, що крайні радикали серед мусульман категорично відмовляються сприймати джихад у його трактуванні їхніми опонентами²⁰ — виключно як прояв політичного екстремізму і тероризму. Тому численні терористичні акції представляються ними як прояви «священної війни», яка цілком є законною з їхньої позиції.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що, починаючи з часу появи ваххабізму як релігійно-політичної течії в середині XVIII ст. й до 30-х років XX ст., його ідеологічна доктрина та соціально-політична практика від початку мали радикальний, а іноді й екстремістський характер, через що сприяла ідеї завоювання нових територій. Після переслідування «Іхван муслімун» в Єгипті в 1929 р. вже у Саудівській Аравії доктрина ваххабізму почала втрачати свою войовничість на державному рівні. Пов'язаний з ідеями монархізму і сталості держави, ваххабізм у середині XX ст. став респектабельним, органічно властивим місцевому істеблішменту. Однак, починаючи з 70-х років XX ст., ідеї ваххабізму були взяті на озброєння радикальними течіями різнорідних опозиційних рухів в арабських, африканських та східно-азійських країнах. Вони ж були сприйняті частиною мусульман у неспокійних зонах: Албанії, Косові, Македонії, Чечні та Дагестані.

На сьогодні основоположною, витоковою ідеологічною доктриною численних радикалів у середовищі мусульман з цих країн і територій є саме розробки аль-Ваххаба та його прибічників, вершиною чого стала концепція «Симпатії та антипатії», а основою практичної діяльності виступає джихад у його вузькому розумінні (як війни зі всіма). Це не Малий джихад, спрямований на захист віри від ворогів-невірних, а відкрита збройна або терористична боротьба заради досягнення перемоги своїх ідеалів. Тому сучасні «неоваххабіти» використовують ісламські догмати як основу для виправдання тероризму, досягнення корисних політичних цілей, які не мають прямого відношення до класичного ісламу як релігії миру. Однак термін «ваххабізм» не можна використовувати механічно як синонім ісламського тероризму, перетворюючи його таким

чином на певний ярлик, який не відбиває всю складність існуючих процесів. Зокрема, за такого некоректного підходу не враховується існування цілком мирних різновидів респектабельного ваххабізму, пов'язаних з ідеями монархії в національних державах, оскільки агресивна інтерпретація ідеології та політичної практики притаманна тільки радикальній частині ваххабітів.

¹ Игнатенко А.А. Обыкновенный ваххабизм, часть 1. Еретическое течение в Исламе // www.russ.ru/ — 2001. — 14 сентября.

² Крымский А.У. Ваххабиты. — М., 1912.

³ Томар М. Истоки ваххабизма // Атеист. — 1930. — № 53; Васильев А. История Саудовской Аравии. — М., 1999.

⁴ Богомолов О. Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. — 2000. — №1. — С. 134–141.

⁵ Білосор Д.В. Ваххабізм: релігійно-політична сутність та історичні трансформації / Автореф. ... канд. філос. наук. — К., 2009. — 16 с.

⁶ Александров И.А. Исламская основа саудовского общества и государство // Королевство Саудовская Аравия: прошлое и настоящее. — М., 1999. — С. 45–46.

⁷ Див. виклад ваххабітської доктрини: Мухаммад ибн Сулейман ат-Тамими (Ибн Абд аль-Ваххаб). Книга Единобожия. — М., 1999; Васильев А. История Саудовской Аравии. — М., 1999; Игнатенко А.А. Вказ. праця; Мавевская Л. Мухаммад ибн Абд аль-Ваххаб и его убеждения // Культура народов Причерноморья. — №21. — С. 98–103 та ін.

⁸ Идрис Абдуллах. Ваххабизм: история проблемы // Мусульмане. — 2000. — № 1 (14). — С. 36.

⁹ Добаев И.П. Исламский радикализм в международной политике. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 52–60.

¹⁰ Игнатенко А.А. Вказ. праця.

¹¹ Коран, 2:62.

¹² Абдурахман Бин Хаммад Аль-Умар. Религия истины Ислам. — М., 1997. — С. 53.

¹³ Кореняко В. Ваххабизм без посредников // Газета. Ru (www/gazetta.ru/karamaxi.shtml). — 2000. — 25 апреля.

¹⁴ Мец А. Мусульманский ренессанс. — М., 1996. — С. 203.

¹⁵ Там само. — С. 206.

¹⁶ Игнатенко А.А. Особенности учения единобожников // Ислам и политика. — М., 2001. — С. 4.

¹⁷ Кореняко В. Вказ. праця.

¹⁸ Кореняко В. Вказ. праця.

¹⁹ Цит. за: Добаев И.П. Вказ. праця. — С. 144.

²⁰ Кирюшко М.І. Партія «Хізб ат-Тахрір»: поява в Україні // Наукові записки ІШіЕНД. — Вип. 40. — К., 2008. — С. 550.

Олександр Федоренко

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИКИ ЯК НАПРЯМУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УМОВАХ ПОБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті визначено суттєві особливості становлення геополітичних досліджень в умовах становлення незалежної української держави як специфічного проблемного напрямку вітчизняної політичної думки щодо дослідження аспектів впливу територіально-географічних і соціальних факторів на формування політичного буття українського суспільства. Розкрито аспекти дослідної роботи вітчизняних науковців, що вивчають проблемні питання, пов'язані з діяльністю політичних суб'єктів сучасної української держави і становлення українського соціуму як етнічної і політичної цивілізації.

Olexandr Fedorenko The problems of establishing geopolitics as a trend in political science under the conditions of Ukrainian state-building. The article defined essential peculiarities of geopolitics' research in the formation of Ukrainian independency as the specific problematic course of native political view concerning the aspects of study for territorial geographic and social factors to influence on creation political existence of Ukrainian society. The aspects of research works written by native scientists concerning issues of politicians' activities in present Ukrainian power and build-up Ukrainian society as ethnographic political civilization were revealed.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ століть у світовому просторі відбуваються глобальні трансформаційні зміни, зумовлені розпадом СРСР і всього соціалістичного блоку і модернізацією суспільного життя у провідних державах. Припинення існування соціалістичної системи призвело до двох наслідків глобального значення: зникла світова супердержава — СРСР, яка домінувала в Єврозії;

виникли умови для домінування у Євразії та світі Сполучених Штатів Америки¹.

Після проголошення незалежності України та визнання її державності і відбулися кардинальні зрушення в парадигмі суспільного розвитку. На зміну ідеологічним та політичним цінностям тоталітаризму в соціумі домінуючі позиції займає пріоритет прав людини і громадянина, зокрема на культурно-мовну і національно-державницьку ідентифікацію.

На думку академіка І. Кураса, утворення нових суверенних держав на території колишнього СРСР, а також їхні орієнтири і пріоритети розвитку стали предметом світової політики, оскільки від України та інших держав у багатьох аспектах залежить стабільність і географічно-політична рівновага у світовому просторі².

На відміну від Російської Федерації, яка стала політичним і майновим правонаступником Радянського Союзу з сформованою на проросійських традиціях політичною, науковою та діловою елітою, в Україні процес становлення нової держави збігався з процесами формування української політичної нації і переходу в соціумі від державної моделі економіки до ринкових відносин.

Україна, як і Росія після розпаду СРСР, була визнана світовим співтовариством держав як нова держава, утворення якої було пов'язано із визнанням у суспільстві критерію рівності громадянських прав усіх мешканців її території.

Обставини утвердження нової держави в Україні виявилися надзвичайно складними, внаслідок відсутності значного запасу цінних металів та іноземної валюти, покладів нафти і газу, вичерпності власних корисних копалин. Для України, як суб'єкта міжнародних відносин і геополітики у 90-х роках, важливим політичним завданням було встановлення рівноправних міждержавних відносин з Російською Федерацією³.

Після розпаду Радянського Союзу на новому пострадянському геополітичному просторі у відносинах між Україною і Росією була напружена ситуація, яка в сучасній політологічній літературі дістала назву «остаточна ідеологізація». Суть цього явища полягала в тому, що в Україні серед населення домінували настрої національного романтизму, а в Росії домінуючими залишались у суспільстві уявлення про Україну як про «залежну територію»⁴.

Унаслідок цих уявлень встановлення дійсно реальних, рівноправних відносин між Україною і Росією ускладнювали дві такі основні обставини:

а) сприйняття Росії частиною населення і еліти України як потенційно загрозливої для української державності політико-державної системи;

б) невизнання України частиною населення і еліти Росії як суб'єкта державності, суспільна структура якого формується і розвивається на основі власних психологічних та ідеологічних засад.

Незважаючи на ці складні і суперечливі обставини, відбувався поступальний процес ствердження України як національної держави, громадяни якої, незалежно від етнічної й національної належності, були поєднані в політичному сенсі в сучасну модерну українську націю⁵.

Курс на рівноправне співробітництво з Російською Федерацією був сприятливою передумовою для утвердження України як європейської держави, яка виявляла позицію щодо побудови нових систем політичної, гуманітарної та інформаційної безпеки на взаємовигідній партнерській основі. Зокрема, відмова від утримання ядерної зброї, приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стали оптимальними передумовами для багатовекторного співробітництва України з європейськими інтеграційними структурами, Російською Федерацією, Сполученими Штатами Америки, військово-політичним блоком НАТО.

Українське суспільство у 90-х роках ХХ століття опинилося перед дилемою становлення цивілізаційної самосвідомості або у варіанті долучення до системи цінностей європейського християнського співтовариства, або, враховуючи конкретно-історичні обставини, активізувати відтворення національних ідейних та культурних цінностей, включаючи у власне соціальне життя досягнення інших цивілізаційних спільнот. Відсутність цілісності та консолідації українського суспільства у перші роки незалежності зумовлювалася такими трьома основними чинниками:

а) культурно-мовний та етнографічний чинник — умовний поділ території України на дві частини, тобто на центральні і західні українські етнографічні області і області колонізовані різним населенням, де поряд з українцями проживали росіяни та представники інших національних спільнот;

б) соціально-політичний чинник — поділ території України за сформованими суспільними і політичними традиціями населення на дві частини, одна з яких — це частина, яка входила до складу європейських держав (Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина),

а інша — це центральні, східні і південні регіони України, що входили до складу Російської імперії та СРСР;

в) конфесійний чинник — поділ автохтонного населення України на дві християнські конфесії, тобто на православну і греко-католицьку, а також розбіжності між різними напрямками в межах православної церковної конфесії⁶.

Перехід від колоніального та провінційного статусу номінальної частини СРСР до суверенної держави був складним через певні соціально-політичні стереотипи населення, які ускладнювали процес системної модернізації. Проблема утвердження української держави була тісно пов'язана із рівнем політичної і морально-етичної культури суспільства, що виявлялося в розумінні громадянами проблем забезпечення державного суверенітету і створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки.

Започаткована в Україні модернізація основ суспільства та держави була складовою частиною широкого процесу трансформації. Суть цього процесу реальної трансформації суспільства полягала в залученні передових світових технологій у науку, сферу обслуговування, сферу виробництва, сільське господарство, але насамперед у створенні освітніх і науково-технічних технологій, які могли бути конкурентноздатними на світовому ринку матеріальних і духовних цінностей.

Процес модернізації сталих форм соціальної організації в Україні, виходячи з комплексного і системного наукових підходів, логічно розглядати у контексті трьох глобальних етапів модернізації у ХХ столітті, як в практичному, так і теоретичному вимірах.

Перший етап — етап економічної, політичної, науково-технологічної, культурної модернізації розпочався після Другої світової війни. Розвиток процесів економічної і політичної модернізації у 40–60-х рр. ХХ ст. відбувався у двох напрямках. Перший напрям — перенесення економічних та політичних моделей провідних держав, насамперед США, у відсталі за технологічними і соціальними показниками країни. Другий напрям — перенесення соціалістичної моделі СРСР на країни Східної Європи і закріплення цієї моделі в Україні та інших республіках Радянського Союзу⁷.

Етап модернізації в Україні у 90-х роках був логічним продовженням другого етапу глобальної модернізації (відбувався у 70–80-х рр. ХХ ст.), який характеризується зростанням динамічності соціально-економічного розвитку на основі здобутків

науково-технічної революції, що спричинило крах соціалістичної ідеологічної системи⁸.

У контексті нинішнього, третього етапу глобальної модернізації Україна, як і усі постсоціалістичні держави, опинилася в ситуації інтеграції у світову спільноту народів, які є на шляху побудови цивілізованих соціальних держав, у яких дотримуються права і свободи людини. Процес модернізації при цьому виявляється в Україні як конкретна теоретична та практична модель діяльності соціальних суб'єктів, яка спрямована на консолідацію суспільства на основі національних і регіональних традицій.

Відновлення державного статусу української нації стало вагомим передумовою формування модернізаційного проекту нової української держави як учасника регіональних і світових процесів у сучасній системі суб'єктів міжнародних відносин і політики. Концепційною основою поєднання політичних, соціальних та економічних аспектів у масштабний модернізаційний проект є Конституція України, утверджена Верховною Радою 28 червня 1996 року.

У Конституції України було окреслено орієнтири становлення сучасної модерної української політичної нації, консолідація громадян якої має відбуватися навколо ідей будівництва громадянського суспільства, правової демократичної держави і соціальної ринкової економіки.

Українські вчені, які досліджують аспекти модернізації, зокрема геополітичні, у структурі політичної науки стосовно України та інших пострадянських держав виділяють їх сутнісні характеристики у змісті понять «модернізація в державі» і «модернізуюча країна»⁹.

Ці два поняття є співвідносними із двома періодами становлення сучасної української держави. Перший період (1991–1994 рр.) характеризується заміною політичних інститутів авторитарного режиму СРСР новими демократичними інституціями незалежної держави Україна. Другий період розпочався з 1994 року, коли почали відбуватися кардинальні зміни в економіці, організаційно-управлінських структурах влади, а також у повсякденному житті норм і цінностей морально-етичних взаємовідносин.

Визначальною рисою як першого, так і другого періодів є цілісний та внутрішньосистемний характер комплексної політичної модернізації. Після проголошення незалежності України у 1991 р. модернізація суспільного життя мала катастрофний характер, тобто відбувалася після катастрофи політичної і соціальної системи СРСР.

Суттєвою проблемою в процесі модернізації була відсутність у суспільстві, що перебувало в стані трансформації, політичної та інтелектуальної еліти, яка могла б взяти на себе відповідальність за здійснення системних реформ, але і здатної на безкомпромісний патріотизм і відданість інтересам держави. Відсутність національної еліти, а також комплекс відносин, пов'язаних з політико-дипломатичною та соціокультурною позицією Російської Федерації як правонаступника СРСР, були чинниками, які породжували процеси внутрішнього суспільного протистояння в Україні, зокрема активізацію серед регіональних груп населення проросійських чи європоцентричних орієнтацій і поглядів.

Ці процеси певною мірою впливали на встановлення на міждержавному рівні відносин між Україною і Росією в напрямі поширення і утвердження у євразійському регіоні норм і принципів міжєвропейських відносин¹⁰.

З 1994 року модернізація має еволюційний характер, тобто відбувається модернізація окремих елементів соціально-політичної системи, яка виражається в різних кількісних і якісних показниках. Основними особливостями модернізаційних процесів в Україні є системна криза колективної суспільної ідентичності і тенденція «лімітрофності» території української держави, тобто наявність специфічних обставин геоцентричного положення території, які впливають на реалізацію її суспільно-державних, регіональних і глобальних інтересів.

Процеси модернізації були взаємопов'язані з проблемами географічно-політичної самоідентифікації населення України, серед яких важливими слід вважати: здійснення переходу українського суспільства від сформованих в СРСР до новітніх соціальних форм функціонування; формування та відображення у суспільній свідомості національно-державницької ідентичності; впровадження географічно-ідеологічної парадигми розуміння місця нової української держави в європейському та світовому географічно-політичному просторах.

Проблема формування нового геополітичного простору на території колишнього Радянського Союзу на принципах державного суверенітету і територіальної цілісності держав була висвітлена на круглому столі відомих українських і російських вчених «Украина и Россия в новом геополитическом пространстве» (Київ, 1995). Під час роботи круглого столу було розглянуто цілу низку

аспектів співробітництва України і Росії на двосторонньому рівні у багатьох сферах суспільного та міждержавного життя.

І. Курас, М. Михальченко, Ф. Рудич та інші учасники круглого столу окреслили найважливіші для виявлення геополітичної ролі України проблемні питання, які стосувалися взаємовідносин на новому геополітичному просторі України і Російської Федерації, перспектив багатостороннього міжнародного партнерства України, основних тенденцій у формуванні політичної системи влади і визначення національних пріоритетів у внутрішній та зовнішній політиці.

Геополітика трактувалася учасниками круглого столу як новітній науковий напрям опрацювання геостратегічних орієнтирів держав у теоретичному і практичному вимірах, зокрема у внутрішній та зовнішній політиці. Події та факти, які відображали геополітичні процеси внутрішньодержавного, регіонального та глобального характеру, оцінювалися у контексті сприйняття внутрішнього простору території колишнього Радянського Союзу.

У доповідях українських та російських вчених було зазначено, що геополітика наприкінці ХХ століття стала одним з найвпливовіших інтелектуальних напрямів науки, який визначав характер досліджень у таких сферах, як державний суверенітет і національні інтереси держав, аналіз і прогнозування локальних і глобальних політичних конфліктів, вплив географічних і соціальних факторів на функціонування інститутів суспільства і держави.

Збереження та зміцнення державного суверенітету згідно з Конституцією України є головним завданням її внутрішнього та зовнішньополітичного курсу, заснованого на національних інтересах і пріоритетах, сутнісні засади яких обґрунтовуються на основі результатів фундаментальних та прикладних розробок української науки. Утвердження Конституції України виявилось логічним результатом адаптації політичних інститутів суспільства до нових історичних умов.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ століть в Україні була сформована політична система влади з такими основними характеристиками: посилення централізованої президентської і виконавчої влади; розширення повноважень регіональних органів місцевого самоврядування; зростання політичної активності широких верств суспільства у виборчих процедурах і масових акціях протестного характеру¹¹.

Доктор філософських наук М. Михальченко, характеризуючи процес переходу суспільства в Україні від авторитарного політичного

режиму до демократичної політичної системи, актуалізує у науковому обігу поняття «політичний перехід». На його думку, процес переходу від одного суспільства до іншого має базуватись на тягlostі традицій культури та матеріального виробництва¹².

На нашу думку, такий підхід є продуктивним, виходячи з того, що моделі модернізації є багатовимірними і мають враховувати різноманітні сторони суспільних відносин. Пріоритетною особливістю сучасних процесів в українському суспільстві є утвердження національної свідомості та ідеологічного плюралізму, толерантності в сферах культури і політики.

Виробленню нових ідейних, політичних та економічних орієнтирів українського суспільства була присвячена Міжнародна науково-практична конференція «Геополітичне майбутнє України» (19–20 березня 1998р.м. Київ).

Конференція була присвячена тематиці інтеграції України у європейські економічні та політичні структури і процесам її євроатлантичної інтеграції, насамперед співпраці з блоком НАТО у безпековому, військово-політичному, гуманітарному і соціальному вимірах. На цій конференції провідні українські вчені розглядали геополітичні дослідження як перспективний напрям політичної науки, що має сприяти формуванню ідеологічної доктрини держави.

Учасники конференції аналізували геополітичні аспекти з позицій пріоритетності у зовнішньополітичних орієнтаціях України на інтеграцію у європейські міждержавні структури і впливу на розвиток українського соціуму масштабних географічно-економічних процесів у світовому просторі. Доповіді вітчизняних вчених були присвячені здебільше аналізу моделей одновекторного чи двохвекторного формування географічної стратегії України і питанням обґрунтування сутності геополітики як політологічного напрямку наукових досліджень.

Події та факти, які відображали геополітичні процеси внутрішньодержавного, регіонального та глобального характеру, оцінювались у контексті уявлень про світ як глобальний простір, у якому провідною геополітичною тенденцією стає геоекономіка, внаслідок формування міжнародної системи економічних та інформаційних взаємозв'язків.

Провідні вітчизняні вчені у доповідях зазначали, що найважливішою категорією геополітики у прикладній сфері реалізації інтересів української держави є географічна стратегія (управління різноманітною політичною діяльністю суспільства, її організація

відповідно до національних чи загальнолюдських інтересів). Основними геостратегічними тенденціями визначалися: глобалізація економічного та суспільного життя у світовому просторі і збереження й зміцнення суверенітету національних держав.

У формуванні та розвитку знань геополітичного характеру, в їхніх наукових розробках проглядаються три різні за сутнісним змістом та особливостями етапи: географічний — визначення у давніх писемних джерелах природних умов території розселення слов'янських племен та політики утворених ними держав, виходячи з їх географічного положення; суспільний — формування геополітичних знань у середовищах українського суспільства, які перебували у складі іноземних держав; державницький — вивчення представниками вітчизняної суспільно-політичної думки ХІХ–ХХ століть української держави як просторово-географічного феномена і осягнення сутнісних особливостей взаємозв'язку культурно-побутового життя українського етносу і національно-визвольної боротьби за відновлення його державності.

На початку ХХІ століття розвиток вітчизняних геополітичних досліджень відбувається еволюційним шляхом акумуляції ідей та теорій, які існують в українському соціумі і позбавлені елементів наступальності й нав'язування інтересів України іншим країнам і народам. Слід зазначити цінний внесок у вивчення геополітичних ідей низки вчених, які пов'язані з комплексним аналізом національних і соціальних проблем українського суспільства, змістом та формами політичної діяльності, філософією політики. Це праці І. Кураса, М. Михальченка, О. Майбороди, Ф. Рудича, О. Заремби, О. Дергачова, М. Поповича, Ю. Левенця, В. Литвина, Л. Шкляра, Ю. Шаповала.

Ці вчені проаналізували джерела і факти, що розкривають процеси становлення географічно-політичних знань в Україні та визначають місце сучасного геополітичного підходу у дослідженнях нинішніх проблем українського суспільства і національної безпеки держави. Загальний огляд їхніх праць показує певну закономірність та спадковість у традиціях розвитку національної геополітичної школи в сфері теорії та історії політичної думки.

Комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз геополітичних проблем української державності та націєтворення здійснюється у працях В. Крисаченка, М. Михальченка, М. Панчука, у яких проаналізовані процеси історичної генези української геополітичної думки та визначені притаманні

їй особливості ідейного та філософського плюралізму. В основі їхніх досліджень є аналіз низки проблем, пов'язаних з динамікою внутрішніх та зовнішніх вимірів процесу географічно-політичної ідентичності населення України.

Здійснювані вченими ретроспективні дослідження процесів формування географічно-політичного простору України спрямовані на осмислення етноісторичних особливостей становлення українського соціуму на певних етапах його просторово-часової конфігурації, яка характеризує його місце і роль у світовій спільноті. Високо оцінюючи здобутки українських вчених у визначенні соціокультурних та теоретико-методологічних засад становлення і розвитку української геополітичної думки, зазначимо, що низка проблем залишається недостатньо дослідженою: визначення методологічних та дослідницьких підходів, які обумовлювали специфіку розробки геополітичної проблематики у ХХ — на поч. ХХІ ст., зокрема зв'язок геополітичних ідей з процесами державотворення та національно-визвольної боротьби; аналіз загальних і специфічних аспектів у поглядах вітчизняних та іноземних вчених стосовно застосування результатів наукових розробок у політичній сфері суспільства; розкриття концептуальних аспектів досліджень сучасних вчених щодо особливостей геоцентричного положення України.

Однією з важливих передумов подальшого розвитку української держави, реалізації її економічного і соціокультурного потенціалу є консолідація українського суспільства у межах власного географічно-політичного регіону, що має бути не лише метою, а також результатом формування сучасної суспільної свідомості і основ нового політичного мислення громадян України. Найбільш адекватною відповіддю викликам сучасності на локальному і світовому просторах для України може бути реконструкція процесу наукових дискурсів з геополітичної проблематики, визначення ідейних орієнтирів нинішньої української держави як явища, що відображає в територіальному вимірі існуючу з давніх часів географічно-політичну реальність у світовому просторі, окреслення політичних ідеалів нації на базі врахування перспектив політичного майбутнього українського суспільства і глобальних тенденцій політичного розвитку світу.

¹ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — С. 393.

² Україна и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — К.: Ассоциация «УКРАЇНО», 1995. — С. 3.

³ Пирожков С. Украинско-Российские отношения в контексте национальной безопасности // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. — С. 30.

⁴ Рудич Ф. Украина и Россия: основные тенденции в становлении политических структур // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. — С. 93.

⁵ Михальченко Н. К вопросу об украинско-российских отношениях // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. С. 43.

⁶ Ситник К. Територіально-історична структура України та українсько-російські відносини // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. С. 8.

⁷ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — С. 44.

⁸ Там само. — С. 45.

⁹ Там само. — С. 53.

¹⁰ Дергачов О. Геополітичні детермінанти національної безпеки України // Міжнародна науково-практична конференція «Геополітичне майбутнє України». Дипломатична академія України при МЗС України. Інститут міжнародних відносин Національного університету імені Тараса Шевченка. 19–20 березня 1998 р., м. Київ. — С. 31–32.

¹¹ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — С. 58.

¹² Там само. — С. 69.

Сергій Білошицький

КОНСЕРВАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ СТАТУСІВ ГРОМАДЯН ЯК ФАКТОР ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У СУЧАСНИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ДЕМОКРАТІЯХ

Аналізується ситуація, що склалася в сфері функціонування систем прийняття політичних рішень у сучасних ліберально-демократичних суспільствах під впливом такого соціального процесу, як вертикальна соціальна мобільність громадян. Автор доходить висновку, що помітне уповільнення вертикальної соціальної

мобільності населення та консервація соціальних статусів громадян призводять до звуження соціальної бази політичної влади, що суперечить нормативним канонам ліберальної демократії та знижує рівень легітимності політичних практик сучасних провідних країн.

Biloshitskiy S. V. Conserving Social Statuses of Citizens as a Factor of Political Decision-making Systems Activity in Modern Liberal Democracies. The author analyses the situation occurring in modern liberal-democratic societies as a sequence of vertical social mobility. He comes to the conclusion that the significant deceleration of the population's social mobility and conservation of social statuses of citizens lead to narrowing the social basis of political power, which contradicts the normative canons of liberal democracy and lowers the legitimacy level of modern leading countries' political practices.

Українське суспільство вкрай потребує вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи розвитку ліберально-демократичної доктрини, яка останні десятиліття виступала домінуючим фактором трансформації політичної організації провідних країн світу. Суспільна наука має сприяти розробці принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку та визначення в ньому місця України.

У рамках комплексного дослідження феномену ліберальної демократії важливо встановити характер трансформації систем прийняття політичних рішень сучасних держав під впливом такого соціального процесу, як вертикальна соціальна мобільність громадян.

У загальному вигляді проблема полягає в тому, що поширення та успішне функціонування ліберально-демократичних практик пов'язується їх апологетами із підсиленням вертикальної мобільності громадян. Нормативний зміст ліберальної демократії передбачає, що кожен громадянин має змогу зайняти в суспільній ієрархії (системі влади) будь-яке місце, яке відповідає рівню його освіченості, здібностей, діловим якостям та результатам громадсько-політичної діяльності. Система подібних стимулів, нібито, сприяє зростанню рівня загальної політичної культури, створює надійний заслон відродженню елітаристських (антидемократичних) моделей управління суспільством, активізує залучення до прийняття політичних рішень представників широких соціальних

верств населення та легітимізує існуючий політичний устрій як демократичний. У той же час, подібні твердження, на наше переконання, не відповідають дійсності на фактологічному рівні і страждають значними ідеологічними спрощеннями — на теоретико-методологічному.

Деякі аспекти цієї проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Ф. Хайєк, Б. Гаврилишин, Дж. Гелбрейт, О. Тоффлер, Дж. Сорос, Л. Туроу, Т. Фрідман, Ф. Фукуяма, В. Хаттон, І. Валлерстайн, С. Гантінгтон, М. Ротбард, А. Пшеворський, М. Делягін, О. Панарін, О. Зінов'єв, В. Іноземцев, С. Удовік та інші. Однак вказані дослідники розглядали лише певні аспекти зазначеного питання, уникаючи широкого науково-критичного погляду на загальний стан проблеми в цілому.

Таким чином, завдання статті — виявити в сучасних ліберально-демократичних суспільствах тенденції змін соціальної динаміки в сфері вертикальної соціальної мобільності; визначити характер впливу цих процесів на систему прийняття політичних рішень; отримані результати порівняти з нормативною моделлю ліберально-демократичних систем прийняття політичних рішень.

Нормативна вимога ліберальної демократії незмінно полягала в тому, «аби правляча еліта не фіксувалася й не перетворювалася тим самим на диктаторську меншість»¹. На думку П. Сорокіна, саме більша інтенсивність вертикальної мобільності відрізняє демократичні суспільства від недемократичних². Подібний результат, відповідно до бачення ліберальних мислителів, мав досягатися розширенням виборчих прав і встановленням ефективної представницької системи.

Поки в другій половині ХІХ — першій половині ХХ ст. все нові категорії громадян одержували можливість брати участь у виборах, а їхні представники — інкорпоруватися в існуючу правлячу еліту, рівень легітимності демократичних систем стабільно підвищувався. Як відзначав М. Каддафі, вже сам факт, що представники низів можуть від імені народу спілкуватися з династичними правителями, викликав ейфорію³. Здавалося, що представницька форма правління дає можливість перебороти спадкоємний характер передачі влади, забезпечити зворотний зв'язок між верхами і низами суспільства, в тому числі й шляхом ротації еліт.

Однак уже з другої половини ХХ ст. демократичні процедури перестали впливати на існуючу соціальну стратифікацію. За висновком Нобелівського лауреата О. Тоффлера, в жодній із промислових

країн фактично не відбулося змін глибинної структури влади — структури субеліт, еліт і супереліт, а офіційні механізми представництва дуже швидко перетворилися на канали відтворення еліт шляхом конвертації економічної влади в політичну. Як наслідок, відзначає соціолог, «представницька форма правління, яку нас навчили називати демократією, була індустріальною технологією для підтримки нерівності. Представницька форма правління по суті своїй — псевдопредставницька»⁴. Або, як вдало висловився один з ідеологів «нових лівих», що ініціювали масові безпорядки в Західній Європі в 1968 р., філософ Г. Маркузе, «вільні вибори панів не скасовують протилежності панів і рабів»⁵.

Яскравим проявом процесу консервації соціального статусу правлячих еліт, констатує Д. Раймондо, стало утворення в рамках політичної системи найбільшої у світі ліберальної демократії — США десятків династичних кланів, котрі монополізували державну владу. Найбільш відомі серед них — «клан Бушів», «клан Клінтонів», «клан Кеннеді» за своєю структурою та впливом дуже нагадують королівські й аристократичні родини часів абсолютизму⁶. Як пояснює А. Пшеворський, подібні групи завжди мають більші ресурси для перемоги в умовах універсалізованих політичних інститутів, а результати політичної боротьби в ліберально-демократичних системах, як правило, свідомо визначені становищем конкуруючих груп у громадянському суспільстві⁷. Таким чином, підсумовує О. Дугін, «ліберальна демократія поступово веде до відчуження громадян від сфери політики, що стає справою особливого соціального класу професійних менеджерів»⁸.

Зворотним боком зазначеної проблеми є питання про ступінь ефективності участі у виробленні державної політики представників соціальних й інтелектуальних «низів». Ще батьки лібералізму в XVII–XVIII ст. не могли однозначно відповісти на запитання про необхідність надання загального виборчого права, побоюючись охлократизації політичних систем. Однак у XX ст. правляча еліта західних країн, намагаючись зберегти за собою політичну ініціативу в умовах формаційного протистояння з комуністичним світом, погодилася надати виборчі права представникам «небезпечних класів». Ліберали зробили ставку на те, що категорії осіб, колись позбавлені такого права, сприймуть періодичне голосування як усю повноту політичних прав, на які ці категорії претендували, і тому «усунуть більш радикальні ідеї про діючу участь у колективному прийнятті рішень»⁹. З того часу положення про загальні

виборчі права перетворилися на нормативну аксіому ліберальної демократії.

Уже тоді це рішення, на думку багатьох інтелектуалів, заклало під ідеологію лібералізму «міну вповільненої дії»: вивільнена енергія мас буде придушувати раціональні імпульси інтелектуальних еліт. Так, всесвітньо відомий соціолог Г. Спенсер попереджав, що «люди, які усвідомлять необхідність чесно користуватися своїм розумінням при виборі законодавців і подавати голоси по совісті, становлять лише меншість, і бажання цих меншостей набагато менш впливають на вибір кандидата, ніж незаконні спонукання, що керують іншими». Тому, зробив висновок він, ліберальна теорія не підтверджується ліберальною практикою¹⁰. На думку соціального філософа Ю. Еволи, «рівність голосів заперечує й применшує гідність особистості, оскільки голос великого мислителя ... видатного юриста, соціолога або великого полководця зрівнюється з голосом безграмотного учня м'ясника, напівдіота або першого зустрічного, який легко піддається впливу юрби». Ця обставина свідчить, що «за самою своєю природою принцип демократичного представництва не здатний забезпечити верховенства спільного інтересу, особливо в тому разі, якщо він має трансцендентний, «політичний», а не «соціальний» зміст»¹¹.

Як наслідок, відзначає В. Іноземцев, у сучасних умовах демократія масової участі «серйозно підсилює і без того значний дисбаланс соціальних структур, оскільки відбиває думку більшості, не компетентної цілком у питаннях, про які врешті-решт має досить приблизне уявлення»¹². Звідси природним чином випливає висновок про небезпеку масштабного розростання популізму, запобігати якій і повинна демократія. Наприклад, Е. Аппельбаум був змушений констатувати, що вплив масового виборця на політику в США проявляється в тому, що «нікому й ніколи не зайняти виборну посаду, якщо він починає говорити про реформи і про необхідність чимось пожертвувати або погодитися на зниження життєвого рівня». Політики-реалісти сприймаються громадськістю як політики-негативісти, що не варті бути піднесеними до влади¹³. І навпаки, зауважує А. Тайлор, «більшість голосує за кандидатів, які обіцяють найбільші витрати суспільних коштів», унаслідок чого «демократія гине через дурну фінансову політику і заміщується диктатурою»¹⁴. Яскравим прикладом ефективності популізму П. Б'юкенен називає шалену популярність у 30-х роках всенародно

обраного канцлера Німеччини А. Гітлера, якого в 1938 р., у рік аншлюсу і Мюнхена, журнал «Time» назвав «Людиною року»¹⁵.

Здатність мас приймати адекватні рішення завжди викликала сумнів у середовищі інтелектуалів. Засновник сучасного реалізму Р. Декарт наполягав на тому, що «більшість голосів не є доказом, який мав би яке-небудь значення для істин, що відкриваються із деякими труднощами, тому що набагато ймовірніше, щоб істину знайшла одна людина, ніж цілий народ»¹⁶. Розвиваючи цю тезу, сучасний російський дослідник М. Ільїн наголошує, що ліберально-демократична модель апіорі виходить із безумовного припущення, начебто середній громадянин скоріше правий, ніж помиляється. Однак, з іншого погляду, настільки ж можливе припущення, начебто середній громадянин скоріше помиляється, ніж буває правий.

Використовуючи математико-статистичні методи аналізу (формулу Блека), М. Ільїн переконливо довів, що колегіальні рішення можуть відрізнитися компетентністю лише у тому разі, коли персональний індекс компетентності умовного громадянина вищий за середній (більше ніж 0,5). Однак, відзначає вчений, у політиці можливі випадки формування корпусу громадян і шляхом негативного відбору, наприклад, шляхом вигнання занадто амбіційних, освічених і успішних, а значить — і компетентних. Виникаючі системи типу охлократії відрізняються тим, що компетентність умовного члена корпусу, який приймає рішення, стає нижче 0,5. Рівень компетентності 0,49 дає ймовірність правильного рішення при більшості 51 із 100 на рівні 48%, 55 — 44%, 60 — 31% і 70 — 16,7%. За рівня компетентності 0,4 більшість 51 із 100 дає ймовірність правильного рішення на рівні 30,7%, за 55 — 1,7%, за 60 — 0,2%, а за 70 опускається практично до нуля. У такій ситуації, констатує М. Ільїн, «голосування втрачає усякий сенс, і рішення краще приймати шляхом чисто механічної процедури, наприклад, метанням жереба»¹⁷.

Паралельно із цим, зауважує Ф. Закарія, відбувається «розмивання й, в кінцевому рахунку, фактичне зникнення в процесі всепроникаючої демократизації того прошарку громадянськи мислячих і далекоглядних професіоналів — політиків, підприємців і юристів, які готові взяти відповідальність за долі своєї країни і її народу», і це змушує американського ученого призвати суспільство до такого корегування механізмів представництва, згідно з яким обрані народом політичні діячі стануть володіти «певним імунітетом від капризів мінливої суспільної думки»¹⁸. Про

паралізуючий вплив масової демократії на інтелектуальну еліту говорить і російський професор С. Капіца. Він відзначає, що люди, здатні до раціонального мислення, не вірять у можливість впливати на ситуацію демократичним способом, тому що «на одного виборця, що потрудився вивчити потенційних кандидатів та їхні програми, а також має достатній потенціал для виконання цієї праці, припадають тисячі, а може, й десятки тисяч тих, хто лінується це робити або не здатних це зробити через невисоку поінформованість, слабкий розум, вузький та малий життєвий досвід»¹⁹.

Посилюване відчуження між інтелектуалами та масовим виборцем, що спостерігається в сучасному світі, французький соціолог Е. Тодд пояснює тим, що ліберальна демократія була політичною надбудовою суспільства лише на певному етапі розвитку культури, для якого характерне початкове навчання, тоді як продовження розвитку освіти із затвердженням середньої і вищої освіти виступає фактором дестабілізації демократії. Особливо поширення вищої освіти, на думку соціолога, повертає в ментальну й ідеологічну організацію розвинених суспільств поняття нерівності. Громадяни, що здобули вищу освіту, «після певного періоду коливань і помилкових каяттів совісті дійсно починають вважати себе «вищими». В розвинених країнах з'являється новий клас, на який припадає близько 20% соціальної структури в кількісному і 50% — у грошовому відношенні. Цей новий клас починає зі все більшими зусиллями переносити обмеження, що накладаються системою загального голосування. Таким чином, робить висновок Е. Тодд, «розвиток вищої освіти дозволяє нам сьогодні спостерігати ... катастрофічний рух: рух до олігархії ... демократія марніє на місці свого народження: американське суспільство перетворюється в систему, по суті, нерівноправного панування»²⁰.

Подібний стан речей поступово перетворює демократичні процедури прийняття політичних рішень на маніпулятивні технології, зосереджені в руках особливого соціального класу професійних менеджерів. У рамках сучасної ліберальної демократії, відмічає О. Дугін, «галузь політики, виборів, референдумів перетворюється на «видовище» на зразок звичайних рекламних кампаній товарів і послуг». Таким чином, формально зберігаючи принцип вільного політичного волевиявлення громадян, «ліберальна система практично зводиться нанівець через використання соціальних та інформаційних технологій, що підмінюють майстерним нав'язанням реальну політичну свободу»²¹.

Важливою складовою частиною подібної технології стало принесення в суспільство масової демократії штучно сконструйованих криз. Соціолог Л. Туроу пояснює це необхідністю подолання консервативності більшості громадян, які неохоче відмовляються від звичного способу життя. Щоб зосередити загальну увагу на тому самому питанні, політтехнологи електризують суспільну увагу «вкинutoю» в інформаційний простір кризою і «загострюють» її до одержання необхідної емоційної реакції з боку громадян²². Іншою поширеною технологією є звуження дискурсу політичного вибору між поганими і гіршими альтернативами, коли суспільству пропонують вибирати «менше із бід». При цьому, відзначає Н. Гвоздьов, у громадян, залучених до процесу вироблення політики і прийняття рішень, «не виникає відчуття, що їхні інтереси будуть реально представлені й захищені»²³.

Стрімке поширення подібних маніпулятивних практик привело до того, що в останні роки на Заході все частіше лунають голоси експертів, що вимагають демонтувати егалітарну систему виборів та встановити для громадян кваліфікаційні іспити на право участі в політичному житті країни. Наприклад, Ф. Ландберг пропонує встановити подібні іспити для тих категорій населення, які не здобули базової освіти. При цьому експерт вважає, що кандидат повинен продемонструвати не стільки достатню юридичну підготовку, скільки добротні пізнання соціології, логіки й гуманітарних наук взагалі. Поліпшити стан у сфері виборчих прав можна, на його думку, застосувавши просту систему диференційованого голосування. «Кожен громадянин, що не здобув освіти, мав би, як і зараз, один голос. Ті, що закінчили початкову школу, мали б 2 голоси, що середню школу — 4 голоси, а коледж — 16 голосів». Чим вище інтелект у виборця, констатує Ф. Ландберг, тим легше йому вирішити, за якого з кандидатів, що вже пройшли ретельний відбір, варто голосувати²⁴.

Російський учений В. Цаплін також висловлює занепокоєння тим, що в ліберальних демократіях у сфері суспільних відносин відсутній поріг дієздатності, що встановлений у всіх інших сферах життєдіяльності суспільства для визначення рівня мислення, освіченості та професіоналізму кожної конкретної людини. Як наслідок, у розв'язанні загальних питань життя суспільства «вирішальну роль починають відігравати люди малограмотні, з нерозвиненим мисленням», і тому «суспільний дім цивілізації являє

собою хаотичне, несправедливе і нестійке накопичення випадкових, примітивних і непродуманих конструкцій»²⁵.

В. Цаплін пропонує для визначення порога абстрагування і суспільної дієздатності громадян установити єдині для всієї планети анкети, які дозволили б «судити не про грамотність і не про володіння професією, а про раціональність мислення та загальні знання». Надалі, сподівається він, допущені до участі у виборах кваліфіковані громадяни могли б опанувати більш складні правила голосування, за яких виборцєві буде надане право розбивати свій голос на частини й виявляти свою підтримку відразу декільком політичним силам, залежно від привабливості окремих пунктів їхніх програм²⁶.

Таким чином, можна зробити такі висновки і припущення:

– Останнім часом соціологи фіксують помітне уповільнення вертикальної соціальної мобільності населення та консервацію соціальних статусів громадян. У жодній із промислових країн фактично не відбулося змін глибинної структури влади (структури еліт), а офіційні механізми представництва дуже швидко перетворилися на канали відтворення еліт. Яскравим виявом процесу консервації соціального статусу правлячих еліт стало утворення в рамках політичної системи найбільшої у світі ліберальної демократії — США десятків династичних кланів, котрі фактично монополізували державну владу.

– Зворотним боком зазначеної проблеми постало питання про ступінь ефективності участі у виробленні державної політики представників соціальних та інтелектуальних «низів», статуси яких також зазнали консервації. Серед правлячого істеблїшменту починає домінувати точка зору, що в умовах консервації соціальних статусів громадян «демократія масової участі» підсилює дисбаланс соціальних структур.

– У сучасних ліберальних демократіях фіксується посилення відчуження громадян з низьким соціальним (а відповідно, і освітнім) статусом від сфери прийняття політичних рішень. Демократичні процедури прийняття політичних рішень поступово перетворюються на маніпулятивні технології, зосереджені в руках особливого соціального класу професійних менеджерів.

– Стрімка ескалація некомпетентності мас і розквіт маніпулятивних технологій призвели до того, що в останні роки на Заході дедалі частіше лунають голоси експертів, що вимагають демонтувати егалітарну (ліберально-демократичну) систему виборів

і установити для громадян кваліфікаційні іспити на право участі в політичному житті країни.

– Зазначені тенденції вступають у протиріччя з нормативними канонами ліберальної демократії та знижують рівень легітимності політичних практик сучасних провідних країн як таких, що звужують соціальну базу політичної влади.

¹ Ясперс К. Истоки истории и ее цель / Карл Ясперс // Ясперс К. Смысл и назначение истории; [пер. с нем.]. — М.: Политиздат, 1991. — С. 175.

² Сорокин П. А. Социальная и культурная мобильность / П. А. Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество; [общ. ред., сост и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ.]. — М.: Политиздат, 1992. — С. 377.

³ Каддафи М. Зелёная книга / М. Каддафи. — М.: Междунар. отношения, 1989. — С. 24.

⁴ Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. — С. 143.

⁵ Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Г. Маркузе; [пер. с англ.]. — М.: «REFL-book» 1994. — С. 10.

⁶ *Цит. за:* Blondet M. Le nostre elezioni sono più libere che in Russia? / Maurizio Blondet. — Сайт «Effedieffe.com», Італія. — 2008. — 6 marzo. — Режим доступу: <http://www.uffedieffe.com/content/view/2365/166/>.

⁷ Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; [пер с англ.; под ред. В. А. Бажанова]. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 29.

⁸ Дугин А. Г. Проект «Евразия» / Александр Дугин. — М.: Эксмо, Яуза, 2004. — С. 139.

⁹ Валлерстайн И. После либерализма / Иммануил Валлерстайн; [пер. с англ.; под ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 130.

¹⁰ Спенсер Г. Представительное правление и к чему оно пригодно? / Герберт Спенсер // Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские [пер. с англ.; под ред. Н. А. Рубакина]. — Мн.: Современ. литератор, 1999. — С. 1213.

¹¹ Эвола Ю. Критика фашизма: взгляд справа / Юлиус Эвола // Эвола Ю. Люди и руины. Критика фашизма: взгляд справа; [пер. с исп. В. В. Ванюшкиной]. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — С. 315–316.

¹² Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В. Л. Иноземцев. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. — С. 419.

¹³ Applebaum A. The Hardest Word / Anne Applebaum // The Washington Post. — 2006. — 25 September.

¹⁴ *Цит. за:* Бьюкенен П. Дж. Правые и не-правые: Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша / Патрик Бьюкенен; [пер. с англ. К. Ковешникова]. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. — С. 268.

¹⁵ Buchanan P. Free elections help terrorists / Patrick Buchanan // *The Australian*. — 2007. — 26 January.

¹⁶ Декарт Р. Рассуждения о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках / Рене Декарт // Декарт Р. Сочинения в 2 т.; [пер. с лат. и фр.]. — Т. 1.; [сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова]. — М.: Мысль, 1989. — С. 259.

¹⁷ Ильин М. В. Самокритика демократии (послесловие научного редактора) / М. В. Ильин // Даль Р. Демократия и ее критики; [пер. с англ.; под ред. М. В. Ильина]. — М.: РОССПЭН, 2003. — С. 522–524.

¹⁸ Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; [пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Ладомир, 2004. — с. С. XL-XLI.

¹⁹ Конференция on-line С. П. Капицы. — Сайт «Известия.RU». — 2003. — 4 июля. — Режим доступа: <http://online.izvestia.ru/archive.pl?fl=a&id=136#>.

²⁰ Тодд Э. После империи. Pax Americana — начало конца / Эммануэль Тодд [пер. с фр. Е. Н. Корендясова]. — М.: Междунар. отношения, 2004. — С. 26.

²¹ Дугин А. Г. Проект «Евразия». — С. 139.

²² Туроу Л. К. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир / Лестер Туроу; [пер. с англ. А. И. Федорова]. — Новосибирск: «Сибирский хронограф», 1999. — С. 367.

²³ Gvosdev N. Democracy for the People / Nikolas Gvosdev // *In The National Interest*. — 2004. — 5 February.

²⁴ Ландберг Ф. Богачи и сверхбогачи / Ф. Ландберг; [пер. с англ.; вступ. ст. и ред. В. С. Зорина]. — М.: Прогресс, 1971. — С. 572–574.

²⁵ Цаплин В. Странная цивилизация / Владимир Цаплин. — М.: Астрель: АСТ, 2006. — С. 72–73.

²⁶ Там само. — С. 218.

Сергій Кононенко

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО МЕСІАНСТВА

У статті концептуальними засобами вчення про статус держави у міжнародних відносинах розглядаються фактори і моделі зовнішньополітичної поведінки великої держави. Виокремлено два основні типи великої держави — традиційна велика держава та новітня велика держава. Визначено внутрішні етнонаціональні джерела формування такого різновиду новітньої великої держави, як велика держава-месія.

*Sergiy Kononenko **Ethnic and National Prerequisites for Great Power Messianism.** In this article factors and models of great power foreign policy behavior are interpreted by means of theory of state's status in international relations. Two basic types of greatpoweriship are delineated. Ethnic and national sources of great power messianism are defined.*

Великі держави завжди відігравали ключову роль у світовій політиці. Структура останньої формується міжвеликодержавною взаємодією, якісно відрізняючись від структури політики національної. Тому головною структурною характеристикою міжнародно-політичних відносин є їх анархічність. Ідеться про поліцентризм світової політики, про відсутність у цій соціальній сфері цілісної та єдиної ієрархії державної влади. Держава відіграє визначальну роль і в національній, і в міжнародній політичній системах. Відмінність полягає в тому, що перша формується й визначається державністю, натомість друга — міждержавністю.

Великі держави постають тими структуротворчими соціальними акторами, що своєю змагальною взаємодією формують світову політику та роблять її якісно відмінною від політики національної. Поява в рамках останньої конкуруючих владно-силових полюсів є ознакою початку її розпаду. Внаслідок такої руйнівної владно-силової фрагментації або виникають нові держави й суспільства, тобто національна політика трансформується в міжнародну; або ж колись цілісна політична сфера поглинається іншими національними державами й суспільствами. Формування однополюсних міжнародно-політичних відносин структурно наближає їх до відносин національно-політичних, породжуючи історичну перспективу глобальної імперії та глобального суспільства.

Великі держави — не єдині учасники світополітичного процесу. Існують й інші суб'єкти міжнародно-політичних відносин: державні — держави малі та середні; недержавні — субнаціональні (етнічні групи чи федеральні землі), транснаціональні (політико-ідеологічні рухи чи транснаціональні корпорації), наднаціональні (міжнародні організації, інтеграційні об'єднання, системи колективної безпеки). Проте жоден з цих соціальних акторів не визначає структури світової політики, хоча й цілком спроможний вплинути на неї більшою або меншою мірою. Подібно й роль великих держав може бути більшою або меншою, однак вона завжди структуротворча. Саме це «більшою або меншою мірою» нагадує про системну специфіку міжнародної політики, яка завжди, формуючись міжвеликодержавною взаємодією, поділяється на різні системно-історичні формації. В кожній з таких формацій структуротворча роль великих держав є різною, а ступінь структурного впливу малих і середніх держав та недержавних акторів також різниться.

Велика держава визначається трьома основними характеристиками. Перша — кількісно-ресурсна. Зовнішньополітична дія великої держави стосується всієї системи міжнародних відносин, тобто сягає всіх регіональних та функціональних сегментів цієї системи. Друга — якісно-структурна. Зовнішньополітична дія великої держави спроможна змінити структуру світової політики, тобто є структуротворчою. Третя — стратегічно-мотиваційна. Зовнішньополітична дія великої держави є глобально зорієнтованою, тобто її стратегічне мислення й оперативний код охоплює весь світ, всю систему міжнародних відносин.

Велика держава може набувати різних історичних форм, що системно урізноманітнює й власне міжнародну політику. Таким чином, спільна дефініція великодержавності не виключає можливості її типологізації. Різні ж типи великих держав по-різному визначають структуру світової політики, формуючи різні системи міжнародних відносин.

Під історико-соціологічним кутом зору виокремлюються два типи великодержавності — класичний (переважно імперський) та новітній. Класична велика держава виникла і розвинулася за часів «балансу сил». Структура цієї системно-історичної формації майже цілковито визначалася розташуванням сил між п'ятьма великими державами — Великою Британією, Францією, Німеччиною (спочатку — Пруссією), Австро-Угорщиною та Росією. Кожна з цих великих держав була якщо не континентальною, то

колоніальною імперією, що робить класичний великодержавний тип переважно імперським. Новітній великодержавний тип розпочав своє формування за часів «біполярності» та продовжив його в історично наступній постбіполярній системі міжнародних відносин. Сполучені Штати, Радянський Союз, Третій Рейх постають конкретно-історичними уособленнями цього типу великої держави. Причому, вони не лише формувалися в системі міжнародних відносин, але й структурно формували ці системи. Так, «біполярність» була б неможливою без ідеологічного протистояння наддержав, а сучасний світ без американського гегемонізму також набув би зовсім інших системних властивостей.

Під політико-теоретичним кутом зору класична велика держава є суцільною екстенсивністю, здійснюючи експансію, допоки не буде зупинена іншою великою державою чи їх союзом. Таким чином, формується міжвеликодержавна владно-силова конфігурація світової політики — базовий елемент структури цієї політики; а також формується трикомпонентна внутрішня будова імперської сфери великої держави — ядро, ресурсна зона, буферна зона. Перший компонент включає державу й народ, який сформував і почав здійснювати імперський проект, поставши ініціатором великодержавної експансії. Другий компонент охоплює ті країни й народи, котрі забезпечують цю експансію ресурсами. Нарешті, третій компонент включає ті терени, якими пролягає лінія розмежування між великими державами.

Класична велика держава типу імперія прагне до поширення, керуючись двома визначальними безпековими мотивами: по-перше, не дати іншій великій державі захопити вільні геополітичні простори; по-друге, зберегти вже захоплені й інтегровані до імперської системи геополітичні простори шляхом створення перед ними захисного (буферного) поясу. Другий мотив породжує замкнене коло безперервної експансії, коли, захопивши одну територію, велика держава типу імперія прагне захопити наступну, аби прикрити й захистити своє попереднє територіальне надбання — і так триває, допоки ця велика держава не зупиняється протидією інших великих держав. Класичній великодержавності властива укоріненість у «землі» — зорієнтованість на сфери впливу; зорієнтованість на регіоналізм, а не функціоналізм.

Новітня велика держава, під політико-теоретичним кутом зору, витлумачується як така, що переспрямовує свою владно-силову екстенсивність з горизонтальної площини міжвеликодержавної

взаємодії у вертикальну площину формування світового суспільства. Таким чином, неминуха експансія великої держави, зумовлена її прагненням до глобального поширення, обмежується не шляхом стримування іншими великими державами, а шляхом сублімації в ідею побудови світового суспільства. Саме так і виникає більш-менш історично виокремлений різновид новітньої великодержавності — великодержавність месіанська.

Велика держава типу месія має належний своєму статусу владно-силовий потенціал; носить у собі ідеологічний стандарт тотальної перебудови людства (переважно, це глобальна універсалістська ідеологія з відповідною утопією в ідейному осерді); прагне нав'язати цей стандарт решті людства, аби спочатку ціннісно-системно гомогенізувати міжнародні відносини, а згодом трансформувати їх у світове суспільство, збудоване винятково за цим стандартом. Очевидним є взаємозв'язок між великодержавним месіанством і тоталітаризмом, адже кожна з великих тоталітарних ідеологій мала свого великодержавного носія: лібералізм — Сполучені Штати, комунізм — Радянський Союз, фашизм — націонал-соціалістичний Третій Рейх.

Великій державі-месії «цілого світу замало». Вона не зупиниться, допоки не перенаверне людство у свою ідеологічну віру і не створить світове суспільство винятково на основі тих ідеологічних стандартів, носієм яких постає на міжнародній арені. Тому Сполучені Штати, Радянський Союз, Третій Рейх не можуть вважатися просто імперіями — це протогобальні соціуми, носії проєктів ідеологічно одномірних світових суспільств.

Виникнення великодержавного месіанства можливе лише на відповідному ґрунті — історико-культурному, геополітичному, демографічному та етнонаціональному. Роль останньої передумови є особливо важливою, адже навіть не кожна велика держава може стати глобальним месією саме через те, що схильність до месіанства відсутня в її етнонаціональному кодові.

Конкретно-історичне протистояння держав-месій передбачалося чи, радше, передчувалося ще за часів, коли його не було, або ж воно лише починалося. Відомим є передбачення А. де Токвіля щодо майбутнього російсько-американського глобального протистояння: «Нині в світі є два великі народи, які, незважаючи на всі свої відмінності, рухаються, як здається, до єдиної мети. Це росіяни й англо-американці... У них різні джерела й різні шляхи, але цілком можливо, що Провидіння потайки присудило кожному з них

стати господарем половини світу»¹. В сенсі німецького великодержавного месіанізму висловлюється й Г. В. Ф. Гегель, коли формулює ідею послідовних чотирьох всесвітньо-історичних царств: східного, грецького, римського, германського². М. Бердяєв говорить про глобальне протистояння трьох великодержавних світів — англосаксонського, російського і германського і стверджує, що співіснування цих трьох світових імперіалістичних воль є неможливим³. Так само, хоча й ігноруючи російське месіанство, О. Шпенглер протиставляє вікінга, від якого походить прихильник вільної торгівлі, лицарю, від якого походить чиновник-адміністратор, вважаючи їх первинним уособленням двох глобальних організаційних принципів, між якими відбувається боротьба за світове панування⁴.

Претендувати на глобальне месіанство може лише та велика держава і нація, у якій склалася відповідна ідентичність. Остання є історико-культурним чи, навіть, квазірелігійним синтезом національного потенціалу та специфіки національної політичної організації (разом зі специфікою зовнішньополітичної традиції). Йдеться про особливий «етнонаціональний дух», відкритий для прийняття в себе глобальної месіанської ідеї.

На думку М. Бердяєва, російсько-більшовицьке месіанство мало при своїх витоках історичний синтез російського православ'я та безкраїх російських обширів⁵. Московське царство — Третій Рим — збиралося під символом месіанської ідеї. Подібним чином «...належність до радянської Росії, до російського комуністичного царства визначатиметься сповіданням ортодоксальної комуністичної віри»⁶. За твердженням цього видатного російського філософа, росіянам притаманна низка історично сформованих національних рис, які роблять їх схильними сприйняти месіанську ідею — тоталітарність світогляду, догматизм і брак скептичного критицизму, відкрита всьому світу екзальтована людяність, яка легко перетворюється на свою протилежність⁷. Уособленням та носієм усіх цих рис стала російська революційна інтелігенція, котра й очолила свій народ на шляху до втілення утопії, причому в цій провідній ролі вона утвердилася, передусім, завдяки війні, внаслідок якої виник новий тип інтелігента-революціонера — дисциплінованого та цілеспрямованого завойовника⁸. Все це дало підстави М. Бердяєву стверджувати: «Російська революція універсалістська за своїми принципами, як і будь-яка велика революція, але вона ж глибоко національна і націоналізується дедалі більше і більше за своїми результатами»⁹.

Водночас, у становленні російсько-більшовицького месіанізму важливу роль відіграв і традиційний зовнішньополітичний імперіалізм царської Росії, який, на думку російського філософа, за своїми історичними завданнями багаторазово перевищує всі вузьконаціональні цілі зовнішньої політики і покликаний створити ще небачене об'єднання Заходу і Сходу, Європи й Азії¹⁰. Саме в цьому сенсі М. Бердяєв говорить про інтернаціональний зміст і призначення будь-якого імперіалізму¹¹.

Видатний російський філософ, осмислюючи витоки російсько-більшовицького месіанства, відзначав притаманний національному духу росіян брак форми і спроможності до соціального формотворення. Саме цього виявилось більш ніж досить у духові пруському, який став одним із ідейно-історичних витоків націонал-соціалістичного месіанства. О. Шпенглер радикально протиставляв ідеал Пруссії ідеалу англосаксонського світу. Перший є також універсалістським, включаючи в себе волю до влади, перевагу інтересів цілого над інтересами окремих осіб, етику самовідданого служіння, етатизм, самозречення і самодисципліну, корпоративний дух й енергію¹².

Пруський ідеал, за твердженням О. Шпенглера, є глобальним. Він протистоїть на міжнародній арені ідеалу англосаксонському і саме в цьому його універсалістський характер, його месіанське призначення чи принаймні призначення стати одним із носіїв та опор глобальної ідеології — націонал-соціалізму. В цілком месіанському сенсі О. Шпенглер констатує світове протистояння двох глобальних надій, що втілюється в послідовність таких ідеологічних дихотомій: влада грошей і влада організації; світ як здобич і світ як держава; багатство і авторитет; успіх і покликання¹³. В очах видатного німецького філософа світ постав цариною боротьби пруського та англосаксонського ідеалів: «Чи повинен Цезарем цієї майбутньої Імперії стати мільярдер чи чиновник у світовому масштабі»¹⁴. Історичне питання: який устрій людських відносин переможе — той, що ґрунтований на багатстві, або ж той, що ґрунтований на авторитеті, згідно з О. Шпенглером, може бути вирішене лише через війну, оскільки, по-перше, «світова історія — це історія держав, а історія держав — це історія воєн»; по-друге, «ідеї, які увійшли в кров, вимагають крові»¹⁵.

Шпенглерівське переосмислення пруського духу максимально підготувало цей дух до участі в реалізації глобального проекту націонал-соціалістичного месіанства. В цьому розумінні

показовим є визначення О. Шпенглером раси не стільки як набору антропологічних ознак, скільки як духу; а також окреслення ним історичної перспективи політичного об'єднання «кращої частини» німецького робітничого класу з «кращими носіями» прусського державного інстинкту в єдиній соціалістичній державі¹⁶. Таким чином, расова належність (як духовна, а не антропологічна ознака) може поширюватися на всіх, хто виявить лояльність до націонал-соціалістичного світопорядку.

Шпенглерівська ідея союзу німецьких робітників з носіями прусського духу втілилася принаймні частково в месіанській націонал-соціалістичній державі, що, однак, не дає підстав цілковито отожднити цей дух з націонал-соціалізмом. Він був лише одним із джерел — можливо, не головних. Натомість знищення Пруссії внаслідок двох світових воєн стало знищенням традиційної Східної Німеччини — дух звільнився і поки що не очевидно, чи це глобальний месіанський проект, чи просто надійний та перевірений організаційний принцип, подарований загиблими пруссаками Східній Європі. Загалом важко сказати, чи О. Шпенглер прагнув зрозуміти прусський дух, чи пристосував його до потреб націонал-соціалізму. Крім того, шпенглерівські міркування доводять, що розгляд месіанства неможливий без врахування його релігійних витоків. Так, прусський ідеал надихався, на його думку, духовним спадком монаших та лицарських орденів¹⁷.

О. Шпенглер не визнає за росіянами права на месіанізм, погоджуючись з існуванням лише двох глобальних ідеалів — прусського та англосаксонського. Для нього Росія — це не інша країна, а інший світ¹⁸. Він цілком слушно відзначив належність євразійських та східноєвропейських теренів до інших сегментів міжнародних відносин — напівпериферії і периферії. Саме ця належність радикально трансформує ідеологічні формації, що надходять до означених сегментів світової системи з її євроатлантичного ядра. Так, цілковито європейський марксизм після перебування в російсько-радянській напівпериферії та китайській периферії повернувся до Європи в спотворено-радикальних формах більшовизму і маоїзму. Цікаво, яка доля очікує тут лібералізм і яким він повернеться до Європи?

А. де Токвіль, розглядаючи сучасні йому Сполучені Штати Америки, вдало виокремив усі ті фактори, яким в майбутньому належало зробити цю державу глобальним ліберальним месією. Передусім він відзначав релігію як головний стабілізуючий та впорядковуючий

чинник американського політичного життя¹⁹. Однак цей же фактор, з огляду на визначальну протестантську концепцію «передвизначеності» та схильність протестантів доводити собі й іншим власну богообраність, міг стати однією з головних духовних спонук до глобального месіанства²⁰. А. де Токвіль також наголошує роль освоєння нових обширів у формуванні американської нації. Справді, народи, звиклі до просторового поширення, є більш схильними до месіанізму, що підтверджується прикладом Росії. І саме тут постає специфіка месіанства німецького народу, який був замкнений на відносно малих просторах, зробивши ставку на жорсткі форми соціальної організації, надані йому пруським духом.

Виняткову роль простору у виникненні американського суспільства і, відповідно, глобального центру сил, з якого ліберальна утопія поширюється на решту світу, акцентував видатний французький філософ Ж. Бодрійяр. Він говорить про специфічно американську концепцію свободи — просторову і рухливу, яка отримує свій образний відповідник у безкраїх обширах пустель, багаторазово перевершуючи європейську концепцію свободи²¹. Ж. Бодрійяр відзначає ще один фактор американської могутності та американського успіху — відсутність в американців історії, адже вони не зазнали «первинного накопичення часу». Для європейців першим є політика та історія; для американців — утопія і мораль²². Видатний французький філософ, і це підтверджується сучасним станом світової політики, поймає Сполучені Штати «втіленою утопією», йому ж належить надзвичайно вдалий образ постісторичного стану втіленої утопії — «незворотний рух у пустелі часу»²³. Все це дає підстави вважати ліберальну утопію утопією Сучасності, в той час як націонал-соціалістичну — утопією Минулого, а комуністичну — утопією Майбутнього. Таким чином, ліберальна утопія може бути втіленою «тут і зараз», однак результати будуть не менш руйнівними, ніж внаслідок втілення двох інших.

Національно-політичні передумови американського месіанізму певною мірою розглянуті й С. Гантінгтоном. Його опис особливостей політичної системи Сполучених Штатів Америки та зіставлення цієї системи з політичними системами країн Європи доводить те, що американці вже у внутрішньополітичних справах відпрацювали схему здійснення політики на суто ідеалістських засадах. За твердженням С. Хантінгтона, в цій країні відсутній, притаманний європейським суспільствам, ідеологічний розкол, а зусилля учасників політичного процесу (передусім партій) спрямовані на

втілення єдиної і цілісної ідеологічної формації — американської віри²⁴.

Месію визначає поєднання простору, релігії та організаційної форми. В російському месіанізмі ключову роль відіграли два перші елементи, в німецькому — третій, тоді як в американському поєдналися всі три. Саме з погляду форми соціальної організації А. де Токвіль відзначав особливу гнучкість та ефективність американської демократії²⁵. Він також говорив про тенденцію суспільного устрою змінювати за власним зразком усе, що йому не відповідає²⁶. Тут маємо опосередковане передбачення майбутнього прагнення Сполучених Штатів Америки поширити ліберальну демократію на решту світу. Не менш пророчими виявилися міркування А. де Токвіля щодо ролі політичного класу у здійсненні активної та далекоглядної зовнішньої політики, а також можливої войовничості здавалося б присутньої миролюбної демократії²⁷.

¹ Токвіль А. де Про демократію в Америці: У двох томах / Алексіс де Токвіль; [Перекл. з фр. Г. Філіпчука, М. Москаленка]. — К.: Всесвіт, 1999. — С. 319.

² Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Георг Вільгельм Фридрих Гегель; [Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц; Пер. с нем. Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной]. — М.: Мысль, 1990. — С. 374.

³ Бердяев Н. А. Судьба России = Судьба Росії. Опыт по психологии войны и национальности / Николай Бердяев. — Репринтное воспроизведение издания 1918 г. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — С. 112.

⁴ Шпенглер О. Пруссачество и социализм / Освальд Шпенглер; Послеслов. А. Руткевича, [Пер. с нем. Г. Д. Гурвича]. — М.: Праксис, 2002. — С. 82.

⁵ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Николай Бердяев. — Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. — М.: Наука, 1990. — С. 8.

⁶ Там само. — С. 9.

⁷ Там само. — С. 18, 35.

⁸ Там само. — С. 89, 113.

⁹ Там само. — С. 94.

¹⁰ Бердяев Н. Судьба России. — С. 114.

¹¹ Бердяев Н. Там само. — С. 112

¹² Шпенглер О. Вказана праця. — С. 49, 52, 68.

¹³ Шпенглер О. Там само. — С. 104.

¹⁴ Шпенглер О. Там само. — С. 82.

- ¹⁵ Шпенглер О. Вказана праця. — С. 72, 85.
¹⁶ Шпенглер О. Там само. — С. 37, 157.
¹⁷ Шпенглер О. Там само. — С. 111.
¹⁸ Шпенглер О. Там само. — С. 147.
¹⁹ Токвіль А. де Вказана праця. — С. 236–239.
²⁰ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер; [Перекл. з нім. О. Погорілий]. — К.: Основи, 1994. — [262].
²¹ Бодрийяр Ж. Америка / Жан Бодрийяр; [Пер. с фр. Д. Калугин]. — СПб.: Владимир Даль, 2000. — С. 67, 156.
²² Там само. — С. 150.
²³ Там само. — С. 79.
²⁴ Huntington S. P. American Politics: the Promise of Disharmony / Samuel P. Huntington. — The Belknap Press of Harvard University Press, 1981. — P. 4.
²⁵ Токвіль А. де. Вказана праця — С. 234.
²⁶ Токвіль А. де. Там само. — С. 53.
²⁷ Токвіль А. де. Там само. — С. 193, 530–544.

Дмитро Кондратенко

ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ: ПОЛІТИЧНІ ТЕОРІЇ

У статті розглядається розвиток політичних теорій економічного націоналізму, за допомогою яких він обґрунтовувався та впроваджувався в життя. Аналізуються основні періоди формування політичних теорій економічного націоналізму, що характеризували становлення національної держави, розвиток промисловості, науки і техніки, посилення глобалізаційних процесів. У статті співвідносяться теорії націоналізму як рушійної сили капіталізму та «методологічного націоналізму» як такого, що гальмує прогрес та зменшує простір демократії.

Dmytro Kondratenko Economic nationalism: political theories.
The article describes the development of political theories of economic nationalism with the help of which it is justified and brought into life. The main periods of forming the political theories of economic nationalism, characterizing forming the national state, development of industry, science and technology and intensification of the globalization processes are analyzed in the article. The theories of nationalism as an engine of the capitalism and of «mythological nationalism» which hinders the progress and diminishes the space of democracy.

Економічний націоналізм — система ідей щодо функціонування національної економіки в міжнародній та внутрішній економічній системах, згідно з якою держава має розбудовувати протекціоністський економічний лад, сприяти розвитку національного господарства, зміцнюючи, таким чином, економічний суверенітет.

Основоположником вчення економічного націоналізму був німецький економіст Фрідріх Ліст (1789–1846). Аналізуючи економічну доктрину лібералізму, Ф. Ліст запропонував економічні рішення розглядати не лише з точки зору короткострокової ефективності, але й майбутніх наслідків. Такий підхід у дусі «аналізу публічної політики» ХХ ст. був новим та створив серйозний виклик для adeptів ліберальних зовнішньоекономічних доктрин¹. Надалі в студіях економічного націоналізму переважав вектор економічних досліджень. Ми ж ставимо на меті окреслити мотиви економічного націоналізму, що виникають під впливом національного характеру. Мотиваційні чинники національної свідомості розглядатимуться, виходячи з загальних теорій націоналізму та розуміння природи нації.

З середини ХІХ ст. основними послідовниками вчення Ф. Ліста були представники «історичної» або політико-економічної школи. Серед них виділявся Густав фон Шмолер. Він розглядав протекціоністські заходи як такі, що «тісно пов'язані з національними почуттями, боротьбою за міжнародне панування, намаганням встановити рівновагу впливів». Протекціоністська політика, на його думку, мала тривати далі, оскільки поруч з розвиненими державами існували ті, які прагнули досягнути такого ж рівня економічного розвитку, і ця мета виправдовувала будь-які «засоби»². Тобто, він виступав за протекціонізм у «молодих галузях». Шмолер та інший визначний представник «історичної школи», Адольф Ваґнер, вважали, що національні інтереси й національна політика не завжди відповідають вимогам економічної раціональності, отже, остання має бути підпорядкованою першим. Ваґнер писав, наприклад, що не лише такі потреби, як обороноздатність, розвиток державного управління, судова система, освіта й соціальний захист, але й «необхідність забезпечення постійного зростання економічної могутності та чисельності нації силами життєздатного сільського населення вимагають жертв».

У цьому світлі економічний націоналізм необхідно аналізувати, використовуючи підхід «груп інтересів». Маркс розглядав економічний націоналізм як вигідний для буржуазії. Адольф

Вагнер, відповідно, вважав, що економічний націоналізм має бути спрямований на задоволення інтересів «життєдайного» сільсько-го населення. Більша частина рекомендацій у рамках «економічного націоналізму» була сприйнята та імplementована такими країнами, як Німеччина, Японія, США та іншими.

Ідеї економічного націоналізму були втілені в низці країн, що змогли успішно застосовувати «виховний» протекціонізм, створивши сприятливі умови для створення та зростання багатьох галузей промисловості. В Німеччині, Японії та США митні тарифи залишалися високими аж до кінця Другої світової війни.

Перша світова війна показала важливість організації замкнених циклів виробництва в рамках однієї держави. Досвід екстремального управління під час війни став частково застосовуватися і в мирний час, зокрема в галузях важкої промисловості, транспорту, видобувної промисловості, дослідницьких та конструкторських робіт. Держава, що не розвивала власну промисловість та не проводила наукових досліджень, не могла претендувати на військове домінування. Військова ж могутність конвертувалась у добробут через експлуатацію колоній та менш розвинених країн, емісію валюти та іншими засобами.

Світова економічна депресія 1929–1933 років стала суттєвим випробуванням для будь-якої держави. Вона супроводжувалася широкомасштабними торгівельними війнами, що мали на меті підвищити «чистий експорт» країн. Протекціоністська політика 1930-х років неоднозначно оцінюється сучасними економістами та політологами. Держави ОСІ спромоглися досягти високого рівня закритості економіки, їм не вистачало тільки власних енергетичних ресурсів. Багато епізодів війни нацистської Німеччини в Європі та Африці пов'язують саме з необхідністю захоплення родовищ потрібних їй ресурсів. Що ж до Японії, то приводом її нападу на США було припинення постачань нафти, санкціоноване Сполученими Штатами.

Друга світова війна продемонструвала, що технологічна промислова перевага стала вирішальною. Після неї світова економічна гегемонія остаточно перейшла від Великобританії до США. З того часу США дотримуються доктрини вільної торгівлі у своїй зовнішньоекономічній політиці. Емісія доларів, що активно проводиться Сполученими Штатами з того часу, стала основною перевагою й інструментом домінування США в капіталістичному світі. Статус світового емісійного центру дозволяє мати постійний від'ємний

торгівельний баланс і не перейматися створенням торговельних бар'єрів*.

Основні концепції націоналізму тяжіють до двох полюсів у націоналістичній ідеології — примордіалізму та конструктивізму. Відповідно, примордіалісти наголошують на тому, що нації (їхня нація) існувала з давніх часів і відроджується тепер (або з певного часу переживає відродження). Примордіалізм, таким чином, зумовлює націоналізм не функціональними потребами суспільства, а певними містичними засадами, які далеко не завжди є раціональними. Конструктивістські концепції націоналізму, на противагу примордіалізму, наголошують на процесі конструювання нації, що активізувався у ХІХ–ХХ ст. За конструктивістськими переконаннями, націоналізм є об'єктивно зумовленим економічними реаліями та комплексом ідей, що зародилися в ХІХ ст. Вироблення конструктивістського підходу до націотворення К. Янг описує так: «Суть справи зводилася до того, щоб етнічність розумілася не як певна даність, але як результат творення, як інноваційний акт творчої уяви. Дуже складним методом і завдяки дії багатьох механізмів свідомість, один раз зародившись, розвивалася шляхом послідовних перевизначень на всіх рівнях держави й суспільства. Згодом вона прагнула до проектування себе на усе більші соціальні простори. Процес соціального конструювання відбувається і на індивідуальному, і на груповому рівнях; у ході незліченної кількості взаємодій у повсякденному житті індивіди беруть участь у постійному процесі визначення й перевизначення самих себе. Самосвідомість розуміється таким чином не як якась «фіксована суть», а як «стратегічне самоствердження»³.

Деякі дослідники, як С.Г. Карамурза, вважають, що цілеспрямоване націотворення розпочалося ще у середні віки (що є дуже спірним). Зокрема, Карамурза посилається на Руссо: Цей принцип так сформулював Руссо в «Суспільному договорі»: «Той, хто бере на себе сміливість конституювати народ, повинен почувати себе здатним змінити, так би мовити, людську природу, перетворити

* Така ситуація критикується деякими політиками та громадськими діячами. Проте військова перевага США дозволяє гарантувати непорушність їх інвестицій та інших економічних інтересів, у той час як міжнародна валюта, що має, наприклад, випускатися Міжнародним валютним фондом, не буде підтримуватися військовими силами чи економічною потугою жодної країни у достатньому розмірі. Тому пост-Бретон-Вудська система видається нам цілком логічною на сьогодні.

кожного індивіда, що сам по собі є якимось завершене й ізольоване ціле, у частину більшого цілого, від якого цей індивід у відомому смислі одержує своє життя й своє буття... Потрібно, щоб він відняв у людини його власні чинності й дав йому замість цього такі, які були б для нього чужими і якими він не міг би користуватися без сприяння інших»⁴.

Примордіалізм на початкових стадіях розвивався в рамках антропологічної школи. Розширення колоній вимагало збору великої кількості прикладних матеріалів про місцеві етноси. Серед антропологів ХІХ ст. важливе місце займали К. Леві-Стросс та А. Радкліфф-Браун. Радкліффу-Брауну належить відома ідея щодо необхідності прикладних досліджень у колоніях задля проведення практичних реформ: перш ніж реформувати суспільство, його треба вивчити. Нації перебирають на себе значну частку характеристик етносу, на основі яких вони формуються. Відповідно, і національні економічні традиції походять з етнічних економічних традицій. Примордіалісти вважають, що нації існували впродовж усього історичного періоду. При цьому вони спираються на низку свідчень існування «домодерних» націй. Проте складно пояснюються етапи історії, коли національні почуття відходили на задній план, поступаючись становим, релігійним або регіональним факторам.

У кожному суперрегіоні Землі можна спостерігати втілення конструктивістських або примордіалістських концепцій державного будівництва. Оскільки практика втілення державою націоналістичних ідеології (або окремих ідей) має безпосередній вплив на політико-економічний режим у певній країні, то можна говорити і про вплив, що робить конкретний тип втілення націоналізму на конкурентоспроможність країни.

Переніалісти також підкреслюють роль нації у форсуванні розвитку суспільства, проте вважають, що для її активного формування необхідне існування та відтворення низки символів та міфів — власних культурних традицій, героїчної історії, спеціальних місць вшанування і тому подібного. Таким чином, нація та націоналізм є потужнішими за наявності низки історичних та культурних факторів. Якщо таких бракує, їх доводиться видумувати — без них важко будувати ефективну національну державу.

Цінності є ядром, навколо якого формуються інші характеристики політичної нації. Поза національними цінностями немає сенсу нації. Наприклад, релігійність як національна цінність може бути вкрай важливою для збереження деяких націй. Наприклад,

Скандинавські держави своїм особливим шляхом розвитку завдячують ідеології єдності, джерелом якої є національна церква, очолювана королем — головою держави. Отже, аморфна християнська спільнота була замінена конкретною державою на чолі з монархом, який уособлював спільні інтереси підданих та внутрішню духовну та матеріальну єдність. Також можемо стверджувати, що релігійність тибетців є основною рисою їх як політичної нації. Без релігійності втрачає авторитет такий символ, як Далай-лама, що значно послабить тибетців і унеможливить їх боротьбу за незалежність⁵.

Іншим вкрай важливим параметром, що впливає на формування національного характеру, є форма родини. В Китаї, наприклад, родина була визнана конфуціанською етикою головним структурним елементом суспільства⁶. Характеристики родини переносяться на інші суспільні структури, зокрема ділові корпорації. Відповідно, в економіці країн Азійсько-Тихоокеанського регіону провідну роль має не стільки держава, скільки корпоративний сектор. Розвиток індустріального капіталізму в Японії, а пізніше — у Південній Кореї, Сінгапурі й інших азійських країнах у період після Другої світової війни впливав уже з апробованої в США і Європі моделі створення великих національних компаній, метою яких повинні були стати довгострокове зростання і міцні позиції на глобальному ринку. Разючим прикладом того, чого можна досягнути за наявності підприємницького прошарку й за підтримки держави, є економічний підйом Сінгапуру. З усіх натуральних ресурсів ця країна мала тільки глибоководну гавань у стратегічно важливому районі світу. Майже всі ресурси, навіть прісну воду, доводилося імпортувати⁷. Але Сінгапур мав і досвід англійського урядування, сформувалися навички менеджменту й кодекси честі, мав традицію непримиренної боротьби з корупцією. Зусилля державних національних чиновників, хоча їхня чисельність не перевищувала 6% від загальної кількості працівників у країні, були сконцентровані на двох ключових напрямках — використанні найсучасніших інформаційних технологій і впровадженні сучасного менеджменту й керування. Уряд також сприяв масовим інвестиціям у суспільну інфраструктуру, у створення сучасних систем зв'язку й поширення інформації. Були зроблені значні капіталовкладення в підвищення кваліфікації всього населення. Державі вдалося також вирішити класичну проблему урбанізації, пов'язану з економічним зростанням. Тим самим суспільний сектор

Сінгапуру трансформувався в гігантську соціально орієнтовану корпорацію. Країна знайшла ясні цілі, відповідно до яких можна було судити про ступінь її досягнень, і інтенсивно інвестувала в проекти, щоб цих цілей досягти.

Вивчення національних цінностей є одним з головних завдань у студіях націоналізму. Конкуренентоспроможність є комплексним поняттям, що включає в себе матеріальний та духовний аспекти. Ідеалісти та символісти розглядають конкурентоспроможність як здатність виробляти особливі сенси, що можуть бути сприйняті рештою світу. Матеріалісти розглядають конкурентоспроможність в першу чергу як можливість виробляти товари, спроможні конкурувати з іноземними і на глобальному та регіональному ринках. На нашу думку, обидва підходи є справедливими, проте їхня ефективність залежить від того, на якому великому з великих циклів знаходиться світова економіка. Згідно з теорією підвищувальних та понижувальних циклів Кондратьєва⁸, світова економіка переживає великі цикли, що пов'язані з чергуванням науково-технічного прогресу із заходами, пов'язаними зі скороченням витрат. Для підвищувальної хвилі є характерними капіталовкладення в науково-технічні дослідницькі та конструкторські роботи, впровадження передових технологій у виробництво. У цей час капітал коштує дорого, що робить вигідним довгострокові вкладення у промислове виробництво. Під час понижувальної хвилі виробництва капітал дешевшає, стає вигідніше економити на затратах виробництва, переносючи його в регіони з дешевшою робочою силою. При цьому розвинуті країни концентруються на експорті технологій та ідей. Проте цей період закінчується кризою перевиробництва, цикл повторюється.

Яскравим прикладом вироблення сенсів та символів за останній час стала Великобританія, в столиці якої купила нерухомість та стала проживати практично круглий рік значна частка найбагатших людей світу. Туди їх привело бажання приєднатися до британського способу життя та вишуканого клубу британських аристократів. Таким чином, Великобританія, не розширюючи власного промислового виробництва, спромоглася в цілому стати багатшою. Найпопулярніший автомобіль псевдоеліти 90 років в США — «Мерседес бенц» має собівартість значно нижчу, ніж ціна, за якою він продавався. Основою його ціни була ідея розкішної машини. Так, Німеччина спромоглася експортувати велику кількість автомобілів та отримувати від цього прибуток, винайшовши та

розповсюдивши «Мерседес» як ідею. Проте вироблення ідей і сенсів не завжди є ефективною політикою.

Під час вичерпання понижувальної хвилі в екноміці продавати нові сенси стає дедалі важче, оскільки суспільства намагаються зберегти існуючі блага. Криза у Великобританії, більш глибока ніж в інших країнах, довела, що перетворення на резиденцію мільярдів не є найкращим рішенням для складних часів в екноміці. Натомість, за підвищувальної хвилі, коли капітал є дорогим, основними перевагами держави стають кваліфікована робоча сила, освіта та технології, активніше проводяться дослідницькі та конструкторські роботи, розвивається сектор реального виробництва. Є низка малих держав, що обрали одну чи декілька галузей промисловості, у розвиток яких вони вкладали наукові та освітні ресурси. Фінляндія в екномічному світі відома не фінансовими спекуляціями чи брендами одягу, а корпорацією «Nokia».

Сінгапур своїми першими успіхами зобов'язаний розвитком технологічних парків та кількох компаній експортного спрямування. Тайвань розвивав державні підприємства, на основі яких розбудовувалися дрібні приватні фірми-постачальники. Люксембург відомий як «сталеве герцогство», основою своєї екноміки має чорну металургію.

Розвиток досліджень з вивчення націоналізму як політичної ідеології у ХХ ст. актуалізував вивчення його екномічних аспектів у політологічному вимірі. В 60-х роках такі дослідження проводилися професором Лондонської школи екноміки Джонсоном⁹. Він зробив спробу узагальнити теоретичні розробки з питань екномічних аспектів націоналізму та проаналізувати реальний досвід державного будівництва під впливом націоналістичної ідеології. На його думку, націоналізм найбільш сприятливим є для інтелігенції та середнього класу. Інтелігенція, яка використовує національну мову, виграє, оскільки створюється великий державний сектор, що включає освіту, медицину та державне управління. Також виграє середній клас, який має переваги через те, що держава активніше розвиває власну промисловість, інфраструктуру, проводить дослідницькі і конструкторські роботи. Національна держава прагне показати себе успішною в культурі, науці та спорті, і тому сприяє митцям, науковцям та спортсменам. Оскільки всі члени нації мають право на гідне життя, держава активніше проводить соціальні програми пенсійної допомоги, працевлаштування, медичної допомоги. Також націоналізм сприяє створенню

додаткової суспільної цінності — почуттю безпеки в своїй національній спільності. Таким чином, націоналізм як ідеологія активно впливає на економічні процеси та має власне бачення напрямів розвитку економіки держави.

Вивчення націоналізму у другій половині ХХ ст. характеризується спробами пояснення націоналізму як політичного явища з погляду розвитку суспільства та його інститутів. Переважає думка про те, що націоналізм став особливо поширеним у ХІХ–ХХ ст., і це стало наслідком розвитку та входження суспільств в індустріальну добу, яка супроводжується поширенням ідеологій і вчень, що мають індустріальну методологію*. Ернест Гелнер пояснював націоналізм як ідеологію, зумовлену переходом суспільства від агрописемного до індустріального. При цьому націоналізм виступає як рух за уніфікацію освітніх систем для стандартизації трудових ресурсів та вироблення єдиного простору освіти, науки та промислової стандартизації. Цікаво, що його книга «Нації та націоналізм» зазнала різкої критики від тих же модерністів. У статті «Нації, націоналізм та війна, Або чи треба нам ще читати Ернеста Гелнера» Д. Конверсі критикує Гелнера за те, що він не відмітив важливого аспекту націоналізму як мілітаристської ідеології. Д. Конверсі відзначає великий вплив націоналізму на зростання агресивності національної держави¹⁰. В свою чергу, ми вважаємо, що націоналізм впливає на всі аспекти життя держави і, до певної межі, зміцнює її як політично, так і економічно та у військовому аспекті.

Багато дослідників розглядають націоналізм як потенційний інструмент досягнення мети, яку ставить перед собою еліта держави. Така мета може бути як особисто-груповою (досягнення влади суспільними групами, перерозподіл ресурсів), так і суспільною (розвиток, зміцнення держави)¹¹.

Націоналізм, як і будь-яка інша ідеологія, занурює суспільство в певний дискурс, що обмежує та спрямовує суспільну дискусію. Так, монархісти не бачать можливості нормального існування без

* Індустріальна методологія має промисловий розвиток за передумову подальшого прогресу суспільства. Так, марксизм вважає необхідним для переходу в комуністичне суспільство зростання кількості промислових робітників. Бенедікт Андерсон вважає передумовою виникнення націоналізму винахід друкарства (промислової технології). Маршал Мак Льюен також вважає друкарство причиною виникнення методологічної статистики — яку ми в світлі робіт У. Бека можемо розуміти як виникнення методологічного націоналізму.

монарха, оскільки тоді не буде кому управляти та розв'язувати суспільні суперечки. Марксистки не бачать іншої можливості розвитку, окрім лінійної — від первинно-общинного ладу до комунізму, що стимулюється неминучим вдосконаленням засобів виробництва та розвитком антитези до кожного ладу, окрім комуністичного. Націоналізм не визнає можливості нормального існування суспільства в відмінній, ніж національна держава, формі. Націоналізм задає методологію для вивчення суспільств і стимулює конкуренцію між національними державами як порівнюваними формаціями. Роль націоналізму у стимулюванні економічного зростання досліджує Лія Грінфельд¹². На її думку, націоналізм створив передумови для швидкого зростання економіки, він змусив уряди заглибитися в конкуренцію між собою заради збільшення багатства своєї нації. В книзі «Дух капіталізму. Націоналізм та економічне зростання» Грінфельд робить спробу відповісти на два питання: що є прямою причиною виникнення сучасної економіки в її основних рисах — орієнтації на зростання? та що зробили економічну сферу центральною в сучасному світогляді? На думку Грінфельд, «націоналізм є унікальною формою соціальної свідомості, яка виникла в Англії на початку XVI ст., пізніше далі поширилася спочатку на англійські поселення в Америці, а потім, протягом XVIII ст., у Франції та Росії, надалі, впродовж двох віків, поглинула решту Європи, країни Південної півкулі, більшу частину Азії та частину Африки. В центрі цієї соціальної свідомості лежить сильний, всезагальний образ суспільства, суверенної спільноти з фундаментально рівними членами, що має назву «нація»¹³. Національна свідомість є демократичною по суті: егалітаризм є основним принципом соціальної організації, а народний суверенітет — політичним принципом. Грінфельд розрізняє типи націоналізму, що призводять до різних результатів в економічному розвитку: Ці два принципи можуть трактуватися радикально відмінним чином, даючи початок різним формам соціально-політичної організації. Інтерпретація залежить від того, чи розглядається нація як збірна чи унітарна спільнота, і від того, чи є критерії членства в нації громадянськими чи етнічними. Практично ці перемінні (що теоретично можуть існувати у чотирьох комбінаціях) становлять три типи націоналізму з відповідними формами націй та національних ідентичностей: індивідуалістський-громадянський тип, колективістський громадянський та колективістський-етнічний. Відповідно, ці типи по-різному сприяли розвитку держав-націй.

Першопрохідником націоналізму (та національного економічного зростання), вважали, за Грінфельд, була Англія у XV–XVI ст. На протигагу, Нідерланди стали нацією пізніше — у XVIII ст. Тому їх економічний розвиток припинився відразу після здобуття незалежності — у XVIII ст. Зникнення спільного ворога у вигляді Іспанії посилює доцентрові тенденції Семи Провінцій (De Zeven Provinciën). Відсутність національного почуття не дала сформувати спільного ринку та збройних сил, стала на заваді розвитку нових форм економічної діяльності. Держава не робила інвестиції сама ані спонукала на це приватний капітал, що все більше цікавився отриманням відсоткової ренти, замість виробництва. В інших європейських прикладах важливу роль у становленні націоналізму мала абсолютна монархія, що об'єднувала під жорстким контролем усю державу та інтелігенція, яка популяризувала національну ідею.

Застосування методологічного націоналізму в науці активно критикується Ульріхом Беком¹⁴. На його думку, національна держава вичерпала можливості свого розвитку в добу глобалізації. Вона стає заручником транснаціонального капіталу. Методологічний націоналізм не дає змоги реально оцінювати реальний стан справ у світі, тому на зміну йому має прийти методологічний космополітизм, предметом якого є світове суспільство, а не окремі його кластери, що знаходяться у «національних державах», які, насправді, перестають бути національними та перетворюються у тимчасові перевалочні бази для транснаціональних корпорацій. На ці виклики національна держава має відповідати не ізоляцією, а посиленням співпраці з іншими державами, створенням міжнародного законодавства та, головне, зміною суспільного дискурсу з національного до космополітичного. У. Бек закликає до створення космополітичних партій. Він пише: «Комуністичний маніфест вийшов у світ 150 років тому. Сьогодні, на початку нового тисячоліття, прийшов час для Космополітичного маніфесту. Ключова ідея полягає у наступному: ми живемо в епоху одночасно глобальну та індивідуалістичну, до того ж більш моральну, ніж ми вважаємо. Ми повинні об'єднатися для того, щоб створити ефективну світову політику в душі космополітизму. В наші дні ми маємо справу з новою діалектикою глобальних та локальних проблем, що більше не вміщується у рамки національної політики. Ці питання ввійшли у політичний порядок денний і в регіонах, і в урядах, і в публічній сфері, як на національному, так і на інтернаціональному рівнях. Але поставити, обговорити і розв'язати їх належним

чином можливо лише в рамках транснаціональної концепції. Для цього нам необхідно перебудувати політику, закласти заснування нового політичного суб'єкта — космополітичних партій — і обґрунтувати їх існування. Космополітичні партії повинні представляти транснаціональні інтереси на транснаціональному рівні, але й одночасно працювати у сфері національної політики. Відповідно, вони зможуть функціонувати і з прагматичної, і з організаційної точки зору виключно як національно-глобальні рухи і космополітичні партії»^{15*}. Вірогідно, що створення космополітичних партій та їх успішне функціонування може привести до формування світової держави. Проте це буде мати наслідком припинення міждержавної конкуренції і, як мінімум, гальмування суспільного прогресу.

Націоналізм також має особливі риси, що склалися історично або через інші особливі умови в країні. Ці риси також матимуть суттєвий вплив на рівень економічного розвитку держави. Основними вхідними критеріями у дослідженні, таким чином, будуть тип націоналізму та його особливі риси. Тип та критерії підлягають якісному аналізу, оскільки націоналізм сам по собі є тільки ідеєю, яка ще потребує від суспільства та уряду значних сил для втілення. Відповідно, кількісно аналізувати міць чи інші критерії націоналістичної ідеології немає сенсу, проте вони мають бути проаналізовані відповідно до їх якісного наповнення. Вплив націоналістичних ідей та практик на розвиток економіки держави не є абсолютним, проте має суттєве значення. Після оцінки впливу націоналізму на економічні процеси можна дійти узагальнюючого висновку про те, які саме типи націоналізму є найбільш сприятливими для розвитку конкурентоспроможності країни.

* Цікаво було б уявити собі — як саме виглядали б космополітичні партії в Україні. Зважаючи на загальне розчарування в політиці, виборці можуть піти за новими партіями, тільки якщо ті мають з ними безпосередній контакт. У такому разі космополітична партія повинна буде мати потужні і авторитетні місцеві організації. Вони постійно конфліктували б з транснаціональним керівництвом партії та партійною бюрократією, що через факт існування кількох рівнів в партії — міжнародного додатково до існуючих, була б дуже розгалуженою. Сюди треба додати впливові групи спонсорів партії. Формування політики в такій партії було б дуже ускладненим і конфліктним. Навряд чи широкими були б і можливості впливу рядових членів партії на керівництво та апарат.

¹ Bolsinger Echard. *The Foundation of Mercantile Realism: Friedrich List and International Political Economy*. — Hamburg, 2004. — P. 1–31.

² Von Schmoller Gustav. Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik // Schriften des Vereins für Socialpolitik. — 1902. — P. 264–271; Цит. за: Роман Шпорлюк. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1998. — С. 363–364.

³ Янг К. Диалектика культурного плюрализма: концепция и реальность // «Этничность и власть в полиэтнических государствах». — М, 1994. — С. 117.

⁴ Кара-Мурза С.Г. Демонтаж народа. — М, 2007. — 704 стр.; Цит за: Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты — М., 1998. — С. 406.

⁵ Goldstein Melvyn C. The Snow Lion and the Dragon: China, Tibet, and the Dalai Lama — 1995. — P. 6–16.

⁶ Кондратенко Дмитро. Співвідношення особистого та суспільного в конфуціянській етиці // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 40. — С. 576–587.

⁷ Див.: Sisodia R. Singapore Invests in the Nation—Corporation // Harvard Business Review. — 1992. — May–June.

⁸ Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения — избранные труды. — М.: Экономика, 2002. — С. 45–130.

⁹ Johnson H. Economic Nationalism in the New States // Smith A. and Hutchinson J. (eds.) Nationalism. — P. 239.

¹⁰ Daniele Conversi. Homogenisation, nationalism and war: should we still read Ernest Gellner? // Nations and Nationalism. Volume 13 Issue 3. — P. 371–563.

¹¹ Див.: Кон Ганс про «східний» націоналізм // Kohn H. The Idea of Nationalism. — NY, 1987. — P. 330–345; Ліа Грінфельд про колективістські типи націоналізмів // Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity. — L., 1993. — P. 10–23.

¹² Greenfeld L. The Spirit of Capitalism. Nationalism and Economic Growth. — Cambridge, 2001. — 573 p.

¹³ Greenfeld L. The Spirit of Capitalism. Nationalism and Economic Growth. — Cambridge, 2001. — P. 2.

¹⁴ Див.: Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика. — М., 2007. — 464 с.

¹⁵ Бек У. Космополитическое общество и его враги // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. — Т. 6. № 1. — С. 24–53.

Ірина Кучеренко

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРИЧНИЙ СПАДОК ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

У статті на основі аналізу праць видатного громадсько-політичного діяча М. Грушевського, а також праць сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених-суспільствознавців розкривається вплив глобалізаційних процесів на українське суспільство. Особливого значення надано питанню внутрішньої єдності й солідарності українського соціуму та територіальної цілісності української держави, а також питанню її стратегічного самовизначення у міжнародних відносинах.

Iryna Kucherenko Ukrainian society: historical legacy and present challenges In this article the impact of globalization on Ukrainian society is studied. The special attention is paid to inner unity and solidarity of Ukrainian society and territorial integrity of Ukrainian state. The issue of strategic self-determination of this state in the international relations is also regarded. The study is based on ideas of famous Ukrainian historical and public figure M. Grushevskiy as well as modern Ukrainian and foreign social scientist.

Видатний вітчизняний історик і громадсько-політичний діяч М. Грушевський, досліджуючи історіософські аспекти ідеології та стратегії національно-визвольного руху наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., надавав особливого значення ідеям духовної модернізації українського суспільства, окресливши перспективу його перетворення на єдине національне суспільство. В першу чергу великий вчений бажав своєму народу національно-культурного оновлення.

Крізь призму політичних цінностей він формулював базові політичні постулати та обґрунтовував державницькі засади українства, розробив свою концепцію нації як специфічної форми солідарності людей, яка, на відміну від класової солідарності, що роз'єднує націю і суспільство, навпаки, здатна їх об'єднати, а в перспективі перетворитися на основу загальнолюдської солідарності народів. Такі думки є особливо актуальними для теперішнього покоління українців за часів, коли Україна стає суб'єктом світової політики і зазнає глибоких та радикальних впливів, котрі, в свою чергу, можуть бути як конструктивними, так і деструктивними.

Звертаючись до тогочасних політичних партій, М. Грушевський наголошував на тому, що «всі українські партії й напрями, які не хочуть розривати зв'язків з українським народом і його національною формою (то значить — не стремлять свідомо до його спольщення чи зросійщення), повинні в теперішній хвилі менше боротися між собою, а більше звернути свою енергію на ті чинники, які загрожують самому існуванню або успішному розвоєві українського народу, — се також повинно б бути ясним для кожного, особливо супроти страшного опізнення, з яким українська народність в Росії йде супроти інших народностей з їх національним розвоєм, національними здобутками, і се треба б тямити міцно»¹. Отже, ще сторіччя тому М. Грушевський застерігав українське суспільство від внутрішньої розколотості, яка провокується й спричиняється зовнішніми впливами та орієнтаціями.

Сучасні політичні процеси в українському суспільстві наочно ілюструють численні протиріччя між промисловими регіонами-донорами та регіонами дотаційними, які, до того ж, відрізняються і в плані мовно-культурному та конфесійному. В цьому аспекті показовим є досвід президентської кампанії 2004 року, під час якої означені протиріччя та конфлікти опинилися в центрі уваги, коли в різних регіонах підтримувався один кандидат та цілковито не сприймався інший, що призвело до збурення ворожнечі й сепаратизму. Як наслідок — «суспільство стояло на межі розколу і реального силового протистояння не тільки за регіональним принципом, але й в багатьох українських сім'ях, де навіть близькі родичі ... ставали ворогами лише через відмінності в політичних уподобаннях. Тільки бажання знайти компроміс допомогло вийти з кризи, хоча відлуння тієї кампанії чути ще й сьогодні»².

Наче передбачаючи реальні загрози, що стали перед нинішньою незалежною Україною в питанні її мовно-територіальної цілісності, М. Грушевський наголошував: «Національна тактика наказує органічною роботою зводити до спільного знаменника все багатство українських діалектів і всю різномірність українського життя. Ставити ж літературній мові вимоги, аби вона трималася тих взірців, як люди говорять в даній губернії або певній частині її, значило б розбити Україну на атоми, звести національну одність до етнографічної дріб'язковості, пересунути еволюцію нашої літературної мови на півстоліття назад або більше. Люди, яким не потрібний сильніший розвій українства, хапаються тих відмін, витворених на нашій національній тілі чужими впливами та зверхніми

обставинами, і поняття одноцільної української території й її автономії підмінюють поняттям краю, області та з української території викроюють обласні автономії. Але в інтересах українського національного розвитку в теперішній стадії лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того — всіх частей української території. Треба розвивати в них почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх ділять і які при такому роздмухуванні можуть привести до повного відокремлення, культурного й національного, різних частей української землі, як в данім разі — в відносинах Галичини до російської України і навпаки. Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умисне про їх відокремлення й розлуку, а тільки залишити всякі заходи до їх зближення, практиковані дотепер, та пустити їх іти кожду своєю дорогою, — пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна...»³. Таким чином, великий український державний діяч та мислитель відзначав небезпеку етно-регіонального розколу та наголошував на необхідності вироблення засад та інститутів національної єдності, підтверджуючи своїми міркуваннями те, що національне суспільство формується й визначається тим, що об'єднує етно-регіональні спільноти в одну націю, а не тими дрібними етнографічними відмінностями, які цьому загальнонаціональному об'єднанню лише заважають. Такі думки, можливо, й суперечать мультикультуралізму, виниклому й зміцнілому в процесі глобалізації, однак вони цілком слушні під кутом зору державотворення й націотворення.

Переважаюча більшість етнорегіональних поділів не є небезпекою. Етнорегіональне й етнокультурне розмаїття збагачує внутрішнє життя країни, а також створює низку об'єктивних перешкод на шляху уніфікації, яка може стати передумовою виникнення репресивного режиму. Однак це розмаїття починає становити загрозу, якщо його використовують у своїх інтересах інші держави, провокуючи відповідні конфлікти в рамках певної країни з метою її ослаблення й узалежнення чи навіть підкорення. Саме це мав на увазі М. Грушевський, коли стверджував: «...те, що ділить Галичину й Україну, в переважній масі зовсім нам чуже: в Галичині се «налетілості» польсько-німецькі, на Україні — московські, а народна основа там і тут дуже близька, майже та сама. Отже, оборона тих відмін зовсім не варта провінційного патріотизму. Се треба зрозуміти і не дивитися на другу сторону, як на якихось недоцивілізованих людей, як тепер буває, бо і тут, і там ті різниці «цивілізації»

і дуже маловажні, і зовсім не наші переважно. А коли станемо на сім становищі, тоді й зближення буде легке, особливо, як буде обосторонне»⁴. Таким чином, об'єктивний продукт національної історії — етнорегіональне та етнокультурне розмаїття — доволі часто є наслідком зовнішніх впливів та може стати підставою для зовнішнього втручання. Відповідно, зберігати й культивувати таке розмаїття варто лише доти, доки воно не шкодить процесам державотворення й націотворення. Тому й головним критерієм в оцінці етно-регіонального та етнокультурного розмаїття є критерій національної безпеки, а не різноманітні мультикультуральні та етнографічні уявлення.

Значно пізніше, майже через століття, про розколоті суспільства напише американський політолог С. Гантінгтон, обґрунтовуючи свою відому концепцію «зіткнення цивілізацій»⁵. Показово, як цей американський консерватор та націоналіст підмінює національні відмінності цивілізаційними, доволі часто ототожнюючи етно-регіональні поділи в середині країни з поділами цивілізаційними. Він навіть сформулював концепцію цивілізаційно розколотих країн, зараховуючи до них і Україну. Однак що насправді поділяє ці «розколоті» держави — цивілізаційна належність чи інші сильніші держави? В цьому сенсі слушною є думка політолога С. Кононенка, котрий наголошує, що регіональний поділ України є скоріш явищем ідеологічним, аніж глибоко-цивілізаційним і що фактори цього розколу перебувають за межами української держави. Він стверджує, що поділ цієї країни на Схід і Захід є насправді поділом формально незалежної держави на сфери впливу потужніших держав та їх об'єднань. Інша річ — етнорегіональна розмаїтість. Тут С. Кононенко зазначає, що Україна в цьому питанні є не менш і не більш розмаїта, ніж більшість європейських країн. Річ в іншому. Річ у тому — наскільки сильною є національна держава, аби не дати скористатися зі своєї етнорегіональної гетерогенності зовнішнім силам⁶.

Політичні процеси в сучасній українській державі — це нескінченний ланцюг владних конфліктів, останній з яких міжнародні оглядачі охарактеризували таким чином: «Внутрішня політична ситуація в Україні надзвичайно складна і навіть нагадує громадянську війну між Президентом і Прем'єром ... Це неблагополучний варіант демократії, який розчаровує Європу у післяреволюційних здобутках України»⁷. Небезпека якраз і полягає в тому, що владні конфлікти можуть спровокувати внутрішні етнорегіональні

розколи. Фактор регіоналізму вже декілька разів було використано у внутрішньополітичній боротьбі — використано кон'юнктурно і безвідповідально.

За політичною ситуацією в Україні спостерігають і належним чином оцінюють. Воно й не дивно, що за умов глобалізації, які б події не відбулися у внутрішньому житті країни, вони відразу ж знаходять своє відображення в її міжнародному середовищі. Тому й пророчими виявилися слова М. Грушевського, який висловлював свої побоювання і вважав то «страшним моральним ударом, який би міг незмірно скомпрометувати українство і в очах чужих, і в очах інертної більшості самих своїх, здискредитувати всі домагання й жадання, які ставилися українцями чи то в сфері культурній, чи то в питаннях політичних, та привалити українське питання тяжким каменем, тяжчим, може, від усяких репресій!»⁸. У ті далекі від глобалізації часи М. Грушевський розумів значення міжнародного престижу та морально-політичної солідарності перед лицем зовнішніх загроз. Нині держава сильна не лише своїм економічним, технологічним, ресурсним і політичним потенціалом, але й потенціалом моральним — потенціалом людської та моральної гідності. Причому, йдеться не про якийсь рекламний імідж, а про спроможність зберігати загальнонаціональну солідарність навіть за найбільш скрутних історичних часів, спроможність залишатися стійкими до зовнішніх ідеологічних впливів та пропагандистських навіювань. Останніх більш ніж досить у сучасному глобалізованому світі. Іноді навіть виникає питання, чи не є сама «глобалізація» провідним міфом сучасності.

Будучи глибоко переконаним у нездоланній моральній силі українства, М. Грушевський гостро засуджував різного роду виправдання та висновки на зразок: «історичні обставини, в яких протягом століть жив український народ, ослабили в нім національне почуття, національні змагання, що їм треба дати віджити, відійти, щоб вернулися їх нормальні функції... Рахувати на чужу великодушність, на чужу піддержку ніколи не вільно (підкреслено мною. — *І. К.*), і тому українському громадянству треба дуже поважно задуматися над такими можливостями»⁹. Видатний державний діяч та мислитель закликає покладатися на свої сили та не сподіватися на великодушність сильніших держав. Більшість ідеологів глобалізації волають про неможливість самостійного державного існування за нинішніх умов. Однак допоки залежність не перетворилася на справжню взаємозалежність — допоки

існують сильніші й слабші держави, розвинені й відсталі економіки, впливові й периферійні культури — кожна історично відповідальна нація й держава мають історичне право відстоювати свою незалежність будь-якими засобами.

Українське суспільство, долаючи низку трансформацій у переході від тоталітарного до демократичного політичного устрою, паралельно, якщо не водночас, стало суб'єктом світових глобалізаційних процесів. З одного боку — це відбивається на макроекономічній політиці держави та макроекономічній ситуації в ній, з іншого — глобалізація створила передумови для формування дедалі інтенсивнішого та активнішого глобального або транснаціонального громадянського суспільства. Останнє, являючи собою самоорганізовану проміжну групу, є сферою поширення вільних від державної опіки колективних дій, інституційним засобом утвердження тих громадянських інтересів та цінностей, кордонів для яких не існує.

Глобалізаційних впливів безперечно зазнає й українське суспільство, дедалі більше осягаючи власну своєрідність і самобутність, адже саме під дією чужорідних ціннісних орієнтацій людина усвідомлює свою ідентичність, а отже, і відмінність від представників іншої системи поглядів. Усвідомлення національної належності відбувається крізь призму політичних цінностей інших націй. Пошук власної національної ідентичності та утвердження в ній потребує також засвоєння людиною норм і цінностей тієї національної політичної системи, до якої вона належить. Ці норми й цінності несуть у собі не лише сучасні вимоги, але й включають досвід минувшини, що концентрується в традиціях, звичаях, обрядах і стереотипах діяльності. Саме традиція, забезпечуючи спадковість/наступність між минулим та майбутнім, згуртовує суспільство, гарантує стійкість політико-культурним формам діяльності людей, дає можливість впливати на політичний процес і протистояти різним викликам сучасного глобалізованого життя.

Акумулюючи в собі певну систему норм, звичаїв та світоглядних переконань, традиція постає своєрідною візитною карткою того чи іншого соціуму або культурної спільноти. Вона потужна зброя в руках тих, хто прагне самозбереження в майже цілковито глобалізованому світі. Вона також надійний притулок для тих націй і держав, які вважають глобалізацію формою поширення євроатлантичного (передусім американського) панування. Нарешті, вона невичерпне джерело апробованих знань, накопичених попередніми поколіннями.

Як бачимо, зумовлений глобалізацією, міждержавний діалог породив проблему інновацій, зокрема культурних. Культурна інновація є однією з ефективних форм соціокультурної комунікації, що визначає спосіб «буття в культурі». З іншого боку, не може не турбувати небезпека культурного імперіалізму, який часто-густо приховується за «маскою» культурної інноваційності та ґрунтується на протиставленні «прогресивних» культур культурам «архаїчним». Зауважимо, що сам культурний імперіалізм є найефективнішим та найпідступнішим, адже цей різновид імперіалізму, підкорюючи слабші культури, сприяє політичній залежності наступних поколінь представників цих культур.

У будь-якому разі, глобалізаційний процес породжує чимало змін та викликів, триваючи під домінуючим впливом інформаційно-комунікативних технологій на соціум, на взаємовідносини в усіх сферах суспільного життя, на ідентифікацію особистості. І, як свідчать численні дослідження вітчизняних філософів, соціологів та політологів¹⁰, визначальну роль у таких глобальних трансформаційних процесах відіграють конкретні політичні курси самих держав. Тому глобалізаційний вплив, у тому числі, залежить від політичного та інституційних чинників національного рівня. Так, новітні інформаційні технології та науково-технічний прогрес не лише заохочують та інтенсифікують міждержавний діалог і є позитивним показником розвитку суспільства загалом, але й водночас викликають до життя чимало загроз, наслідки яких складно поки що навіть і спрогнозувати. Наприклад, важко уявити, що станеться з більшістю країн світу в разі, коли втіляться концепції видатного німецького соціолога У.Бека, котрий вважає «кінець національної політики початком транснаціональної політики» чи стверджує, що «на зміну національному порядку приходить транснаціональний порядок»¹¹.

Через трансформацію буття змінюється й людина, її світогляд, цінності, культура. І, виходячи з незвичайного перетворення, як відзначає у своєму дослідженні В.Лях, «руйнується увесь попередній звичний спосіб життя, відбувається дезінтеграція так званої психосфери, все більше людей відчувають психологічний неспокій. Глобалізація змінює соціокультурні, психологічні, моральні форми існування людей. Втрачається певна стабільність, визначеність індивіда в соціальному середовищі, розриваються сталі зв'язки і належність людини до певних різновидів ідентичностей. Відповідно, зростає загальна невизначеність життя, що спричиняє

розгубленість, оскільки у людей зникає впевненість, переконаність в надійсності навколишнього світу»¹².

Важливим аспектом сучасної глобалізаційної взаємодії різних цивілізаційних макросуспільств є «вестернізація» — процес зростання впливу культури і політики «західної» (євроатлантичної) цивілізації на життя інших цивілізацій¹³. Натомість, «інтеграція» — об'єднання в ціле яких-небудь частин, елементів¹⁴ та «модернізація» — удосконалення, зміна, які відповідають вимогам сучасності¹⁵. Таким чином, уже на рівні визначень очевидно є відмінність між культурним імперіалізмом та добровільним і взаємовигідним об'єднанням, між залученням позитивного досвіду та його сліпим відтворенням.

Сьогодні, через розмитість та несформованість національної ідентичності, важко однозначно сказати, чого прагне українське суспільство в цьому глобалізованому світі. Очевидним залишається те, що Україні потрібно якнайшвидше стратегічно визначитися, а не то стратегічний вибір за неї зроблять інші. Сьогодні дедалі частіше висловлюються міркування на кшталт: «Росія явно і недвозначно має претензію не допустити виходу України з її зони впливу. Європа, в принципі, готова «віддати» Україну Росії, але на це не погодиться половина України... Чому Росія не хоче Україну втратити? Чому Європа не дуже хоче приймати до себе Україну?»¹⁶. Такі відверті оцінки багато в чому відповідають реальному статусу України в міжнародних відносинах. У них простежуються відчай та зневіра, притаманні представникам народів, які від глобалізації лише програли.

Можливо, й має рацію вітчизняний філософ А. Репа, відзначаючи, що нинішній процес глобалізації є образно-комунікативним явищем. Це уявна спільнота, глобальна публічна сфера¹⁷. Виходячи з цього, автор слушно обумовлює складність аналізу такого явища, як глобалізація, неможливістю його контролювати, тобто зупинити. Хоча й, можливо, саме це явище є насправді уявним — пропагандистським гаслом на зразок того комунізму, що зовсім нещодавно крокував планетою.

Як би там було, але інноваційні процеси з кожним днем дедалі більше охоплюють соціокультурний простір України. І тут не зайвим буде нагадати, що найвища політична цінність — це політична обережність, ідеологічна поміркованість, раціональна виваженість. У зв'язку з цим зростає роль таких суспільних інститутів, як освіта, засоби масової комунікації, культурний обмін, які забезпечують

динаміку культури, прискорений обіг нового досвіду в різних сферах суспільної практики.

¹ Грушевський М. Твори: У 50 т. / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Гол. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002. — Т. 1: Суспільно-політичні твори (1894–1907). — С. 320.

² Поляков В. Кожному політтехнологу — по надзирателю! [Електронний ресурс] / Сайт інтернет-видання «Обозреватель». — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2005/9/14/43282.htm>

³ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 379–380

⁴ Там само. — С. 381.

⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — №1. — С. 33–48.

⁶ Кононенко С. Міжнародні відносини на пострадянській східноєвропейській та євразійській напівпериферії. Теоретичний ракурс [Електронний ресурс] / Сайт «ДК-Саммит». — Режим доступу: <http://www.dc-summit.info/20090609331/Mizhnarodni-vidnosini.html>

⁷ У ЄС чекають від Тимошенко її версію «війни» з Ющенком [Електронний ресурс] / Сайт-видання «Українська правда». — 19 червня 2008. — Режим доступу: <http://pravda.com.ua/news/2008/6/19/77731.htm>

⁸ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 334.

⁹ Там само.

¹⁰ Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / [Лях В.В., Пазенок В.С., Любимий Я.В. та ін.] — К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. — 404 с.; «Личность в контексте глобализации». Круглый стол // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — №2. — С. 5–71; Транзитивні суспільства. Моделі розвитку і загроза периферизації. Матер. Міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. В.К. Гура / К.: Інститут світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2006. — 73 с.

¹¹ Бек Ульрих. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / А.Б. Григорьев, В.Д. Седельник (пер. с нем.). — М.: Прогресс-Традиция, 2007. — С. 331, 335.

¹² Лях В. Сучасне інформаційне суспільство: нові виміри людського існування // Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / [Лях В.В., Пазенок В.С., Любимий Я.В. та ін.] — К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. — С. 100–101.

¹³ Вестернізація // Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тисяч слів і словосполучень / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні / Г. П. Півторак (відп. ред.) О. І. Скопненко (уклад.), Т. В. Цимбалюк (уклад.). — К.: Довіра, 2006. — С. 137.

¹⁴ Інтеграція // Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тисяч слів і словосполучень. — С. 309.

¹⁵ Модернізація // Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тисяч слів і словосполучень. — С. 461.

¹⁶ Дацюк С., Матвієнко К. В новому світі українству нема місця [Електронний ресурс] / Сайт-видання «Українська правда». — 01 червня 2009. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/5/26/95426.htm>

¹⁷ Репа А. Ідеться про те, щоб пояснити [Електронний ресурс] / Сайт українського суспільно-політичного тижневика «Дзеркало тижня». — № 25 (654) 30 червня — 6 липня 2007. — Режим доступу: // <http://www.dt.ua/3000/3050/59766/>

Тетяна Ляшенко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

У цій статті викладені основні фактори, що впливають на формування сучасної національної ідеї в країнах Центральної Азії. Авторка торкається проблем ретрадиціоналізації суспільних відносин, що наразі є складовою державної ідеології. Розглядаються деякі моменти ісламізації центральноазійського регіону.

***Tetiana Liashenko** **The national idea in the Central Asian countries: particularities of the formation.** The main factors which have impact upon the forming of a modern national idea in the countries of Central Asia are expounded in the article. The author pays attention to problems of re-traditionalisation of social relations as an actual component of state ideology. Certain aspects of Islamisation of the Central Asian region are examined.*

До російського завоювання XVIII–XIX ст. державні утворення Центральної Азії ґрунтувалися на територіальній, цивілізаційній і конфесіональній спільності, населення яких не мало вираженої національної самосвідомості. Незважаючи на те, що багато заходів центральної влади (як у Російській імперії, так і в СРСР) мали на меті викорінення місцевих норм політичного, суспільного й культурного життя, усі країни центральноазійського регіону зберегли власний уклад життя, релігійні звичаї та структуру відносин.

Як відзначає С. Панарін, простір нових центральноазійських держав «начебто розривається на частини факторами економічного, етнічного та культурного притягання, що перебувають за межами національної території»¹. В одній тільки Середній Азії (без Казахстану, Північної Киргизії, Центральної й Південної частини Туркменії) можна виділити п'ять самостійних історико-культурних зон — Хорезм, Північний Таджикистан, Самарканд із прилеглою територією, Південний Таджикистан та Ферганська долина.

Характеризуючи специфіку центральноазійських суспільств у формуванні національної ідеї, насамперед слід відзначити присутність у їхньому житті регіонально-кланових зв'язків. Ці зв'язки засновані на земляцькій єдності і певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин. Протягом століть «долинний» («оазисний») патріотизм відіграв ключову роль у процесах соціалізації та ідентифікації людей.

Зусилля радянської влади, зокрема, були спрямовані на ліквідацію такого явища, як клани, які збереглися, а із середини 90-х років їхній вплив на внутрішню політику почав проявлятися більш чітко. Останнім часом з'являється багато праць, присвячених дослідженню ролі неформальних інститутів. Наприклад, К. Коллінс у книзі «Логіка кланової політики в Центральній Азії» висуває чотири тези щодо кланової динаміки: «1) клани можуть існувати у сильних державах, особливо якщо вони є організаціями пасивного опору державі, що піддає їх репресіям, але не знищує, даючи їм можливість вижити; 2) у разі зовнішньої загрози клани укладають неформальні угоди, що зміцнює стабільність режиму, особливо в перехідних державах, але не породжує демократичні зміни; 3) ці угоди та наступні моделі переходу, ідеологічні орієнтації лідерів, формально нові політичні інститути мають досить обмежений, короткочасний вплив на політичні траєкторії; 4) формальні режими усе більше вбирають у себе неформальну кланову політику. Так що клани стають первинним джерелом політичної і економічної влади в міру того, як неформальні зв'язки, клани проникають в інститути режиму. Кланова політика перешкоджає консолідації як демократичних, так і авторитарних режимів і може їх підірвати»².

Клан — неформальна організація, яка включає групу індивідів, поєднаних родинними зв'язками. Останні визначають ідентичність та зобов'язання організації. Ці зобов'язання є вертикальними та горизонтальними, пов'язуючи еліту та нееліту, відображаючи

дійсне та фіктивне споріднення. Індивіду важко як увійти в клан, так і вийти з нього, хоча розміри клану змінюються. У Центральній Азії, за оцінками місцевих журналістів, вони варіюються від 2 тис. до 200 тис. індивідів. У сільських районах їх очолюють найстарші, у міських — найбагатші та найстарші, «причому клани перетинають класові кордони». Кланова еліта використовує кланові зв'язки для досягнення своїх цілей у політичній або економічній системі. Рядові члени мають потребу в її допомозі, щоб отримати роботу і освіту. Іншими словами, поза кланом важко вижити.

У зв'язку з цим можна говорити, що для центральноазійських етносів величезне значення має не тільки національна самосвідомість, але й кланово-регіональна. Наприклад, таджики історично були розділені за географічним принципом на три основні групи: північну (ленінабадці), центральну (кулябці, каратегінці, гіссарці) і південну (памірці). Таджики є набагато більшими патріотами свого оазису, долини й сформованих там культурно-господарських комплексів, ніж свого народу й своєї нації, зазначають дослідники Д. Жетпісов та Т. Хабієв.

У Киргизстані традиційним був поділ, насамперед, між північно-киргизською та південно-киргизською субетнічними спільнотами. Паралельно існував й більш глибокий поділ киргизського суспільства на різні регіонально-трайбалістські угруповання. Їхнє походження пов'язане з конкретними історичними областями країни: Чуйської, Іссик-Кульської, Таласської, Ошської, Наринської.

В Узбекистані прийнято виділяти три, шість, або дев'ять різних кланів. Перший варіант пов'язаний з історією формування узбецького етносу із трьох послідовних потоків тюркомовних мігрантів у Середню Азію й розрізняє хорезмійців, південних узбеків і жителів Ферганської долини. У другому варіанті йдеться про ферганський, ташкентський, самаркандський, бухарський, хорезмський клани та клан «суркаш» (утворений на межі Сурхандар'їнської й Кашкадар'їнської області). В останньому варіанті єдиний «долинний» клан ділять ще на три складові — наманганську, андижанську і, власне, ферганську. Також виділяється в особливу групу джизакський клан.

Іслам Карімов узяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження впливу клановості на ситуацію в державі. З такою метою проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацію державних чиновників, ціль якої — не дати їм набутти міцних ділових знайомств,

сумнівних обов'язків, кримінальних зв'язків. Як зазначає сам президент Узбекистану: «Коли на ґрунті родинного, територіального або етнічного принципу в державних або інших структурах формуються утворення (частіш за все неформальні), в основу яких покладені вузькогрупові інтереси, і саме ці інтереси висувуються на перший план — не на користь спільній справі, не на користь інтересам загальнодержавним, загальнонародним, коли заради досягнення своїх цілей подібні утворення намагаються просувати своїх членів в існуючій державній, владній та іншій ієрархії, тоді це стає небезпечним. Тоді треба говорити про місництво та клановість як про реальну загрозу стабільності та безпеки суспільства»³.

Тим не менш, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані усе ще відображає специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації, формування узбецької нації.

У Туркменистані роз'єднаність проходить згідно з поділом, існуючим до російського завоювання племенним розподілом туркмен. Можна виділити п'ять великих локальних субетнічних районів у республіці: народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) — у західній, салири і сарики — у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари — вздовж Середньої й Верхньої течії Амудар'ї і човдури — що населяють Дашховузький і північ Лебапського веляятов. Незважаючи на існування єдиної держави, рівень самосвідомості туркмен залишається низьким. «Кожне плем'я-земляцтво говорить на загальнозрозумілій для всіх туркменів мові, але має свій діалект; асоціює батьківщину з усією територією країни, але має регіон основного розселення й, поряд із загальною легендою про походження, свою легенду про походження й про своїх героїчних персон. Старше й середнє покоління туркменів воліють одружувати дітей і онуків переважно на одноплемінниках.

Регіональна роз'єднаність у суверенному Казахстані зумовлена історичними особливостями минулого кочового життя, коли казахи були розділені на три племенні об'єднання (Старший, Середній і Молодший жузи). Основою цього поділу стала специфіка господарсько-культурного й історичного процесу, що протікав у трьох ареалах, що виникли у зв'язку з природним розподілом території Казахстану на три географічні частини: Семиріччя, Західний і Центральний (включаючи Північний і Східний) Казахстан.

Політичне життя сучасного Казахстану значною мірою визначається жузовими, родоплемінними та кланово-сімейними відносинами. Воно «детерміноване боротьбою за владу представників трьох великих племінних об'єднань — жузів: Старшого — «Ули» (південний та південно-східний Казахстан); Середнього — «Орта» (північний, центральний та східний Казахстан) та Молодшого — «Кіши» (західний Казахстан). І хоча за історичними мірками жузи утворилися нещодавно, на початку XVII століття, протиріччя між ними міцно вкорінилися у ментальності казахів»⁴.

Президент Н. Назарбаєв в одній зі своїх публікацій зазначав, що «регіональна належність завжди відігравала суттєву роль у політичному устрої» Республіки. При цьому він сам «категорично не приймає політичну ідеологію традиційного типу, яка заснована на відновленні архаїчних форм суспільного устрою, родоплемінної психології»⁵. Жузи для казахів одночасно поняття й абстрактне, і реальне. Багато казахів взагалі байдуже ставляться до своєї жузової належності, а іноді й не знають її. Але жузове споріднення може бути інструментом боротьби за отримання влади, завдяки міцним корпоративним зв'язкам.

Тим не менш, останнім часом жузові, родові традиції й цінності отримують певний розвиток в Казахстані. Сьогодні родові зв'язки допомагають вижити багатьом сім'ям, що, до речі, стосується усіх республік Центральної Азії.

Проблема кланово-трайбалістських відносин у сучасному казахстанському суспільстві та її вплив на становлення сучасної державності, формування економічної системи стоїть у центрі уваги багатьох вчених.

Професор А. Нисанбаєв зазначив з цього приводу, що «в умовах здійснення приватизації та формування національної державності у нас знову загострилася проблема трайбалізму як одного із видів внутрішньоетнічної дезінтеграції казахського етносу, гальма на шляхах консолідації всієї казахської нації, як основного суб'єкта трансформації та розв'язання проблем соціальної модернізації казахстанського суспільства»⁶.

Однією з важливих функцій казахстанських лідерів завжди була арбітражна регуляція міжплемінних та міжжузових відносин. Як зазначає Президент Н. Назарбаєв, «демократизація суспільного життя, певна самостійність регіонів почали використовуватись як важелі монопольного контролю над ресурсами місцевої еліти. Різноманітні форми родового протекціонізму, родових та

територіальних лобі, почасти проявляються у владних структурах, у фінансовій та комерційній сферах. Загалом родоплемінна ідеологія — це небезпечна форма внутрішньонаціональної дезінтеграції та дезорієнтації. Тому одним з лейтмотивів державної ідеології має стати подолання родових стереотипів»⁷.

Професор А. Нисамбаєв так описує регуляцію міжплемінних та міжжузових відносин в сучасному казахстанському суспільстві: «Одним із принципів функціонування влади в казахському суспільстві є установка на компроміс та політичне балансування. Іншими словами, діяльність та суперництво різноманітних політичних угруповань за кадрову розстановку у вищому ешелоні державної влади, як правило, відбувається в атмосфері повної секретності через компромісне мислення самих суб'єктів влади, що, у свою чергу, підштовхує учасників політичного процесу до досягнення консенсусу або до підписання якоїсь «джентльменської угоди», яка чітко визначає правила поведінки кожного «гравця». Тому для того, щоб краще зрозуміти характер влади у Казахстані, спочатку необхідно вивчити традиційну політичну культуру казахів, ієрархію їхніх цінностей, політичні традиції та їхні ролі в житті сучасного Казахстану»⁸.

Таким чином, соціальна реальність перехідного періоду Казахстану «складається під впливом трьох різноспрямованих і в той же час взаємопов'язаних факторів: традиційної кланово-трайбалістської структури казахського етнічного соціуму; наслідки радянської соціально-політичної системи: нових реалій пострадянського розвитку республіки»⁹.

Другим фактором, що безпосередньо впливає на формування сучасної національної ідеї в країнах Центральної Азії, є активне використання історичної спадщини, у якій прагнуть «відшукати» ідеї, традиції національної державності та культури. Однак його трактування часом може мати спекулятивний характер. За словами Д. Жетпісова та Т. Хабієва, минуле одягають у підкреслено національний одяг. Але виготовлений він сучасними дизайнерами; у справжньому минулому навряд чи його носили. Міфологічні картини історії, що виникають унаслідок цього, часом приймають зовсім чудернацькі форми, але за ними стоять реальні інтереси й потреби людей, їхні страхи й надії.

Так, в Узбекистані будь-яка подія на «узбецькому ґрунті» є внеском у національну ідеологію. Лінія спадковості проводиться від Аміра Тимура й джадидов до Іслама Карімова. Наприклад,

Х.Таджигев пише: «Інтелігенція завжди відіграла роль у долі Центральної Азії, у розвитку державності, починаючи від мислителів середньовічного ісламського відродження, джадидів і продовжуючись такими іменами, як Файзулла Ходжаєв, Шараф Рашидов і Іслам Карімов»¹⁰. Президента І. Карімова Х. Таджигев називає «лідером-ідеологом» і «політиком-ідеологом».

Спадщина імперії Тимура є складовою частиною сучасної узбецької ідеології. Прагнення провести паралель між Аміром Тимуром та І. Карімовим опосередковано проводить ідею необхідності суворого володаря, який зберігає традиції минулого. «З давніх часів у нашій країні політики, що перебували при владі, визнавали свободу, з повагою ставилися до законів, були рішучими у своїх діях. Політика президента Карімова відповідає цим принципам із давнього минулого. Він будує національну державність, ґрунтуючись на традиціях. Реагує на події, що відбуваються, виходячи з уроків історії й потреб народу»¹¹.

Перший президент Туркменистану С.Ніязов вів родовід туркменів від Огуз-Хана: «Сьогодні ми, прийнявши естафету предків, зводимо свою нову державу, суть якої в цій спадкоємності... Віддавши належне всім попереднім державним утворенням, відродивши їхні історичні назви, вона відродила сам дух історії, воскресила дух нашого великого предка Огуз-Хана»¹². Прославлення образу Огуз-Хана — збирача розрізнених туркменських племен — відображає потребу влади в консолідації туркменів у нації.

У Таджикистані культурним символом таджицької цивілізації й консолідуючою основою для нації став період правління династії Саманидів. «Ця епоха була визнана результатом історичного формування таджицьких націй і досягнення досконалості таджицькою національною державою... Епоха Саманидів, особливо час правління Ісмоїла Сомоні — можна назвати однією з вершин досконалості самовідомості та століттям славної незалежності таджицьких націй... Відродження незалежної Республіки Таджикистан — безумовно найбільша й найважливіша подія в нашій історії ХХ століття. На землі держави Саманидів відродилася незалежна держава таджиків, гідний спадкоємець династії Саманидів»¹³.

У Казахстані заради подолання проблем жузової роз'єднаності в історії «оспівується» діяльність Тауке-Хана (що очолював наприкінці ХVІІ — Початку ХVІІІ ст. Казахське ханство) і Аблай-Хана (хана трьох казахських жузів у середині ХVІІІ ст.), при яких

казахське суспільство досягло найбільших успіхів, особливо в плані зміцнення централізованої держави.

Наприклад, професор Б. Майлибаєв вважає «...інститут казахстанського президента історичним спадкоємцем ханської влади, яка, в свою чергу, мала величезний демократичний потенціал»¹⁴. Щодо ставлення до еліти, то Б.Майлибаєв бачить різницю між ханом та президентом у тому, що «хан являє собою результат елітного консенсусу, президент сам формує та регулює взаємодію еліт»¹⁵.

Одночасно керівництво Казахстану розробляє доктрини державної ідеології для об'єднання різних етнічних громад. Тільки з початку ХХ століття в Казахстан переселено 5 мільйонів 600 тисяч осіб, з іншого боку загинуло близько півтора мільйона казахів¹⁶.

Так, в офіційній заяві 1996 р. сказано про необхідність «підтримувати в суспільстві ідею про те, що Казахстан — спільна батьківщина. Зобов'язання кожного громадянина, незалежно від національності, допомагати створенню атмосфери дружби, миру й злагоди». Одночасно говориться, що «Казахстан — етнічний центр казахів; у них немає більше ніде у світі держави, що піклуються про збереження й розвиток казахів як етнічної групи, про їхню культуру, мову і традиції»¹⁷.

Для досягнення суспільно-політичної консолідації в Киргизстані, як відзначав колишній президент А. Акаєв, республіці необхідна була нова ідеологія, що охоплювала б однаковою мірою як некорінні нації, так і киргизів — джерело й опору національної державності. Ця ідеологія викристалізувалася в концепції «Киргизстан — наш спільний дім». У 1993 р. відбулося показове скликання першого Курултаю народів Киргизстану, у ході роботи якого було ухвалено рішення про необхідність створення «народного парламенту», що виражав би інтереси всіх етнічних груп населення республіки. У створенні атмосфери міжнаціонального миру активно використовується культурна історична спадщина. В 1995 році по всій країні проходило святкування 1000-річчя киргизького народного епосу Манас. Відповідно до думки офіційної республіканської громадськості, ідеї епосу «Манас» — гуманізм, великодушність, терпимість, міжнаціональна згода, дружба й співробітництво, єдність і згуртованість націй — стали символом міжетнічної інтеграції народів Киргизстану. Кроком у подоланні традиційних суперечностей між Північчю та Півднем стало присвоєння в 2000 р. місту Ош статусу другої столиці Киргизстану й розміщення там південної резиденції президента.

У створюваних історичних концепціях роль періодів існування в рамках Російської імперії й СРСР в «розвитку державності» зведена до мінімуму, більше того, цей час оцінюється переважно негативно. «По суті, весь 70-річний період радянської імперії ми намагалися вибратися з лещат, у які нас сильно затисли...», — оповідає один з узбецьких дослідників. Перший президент Туркменистану С. Ніязов охарактеризував радянський період як «...74 роки туги, зневіри, безвір'я у свій завтрашній день!»

Таким чином, для офіційної ідеології держав Центральної Азії характерні такі загальні риси: це світські, помірковано націоналістичні, консервативні, тісно пов'язані з особою їхнього творця — лідера держави.

Третьою складовою формування національної ідеї є посилення релігійного фактора в країнах Центральної Азії. З кінця 80-х років ХХ ст. почалася реісламізація регіону.

Для керівництва усіх країн Центральної Азії першочергове завдання — національна єдність, і, природно, вони використовують поєднуючу роль ісламу для зміцнення свої держав. Про роль ісламу у формуванні національної єдності говорять як державні діячі, так і мусульманське духовництво. Одночасно в конституціях майже всіх країн задекларований світський характер держави (подібне визначення відсутнє в останній редакції Конституції Киргизії), релігійне життя контролюється відповідними комітетами.

Політизація ісламу може створювати умови для перетворення його на самостійну політичну силу. «Підйом сучасного ісламізму, або політичного ісламу (ісламістські ідеологи визначають це явище, використовуючи поняття «нахда» — ісламське відродження) зумовлений комплексом причин. Поряд із соціально-економічним фактором, що діє по-різному в кожній окремо взятій країні, і зовнішньополітичним фактором, зумовленим новим розкладом сил на міжнародній арені й посиленням процесу глобалізації, позначаються також соціокультурні, етноконфесійні й цивілізаційні моменти»¹⁸.

Проте, наприклад, австралійський дослідник політичного ісламу Ш. Акбарзаде дійшов висновку, що в Киргизії та Туркменії цей процес уповільнений, по-перше, через превалювання низького ісламу, характерного для кочівників, а також ізоляції від мусульманського світу в роки радянської влади, а по-друге, дається знаки авторитарний тиск на представників духовництва.

Політолог з Великої Британії Г.Тазміні взагалі відкидає можливість радикалізації ісламу в Центральній Азії. На його думку,

поширення радикальних форм ісламу неможливе через такі причини: 1) 98% мусульман Центральної Азії — суніти, що обмежує вплив ісламських радикалів Ірану; 2) відроджується суфізм — одна з найбільш толерантних течій в ісламі. Він сприйняв догмати буддизму, шаманізму, християнства та відкидає ідею політичного використання віри; 3) для багатьох іслам — лише культурна традиція, для інших — інструмент зміни політичної системи. Ісламські зв'язки сильно переоцінюються, тоді як родоплемінні, етнічні, мовні та національні розбіжності недооцінені. Ці розбіжності не обов'язково заступають шлях спільній ісламській діяльності, але вони значно уповільнюють або навіть перешкоджають розвитку радикального ісламського руху, — таку думку висловлює Г. Тазміні, вчений з Кентського університету Великої Британії.

У 90-ті роки уряди центральноазійських держав почали підтримувати традиційний офіційний іслам та лояльне до влади духівництво (відкривалися мечеті і медресе), але одночасно посилювався тиск на представників так званого неофіційного ісламу, які в багатьох випадках були вимушені діяти нелегально. Опозиційний іслам, певною мірою, породжувався й, безумовно, підсилювався економічною кризою, зубожінням населення, особливо сільського. Е. Абдулаєв називає найбільш характерною рисою десятиліття незалежності держав Центральної Азії поєднання ісламу з радянською формою авторитарного правління¹⁹. При цьому він користується термінами «опозиційний іслам».

Е. Абдулаєв стверджує, що в Центральній Азії ісламу властиві не стільки національно-державні відмінності, скільки різниця між самим ісламом. Дослідник поділяє його на 1) «степовий» (кочівники і напівкочівники); 2) «оазисний» (великі міста); 3) «гірських долин» (Таджикистан, Ферганська долина). Загалом, питання ісламу в Центральній Азії є складним і важливим питанням, яке потребує окремого ґрунтового дослідження.

Ретрадиціоналізація, яка зачепила тією чи іншою мірою усі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, має неоднозначні наслідки. Зміцнення кланових, сімейних, махаллінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами — вони підтримують великі родини, дають можливість виховувати дітей у разі відсутності батьків, полегшити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний удар для чоловіків, що звикли годувати

та забезпечувати своїх близьких. У той же час традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та безумовне підкорення авторитету старших людей або більш успішних та впливових.

Дослідження процесів соціально-політичного розвитку в країнах Центральної Азії, розуміння підґрунтя цих процесів дасть можливість реально оцінювати та реагувати на події як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Вплив нашої країни в центрально-азійському регіоні є поки що незначним. Україна скоріш спостерігає за «великою грою» в Центральній Азії, ніж бере в ній активну участь. Проте національні інтереси нашої країни вимагають іншого — передбачити майбутній розклад і зайняти в ньому максимально вигідні позиції, розуміти внутрішні процеси в цьому регіоні і намагатися використовувати їх у національних інтересах України.

¹ Панарин С.А. Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона // Вестник Евразии. — 2000. — № 1 (8). — С. 90–132.

² Collins K. The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories // World politics. — Princeton, 2004. — Vol.56, № 2. — P. 226.

³ Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. — Т.: Узбекистон, 1997. — С. 95.

⁴ Гусев Л., Шах М. Влияние жузовой системы на политику современно-го Казахстана // Аналитические записки. — М., МГИМО — Вып. 7 (19). — 2006. — С. 3.

⁵ Назарбаев Н.А. Идејная консолидация общества — как условие прогресса Казахстана. — Алма-Аты, 1993. — С. 10.

⁶ Нысанбаев А.Н. Казахстан: от выживания — к устойчивому развитию // Казахстан на пути к устойчивому развитию. — А., 1996. — С. 21.

⁷ Назарбаев Н.А. Национальная консолидация общества, как условие прогресса Казахстана // Назарбаев Н. Пять лет независимости. — Алматы, 1996. — С. 197–198.

⁸ Нысанбаев А.Н. Об исторической практике защиты прав и свобод человека в Казахстане // Нысанбаев А.Н. Казахстан. Демократия. Духовное об-новление. — А., 1999. — С. 386.

⁹ Кадыржанов Р.К. Консолидация посткоммунистической политической системы: вопросы теории и опыт Казахстана // Автореф. ... док. полит. наук. — Алматы, 2001. — 46 с. — С. 28.

¹⁰ Таджиев Х. Теоретические и методологические вопросы национальной идеологии. — Ташкент, 1990. — С. 68.

- ¹¹ Шарифходжаев М., Рахимов Ф. Человек, определивший эпоху. — М., 2004. — С. 62.
- ¹² Кадыров Ш. Туркменистан: институт президентства в клановом пост-колониальном обществе // <http://www.eurasia.ru/>
- ¹³ Рахмонов Э. Наша цель — единство, согласие, созидание! — Душанбе, 2000. — С. 99.
- ¹⁴ Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики // Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). — Алматы: Арыс, 2001. — С. 453.
- ¹⁵ Там само. — С. 452.
- ¹⁶ За: Назарбаев Н. Політика миру і злагоди. — К., 2007. — С. 13.
- ¹⁷ Казахстанская правда. — 1996. — 26 мая.
- ¹⁸ Долгов Б. Политический ислам в современном мусульманском мире // Перспективы. Фонд исторической перспективы. — 2007. <http://www.perspektivy.info>
- ¹⁹ Див.: Central Asia: A gathering storm? / Ed. by Rumer B.; Sharp, 2002. — XIII. — 442 p.

Олег Малько

СУДОВА СИСТЕМА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми реформування системи судочинства в контексті політичного розвитку України. Автор обґрунтовує необхідність створення ефективної судової системи як головне завдання для демократичного поступу України.

Malko Oleg Judicial System as a Factor in Forming of Institute of Human Rights in Ukraine. The problems of judicial authority's reformation in context of political development of Ukraine are analyzed in the article. Author substantiates necessity of shaping the effective judicial system as the main task of democratic progress of Ukraine.

Відомо, що епіцентром сучасного демократичного поступу людства є проблема захисту прав людини. За словами Кофі Аннана, лауреата Нобелівської премії миру, Генерального секретаря ООН у 1997–2006 роках, «у світі дедалі більше поширюється усвідомлення того, що держава є слугою свого народу, а не навпаки. У той же час суверенітет особистості — а під цим я розумію права людини

та її основні свободи, як це сформульовано у Статуті ООН — зміцнився завдяки зростаючому усвідомленню кожною людиною свого права визначати власну долю»¹.

28 червня 1996 року Верховна Рада України ухвалила варіант Основного закону, який отримав схвальні відгуки фахівців-правознавців і чиновників Ради Європи та Венеціанської комісії з огляду на високий рівень захисту прав людини. Проте, на думку ряду експертів, вади оригіналу нової Конституції більше полягали у відсутності механізмів реалізації її норм, аніж у концептуальних положеннях самого тексту².

Основний закон України в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріпив цілком досконалу систему прав і свобод людини, а також загальні принципи та положення, покликані визначити зміст гарантій і механізмів реалізації цих прав і свобод. Утім, як відомо, окремі з них, особливо у соціально-економічній сфері (право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48), право на доступне медичне обслуговування (ст. 49), право на інформацію та ін.), до цього часу залишаються переважно декларативними³. На думку М.Оніщука, міністра юстиції України в другому уряді Ю. Тимошенко, ця обставина сприяє поширенню правового нігілізму в українському суспільстві та сумнівів громадян у спроможності держави забезпечити їхні конституційні права⁴.

Водночас соціологічні дослідження засвідчили наявність у нашій країні низки реальних прав і свобод, оскільки це визнавали їх «користувачі», тобто громадяни України. Серед таких прав — право об'єднуватися в політичні партії, право створювати громадські об'єднання, право на свободу віросповідання, право брати участь у мітингах і демонстраціях протесту, рівноправність національних меншин і рівноправність чоловіків і жінок, свобода слова⁵. Щодо останнього (за черговістю, а не за значущістю) варто відмітити такий факт: авторитетна міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила щорічний рейтинг свободи слова у світі. Зі 173 країн, які ввійшли до списку, найкраща ситуація зі свободою слова в Ісландії, Люксембурзі та Норвегії. Найгірша — в Еритреї, Північній Кореї і Туркменистані. Україна поліпшила свої позиції на п'ять пунктів, піднявшись 2008 року на 87-ме місце⁶.

Ситуація з дотриманням прав людини в Україні не була однозначною. На думку ряду правників, суть проблеми полягала в наступному: «Прийнявши нові Кримінальний, Цивільний та

Сімейний, Господарський кодекси, наша держава вже визначила зазначені межі (недозволеної законом суспільної поведінки — *О.М.*) з допомогою кримінально-правових, цивільно-правових, економіко-правових та деяких інших засобів. Щоправда, визначила не зовсім чітко, а головне — не завжди виходячи з пріоритету прав і свобод людини. Системні недоліки нового законодавства посилюють залежність людини від держави, а отже, безпідставно обмежують її свободу. Як наслідок, реальний правовий статус людини в українському суспільстві далекий від такого статусу у правовій державі. Вбачаючи в розширенні сфери відповідальності та її посиленні панацею від суспільної кризи, ті, хто визначає й реалізує правову політику в Україні, фактично створили ситуацію, за якої людина завжди перебуває на межі відповідальності. За такої ситуації дедалі частіше згадується прислів'я: «від тюрми та від суми не зарікайся», — констатували Микола Мельник і Микола Хавронюк⁷.

Як засвідчили результати соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та Міжнародної громадської організації «Дім свободи Україна», близько чверті наших громадян вважали, що протягом 2006 року їхні права порушувалися, при цьому головними винуватцями люди називали кримінальні структури, місцеву владу і правоохоронні органи.

Значна частина громадян висловила традиційне переконання в тому, що допомагати у захисті прав повинні міліція і юристи. Водночас і громадяни, і експерти досить низько оцінювали їхню діяльність. Лише зусиллям Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та міжнародним організаціям у цій сфері українці поставили «трійку», інші структури, зокрема прокуратуру, оцінили ще нижче⁸.

Одним з визначальних показників стану демократичності суспільства є рівень об'єктивності та справедливості судочинства, що ґрунтується лише на законі. А це можливо за наявності незалежної, сильної та справедливої судової влади, яка може забезпечити реальну недоторканність суддів як носіїв цієї влади. Як відомо, реформування судової системи і становлення громадянського суспільства в Україні увійшли до числа основних пріоритетів президента Віктора Ющенка. У промові під час своєї інаугурації 23 січня 2005 року одним із першочергових завдань держави новий лідер країни назвав утвердження громадянського суспільства та незалежного правосуддя, заснованих на принципах верховенства

права. «Я бачу Україну державою, керованою верховенством права. Ми створимо демократичну владу — чесну, професійну і обов'язково патріотичну. Стіна, що відділяє посадовця від людей, буде зруйнована. Оновлена влада знатиме свій обов'язок, працюватиме для блага громадянина і країни»⁹.

Перспективи реалізації озвучених намірів здавалися цілком реальними, адже піднесення від мирної революції заради демократичної заміни явно корумпованого режиму швидко охопило десятки мільйонів громадян України. Це засвідчили, зокрема, результати дослідницьких соціологічних проєктів «Україна — Європа», в яких йшлося про способи життя та особливості масової свідомості українців та європейців. На думку заступника директора Інституту соціології НАН України професора Євгена Головахи, отримані результати мали допомогти реально оцінити місце, яке Україна займає в Європі. В цьому контексті певної ваги набув зафіксований науковцями позитив, який свідчив про хоч і малопомітну, але важливу суспільну еволюцію — в українській громаді зросла значущість ліберально-демократичних цінностей. Йшлося про державну незалежність і демократичний розвиток суспільства, рівність можливостей для всіх, індивідуальну незалежність та підприємницьку ініціативу, права людини, свободу слова тощо. Цю тенденцію соціологи демонстрували за п'ятибальною шкалою: від 3,3 бала у 2000 році до 3,6 бала у 2006 році. «Це — знаковий тренд в ментальності українців, — наголосив один з керівників проєкту Анатолій Ручка. — З одного боку, він виступає як цілком закономірний результат суспільних трансформацій у незалежній Україні, а з іншого — показує перспективу зростання громадянської культури населення, яка своєю чергою є соціокультурним підґрунтям консолідованої демократії»¹⁰.

Варто пригадати: п'ятирічний шлях, що ним рухалася «постмайданна» Україна під гаслом забезпечення фундаментальних цінностей Ради Європи — верховенства права і прав людини, фактично був окреслений роками раніше з ініціативи української громадськості, посиленої високим ентузіазмом і вагомою підтримкою західної діаспори. У жовтні 1992 року Перший світовий конгрес українських юристів розглянув найважливіші питання розбудови незалежної, демократичної, правової держави України: проєкт нової Конституції України, проблеми прав людини, верховенства закону, незалежності судочинства, реформування адвокатури, приватизації великих і малих підприємств, приватної

власності на землю, спадкового права тощо. Проаналізувавши проєкт національної конституції, конгрес наголосив, що цей документ визнає пріоритет загальнолюдських цінностей, в основному відбиває фундаментальні демократичні й гуманістичні ідеї сучасного міжнародного конституціоналізму. На думку правників, документ пройнятий турботою про розбудову української національної держави, про захист прав людини. Разом з тим конгрес зауважив, що зміст запропонованого проєкту Конституції значною мірою відзеркалював досягнуті чи бажані компроміси різних політичних сил українського суспільства в перехідний період від тоталітарного режиму до нового, демократичного суспільства.

Міжнародний форум юридичної громадськості висловився за те, щоб об'єднані під його егідою правники зосередили основну увагу на розв'язанні проблем, які мають першочергове значення для справи подальшої розбудови української державності. Серед цих проблем конгрес українських юристів виокремив теоретичне обґрунтування та законодавче закріплення гарантій забезпечення прав і свобод людини. Особливу увагу пропонувалося приділити судовим гарантіям захисту цих прав, максимально використовуючи допомогу українських правників із Великої Британії, США, Канади, Франції та з інших країн, де є корисний багаторічний досвід у розв'язанні цієї проблеми. Крім того, конгрес висловився за розробку рекомендацій задля забезпечення ефективних гарантій незалежності судів з урахуванням світового досвіду судочинства, зокрема діяльності суду присяжних, та виховання у вітчизняних юристів почуття справедливості, самостійності і поваги до вироблених віками принципів законності¹¹.

У статті 3 Конституції України зазначено: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.» Аналіз еволюції державної політики в галузі прав людини в Україні протягом 2005–2009 років дає можливість зробити висновок щодо реальної спрямованості та ефективності цієї політики, її відповідності Основному закону країни та впливу на процеси демократизації, зокрема формування інституту прав людини та інших інститутів громадянського суспільства.

* * *

Утвердження та забезпечення прав і свобод людини, що є головним конституційним обов'язком держави, можливе лише за

наявності незалежної, повноцінної судової системи. Ця аксіома доведена багатовіковим досвідом країн зі сталими демократичними традиціями. Саме судова влада є одним з основних реальних інститутів захисту прав і свобод людини та громадянина, і це чітко закріплено в частині 1 статті 55 Конституції України. До слова, й зміст статті 3 Конституції України, яка цілком і повністю присвячена людині, є свідченням міцних людиноцентричних тенденцій українського права¹². Один з відомих дореволюційних вчених-правників професор М.Розін зазначав, що сила судової влади залежить від багатьох факторів, серед яких називав такі: чітка організація, справжня довіра населення до її інститутів та органів, справжнє визнання населенням їх авторитету¹³.

Слід наголосити: парадокс тривалої політико-правової кризи полягає в тому, що, незважаючи на невисокий рівень довіри суспільства до суду, сама судова влада вже не раз доводила, що в Україні більшість суддів — це порядні, грамотні, вольові й незалежні люди. Проте, на жаль, немає згуртованої, сильної та незалежної судової влади.

Мати незалежний суд — це не особисте право судді, це право кожного громадянина, загалом усіх громадян України. Судді мають право підтримувати і захищати свою незалежність не як посадовий привілей, а як гарантоване Основним законом України право кожного громадянина на судовий захист і на справедливий судовий розгляд. Це — стислий виклад позиції Віктора Кононенка, судді у відставці — єдиного в країні фахівця, хто пройшов шлях від судді районного суду до судді Верховного Суду України. В газетному інтерв'ю цей високодосвідчений фахівець зупинився, зокрема, на проблемі корупції, наголосивши: небезпека, яку криє в собі корупція серед суддів, полягає в тому, що суди перестають виступати і сприйматися суспільством як чесні і нейтральні арбітри. Оскільки суди покликані виконувати саме цю роль, то корупція в судовій системі за своїми наслідками небезпечніша, ніж в інших державних чи громадських інституціях.

Приміром, у вересні 2009 року стало відомо, що на Одещині працівники СБУ задокументували близько 30 фактів отримання хабарів суддею одного з районних судів, котрий обіцяв позитивно вирішувати розгляд справ зацікавлених осіб. За повідомленням прес-служби СБУ, у більшості зафіксованих випадків суддя отримував гроші у своєму робочому кабінеті. У ході розслідування спеціальна слідчо-оперативна група у складі працівників СБУ

і Генпрокуратури встановила додаткові докази вчинення суддею злочинів під час здійснення ним правосуддя. Як наслідок, окрім порушення проти нього 12 кримінальних справ за різними статтями Кримінального кодексу України, порушено ще сім. Крім того, п'ять кримінальних справ слідчі прокуратури порушили стосовно посередників і спільників судді. Розслідування справ тривало 1,5 року, справа проти судді-хабарника налічувала 24 томи, а обвинувальний висновок — майже 500 сторінок¹⁴.

Якщо судді не можуть дотриматися свого обов'язку, громадськість втрачає віру у фундаментальну рівність перед законом усіх без винятку громадян, а це приводить суспільство до цинізму й нестабільності. Досить швидко людина опиняється в обіймах такої недуги, як дегуманізація. На думку багатьох фахівців і науковців, для викорінення корупції необхідні загальні норми законодавства, яких повсюдно мають дотримуватися всі громадяни.

Вартий уваги і такий факт: 22 березня 2006 року, напередодні парламентських виборів, Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права в Україні схвалила Концепцію вдосконалення судівництва для забезпечення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Однак її імплементація загальмувалася через приховану й відкриту протидію політичних гравців. У серпні 2006 року Верховна Рада Укрвіни ухвалила безпрецедентний, неконституційний закон, яким заборонила Конституційному Суду України переглядати зміни, внесені до конституції в рамках політичної реформи. Тобто фактично КС заборонялося робити те, що він повинен робити у першу чергу: оберігати Конституцію України і тлумачити будь-які зміни до неї. Час показав, що зазначені рішення і пасивна позиція керівництва країни були величезною помилкою, оскільки це досить швидко привело до маргіналізації ролі усієї судової системи України, тимчасом як верховенство права і демократія лише почали утверджуватися. Так оцінили тогочасну ситуацію чимало знаних юристів, зокрема і суддя Федерального суду претензій США Богдан Футей.

Судова система країни у досліджуваній період розвивалася під негативним впливом багатьох факторів, зокрема відсутності інституту судового нагляду. Ані кваліфікаційні комісії, ані вищі суди, в тому числі й Верховний, ані Рада суддів України не мали повноважень для проведення перевірок нижчих судів. Вони не могли проаналізувати й оцінити рішення суду, яке, скажемо так,

викликало сумнів, у зв'язку з чим установити непрофесіоналізм судді, або його дії з корисливою метою було практично неможливо. Усвідомлюючи це, служителі Феміди нерідко виносили рішення, котре явно влаштувало всі сторони, відповідно розраховуючи на те, що «ніхто не подаватиме апеляції».

Відомо, що публічний характер правосуддя передбачений законом як одна з головних засад функціонування цієї сфери суспільного буття. Найважливішою гарантією незалежності, неупередженості судді, прийняття справедливого рішення є контроль з боку громадян за цим процесом із допомогою гласності. Це стимулює суддю контролювати свою поведінку, зобов'язує дотримуватися норм закону і виконувати головну свою місію — бути справедливим по суті і по відношенню до всіх.

Суд над людиною передбачає за нею право пояснити судді та співвітчизникам сутність своїх вчинків, розраховуючи при цьому на розуміння служителів Феміди. За влучним висловом В. Кононенка, суд — це останній рубіж захисту чесної людини від монстроподібної держави, що в особі чиновників займається виключно влаштуванням своїх справ. І ще один важливий момент: в обстановці публічності значно знижується можливість засудження невинного або призначення занадто суворого покарання. Це важливо особливо тепер, відзначив екс-суддя, коли з «політичних міркувань притягують до кримінальної відповідальності осіб на явно незаконних підставах, коли у суді зводять порахунки з політичними опонентами»¹⁵.

In dubio pro reo — усі сумніви на користь обвинувачуваного. Цей постулат юристів Стародавнього Риму став класикою сучасної юриспруденції, він активно застосовується в країнах із панівними демократичними цінностями. Древні керувалися принципом: краще не покарати десятьох винних, аніж покарати одного невинного. У такий спосіб вони хотіли підкреслити справедливість публічної влади і закріпити довіру народу до держави. Значною мірою такий підхід давав римським правникам можливість забезпечувати правопорядок і стабільність у суспільстві.

Після проголошення державного суверенітету і ухвалення нової Конституції в Україні також з'явилася тенденція до закріплення в законодавстві класичних правових принципів. Так, у ст. 8 Основного закону України встановлено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права»¹⁶. Це означає, що принцип верховенства права є вищою соціальною цінністю порівняно із принципом

верховенства закону. Попри це у нас нерідко трапляються факти порушення прав і свобод людини, зокрема і незаконне засудження громадян, констатував В. Кононенко. Лише за 2005–2006 роки стосовно 264 осіб було скасовано вироки з припиненням справ через відсутність складу злочину, іншими словами, суд визнав, що людей було засуджено незаконно. Це найсерйозніша помилка судді, і дисциплінарне покарання мало б бути суворим, аж до відкликання із займаної посади, а у випадку тяжких наслідків — і притягнення до кримінальної відповідальності з покладанням обов'язків відшкодувати потерпілому матеріальну та моральну шкоду. Такий суддя не має права вершити правосуддя. Подібного покарання мають зазнати й ті посадовці, котрі порушували кримінальну справу і проводили розслідування¹⁷. І служителям Феміди, і решті громадян України варто пам'ятати думку Мартіна Лютера Кінга про те, що несправедливість будь-де загрожує справедливості повсюдно.

Помітний вплив на становлення інституту прав людини справило започаткування в Україні адміністративної юстиції, тобто інституту розв'язання правовими засобами спору між особою і державою. Як відомо, кредо адміністративної юстиції — пріоритет у відносинах між державою і громадянином належить правам людини, що не можуть бути порушені законами держави та їх діями. Головна мета — захистити права будь-якої людини у суперечках з владою. Саме в судах адміністративної юстиції оскаржують рішення, дії або відсутність дій органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб.

Шкода, заподіяна людині вибоєм на дорозі, сміттям, яке своєчасно не прибрали відповідні служби, чиновницькою тяганиною під час розгляду документів, невиконанням органами влади соціальних та інших гарантій — усі ці буденні спори розглядають і вирішують в адмінсудах. Отже, фактично адмінсуди — це один з найважливіших інструментів контролю громади за діями (чи бездіяльністю) влади.

У країнах із панівними демократичними цінностями адмінюстиція вважається важливим здобутком». Сам факт створення та існування адмінсудів, безумовно, слід вітати як одне з видатних досягнень держави, заснованої на верховенстві права», — говорить в резолюції Європейського суду з прав людини. У Міжнародній асоціації органів адміністративної юрисдикції презентовано більше 100 держав і міжнародних організацій. При цьому в 15 з 27 країн ЄС вищий спеціалізований орган адмінюстиції

(вищий адмінсуд або державна рада) приймають рішення в останній інстанції¹⁸.

Фундаментальну базу адміністративної юстиції сформували положення Конституції України, а також Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, що її ратифікувала Верховна Рада України 17 липня 1997 року.

Як наголошували ініціатори системи адміністративних судів, проблеми у правовому регулюванні стали очевидними після ухвалення 2005 року Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України), який став правовою підставою для впровадження адміністративної юстиції в країні (до речі, на пострадянському просторі на той час лише Україна та країни Балтії почали впроваджувати систему адміністративної юстиції).

Кодекс визначив порядок оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх службових та посадових осіб, що, безумовно, позитивно вплинуло на можливість для особи захистити свої права від свавільних дій з боку держави. Водночас лобісти ідеї адміністративної юстиції підкреслювали, що «самими тільки механізмами адміністративної відповідальності наразі неможливо домогтися дисципліни в державній службі та мінімізувати випадки порушення прав особи під час виконання чиновниками своїх службових обов'язків». Цей шлях є безперспективним і, на думку ініціаторів, має бути замінений заходами з підвищення спроможності та дієвості інституту дисциплінарної відповідальності. Описані проблеми виникали у багатьох сферах, зокрема таких: отримання екологічної та інших видів інформації, порядку надання дозволів на будівництво, порядку житлового обліку громадян, порядку закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти, порядку встановлення цін і тарифів, дискримінації підприємців у сфері економічної конкуренції, порядку видачі сертифіката відповідності у сфері стандартизації тощо (перелік не враховував положень півсотні інших законів, які передбачали окремі склади адміністративних правопорушень).

Йшлося, таким чином, про те, що формування повноцінної системи адміністративних судів і належне використання ними процесуального закону дадуть змогу краще захищати права людини у її відносинах із державою. Адміністративне судочинство, стверджували адепти нової системи, мало дозволити ефективно впорядковувати діяльність держави, викорінюючи суб'єктивізм та непрофесіоналізм окремих представників державного апарату.

Іншими словами, адміністративні суди мають розглядати справи на підставі позову будь-якої особи, яка вважає порушеними свої права. Цим мала усунути нааявна проблема початку процедури притягнення до адміністративної відповідальності. Особливого значення набувала теза про те, що адміністративний позов мав стосуватися не стягнення штрафу в дохід держави, а необхідності забезпечення реалізації того чи іншого права особи. У разі задоволення цього позову рішення суду мало б бути обов'язковим для виконання всіма особами, а «його невиконання матиме наслідком кримінальну відповідальність винних». Немає потреби доводити, що ідея суду над владою лягала на благодатний ґрунт, адже українська громадськість починала дедалі уважніше й прискіпливіше ставитися до влади, процесу її формування й розвитку, постійно оцінюючи її діяльність і намагаючись реагувати на бездіяльність¹⁹.

Викладені вище міркування обґрунтовано засвідчували, що інститут адміністративної юстиції є дієвішим засобом захисту прав особи, ніж механізми адміністративної відповідальності, що й зумовило його значне поширення у переважній більшості європейських країн, адже адміністративний суд покликаний допомагати особі в пошуку доказів у спорах із державою. Державний орган чи посадова особа зобов'язані доводити правильність ухвалення свого рішення чи вчинення дії щодо певної особи. Іншими словами, в такій ситуації мала діяти презумпція вини державного органу.

Уже з 1 вересня 2005 року Вищий Адміністративний Суд України, створений згідно з указом президента України ще 1 жовтня 2002 року, почав розглядати перші адміністративні спори. В одному з публічних виступів 2008 року в рамках дискусії про конституційну реформу голова Вищого Адміністративного Суду України (ВАСУ) Олександр Пасенюк констатував, що «на сьогодні адміністративне судочинство в Україні, принаймні у загальних рисах, є об'єктивною реальністю. Зусиллями науковців, політиків, державних і громадських діячів воно стало частиною щоденної діяльності, спростувавши чимало тверджень, що раніше вважались аксіомою... Заслуга адміністративного судочинства — у спеціальній інструментарії, з допомогою якого воно може, а відтак і повинне спрямовувати відповідні конфлікти в раціональне, обмежене правовими рамками й вільне від свавілля, вузькопартійних, а то й суто корупційних чинників, русло»²⁰.

Певна річ, система адміністративного судочинства передбачала активність кожної особи у процесі захисту своїх прав або прав

громади. Для стимулювання такої активності Вищий Адміністративний Суд України разом із Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках проекту «Україна: верховенство права» створили інформаційну систему «Розміщення текстів рішень ВАСУ в системі Інтернет». За словами голови суду, систему засновано з метою створення більш зручних умов для доступу громадян до рішень суду.

ВАСУ, крім того, розгорнув масштабну роботу щодо вдосконалення пошукового інтерфейсу системи, інтеграції її в Єдиний державний реєстр судових рішень, наповнення бази даних рішеннями суду за 2006—2009 роки й підсилення технічних потужностей.

У квітні 2009 року на спільному засіданні президії Верховного Суду України і президії Ради суддів України підбито підсумки стану здійснення судочинства адміністративними судами. Робоча група дослідила стан організації та здійснення судочинства у Вищому Адміністративному Суді України, Львівському апеляційному адміністративному суді, Львівському та Івано-Франківському окружних адміністративних судах. Досліджуваний період охопив 2007 рік — перше півріччя 2008 р.

У доповіді робочої групи констатовано, зокрема: Вищий Адміністративний Суд України допускає численні порушення норм КАС України щодо порядку прийому касаційних скарг; це порушує право особи на касаційне оскарження, у зв'язку із чим рішення ВАСУ неодноразово скасовувалися Верховним Судом України.

Встановлено випадки порушення строків відкриття провадження у справі. У переважній більшості справ судді-доповідачі порушували строки підготовки справ до касаційного розгляду. (Так, згідно з положенням, касаційна скарга має бути зареєстрована в день її надходження до адмінсуду касаційної інстанції і не пізніше, ніж наступного дня, передана судді-доповідачу. Адмінсправи мають розглядатися протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі). Строки розгляду багатьох справ перевищували два місяці. У Вищому Адміністративному Суді України у ряді випадків вони становлять понад два роки. Переважна більшість обліково-статистичних карток свідчили про те, що касаційна скарга не передається судді наступного ж дня після надходження до суду, як це має бути. В окремих випадках це відбувалося більш як через рік. Касаційна справа про поновлення особи на роботі, яка, певна річ, не терпить зволікань, чекала на розгляд рік і три місяці, а справа про перерахунок пенсії — рік

і сім місяців. Мали місце випадки, коли більш ніж через рік встановлювалося, що справи... взагалі невіддані цьому суду.

У висновку робочої групи зазначалося: система адмінсудів утворювалася під гарними гаслами — вона була покликана зробити судовий захист прав людини ефективнішим. Насправді новонароджені адміністративні суди істотно ускладнили цей захист, ставали на заваді самому доступу до правосуддя, визначення підсудності справ. Строки розгляду справ подовжилися, відчутно зменшилися шанси пересічного громадянина на виправлення судової помилки вищою судовою інстанцією.

Робоча група дійшла висновку, що адмінсуди не лише не виконали свого головного, надзвичайно важливого в наших реаліях призначення — захистити людину від свавілля влади. Вони, здійснюючи судочинство на власний розсуд, а не відповідно до закону, показали, що таке справжнє судове свавілля. Від дня свого народження адміністративні суди почали працювати на себе, відверто і масово беручи до розгляду так звані «хлібні» справи, не підсудні їм у принципі. Вони піднесли свою незалежність до абсолюту, демонструючи нехтування принципу єдності судової системи. Адмінсуди перестали чути будь-кого, демонструючи тотальний відхід від закону з моменту прийняття до розгляду заяв і скарг і закінчуючи оформленням рішень. А ВАСУ, як вищий у системі адмінсудів орган, не виконував своїх основних завдань: сам не здійснював правосуддя відповідно до закону і не забезпечував єдиної судової практики підпорядкованих йому судів. Порушення закону адмінсудами стало нормою їхньої діяльності — це лейтмотив як доповідної записки робочої групи, так і постанови, ухваленої президіями.

Втім, не можна не згадати про очевидні і вагомі «обставини, що пом'якшують»: через них адміністративні суди були просто приречені народитися саме такими. Найголовніші з цих обставин такі: наша держава не була готова до створення системи адмінсудів ані фінансово, ані в організаційному, законодавчому і кадровому сенсі. До того ж новостворені суди були одразу обтяжені величезною кількістю адміністративних справ. У 2007 році, приміром, залишилися нерозглянутими 22,2 тис. (47,4%) касаційних скарг та справ, що перебували на розгляді у Вищому адміністративному суді України, у першому півріччі 2008 року — 21,3 тис. скарг і справ (70,0%). Якщо у 2007 році на розгляд суддям було передано 28,2 тис. (60,3%) касаційних скарг, що перебували на розгляді у Вищому адмініст-

ративному суді України, то у першому півріччі 2008 року — 12,1 тис. скарг (40%)²¹.

Ми свідомо зачитували майже всю критичну частину постанови поважних судових інституцій, аби читач зрозумів суть проблеми, яка полягала в тому, що наближалися президентські перегони. З огляду на цю обставину у політичних таборах розпочалися активні підготовчі дії з метою мобілізувати фінансові, судові, адміністративні, інформаційні і т.п. ресурси для перемоги. Саме тому керівництво Верховного Суду України нарощувало зусилля, аби максимально підпорядкувати собі систему адміністративних судів, саме для цього використовувалися надпотужні мікроскопи для пошуку помилок і порушень, саме тому народні депутати робили численні спроби обрізати повноваження ВАСУ, саме тому виконавча влада не поспішала розв'язувати проблеми з приміщеннями, фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням органів адміністрації.

На думку керівника Центру політико-правових реформ Ігоря Коліушка, адмінсуди не є вигідними для влади, якщо вона їх не контролює. Правник наголосив, що чинний на той час Президент України двічі спробував ліквідувати Окружний адміністративний суд Києва, а згодом БЮТ прагнув звільнитися від усіх адмінсудів. «Цікаво, що заяви про непотрібність адмінсудів з'являються напередодні виборів, проте саме в цих судах може ставитися питання про результати волевиявлення»²², — підкреслив пан Коліушко.

У комплексі проблем, які виростили на «благодатному» ґрунті викривленої масової свідомості мешканців України, вочевидь, найбільш загрозливою була і лишається низька правова культура і породжений нею правовий нігілізм, який став своєрідною ознакою становлення нашої держави. Мало того, ця іржа вкриває всі структури владної піраміди й використовується як один з основних інструментів у боротьбі за державну й будь-яку іншу владу.

Наслідком цього стало те, що суспільство має сьогодні — адміністративні суди, які помітно вирізняються своїми вадами навіть на тлі нашого загалом унікального і неповторного правосуддя. За одноставним висновком експертів, правовий нігілізм зумовив поширення практики ігнорування судових рішень і представниками влади, і, так би мовити, пересічними громадянами. Численні приклади майже тотального правового скептицизму викликали занепокоєння не лише в Україні, але й за її межами. Восени 2009 року наша країна потрапила до «чорного списку» європейських держав,

які зневажають рішення судів, про що заявив комісар Ради Європи з прав людини Томас Гаммарберг в інтерв'ю радіостанції «Свобода». На його думку, це явище треба розцінювати як фактичну відмову від принципів правової держави, а також як серйозну правозахисну проблему.

Аналізуючи скарги, котрі надходили до Європейського суду з прав людини в Страсбурзі, представник Ради Європи зробив висновки, що у таких державах, як Албанія, Боснія і Герцеговина, Молдова, Росія, Сербія та Україна рішення судів часто виконуються або частково, або з довгою затримкою, або деколи повністю ігноруються. В нашій країні його увагу привернула низка проблем, що мають відношення і до органів державної влади, зокрема у сфері освіти, і також значною мірою до державних компаній, наприклад, у вугільній галузі, які не виплачували або зарплати, або пенсії, або відшкодування робітникам, які були поранені в робочий час. Гаммарберг наголосив, що реформа законодавства і збільшення фінансування судів — кроки у правильному напрямку, але їх недостатньо: важливо, щоб закони виконувалися і самою державою²³.

VIII позачерговий з'їзд суддів України, що відбувся у Києві влітку 2007 року, зробив загрозливу констатацію наступного змісту: політична криза в державі до крайньої межі загострила руйнівні процеси у сфері правосуддя та породила нові ризики у діяльності судових органів. Неспроможність суб'єктів політичного протистояння розв'язувати політичні проблеми належними засобами, кричущий правовий нігілізм владних та політичних суб'єктів призвели до масштабного і безцеремонного втручання політики і бюрократичних структур у правову сферу, зокрема у сферу правосуддя. Останнім часом факти тиску на суддів і втручання в діяльність судів набули системного й відвертого характеру, зокрема під час розгляду судами справ, формування суддівського корпусу, призначення суддів на адміністративні посади, вирішення питань про відповідальність суддів.

Спостерігалось неправомірне використання суб'єктами влади наданих їм повноважень для посилення залежності судових органів, тиску на суддів, втягування їх у політичну боротьбу, нав'язування неправових підходів до вирішення спорів. Особливо небезпечне для правосуддя ігнорування найвищими посадовими особами держави та органами державної влади, політичними діячами загальноновизнаних правових принципів. В Україні набувало системного характеру і стало звичною практикою надання оцінки рішенням

судів некомпетентними суб'єктами, невиконання судових рішень, які набрали законної сили. На жаль, суб'єкти політичного процесу не спромоглися усвідомити, що за таких обставин жодна політична сила не зможе перемогти, не зможе отримати легітимну владу.

Дедалі більш гострою проблемою став брак належної юридичної обґрунтованості окремими рішенням Президента України, які мали відношення до організації діяльності судової влади. Так само органи законодавчої і виконавчої влади не завжди дотримувалися принципів поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, самостійності судів та незалежності суддів. Зазначені негативні явища були додатково посилені наявними проблемами законодавчого та інституційного характеру, що нав'язані ззовні та існують у судовій владі. Йдеться, зокрема, про недосконалі процедури підбору і призначення суддів на посади, які не враховували необхідності використання конкурсних засад, процедури непрозорі, просякнуті суб'єктивними факторами. Перше призначення на посаду судді та звільнення судді з посади має здійснюватися за обов'язковою участі у цьому процесі Вищої ради юстиції. Остання, на думку багатьох делегатів з'їзду, стала вкрай заполітизованою і часто використовувала свої повноваження для звільнення непокірних суддів і призначення на суддівські посади «кишенькових» суддів, які під час здійснення правосуддя виконували замовлення політичного або меркантильного характеру. Для Вищої ради юстиції стали характерними відвертий відхід від правових засад діяльності цього органу, неоднаковий підхід до вирішення питань про звільнення суддів з посад за порушення присяги, перевищення членами цього органу своїх повноважень під час проведення перевірок, упередженість. В одних випадках Вища рада юстиції надзвичайно оперативно приймала рішення про внесення подання щодо звільнення судді з посади за порушення присяги, навіть не вислухавши пояснення самого судді, в інших — прийняття рішень затягувалося на місяці і навіть роки.

У свою чергу, окремі суди та судді не завжди керувалися у своїй діяльності виключно Конституцією та законами України, піддавалися протиправному впливу посадових осіб органів законодавчої та виконавчої влади, суб'єктів політичної діяльності, допускали безкарне втручання у вирішення судових справ, що завдавало істотної шкоди демократичному конституційному ладу, правам і свободам громадян, інтересам суспільства та держави, підривало авторитет судової влади.

Крім того, набули значного поширення постанови судових рішень, що передбачали неправомірне обмеження прав, свобод та законних інтересів інших осіб, у тому числі обмеження публічної компетенції державних органів, їх посадових чи службових осіб, задоволення вимог осіб, які не були суб'єктами відповідних правовідносин. Делегати з'їзду засудили факти прийняття окремими суддями сумнівних, з правової точки зору, рішень, відвертого порушення правил підсудності і підвідомчості, вчинення корупційних правопорушень, участі суддів у так званих рейдерських схемах, у тому числі політичних, виконання ними політичних і економічних замовлень в інший спосіб.

Небезпечними для правосуддя за умов політичної кризи та правової невизначеності повноважності парламенту стали спроби окремих політичних сил здійснити заходи з кардинального реформування засад судоустрою, судочинства та визначення статусу суддів. Такі заходи не базувалися на нормах Конституції України і передбачали концептуально хибні підходи до реформування. Судова реформа, яка справді була і лишається нагальною для нашої країни, має бути належним чином підготовлена і передбачати виважені, добре продумані, системні, науково обґрунтовані підходи, зазначили делегати форуму. Водночас з'їзд суддів наголосив на тому, що реформу необхідно здійснювати у стабільній політико-правовій ситуації. В іншому разі процес реформування судової системи буде надмірно політизованим і суб'єктивним, наслідком чого може стати намагання «підігнати» судову систему під певний політичний інтерес, на законодавчому рівні закріпити неправові важелі впливу.

Надзвичайно важливо, щоб суди мали юрисдикцію і повноваження на стримування законодавчої і виконавчої гілок влади шляхом визнання законів та інших правових актів неконституційними, якщо вони обмежують права громадян. Крім того, судова незалежність матиме практичні наслідки лише за умови, що законодавча і виконавча гілки влади сприйматимуть і виконуватимуть тлумачення судами цих актів. Це означає, що всім — від Президента, Прем'єр-міністра, міністра, депутата до звичайного громадянина — потрібно звикати до того, що останньою правовою інстанцією в державі є суд. Аби його рішення були легітимними і справедливими, потрібно створити відповідні передумови, а не ігнорувати судові рішення чи давати їм власну суб'єктивну оцінку.

Вищий орган суддівського самоврядування застеріг: перераховані фактори зумовлюють реальну загрозу знищення засад

вітчизняного правосуддя і втрати українським суспільством своєї правової основи, якою є судова система²⁴. Однозначний висновок про те, що без незалежного суду демократія в Україні приречена, зробили декілька авторитетних правників.

Попри такі серйозні попередження ситуація розвивалася у тому самому напрямі: країна продовжувала падати у неправову безодню. Керманичі України не мали ані волі, ані бажання для того, щоби покласти край цій небезпечній тенденції, цій кричущій ганьбі. В листопаді 2008 року президія Ради суддів України поінформувала Парламентську асамблею Ради Європи та Організацію з безпеки і співробітництва в Європі про ситуацію, що склалася в Україні зі здійсненням правосуддя. У відповідному зверненні, зокрема, зазначалося, що в Україні на найвищому державному рівні й досі не сприймаються фундаментальні положення Основного закону України та міжнародно-правових актів щодо стандартів незалежності суддів і самостійності судів. З боку державних та політичних суб'єктів має місце відвертий тиск на суддів, грубе втручання у здійснення правосуддя, ігнорування основоположних засад діяльності судів. Усе це ставить під загрозу належний судовий захист конституційних прав і свобод громадян.

Автори звернення пояснили, що чергова загроза виникла після того, як Глава держави 9 жовтня 2008 року видав указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради VI скликання та призначення позачергових парламентських виборів. Президія Ради суддів України також поінформувала міжнародну спільноту про рішення Окружного адміністративного суду Києва щодо припинення дії зазначеного указу Президента та розвиток подій, які виникли відразу після цього, включаючи незаконне рішення В. Ющенка про скасування призначення на посаду судді, про порушення кримінальної справи за винесення буцімто неправосудного судового рішення, про звільнення голови суду тощо. «Крім того, велику стурбованість викликають численні факти блокування народними депутатами України діяльності судів, шантажу і тиску на суддів, відвертого втручання у здійснення правосуддя, що подекуди супроводжувалося порушенням громадського порядку в приміщеннях судів і призводило, зокрема, до зриву судових засідань. Такі дії унеможливають нормальну діяльність судів різних інстанцій. Неприпустимими також були дії представників правоохоронних органів під час розгляду судових справ, пов'язаних з виборчим процесом, які розцінюються судьями як протиправний тиск на них

та втручання у здійснення правосуддя», — констатувалося у зверненні. Представники суддівської спільноти підкреслили, що зазначені дії та рішення Президента України, народних депутатів України, правоохоронних органів не узгоджуються ані з національним законодавством, ані з міжнародно-правовими актами щодо забезпечення незалежності судів від виконавчих та законодавчих органів, неприпустимості втручання у судовий процес, перешкоджання здійсненню судами правосуддя²⁵.

Українські реалії засвідчили: ці істини лишилися для політобмонду не засвоєними. Ніхто: ані Президент, ані Прем'єр, ані депутатський корпус не став, на жаль, винятком з правил щодо порушення закону. Конституцію України 1996 року визнали свого часу однією з кращих у Європі, але за всі роки самостійного життя наші державні мужі так і не навчилися її дотримуватися. Маємо констатувати, що і суспільство не відчувало, а отже, й не виявило гострої потреби колективного й усебічного осмислення того, що сталося. Підтвердженням такого висновку був загалом доволі невизрачний, аморфний процес обговорення однієї з найбільш актуальних і контроверсійних тем державотворення — реформування правосуддя і стосунків у сфері розподілу державної влади. Як показала дискусія, що відбулася на ІХ з'їзді суддів України (листопад 2008 року), навіть представники суддівського корпусу не мали єдиного або принаймні компромісного погляду на перспективи судової реформи.

Можна скільки завгодно критикувати чинне законодавство, але навіть воно — таке недолуге — не діяло. Дійшло до того, що недоторканні «слуги народу» почали полювання на людей. В будь-якій іншій країні, де влада є відповідальною і небайдужою до проблем як банкірів, так і двірників, такий депутат досить швидко був би позбавлений недоторканності. Але не в Україні. Це при тому, що станом на жовтень 2008 року за кількістю прокурорів, тобто чиновників, покликаних забезпечувати правильне застосування законів, на 100 тисяч населення наша країна з показником 21 посідала четверте місце в Європі (поступаючись Литві, Латвії та Молдові)²⁶. Несамохіть спадає на думку констатація Марка Цицерона: «Немає держави, якщо закони в ній нічого не варті, якщо суди зневажені...».

Подібний розвиток ситуації цілком закономірно привів до зневіри людей у те, що суд в Україні може бути справедливим. За даними опитування громадської думки, проведеного фондом «Демократичні

ініціативи» разом із фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у середині липня 2007 року, тільки 11% респондентів вважали, що перебувають під захистом закону (70% — ні), лише 8% були переконані, що в Україні всі рівні перед законом. Набагато більше певнених: рівності перед законом немає (74%), переконаних, що перевагами перед законом користуються ті, хто має гроші (76%) і владу (69%). Єдине, в чому держава забезпечила рівність своїх громадян, — це в розмірі прибуткового податку. Можна сказати, дійшли висновку дослідники, що у свідомості людей судова влада та віра в право зруйновані. Довіряли судам 19%, не довіряли 63%, довіряли прокуратурі 20%, не довіряли 58%, міліції довіряли 24%, не довіряли 62%, і навіть Конституційному Суду, який має бути верховним арбітром країни, довіряли 23%, а не довіряли 53%. Загальнонаціональних лідерів, яким довіряють та які могли б усіх мудро «розсудити», у країні не знайшлося²⁷.

Реакція виконавчої гілки на критику була цілком прогнозованою: у законопроекті «Про Державний бюджет України на 2008 рік» витрати на здійснення правосуддя судами загальної юрисдикції та утримання Конституційного Суду України збільшені, порівняно з 2007 роком, на 902,2 млн грн (48,2%) і становили 2801,2 млн грн²⁸.

Недовіра громадян України до судів, усвідомлення ними домінування «права сильного» в країні з часом наростали. Це засвідчили результати всеукраїнського дослідження «Корупція в Україні: влада, держава, суспільство», яке проводилось Інститутом Горшеніна в рамках програми соціологічних досліджень 2008 року «Проект країни». Виконавці проекту працювали з 20 жовтня по 3 листопада 2008 року в 129 населених пунктах України (63 міста і 66 сіл). Усього було опитано 2004 респонденти, які репрезентували доросле населення України віком від 18 років. Квотами у виборці були: вік, стать, освіта і тип населеного пункту, де проживає респондент. Похибка репрезентативності дослідження не перевищувала $\pm 2,4\%$. Згідно з даними опитування, понад три чверті українців вважали, що в судах неможливо добитися правди або це дороге коштує. Дві третини громадян висловили переконання: рішення суду можна купити за гроші; понад половини вважали суди винними в безкарності злочинців. Порівнюючи результати зазначеного дослідження з результатами аналогічного дослідження 2007 року, експерти дійшли висновку, що в обох дослідженнях зберігалася тенденція, відповідно до якої чим вище показники матеріального

достатку, тим вища впевненість, що правди в судах можна добитися переважно за гроші. І навпаки — чим менші показники матеріального достатку, тим вища переконаність, що правди в судах домогтися неможливо взагалі.

Крім того, згідно з даними останнього опитування, більшість респондентів, як і рік тому, усе ще вважали, що в Україні можливо за гроші купити рішення суду і, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності. Проте лише 24,3% опитаних вважали суди винними у тому, що злочинці не завжди дістають належне покарання (56,4% у 2007 р.)²⁹.

Згідно з висновками вчених, мешканці України вважали вибори (від Президента до мера) механізмами демократії, які дозволяють впливати на владу. Після «помаранчевої революції» до механізму виборів громадська думка додала ще й мітинги з демонстраціями. А от на механізми, що добре працюють у розвинених демократичних країнах, такі, наприклад, як участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, звернення до судів та преси, у населення надій мало. Або вибори — або мітинги³⁰.

Під тиском цих реалій значна частина громадян України дійшла висновку, що Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) — остання надія на відновлення справедливості. Станом на грудень 2007 року за кількістю заяв до ЄСПЛ Україна посідала місце у першій п'ятірці поряд з Росією і Туреччиною. Кількість рішень ЄСПЛ, за якими Україна повинна відшкодувати позивачеві зі свого Державного бюджету суми від 1 до 625 тисяч євро, почала швидко наростати³¹.

* * *

Попри те, що кількість судів і суддів в Україні останніми роками суттєво зросла (а отже, збільшилися і видатки на їх утримання), процес формування реального режиму законності носив аморфний характер і, судячи з усього, ще далекий до завершення. Усі ці роки топчеться на місці судово-правова реформа, яку в Україні здійснюють фактично всі державні інституції, крім інституцій судової влади, позбавленої законодавчої ініціативи. Саме тому найбільшій критиці експертами, в тому числі й закордонними, піддавалася національна судова система, яку виражає формула: тотальна корупція і жодної реформи. Поки в Україні за тією самою справою «жовтопупенський» суд виноситиме одне рішення, а «синьопупенський» — протилежне, її громадяни можуть залишити будь-яку

надію на інтеграцію до Європи. Адже подібна вакханалія, по суті, підриває молоді ще демократичні інститути і владу закону.

Створити нормальну судову систему, зруйновану спільними зусиллями «помаранчевих» і «синьо-білих», завдання номер один, без його вирішення демократичний розвиток країни неможливий у принципі. Отже, говорити про стабільний позитивний вплив судової системи України на становлення інституту прав людини загалом не доводиться. Більш коректною є констатація доволі очевидного взаємозв'язку між деформаціями в розвитку судової гілки влади та інституту прав людини, адже всі ті негативи й недолугості, що супроводжували розвиток національних судів, позначалися і на ситуації з правами й свободами величезної більшості громадян. Дійсно, чи можна серйозно говорити про ефективний захист прав людини без ефективної роботи судової системи? З іншого боку, відсутність сильної та незалежної судової влади в Україні є однією з головних причин хронічної політико-правової кризи. У країнах із панівними демократичними цінностями, як правило, правові конфлікти ніколи не переростають у політичні, тому що вони своєчасно і справедливо вирішуються судом.

Як наслідок, зацікавленість суспільства політикою та сферою публічного від часу «помаранчевої революції» синхронно знижувалася. Розчарування у здатності чинити вплив на політиків та занурення у власне приватне життя, що слугують головними причинами цих процесів, варто, напевне, розглядати як взаємодоповнювальні та взаємозумовлювальні елементи, жоден із яких не є первинним. Це призводило до того, що люди не вірили у можливість зміни не лише державного, а й суспільного устрою, політичні маніфестації чи утворення різноманітних об'єднань громадяни починали сприймати доволі скептично. У будь-якому разі, падіння рівня легітимності влади в Україні внаслідок зникнення інтересу до публічної сфери ставало дедалі більш очевидним.

¹ <http://www.dt.ua/1000/1050/59786/>

² Футей Б. Без незалежного суду демократія в Україні приречена // Дзеркало тижня. — 2007. — № 20 (649) 26 травня — 1 червня. — С. 11.

³ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

⁴ Оніщук М. Про гідність. Проблема вдосконалення існуючої системи конституційних гарантій прав і свобод людини в Україні набуває нині особливої гостроти // День. — 2008. — 10 грудня.

⁵ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // Дзеркало тижня. — 2007. — (661) 1–8 вересня. — С. 51.

⁶ Свобода говорити // Дзеркало тижня. — 2008. — № 40 (719) 25–31 жовтня. — С. 81.

⁷ Мельник М., Хавронюк М. Сфера дозволеного звучується. Ще один крок до правової держави? // Дзеркало тижня. — 2004. — 25 вересня — 1 жовтня. — С. 1.

⁸ Морозова О. Євген ЗАХАРОВ: Державна політика в галузі прав людини в Україні фактично відсутня // День. — 2007. — 11 грудня; Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // Дзеркало тижня. — 2007. — (661) 1–8 вересня. — С. 51.

⁹ «Ми починаємо нову сторінку української історії». Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу на Майдані Незалежності // Урядовий кур'єр. — 2005. — №13, 25 січня

¹⁰ Миколюк О. Українці стають реалістами. Ми навчилися поєднувати «цінності виживання» з духовними потребами // День. — 2007. — №100. — 21 червня.

¹¹ Перший світовий Конгрес українських юристів 18–23 жовтня 1992 року. Українська правнича фундація. — К., 1994. — С. 58, 162.

¹² <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

¹³ http://www.vasu.gov.ua/ua/public_reception.html+%D0%B2%D0%B8%D1%89%

¹⁴ <http://www.dt.ua/1000/1050/67146/>

¹⁵ Мариненко О. Суддя Віктор Кононенко: «У нас із політичних міркувань незаконно притягують до кримінальної відповідальності» // Дзеркало тижня. — 2007. — 3 — 7 березня. — С. 1; Футей Б.: Без незалежного суду демократія в Україні приречена // Дзеркало тижня. — 2007. — № 20 (649) (26 травня — 1 червня). — С. 11.

¹⁶ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

¹⁷ Мариненко О. Суддя Віктор Кононенко: «У нас із політичних міркувань незаконно притягують до кримінальної відповідальності». — С. 1.

¹⁸ http://www.vasu.gov.ua/ua/public_reception.html+%D0%B2%D0%B8%D1%89%

¹⁹ Коліушко І., Банчук О. Політика держави у сфері адміністративної відповідальності // Дзеркало тижня. — 2007. — 14–20 липня. — С. 21.

²⁰ Пасенюк О. Чи потрібен Україні суд над владою? // Дзеркало тижня. — 2008. — № 23 (702). — 21–27 червня. — С. 31.

²¹ <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/firstview/index.html>

²² http://www.vasu.gov.ua/ua/public_reception.html+%D0%B2%D0%B8%D1%89%

²³ <http://www.pravda.com.ua>

²⁴ <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4E36D6B6EF7C5CEFC32572E3004BE75E?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4E36D6B6EF7C5CEFC32572E3004BE75E&Count=500&>; Восьмий надзвичайний // Дзеркало тижня. — 2007. — № 25 (654) 30 червня — 6 липня, с. 41

²⁵ Судді звертаються до ПАРЄ // Дзеркало тижня. — 2008. — № 41 (720) 1–8 листопада. — С. 61.

²⁶ www.coe.int/СЕРЕЈ

²⁷ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // Дзеркало тижня. — 2007. — (661) 1–8 вересня. — С. 51.

²⁸ Лянной І. Дорого і сердито // Бизнес. — 2008. — №47(826) 24 нояб-ря. — С. 21.

²⁹ Див.: Позитивна тенденція? // Дзеркало тижня. — 2008. — № 43 (722) 15–21 листопада. — С. 31

³⁰ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади. — С. 51.

³¹ Котюжинська Т., Максимова С. Україна обирає собі суддю // Дзеркало тижня. — 2007. — № 47 (676) 8–14 грудня. — С. 61.

Леся Ковач

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ГАРМОНІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано актуальні проблеми міжнаціональних відносин в Україні. Охарактеризовано державні механізми управління етнополітичною сферою країни. Окрему увагу приділено питанням національного миру та терпимості.

Lesia Kovach Interethnic relations in Ukraine: state, problems and ways harmonization. The article deals with the analysis the actual problems of the relations between ethnic groups of Ukraine. State mechanism of management the ethnopolitical sphere is described. Special attention is paid to nationalities peace and tolerance questions.

Одним із найвагоміших здобутків Української держави за роки незалежності є збереження міжнаціонального миру і злагоди,

відсутність будь-яких широкомасштабних зіткнень і конфліктів. У цьому вбачається позитивна тенденція, яка була досягнута завдяки виваженій і, як показала практика, в основному ефективній державній етнонаціональній політиці. До основних складових цієї політики слід віднести: законодавство України. Йдеться, насамперед, про Конституцію України (28 червня 1996 р.), закони України «Про громадянство» (8 жовтня 1991 р.), «Про освіту» (23 травня 1991 р.), «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні (16 листопада 1992 р.), «Про радіо і телебачення» (21 грудня 1993 р.), «Про місцеве самоврядування» (21 травня 1997 р., остання редакція — 3 лютого 2004 р) та інші; міжнародно-правові акти, які підписала і ратифікувала Україна, це — «Європейська конвенція з прав людини» та Протоколи №1, 2, 4, 7, та 11 до неї (липень 1997 р.), «Рамкова конвенція про захист національних меншин» (грудень 1997), «Європейська хартія місцевого самоврядування» (липень 1997 р.), «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (травень 2003 р.) та ряд інших конвенцій, протоколів, хартій і угод, які збагатили вітчизняне законодавство і наблизили його до європейських стандартів; правові акти Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, спрямовані на розвиток етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин.

Крім зазначеного, чинне законодавство України передбачає захист прав національних меншин шляхом укладення міждержавних угод та договорів. Такі угоди або договори наша країна уклала з Російською Федерацією, Угорщиною, Польщею, Румунією, Молдовою, Литвою та іншими країнами. Пріоритетність норм міжнародного права визначається окремою статтею Закону України «Про національні меншини в Україні»: «якщо міжнародним договором України встановлено інші положення ніж ті, які містяться в законодавстві України про національні меншини, то застосовуються положення міжнародного договору».

Важливою складовою реалізації національної етнополітики країни є державні органи загальної та спеціальної компетенції. Насамперед — це органи юстиції, які, по-перше, здійснюють підготовчу роботу щодо прийняття правових актів, по-друге, забезпечують у судовому порядку розгляд конфліктних ситуацій у міжетнічних відносинах та у відносинах між етнічними спільнотами і державою. За характером і змістом судових рішень значною мірою можна визначити дотримання у країні принципу справедливості

і практичної рівності усіх суб'єктів етнонаціональної політики. Лакмусовим папірцем у цьому питанні для національних меншин може бути позиція судових органів Автономної Республіки Крим у земельному питанні. Формальна правова обґрунтованість судових рішень щодо незаконності самозахоплень земельних ділянок кримськими татарами та виконання цих рішень, на жаль, не супроводжуються прийняттям ідентичних рішень та виконанням щодо незаконної роздачі земель місцевою владою. Як наслідок, органи юстиції в очах населення можуть поступово втратити моральну легітимність, що неминуче потягне за собою зневагу до права як важливого механізму реалізації державної етнополітики.

Важлива роль у функціонуванні права як механізму реалізації етнонаціональної політики також належить органам прокуратури і служби безпеки. Вони наділені повноваженнями виступати ініціаторами переслідування тих, хто провокує міжетнічну ворожнечу та здійснює дискримінацію за національною ознакою. Органи прокуратури і служби безпеки в Україні періодично ініціювали такі переслідування, але далеко не завжди їхні ініціативи знаходили підтримку у судових органах. Значною мірою це пов'язано не зі структурними зв'язками всередині системи механізмів державної етнополітики, а з нечіткістю правових визначень тих вчинків, які мали б підпадати під дію відповідних законів.

До структури механізмів, якими забезпечується реалізація етнополітики держави, слід віднести й інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Хоча особа, яка обіймає цю посаду, не має розпорядчих повноважень стосовно органів державного управління, але може впливати на них, спираючись на авторитет міжнародного права, за дотриманням норм якого у країні вона покликана стежити, та міжнародних організацій, з якими тісно співпрацює.

Використовувати авторитет міжнародного права і міжнародних організацій як суб'єктів нейтральних, неупереджених у незаангажованих у внутрішні справи України, як і свій власний авторитет, Уповноважений може лише за умови, що він, як це передбачено законом, не має представницького мандата, не виконує оплачувану роботу в органах державної влади, місцевого самоврядування, у громадських організаціях, на підприємствах та установах (за винятком творчої роботи), не є членом будь-якої політичної партії (Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 №776/97-ВР). На жаль, проходження

Уповноваженого до парламенту за списком Партії регіонів на виборах 2006 р. і наступне його поновлення на цій посаді (хай з відмовою від депутатського мандата) дає підстави для сумнівів щодо відповідності цього інституту в Україні вимогам рівного ставлення до кожного з громадян держави. По суті, в Україні стався випадок використання особи Уповноваженого задля політичної реклами, що суттєво підважило авторитетність цієї посади, а отже, і здатність її бути ефективним механізмом захисту прав осіб, що належать до національних меншин.

У підсумку, систему механізмів реалізації державної етнополітики, яка склалася в Україні, можна визнати адекватною цілям і завданням, передбаченим стратегією етнонаціонального розвитку країни. Вироблення якоїсь нової моделі цієї системи було б виправданим, якби радикально змінювалося функціональне призначення її елементів. Однак навряд чи можна говорити про доцільність зміни стратегічного курсу держави в етнополітичній сфері (сприяння становленню політичної нації, забезпечення безконфліктного стану у міжетнічних відносинах, підтримка культурної багатоманітності)¹.

Найбільш раціональною позицією стосовно системи реалізації державної етнополітики слід визнати вдосконалення її існуючих механізмів. На сьогодні центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин, є Державний комітет України у справах національностей та релігій, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України (відповідно до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 року №201). Водночас управління Комітетом системою механізмів реалізації державної етнополітики на практиці реальне за наявності принаймні двох умов — перебування в його ієрархічному підпорядкуванні структури уніфікованих підрозділів, націлених на виконання тотожних з ним функцій, та уніфікованого регламентування їх діяльності.

Щодо першої умови, то вона виконувалася до 2005 р., коли тривалий час у структурах усіх обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій функціонували окремі підрозділи (управління, відділи) у справах національностей, які у своїй діяльності керувалися Типовим положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів України від 7 лютого 2001 року, 3132.

Фахівцями відмічалось, що дотримання виконавчими органами вимог цього документа значною мірою впливало на якість та ефективність діяльності держави як суб'єкта етнополітичних відносин. Названий документ визначав статус, функції, прерогативи та завдання профільних виконавчих структур у сфері етнополітики, формулював принципи державної етнонаціональної політики та державного етнонаціонального менеджменту, реалізація яких сприяла формуванню довіри інших етнополітичних суб'єктів до Української держави і позитивно впливала на їхню готовність до діалогу і співпраці зі структурами державної влади та управління. Наявність спеціалізованих підрозділів дозволяла у більшості регіонів постійно відстежувати, аналізувати та вивчати міжетнічні відносини та стан забезпечення етнокультурних потреб представників різних національностей, зустрічатися з лідерами національно-культурних товариств, спільно з ними обговорювати наболілі проблеми та визначати шляхи їх подолання. Як наслідок, державна етнонаціональна політика в Україні набувала таких позитивних рис, як конкретність та адресність, відповідність загальним правовим нормам та порівняно оперативне реагування на найбільш нагальні, особливо гострі, сутнісні й актуальні проблеми етнічних спільнот. Відмітною ознакою етнополітичної суб'єктності Української держави ставало зосередження її зусиль не стільки на суб'єктах етнічних відносин, скільки на проблемних питаннях розвитку самих цих відносин — економічних, соціальних, культурних та інших, невирішеність яких зазвичай і спричинює випадки загострення суспільної ситуації. З подальшим посиленням проблемної спрямованості у визначенні цілей етнонаціональної політики постало питання про перехід від галузевого принципу формування та реалізації цієї політики до переважно функціонального принципу. Домінування відповідної моделі етнополітичного менеджменту мало б сприяти досягненню динамічної рівноваги між спільними для всіх громадян інтересами соціально-економічного і політичного розвитку та індивідуальними і груповими потребами етнонаціонального відродження.

Починаючи з травня 2005 р., у затверджених Кабінетом примірних переліках управлінь відділів місцевих державних адміністрацій окремі структурні підрозділи у справах національностей не були передбачені. Наслідком цього стало зменшення на місцях структури органів управління етнонаціональними процесами і міжетнічними відносинами. За станом на 2007 р. реалізація

етнонаціональної політики на рівні управлінь держадміністрацій здійснювалася лише у двох областях — Одеській та Івано-Франківській, а також у м. Києві. У шести областях — Вінницькій, Донецькій, Закарпатській, Київській, Миколаївській та Полтавській функціонували окремі самостійні відділи у справах національностей. У Львівській, Черкаській та Чернівецькій областях аналогічні відділи діяли у складі різних управлінь. У Житомирській області завдання з реалізації етнонаціональної політики покладено на відділ зв'язків з об'єднаннями громадян. У шести областях — Рівненській, Харківській, Сумській, Херсонській, Хмельницькій, Волинській та у м. Севастополі державна етнополітики реалізується на рівні профільних секторів, а ще у шести областях — Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Кіровоградській, Тернопільській та Чернігівській — ці функції виконує лише один фахівець. Крім цього, одні з названих підрозділів займалися національними і конфесійними питаннями, другі — тільки національними, чим суттєво ускладнювалося їх об'єднання у систему, об'єднану спільною функцією, а в підсумку негативно позначилося на загальних результатах їх роботи. З огляду на це, необхідно відновити названі підрозділи у системі обласних державних адміністрацій, містах Києві і Севастополі та уніфікувати їх функціональні обов'язки згідно з Положенням про Державний комітет України у справах національностей та релігій.

Проблемним питанням вітчизняної етнополітики залишається декларативний характер окремих положень мовного законодавства. Положення статей 10 та 11 Конституції України щодо закріплення української мови як державної та забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території держави, а також гарантій вільного розвитку, використання і захисту російської мови, мов національних меншин, сприяння розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин країни у багатьох випадках не виконуються. Будучи проголошеною державною, українська мова так і не стала мовою офіційного використання на всій території України. Мають місце неконституційні рішення деяких обласних та міських рад щодо надання російській мові статусу офіційної як-от у Миколаєві, Луганську, Одесі, Донецьку, Харкові, Горлівці, Харцизьку та інших.

Нааявним є також невизначеність критеріїв, за якими групи представників тих чи інших етносів України можна було б зарахувати до кола національних меншин та корінних народів. При

цьому, широкою підтримкою фахівців користується думка, що впровадження терміна «корінні народи» в Конституцію України було поспішним, оскільки на території держави немає народів, які підпадали б під визначення Конвенції № 169 Міжнародної організації праці «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах», а отже, більш логічним було б вилучити його з Основного закону. Усі без винятку держави, які приєдналися до Конвенції № 169 МОП, застосовують її положення до нечисленних народів, які зберігають напівплемінну самоорганізацію і зайняті традиційно привласнюючим господарством. Що ж до народів, чий етногенез відбувався на території України, то для них доцільніше запровадити термін «автохтонні народи», який більш адекватно відповідає етнологічним уявленням. Таких в Україні усього п'ять — українці, кримські татари, караїми, кримчаки, гагаузи².

Представники міжнародних організацій, вітчизняні експерти також вказують на нагальну потребу ухвалення Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», адже це дозволить уникнути протиріч у нормативно-правовому забезпеченні процесу репатріації та інтеграції раніше депортованих кримських татар, греків, вірмен, болгар, німців в українське суспільство.

Загрози суспільно-політичній стабільності в автономії значною мірою спричиняють зволікання центральної влади щодо розв'язання земельних проблем, вирішення питань соціокультурного розвитку, виправлення ситуації з представництвом кримських татар в органах влади і силових структурах Криму (воно коливається від 0 до 3,5%, хоча кримські татари становлять 13% населення автономії), законодавчим визначенням статусу представницьких органів кримських татар тощо.

Ще й до цього часу не схвалена Концепція державної етнополітики, «обговорення» якої на різних рівнях державної влади триває понад десять років. Така ж доля спіткала і Закон про національно-культурну автономію, право на яку національним меншинам держава гарантувала статтею 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.).

Не можна ігнорувати й інших фактів. Так, починаючи з 2001 р., соціологічні дослідження фіксують негативну динаміку соціального дистанціювання громадян України від представників інших етнічних груп, зокрема до азербайджанців, арабів, афганців,

кримських татар, молдаван, румунів, угорців, турків, африканців, ромів. У зоні найбільшої толерантності залишаються росіяни. З певними застереженнями до цього переліку можна віднести євреїв, білорусів та поляків³.

За даними моніторингу Конгресу національних громад України (КНГУ) у 2006 р. в країні було зафіксовано 14 нападів на расовому ґрунті та 2 вбивства; у 2007 р. — 87 нападів і 6 вбивств; у 2008 р. — 83 напади і 4 вбивства⁴. На негативні тенденції у цій сфері також вказують представники міжнародних інституцій. Зокрема, в одному з пунктів Третьої доповіді по Україні Європейської комісії проти расизму та нетерпимості зазначено, що іноземні студенти «стають мішенню нападів расистського характеру, які вчиняють члени груп скінхедів як в межах, так і поза межами університетських містечок (в метро, клубах, ресторанах тощо)»⁵.

Законодавство України у цій сфері є недосконалим. Стаття 161 Кримінального кодексу передбачає кримінальну відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями. Однак ця норма рідко застосовується судами, оскільки для засудження на підставі цього положення потрібно довести умисність дій правопорушника, а це не завжди просто зробити. Крім іншого, дія статті 161 поширюється лише на громадян України, але не на апатридів та іноземців.

Наявність зазначеної проблеми визнано на державному рівні. Так, 11 квітня 2008 р. Президент України офіційно звернувся до Генерального Прокурора та міністра внутрішніх справ України з вимогою здійснити ефективні кроки, спрямовані на протидію антисемітизму та ксенофобії. Практичним кроком стало запровадження у МЗС України (з листопада 2007 р.) посади посла з особливих доручень з питань протидії проявам расизму, ксенофобії та дискримінації, основним завданням якого стала реалізація заходів у боротьбі з антисемітизмом, недопущення розпалювання міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів в Україні, координація зусиль у цій сфері з іншими органами державної влади. У Департаменті карного розшуку МВС України створено окремий відділ з напрацювання й реалізації стратегії боротьби з етнічною злочинністю. Незважаючи на це, прояви нетерпимості до мігрантів з боку українців все ще мають місце, що однозначно не на користь розвитку і поширенню толерантного суспільства в Україні.

Не завжди зваженим є запровадження у національне законодавство міжнародних правових актів, зміст яких часто суперечить українським реаліям. Так, у 2003 р. парламент ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (далі Хартія). Вона набула чинності з 1 січня 2006 р. Згодом експерти дійшли висновку про неточний переклад назви та тексту документа, що призвело до хибного розуміння його мети та завдань. Запропоновано замінити в україномовній версії назви Хартії термін «мови меншин» на термін «міноритарні мови», щоб акцентувати зобов'язання держави щодо мов, яким загрожує зникнення. Ця пропозиція не змінює ситуації, оскільки в переліку «міноритарних» мов, що потребують захисту:

а) залишаються «заявлені» 2003 р. національні мови таких національних меншин, як білоруська, болгарська, гагаузька, грецька (чинність Хартії пропонується безпідставно поширити на новогрецьку мову і забути про завдання збереження традиційних мов греків України — урумської та румейської), єврейська (йдеться про мову їдиш — і це слушно, оскільки саме вона є традиційною для євреїв України, на відміну від державної мови Ізраїлю іврит, щодо захисту якої на своїх теренах Українська держава з незрозумілих причин офіційно звітує перед Радою Європи), кримсько-татарська, молдавська, німецька, польська, російська (якій, очевидно, ніщо не загрожує), румунська, словацька та угорська;

б) до них додано мови вірменську, караїмську та ромську (дві останні принаймні — цілком слушно);

в) проектом змін до Закону України про ратифікацію Хартії не запропоновано механізмів застосування захисних процедур щодо української мови в регіонах, де вона фактично є «міноритарною».

Окрім зазначеного, ратифікувавши Хартію, Україна взяла дуже серйозні зобов'язання, які за умов нинішньої економічної ситуації видаються нереальними. Зокрема, у системі освіти наша держава зобов'язалася в межах території, де використовуються мови, перелічені в Хартії, забезпечити надання дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної освіти регіональною мовою або мовою меншин, якщо батьки цього бажають, а кількість їхніх дітей вважається достатньою. Також передбачено «заохочувати або дозволяти надання вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин». Далі пропонується зовсім цікава річ — «забезпечити викладання історії і культури, засобом відображення яких є відповідна регіональна мова або мова меншини (а хто буде готувати

й видавати підручники?!) та створити наглядний орган, який контролюватиме всі ці справи». Окремий пункт передбачає, що згадані положення можуть бути поширені й на ті території, на яких певні регіональні мови або мови меншин традиційно не використовуються, якщо кількість осіб, що вживають згадані мови в інших регіонах, «це виправдовує», і зобов'язує у цих випадках «дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання регіональною мовою або мовою меншини на всіх рівнях освіти».

У частині здійснення судочинства передбачається право подавати клопотання, докази і документи усно й письмово регіональними мовами або мовами меншин.

У частині роботи адміністративних органів у межах адміністративних районів держави, в яких є певна кількість мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин, Україна зобов'язалася забезпечити: використання регіональних мов або мов меншин в адміністративних органах як загалом, так і окремими посадовими особами, які в них працюють, зокрема; право осіб подавати документи, заяви й запити та отримувати на них відповіді регіональними мовами або мовами меншин; дозволити адміністративним органам використовувати бланки і видавати документи цими мовами.

У частині засобів масової інформації (ЗМІ) Хартія, в межах визначених територій, зобов'язує: забезпечити радіо й телетрансляцію програм регіональними мовами і мовами меншин; створювати радіостанції, газети, телеканали цими мовами і «покривати додаткові витрати тих ЗМІ, які ці мови використовують»; гарантує свободу прямого прийому та ретрансляції радіо і телепередач із сусідніх країн, які випускаються в ефір такою мовою; забезпечує представництво осіб, що вживають регіональні мови або мови меншин в органах, які контролюють дотримання свобод і плюралізму ЗМІ.

У культурній сфері умови Хартії зобов'язують забезпечити використання регіональних мов або мов меншин в бібліотеках, музеях, відеотеках, архівах, театрах, кінотеатрах та інших установах. Причому органи, які займаються культурою, мають мати персонал, що «повністю володіє відповідною регіональною мовою або мовою відповідної меншини».

В економічному та соціальному житті передбачається виключити будь-які обмеження щодо застосування регіональних мов або мов меншин у трудових договорах, технічній документації, інструкціях з використання приладів і товарів, внутрішніх документах

компаній, фірм; можливості ведення цими мовами фінансової та банківської документації тощо⁶.

Уже цей побіжний перелік основних положень Хартії показує, що вони суперечать Конституції України, мовному законодавству та рішенню Конституційного Суду щодо тлумачення статті 10 Конституції України в частині застосування державної мови. Тож імплементація зазначеного документа в умовах українських реалій потребує абсолютно нового, детально опрацьованого й економічно обґрунтованого законодавчого супроводу. У такому вигляді Хартія не може бути застосована.

Загалом, характерними для України є відсутність антагоністичних протиріч у міжетнічних стосунках та переважання компромісної налаштованості етнічних спільнот стосовно одна одної, загальне визнання міжетнічного миру і злагоди як цінності вищої за вірогідні вигоди від етнополітичних «перемог».

¹ Майборода О. Принцип системності в управлінні етнополітичною сферою: проблеми і шляхи вирішення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 40. — С. 12–21.

² Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 345–346.

³ Бурковський, П. Оцінка стану толерантності в українському суспільстві [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/39.htm>).

⁴ Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності органів внутрішніх справ, МВС [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://umdpl.info/index.php?r=1_4

⁵ Європейська комісія проти расизму та нетерпимості. Третя доповідь по Україні, прийнята 29 червня 2007 року. — Страсбург, 2008. — С. 18.

⁶ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин // Національні меншини в Україні: етнокультурний вимір. — К.: Етнос, 2007. — С. 116–135.

Володимир Розумюк

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена впливу державного устрою, правлячого режиму та суспільного ладу на зовнішню політику. Проаналізовано концептуальні підходи до цієї проблеми в рамках теорії міжнародних відносин та різних ідеологічних парадигм. Підкреслюється пряма залежність теоретичної динаміки від розвитку подій на міжнародній арені та політичної кон'юнктури.

***Volodymyr Rozum'yuk Domestic Determinants of Foreign Policy.** The article is on determination of national foreign policy by national state system, social system and political regime. The basic theoretical approaches toward this problem produced and elaborated by theories of international relations and different ideological paradigms are analyzed. Direct interdependence between theoretical and factual dynamic of international politics is emphasized.*

Проблема впливу типу державного устрою, правлячого режиму та суспільного ладу на зовнішню політику традиційно належить до найбільш контроверсійних і складних тем у суспільно-гуманітарних дисциплінах. Зазвичай, особливої актуальності вона набувала в разі ускладнення міжнародно-політичної ситуації внаслідок активізації боротьби за гегемонію кількох країн з різним (особливо, принципово відмінним) державним устроєм, що сприяло різкому зростанню публічного інтересу до внутрішніх джерел зовнішньої політики.

Так, наприклад, не поринаючи вже в нетрі давніх часів і цивілізацій, можна нагадати, що в роботах французьких буржуазних публіцистів XVIII ст. абсолютна монархія априорі розглядалася як агресивна і войовнича, а сама війна на сторінках праць Ж.-Ж. Руссо, І. Бентама, Г. Б. Маблі та Вольтера поставала пережитком феодалізму і органічним породженням політичної тиранії абсолютизму. Гостро критикуючи внутрішню і зовнішню політику правлячої аристократії, ідеологи Просвітництва стверджували, що в військових конфліктах королі мали на меті лише власні інтереси, намагаючись збільшити свої територіальні володіння, здобути славу та зміцнити всередині країни найжорстокіший деспотизм, ігноруючи при цьому народні страждання і нагальні потреби підда-

них. На відміну від реалістської установки Гоббса «війни усіх проти усіх» як природного стану людини, Томас Пейн пов'язував війну з «системою управління старої конструкції», а ворожість між націями називав «звичайним породженням політики власних урядів і наслідком їх підбурювання, щоб зберегти дух системи». На його думку, «людина не є ворогом людини, а лише стає такою внаслідок фальші системи управління». Так само і Джеферсон пояснював постійні війни в Європі «цинічними методами управління державою... і переважанням державних інститутів, що відкидають свободу і людську гідність». Розглядаючи війни як породження злої волі окремих осіб та неправильного суспільно-політичного ладу, провідні філософи-публіцисти XVIII ст. закидали монархам і придворній камарильї, що їх правління, ґрунтоване не на «великих принципах», а на «приватних мотивах, дрібних інтересах і власних капризах» перетворило міжнародну арену на перманентний театр бойових дій у ході безкінечних династичних війн, дійшовши загального безапеляційного висновку: «Бог створив світ, а королі пограбували його».

Натомість уже на початку XIX ст. в творах чи навіть особисто-му листуванні таких представників консервативно-реакційного дворянства, як Ф. де Шатобріан, Ж. де Местр, Л. де Бональд чи К. Меттерніх Велика французька буржуазна революція 1789 р. постала божевільною лихоманкою вбивств, насильства і грабунку, а її породження — республіка — транслятором цієї жахливої епідемії на всю Європу. Характеризуючи ці політичні феномени як загадкове стихійне лихо і божу кару за людські гріхи — «хворобу, яку слід вилікувати, вулкан, який треба згасити, гангрену, яку треба випалювати розпеченим залізом, гідру з відкритою пащею, щоб поглинути суспільний порядок», консерватори (реакціонери) тієї історичної доби відверто розглядали республіканську форму правління як агресивну і схильну до ведення революційних війн, натомість наголошуючи на миролюбності легітимних династичних монархій — джерела стабільності, процвітання і справедливості в усьому світі. Навіть через півстоліття після завершення війн революційної Франції один з найбільш консервативних вікторіанських політиків лорд Пальмерстон писав апостолу вільної торгівлі Кобдену: «Людина — бійцівська тварина, і цей бік людської натури найкраще доводиться тим фактом, що республіки, де правлять маси, є більш неспокійними і схильними до насильства, ніж монархії, якими управляє порівняно вузьке коло осіб».

Хотілося б особливо підкреслити, що хоча в роботах як представників Просвітництва, так і консерваторів (реакціонерів) система аргументації була вибудована послідовно, чітко і логічно, ґрунтувалася на численних історичних прикладах та фактах, проте красномовно обґрунтовані висновки цих непересічних інтелектуалів виявилися прямо протилежними внаслідок антагоністичних ідеологічних установок, якими вони керувалися в своїх дослідженнях.

Ще гостріше питання внутрішньополітичної мотивації зовнішньої політики постало в ході зіткнення провідних держав світу в II світовій та «холодній» війнах, набувши форми ідеологічного конфлікту трьох «великих утопій» ХХ століття — лібералізму, наукового комунізму та націонал-соціалізму (фашизму). Кожна з цих комплексних світоглядно-теоретичних доктрин пропонувала власну модель міжнародної політики і світоустрою, приховуючи за абстрактними схоластично-інтелектуальними конструкціями реальні імперські та національні інтереси Великої Британії, Франції, США, Радянського Союзу, Німеччини та Італії. Відлуння цього протистояння й досі голосно звучить в політичній теорії і практиці, примушуючи дослідників знову і знову повертатися до цього драматичного періоду світової історії, причому, що цікаво, всі «великі утопії» однозначно проголошували примат внутрішніх джерел зовнішньої політики, хоча і називали різні її детермінанти.

Так, згідно з доктриною лібералізму, зовнішньополітична активність країни постає своєрідною проекцією назовні її суспільного устрою, державного ладу та внутрішньополітичних структур, а основним механізмом цієї екстраполяції виступає ідеологія. Можливо, навіть коректніше сказати, що з точки зору ліберала як внутрішня, так і міжнародна політика є безпосереднім результатом втілення в життя ідей та комплексних світоглядів, тож світова політика в ліберальних інтерпретаціях завжди виступає як зіткнення різних політико-ідеологічних проєктів світоустрою. Наприклад, один з провідних ліберальних пропагандистів ХХ ст. Л. фон Мізес стверджує, що (всі) «проблеми є результатом соціальних доктрин» і лише «стан розуму веде людей до конфліктів», наголошував, що як внутрішньополітичні, так і міжнародні «конфлікти є (неминучим) результатом (певних) доктрин», передусім тих, які «запевняють, що єдиний спосіб досягти щастя — це заподіяння шкоди іншим людям». Нагадуючи, що «нацисти стали на шлях завоювання, тому що їх доктрини стверджували необхідність війни задля щастя німецького народу», а комуністи усюди

невтомно розпалюють класову ворожнечу, Л.фон Мізес прагнув донести до свідомості своїх читачів думку, ніби лише ліберали переконані у перевазі мирного співробітництва над усіма формами боротьби. Відповідно, вони не вбачають жодної відмінності між зовнішньою і внутрішньою політикою, оскільки їх мета полягає у встановленні загального миру в усьому світі¹.

Як не дивно, теоретики ортодоксального марксизму-ленінізму (наукового комунізму), пропонуючи власну інтерпретацію історії людства через аналіз класової боротьби, також розглядали міжнародні відносини як різновид суспільних відносин, що нічим принципово не відрізняється від внутрішньої політики. На думку В. Леніна: «Виокремлювати «зовнішню політику» із політики загалом, а тим більше протиставляти зовнішню політику внутрішній, є в корені неправильна, немарксистська, ненаукова думка»². Таким чином міжнародні відносини як елемент політичної надбудови суспільства в комуністичній доктрині поставали проекцією економічного базису, а зовнішня політика держави визначалася характером економічних відносин і типом її суспільного ладу.

Згідно з марксистським тлумаченням міжнародні конфлікти і війни розглядалися як породження економічної експлуатації та класової боротьби. Характеризуючи переважну більшість історичних суспільно-економічних формацій як експлуаторські, К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували, що стан економічної «війни усіх проти усіх» не лише обумовлює антагоністичну внутрішньополітичну систему суспільства ворожих класів, але й формує певну модель міжнародних відносин³. Відповідно, будь-яка держава — знаряддя панівного класу для придушення пригноблених — на міжнародній арені поставала агресивною і експансіоністською за своєю природою силою.

З точки зору комуністичної теорії, капіталізм виступав останнім експлуаторським ладом, що приречений розвиватися в імперіалізм, який розглядався не просто як авантюрна великодержавна політика завоювань, а характеризувався як найвищий ступінь розвитку капіталізму. Найбільш довершений експлуаторський лад, капіталізм, призводить до найжахливіших війн, оскільки сама структура світової капіталістичної економіки провокувала міждержавну конфронтацію. Так, аналізуючи феномен імперіалізму, В. Ленін особливо підкреслював, що війна виникає не внаслідок злої волі капіталістів чи помилкової політики монархів, а є породженням розвитку світового капіталу, його іманентною властивістю:

«Смішно тут звинувачувати того або іншого коронованого розбійника. Вони всі однакові — ці короновані розбійники. Ось чому також безглуздо звинувачувати капіталістів тієї чи іншої країни. Вони винні лише в тому, що створили таку систему»⁴. Як красномовно охарактеризував зовнішньополітичний зміст останнього експлуататорського ладу лідер французьких комуністів Жорес: «Капіталізм несе в собі війну, як хмара грозу»⁵.

Припинити цю перманентну бійню, на думку ортодоксальних марксистів, можна було лише шляхом революційного повалення капіталізму і встановлення нового неантагоністичного (комуністичного) суспільного ладу, в якому не було б місця економічній експлуатації та політичному поневоленню. Історична місія міжнародного пролетаріату, власне, і полягає у здійсненні світової революції, яка назавжди позбавить людство від страшної загрози війни. Ленін писав з цього приводу: «Війни з усіма бідами породжує капіталізм, який поневолює мільйони трудящих, загострює боротьбу між націями і перетворює рабів капіталу на гарматне м'ясо. Лише всесвітня соціалістична армія революційного пролетаріату здатна покласти край цьому гнобленню і поневоленню мас, цим бійням рабів заради інтересів рабовласників»⁶.

Пролетарська революція змінює природу дійових осіб міжнародної політики, оскільки змінює саму сутність держави: «Соціалізм протиставляє імперіалізму новий тип міжнародних відносин ... в її основі лежать принципи миру, рівноправ'я, самовизначення народів, поваги до незалежності і суверенітету усіх країн, а також чесні, гуманні методи соціалістичної дипломатії... — нові принципи, що були висунені соціалізмом»⁷. К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що тією мірою, якою буде знищена експлуатація одного індивіда іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою: «Разом з антагонізмом класів всередині націй зникнуть і ворожі відносини націй між собою»⁸. Після повалення капіталістичного суспільно-політичного ладу зникають традиційні причини конфліктів, їх цілі: «Комунізм виконує історичну місію звільнення усіх людей від соціальної нерівності, від усіх форм гноблення і експлуатації, від жахів війни і стверджує на землі Мир, Труд, Свободу, Рівність, Братерство і Щастя усіх народів»⁹.

Нацистська доктрина з приводу внутрішніх джерел зовнішньої політики видається дещо суперечливою і неоднозначною. З одного боку, А. Гітлер в «Майн кампф» особливо підкреслював незалежність зовнішньої політики країни від форми правління

і типу внутрішньополітичного режиму. Називаючи Францію «смертельним ворогом німецького народу» в минулому і в майбутньому, він наголошував на незмінності цілей французької дипломатії впродовж століть: «Байдуже, хто б не правив у Франції — Бурбони чи яacobінці, наполеоніди чи червоні більшовики — кінцевою метою французької іноземної політики завжди буде захоплення Рейну. І завжди Франція, намагаючись утримати цю велику ріку в своїх руках, неминуче буде прагнути до того, щоб Німеччина являла собою слабку і роздроблену державу»¹⁰.

З іншого боку, загальна концепція націонал-соціалізму безпечно виводила не лише політику (байдуже, чи то внутрішню, чи то міжнародну), але геть **усе** — соціальні структури, економічний лад, суспільний устрій, політичний режим, культурний розвиток і т.д. — з расових якостей, зумовлених кров'ю. Провідний ідеолог нацизму А. Розенберг відзначав, що «ми (нацисти), із свого боку, аж ніяк не заперечуємо дуже різноманітних впливів ландшафту, клімату і політичних традицій, але над усім цим стоїть кров і зумовлений нею характер»¹¹.

Під впливом мальтузіанства та примітивних соціал-дарвіністських концепцій у нацистській інтерпретації весь світ поставав як арена жорстокої боротьби.: «Люди, як відомо, народжуються на землі для того, щоб боротися за хліб насущний, і їх становище у світі визначається не тим, що хтось їм щось подарує, а тим, що вони зможуть відвоювати»¹².

Якщо суперництво між окремими індивідами в певній спільноті йде за політичне й економічне домінування, то боротьба між расами, на думку Гітлера, фактично є війною на знищення: «Якщо нація не бореться за своє існування, вона не настільки велика, щоб існувати у цьому світі». Це означає, що «та раса, яка не витримає випробувань, загине і очистить місце більш здоровій, більш стійкій расі», адже «хто хоче жити, той повинен боротись, а хто у цьому світі вічної боротьби не хоче брати участь у битві, той не заслуговує права на життя. Нехай це жорстоко, але це так!». Цей «закон джунглів» у боротьбі за існування є незмінним фатумом людства та іманентною константою природи: «В світі ... де завжди і постійно сила панувала над слабкістю і перетворювала останню в свою слухняну служницю, немає і не може бути жодних особливих законів для самої людини. Вічні принципи цієї мудрої системи визначають існування і самої людини. Людина може спробувати зрозуміти цю закономірність, але змінити її вона не зможе ніколи»¹³.

З нацистської точки зору всі раси прагнуть експансії і гегемонії, а відмова від панування є звичайним проявом слабкості та беззаперечною ознакою виродження: «Жоден народ добровільно не відмовиться від свого поширення по землі і від збільшення своєї влади; до цього його можуть примусити лише зовнішні обставини або (внутрішня) імпотентність, що проявляється, коли цей народ старіє», причому нацисти підкреслювали, що «ми, як прихильники расової теорії, знаємо, що занепад того або іншого народу є питанням чистоти крові», наголошуючи: «ми не хочемо рівноправ'я з іншими націями, ми прагнемо панування»¹⁴.

Цілком природно, що з погляду нацистської системи цінностей війна розглядалася не лише як звичайний стан міждержавних відносин, але й як самодостатня чеснота. Так само як і Платон, Гітлер часто заявляв, що «війна — це життя»¹⁵ та «батько усього суцього»¹⁶. Намагаючись наслідувати Ніцше, який закликав любити мир як засіб до нових воєн, причому короткий мир більше, ніж довготривалий, запевняючи, що не лише велична ціль освячує війну, але велич війни освячує будь-яку мету¹⁷, фюрер стверджував, що людство стало сильним у вічній боротьбі, а загине від вічного миру¹⁸.

Втім, слід зауважити, що лідер італійських фашистів Б. Муссоліні розвинув тему неминучої фатальності війни більш теоретично послідовно і красномовно, прямо назвавши один з розділів своєї роботи «Доктрина фашизму» — «Проти пацифізму: війна і життя як обов'язок»¹⁹. В одній з публічних промов дуче навіть порівняв бажаність стану війни для суспільства із станом вагітності для жінки — попри певні незручності і, навіть, біль, війна є причиною народження усього нового і прекрасного. В той же час Гітлер, написавши усе вищезазначене, досить несподівано визнав (знову ці недоладні суперечності), що «ідеї гуманізму і пацифізму, можливо, будуть цілком доречні тоді, коли вища раса завоює увесь світ і насправді стане панувати над усією землею ... тоді ідеї гуманізму і пацифізму перестануть бути шкідливими». Заявляючи, що лише німці серйозно вірять у пацифізм, у той час як інші народи використовують це гасло для обману, Гітлер закликав усіх, «хто насправді усією душею прагне перемоги ідей пацифізму у нашому світі, усією душею добиватися, щоб увесь світ був завойований німцями... Спочатку боротьба, а потім, можливо, і пацифізм»²⁰.

У процесі формування на Заході наукових підходів неспеціалізованих (тобто не суто міжнародних) суспільно-гуманітарних дисциплін до проблем внутрішніх чинників зовнішньої політики

ці питання розглядалися досить побіжно і з урахуванням специфіки означених сфер пізнання. Цікаво відзначити, що як тільки мова заходила про Радянський Союз, гітлерівську Німеччину чи Італію в період правління Б. Муссоліні, дослідники відразу акцентували увагу на агресивних зовнішньополітичних доктринах фашизму і нацизму, революційно-прозелітистському месіанізмі комуністичної ідеології, експансіоністському характері авторитарних диктатур. Читаючи навіть відомі класичні праці шанованих науковців (див., наприклад, роботи Х. Аренд, Е. Фромма, У. Ширера²¹), можна побачити апріорний підхід до неліберальної і недемократичної країни як за своєю природою агресивної та схильної до загарбницьких війн, силового вирішення конфліктів і насадження режимів за власною подобою. Окрім того, складається враження, що всі лідери цих держав автоматично викликають у ліберальних дослідників підозри в фанатичній відданості якійсь екстремістській ідеології, моральній зіпсованості, психічній схиленості (від шизофренії до манії величі) та сексуальних відхиленнях (від інцесту до гомосексуалізму і некрофілії).

Натомість у теорії міжнародних відносин проблема внутрішніх чинників зовнішньої політики вирішується далеко не так однозначно, як в ідеологічних доктринах і емоційно вмотивованій пропаганді. Найбільшого висвітлення вона набула в дискусії представників наукових напрямів ідеалізму та реалізму (так звані перші «великі дебати») з приводу найбільш принципових питань — що собою являють міжнародні відносини, хто є головними акторами світової політики, якою є і якою має бути рушійна мотивація зовнішньополітичної активності? Причому, що вельми показово, найбільш запальною ця суперечка була з 40-х до поч. 60-х рр. ХХ ст. — період II світової війни і найбільш гострої фази «холодної війни».

Ідеалістичний напрям загалом солідаризувався з ліберальною ідеологією, виводячи поведінку людей і держав з їх світоглядом, проголошуючи примат морального імперативу, стверджуючи наявність універсальних принципів, загальнолюдських інтересів, цінностей та ідеалів, невід'ємних прав особистості, необхідність створення всеохоплюючої загальної системи колективної безпеки, міжнародного права і мирного світового порядку — світової гармонії, що звільнять людство від тягаря конфліктів і спустошливих війн²². Так само як і ліберали, представники ідеалістичного напрямку теорії міжнародних відносин розглядали зовнішньополітичну діяльність як проекцію назовні внутрішньополітичного

режиму та суспільних структур через механізми ідеології, адже саме бачення світової політики, на їх думку, визначається внутрішньополітичним сприйняттям і політико-культурними традиціями, причому реалізму постійно закидалася зайва увага щодо кількісних параметрів міжнародних відносин, а також недооцінка суто якісних її аспектів, передусім ідеології та націоналізму²³.

У свою чергу, представники «політичного реалізму» гостро критикували «благенські ілюзії» ідеалістів, наголошуючи на необхідності розглядати міжнародні відносини не з точки зору ідеалу, яким би гідним і привабливим він не був, а з точки зору реальної політики, що являє собою боротьбу за владу. Відповідно, у визначенні детермінантів зовнішньополітичної поведінки держави реалісти надавали фактору внутрішнього суспільно-політичного устрою другорядного значення, переважно ігноруючи фактори ідеології та політичного режиму, намагаючись пояснити світову політику, виходячи з неї самої.

Наприклад, один з найбільш авторитетних дослідників міжнародних відносин Г.Моргентау визначав такі основні принципи школи політичного реалізму: об'єктивність політичних відносин укорінена в людській природі; у виробленні зовнішньої політики визначальним фактором є інтерес держави, а саме — обсяг влади держави; заперечується будь-який моральний зміст політичної дії; моральність постає як особистий вибір політика, а не вибір нації; ототожнення моральних установ окремих держав і націй з універсальними моральними принципами людства неприпустиме.

Систематизація Г. Моргентау типів зовнішньої політики також позначена значним ігноруванням внутрішніх джерел. На його думку, типи зовнішньої політики розрізняються передусім ставленням держав до міжнародної системи балансу сил. Коли країна намагається порушити усталений баланс сил — тоді маємо справу з імперіалістичною політикою, якщо ж вона підтримує баланс сил — тоді це політика *status quo*. Таким чином він вважав, що імперіалізм і політика *status quo* не є породженням певного суспільного ладу, а є «вічними» явищами світової політики, тому з погляду реалізму не можна говорити про капіталістичний чи комуністичний імперіалізм²⁴. Цілком закономірно, що саме реалістам належить пояснення зовнішньополітичної поведінки СРСР як продовження давніх експансіоністських традицій російського царизму, тобто для цього на пряму характерне твердження про незмінність загальних тенденцій зовнішньої політики країни попри зміну її суспільного ладу²⁵.

Утім, і самим реалістам можна закинути бажання бачити міжнародну політику не такою, як вона є насправді, а такою, якою вона мала б бути — виваженою, точно прорахованою, без ідеологічного фанатизму і державного авантюризму. Не випадково такі патріархи реалістичного напрямку, як Е. Карр, Г. Моргентау, Дж. Кеннан постійно критикували заідеологізованість ліберальної зовнішньої політики і нездорову схильність великих демократичних держав до військових пригод на міжнародній арені²⁶. Визнавши, що державні діячі не завжди дотримуються раціонального політичного курсу, Моргентау навіть знайшов ознаки психопатології та ідеологічного засліплення не лише у нацистського керівництва чи в комуністичній системі, але й в самих США: «Особисті якості, забобони, інші суб'єктивні причини можуть призвести до відхилень від раціонального курсу. Відхилення від раціональності, що не є результатом особистої примхи або психопатології державного діяча, можуть виявитися випадковими, але можуть бути і елементами загальної ірраціональної системи. Ведення США війни в Індокитаї підтверджує таку можливість. Є питання, чи зможе сучасна психологія і психіатрія забезпечити нас концептуальними інструментами, що дозволять нам сконструювати антитеорію ірраціональної політики, різновиду патології міжнародної політики. Така теорія має включати п'ять моментів: спрощену і апріорну картину світу, ґрунтовану на суб'єктивних поглядах; небажання виправляти її під впливом обставин; постійність у зовнішній політиці як результат неадекватного розуміння реальності і прагнення не адаптувати політику до реальної дійсності, а пояснювати реальність так, щоб вона відповідала політиці; егоїзм державних діячів, який збільшує розрив між політикою і реальністю, прагнення ліквідувати цей розрив шляхом певних дій, які створюють ілюзію влади над непокірною реальністю»²⁷.

Відповідно, все ж не можна стверджувати, що реалізм взагалі не приділяв уваги проблемам впливу внутрішньополітичного устрою на зовнішню політику, проте для класичного реалізму цей вплив є вторинним фактором. На питання, що є більш пріоритетним, детермінанти внутрішньої чи зовнішньої політики, реаліст робить відвертий і однозначний вибір на користь останньої. В концептуальних побудовах Г. Моргентау внутрішні структурні детермінанти зовнішньої політики, в тому числі і політичний режим, присутні в його субтеорії «національної могутності», де остання розглядається як спроможність однієї держави змінювати зовнішньополітичну

поведінку інших країн та стан міжнародного середовища. У визначених ним компонентах національної могутності — географії, природних ресурсах, індустріальному потенціалі, військовій готовності, національному характері, моральному стані населення, якості дипломатії та якості управління — момент впливу суспільного устрою і політичного режиму на зовнішньополітичну поведінку найбільше простежується в таких складових, як якість дипломатії і якість управління, адже тип і характер управління визначається типом і характером суспільного устрою, а дипломатичний стиль значною мірою є продовженням загального політичного стилю правлячих кіл. Інакше кажучи, суспільний устрій і політичний режим для реалістів є однією зі складових загального потенціалу держави, що відіграє в рамках цього потенціалу роль мобілізаційного механізму. Якою б не була держава всередині (тоталітарною, авторитарною, демократичною), для реаліста світова політика визначається суто кількісними параметрами співвідношення національних могутностей та міжнародного режиму. Оскільки визначальними є інтереси держави-нації загалом, її владно-силовий потенціал та співвідношення цього потенціалу із потенціалами інших держав, то в рамках класичного реалізму певний суспільно-політичний устрій має сенс як механізм мобілізації національних владно-силових ресурсів та, з негативної точки зору, як перешкода в досягненні загальнонаціонального консенсусу в питаннях зовнішньої політики.

Ще далі в напрямі визнання ролі внутрішніх чинників зовнішньої політики пішов «останній реаліст» Р. Арон, який на початку 60-х років заявив, що тепер справжній реалізм полягає у визнанні впливу ідеологій на дипломатико-стратегічну поведінку: «В нашу добу замість без угаву повторювати, що всі держави, хоч би якими були їхні внутрішні засади, мають «однакову природу зовнішньої політики», треба було б наполягти на правді набагато ґрунтовнішій, ніж суперечливій: ніхто не розуміє дипломатичної стратегії якоїсь держави, якщо він не знає її суспільного ладу, якщо він не вивчив філософії тих, хто нею керує»²⁸.

Основна відмінність ідеалізму і реалізму полягає в різних уявленнях цих ідейних течій про механізм соціальної і, зокрема, політичної дії. Для ідеалістичного напрямку теорії міжнародних відносин політична діяльність полягає у висуненні, ідеологічному обґрунтуванні та мобілізації ресурсів для досягнення певних цілей соціально-політичного розвитку, в той час як для прибічників

реалістської школи політична взаємодія розгортається навколо суто кількісного співвідношення різних владних ресурсів, коли момент доцільності нейтралізується кількісними параметрами владного протистояння національних могутностей. Різне бачення ідеалізмом і реалізмом механізму соціальної і політичної дії, відповідно, зумовило наголос на різних аспектах міжнародних відносин, проте саме в протистоянні цих двох течій знайшла своє найповніше відображення проблема внутрішньополітичних детермінант зовнішньої політики.

Вельми показово, що зі спадом напруження холодної війни цьому питанню приділялося щораз менше і менше уваги, а представники нових наукових шкіл його просто не помічали чи вважали несуттєвим. Власне кажучи, читаючи їх роботи, часто доводиться самому здогадуватися, як би означену проблему вирішив автор.

Так, у рамках модернізму (напряму теорії міжнародних відносин, який претендував на застосування наукових методів у цій галузі) піонер системного аналізу в міжнародних відносинах М. Каплан вирізняв як базові категорії «суттєві» і «трансформаційні» правила системи, а також три основні характеристики актора — класифікаційну, владно-силову та інформаційну. Саме класифікаційна характеристика і відображала внутрішній структурний устрій учасника системної взаємодії, який модифікує його зовнішньополітичну поведінку. Розгортаючи свої погляди на політичну систему, М.Каплан доходить висновку про субсистемне домінування, тобто визначеність характеру системи міжнародних відносин саме характеристиками актора і, відповідно, його внутрішнім устроєм. Через те він наголошує, що функціонування будь-якої системи міжнародних відносин залежить значною мірою від готовності суб'єктів міжнародної політичної взаємодії свідомо дотримуватися суттєвих правил системи, що також значною мірою детермінуються внутрішнім устроєм самого актора²⁹.

Інший представник модернізму К. Дойч ґрунтував свої теоретичні побудови на запозиченій (так само як системний підхід М. Каплана) із кібернетики комунікативній теорії. В його теоретичній схемі також не надається достатньої уваги проблемам внутрішнього устрою, зіткненню ідеологій, протистоянню політичних систем у міжнародному масштабі. Загалом, в його інтерпретації царина світової політики постає як інтеграціоністська за своєю природою взаємодія комунікативних сфер — передусім націй та інших політичних спільнот. Проблематика політичного режиму

та його впливу на характер зовнішньої політики порушується лише побіжно, зокрема, коли Дойч намагається визначити цілі і цінності зовнішньої політики. Називаючи її головною метою збереження незалежності, гарантування безпеки держави та захист її економічних інтересів, як гарантію національної безпеки він розглядає опір і недопущення зовнішніх, передусім ідеологічних впливів та проникнень, які б дозволяли маніпулювати національною свідомістю. Фактично в його міркуваннях знайшов своє відображення історичний момент біполярного протистояння, а сам він перебуває під впливом суто німецьких і, загалом, центральноевропейських доктрин нації і національної держави, які просто були ним переосмислені в термінах комунікативної теорії³⁰.

Прикметно, що найменше відображення проблема зумовленості зовнішньої політики внутрішнім устроєм знайшла в рамках новітньої альтернативи реалізму — теорії взаємозалежності та глобалізму. В межах цієї парадигми теорії міжнародних відносин було зроблено спробу вибудувати нову макросхему сучасної зовнішньополітичної взаємодії держав, де жодним словом не згадується про боротьбу ідеологій і протистояння двох систем, а натомість акцентується увага на інтеграції, глобалізації, поглибленні співпраці між країнами. Для прихильників теорії взаємозалежності притаманне значно ширше від бачення реалізму розуміння міжнародних відносин. Р. Кеохейн і Дж. Най стверджують, що світова політика не може бути зведена лише до міждержавних відносин, а являє собою «розгалужену і багаторівневу мережу зв'язків, що поєднує численних і різноманітних учасників»³¹. На їх думку, зовнішньополітична поведінка перш за все зумовлена структурним фактором міжнародного середовища — міжнародним режимом, який є набором облаштувань, що визначають відносини взаємозалежності: «Міжнародні режими є опосередкованими факторами між владною структурою міжнародної системи і політичним та економічним торгом, що відбувається в її рамках»³².

Підсумовуючи, можна зазначити, що як в межах суспільно-гуманітарних дисциплін взагалі, так і в рамках теорії міжнародних відносин, зокрема, на питання щодо внутрішніх детермінант зовнішньої політики різні дослідники дають дуже відмінні, часто суперечливі і навіть протилежні відповіді. Втім, безперервне суперництво і взаємна критика різних наукових (а також псевдонаукових) парадигм являє цілком «нормальне» явище в дослідженні суспільної проблематики, адже лише в запеклих дискусіях представників

різних точок зору та світоглядних позицій і може відображатися та усвідомлюватися соціальна реальність. І хоч би як важко не було узгодити складний і різноманітний світ з вимогами «цілісної, систематизованої та несуперечливої наукової теорії», плюралізм і навіть еkleктизм завжди виявлялися більш продуктивними і корисними, ніж вузький доктринальний монізм. Звісно, не всі ці теорії рівнозначні і рівноцінні, відображаючи лише частину складного світу, проте заперечення досягнень інших, аксіоматичний підхід та претензії на виключну істинність, повноту й «останнє слово в теорії» є лише банальним теоретичним імперіалізмом, який часто приховує міжнародно-політичний імперіалізм великих держав.

¹ Л. фон Мизес. Роль доктрин в человеческой истории // Людвиг фон Мизес. Либерализм в классической традиции / Пер. с англ. А.В. Кудрявцева. — М.: ООО «Социум», ЗАО «Издательство Экономика», 2001. — С. 200–202.

² Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55 томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1971. — Т. 30. — С. 93.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50 томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 2. — С. 516.

⁴ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55 томах. — Т. 32. — С. 89.

⁵ Кисинджер Г. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997. — С. 244.

⁶ Ленин В.И. Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. — Т. 22. — С. 136.

⁷ КПСС в резолюциях, решениях съездов, конференций, пленумов ЦК 1898–1971. В 8 томах. — М.: Политиздат, 1972. — Т. 8. — С. 238.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — Т. 4. — С. 445.

⁹ КПСС в резолюциях, решениях съездов, конференций, пленумов ЦК 1898–1971. В 8-ми томах. — Т. 8. — С. 198.

¹⁰ Гитлер А. Майн кампф. — М.: Витязь, 2000. — С. 524.

¹¹ Розенберг А. Миф XX века. — Tallinn: Shildex, 1998. — С. 14.

¹² Гитлер А. Майн кампф. — С. 554.

¹³ Там само. — С. 216, 208, 242, 205.

¹⁴ Там само. — С. 263.

¹⁵ Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. — М.: Миф, 1993. — С. 23.

¹⁶ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. — Смоленск: Русич, 1998. — С. 15.

¹⁷ Ницше Ф. Так говорил Заратустра // Сочинения. В 2-х томах. — М.: Мысль, 1998. — Т. 2. — С. 34.

¹⁸ Гитлер А. Майн кампф. — С. 114.

¹⁹ Муссолини Б. Доктрина фашизма. — М.: Триас, 1995. — С. 26.

²⁰ Гитлер А. Майн кампф. — С. 241–242.

²¹ Arendt H. The Origins of Totalitarianism. — New York: Harcourt, Brace, 1966; Фромм Э. Адольф Гитлер. Клинический случай некрофилии. — М.: Прогресс, 1992; Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха. В 2-х томах. — М.: Военное издательство, 1991.

²² Clark G., Sohn B. World Peace Through World Law. Two Alternative Plans. — Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts 1966.

²³ Smith T. America's mission. The United States and the world wide. Struggle for Democracy in the Twentieth Century. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994. — P. 31, 84.

²⁴ Morgenthau H.J. Politics among nations. The struggle for power and peace. — New York: Alfred-A-Knopf, 1978. — P. 43–76.

²⁵ Brzezinski Zb. Game Plan. A geostrategic framework for the conduct of the U.S. — Boston / New York: The Atlantic Monthly Press, 1986; Kennan G. F. Communism in Russian History // At a century's ending. Reflection 1982–1995. — New York / London: W.W. Norton and C. — 1996.

²⁶ Carr E.H. The twenty years crisis // A Reader in international relations and political theory. /Ed. by Williams, Moorhead Wright and Tony Evans. — Open University Press, Buckingham, 1995; Morgenthau H.J. Politics among nations. The struggle for power and peace. New York: Alfred-A-Knopf, 1978; Kennan G.F. American diplomacy. — The University Chicago Press, 1984.

²⁷ Morgenthau H.J. Politics among nations. The struggle for power and peace. — New York: Alfred-A-Knopf, 1978. — P. 7–8.

²⁸ Арон Р. Мир і війна між націями. — К.: Юніверс, 2000. — С. 519.

²⁹ Kaplan M. System and process in international politics. — New York: The University of Chicago Press, 1964. — P. 11, 89–98, 23.

³⁰ Deutsch K.W. The analysis of international relations. — Prentice Hall, Inc., 1968.

³¹ Keohane R., Nye J. Transnational Relations and World Politics. — Cambridge. Ma.: Harvard University Press, 1972.

³² Keohane R., Nye J. Power and Interdependence. — Harper Collins Publishers Inc., 1989. — P. 19–21.

ПОЛІТИКА ЛЕЙБОРИСТСЬКОГО УРЯДУ
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
ЩОДО РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
(НА ПРИКЛАДІ ТУРЕЧЧИНИ ТА БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН)

У статті розглядається політика лейбористського уряду Великої Британії щодо Туреччини та країн Балканського півострова в контексті їхніх європейських аспірацій. На відміну від інших держав Західної Європи, Велика Британія активно підтримує подальше розширення Європейського Союзу, докладаючи політичних зусиль щодо просування вищезазначених держав до ЄС.

Thor Cherinko The policy of the British Labour government towards the expansion of the European Union (the cases of Turkey and the Balkan countries). The present article is dedicated to the policy of the Labor government of Great Britain towards Turkey and the Balkan states in the context of their European aspirations. Differing from other states of Western Europe, Great Britain actively supports the process of further EU enlargement, undertaking political efforts to bring the states mentioned above closer to the European Union.

Вступ. Уряд Великої Британії послідовно виступає за розширення Європейського Союзу. Подібно до їхніх попередників, консерваторів, лейбористи виходять з того, що розширення ЄС відповідає національним інтересам країни. Відповідно до Британської позиції, розширення ЄС зміцнює і стабільність у Європі в цілому¹.

Постановка проблеми. Виходячи з особливостей позиції Великої Британії щодо розширення ЄС, ця проблематика вимагає ретельної наукової розробки в контексті стратегічного курсу України, спрямованого на набуття членства у Європейському Союзі. Однак у вітчизняній історіографії розглядувана тематика досі не знайшла належного наукового висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Голова уряду Великої Британії Гордон Браун наголошував: Європейський Союз є вельми важливим для успіху Великої Британії, а Велика Британія є вельми важливою для успіху Європейського Союзу. За лейбористським баченням у ХХІ столітті Європейський Союз має бути надійним, дивитися вперед та більш пристосованим до викликів глобалізації і спроможним отримати користь від неї. Європейський Союз має

стати потужним глобальним гравцем, що спроможний поширювати політику захисту прав людини, навколишнього середовища, в першу чергу на його сусідів. Ще з приходом лейбористів до влади було запроваджено посаду міністра у справах Європи, що підкреслює важливість цього напрямку для лейбористського уряду².

Крім того, не допускаючи ідеї федералізації Європейського Союзу, Велика Британія вважає для себе вигідним його розширення й через те, що входження нових членів до складу ЄС децентралізуватиме цю організацію. Виходячи з того, що боротьба з такими проблемами, як тероризм, забруднення навколишнього середовища, торгівля наркотиками та людьми, нелегальна міграція, не можливі без розширення Європейського Союзу, лейбористський уряд Сполученого Королівства активно просуває ідеї щодо розширення ЄС. Беручи до уваги, що у разі незадоволення своїх європейських аспірацій держави-претенденти можуть відійти до іншої сфери впливу, така політика видається зваженою, враховуючи також, що, будучи особливим партнером Сполучених Штатів Америки, яким украй не вигідним є поява глобального конкурента на посаді світової наддержави, якою може стати європейська федерація, політика лейбористського уряду Великої Британії цілком відповідає національним інтересам держави та її стратегічному курсові.

Опісля розширення Європейського Союзу — 2007 р., яке охопило Болгарію та Румунію, на черзі стали держави Балканського півострова та Туреччина. Якщо Туреччина вже півстоліття стукає у двері європейської спільноти, будучи при цьому членом НАТО та відносно з потужною ринковою економікою, то країни Балкан вельми різняться у цьому. З колишніх югославських республік лиш Словенія приєдналася до ЄС у 2004 р., інші країни знаходяться у стадії нелегких перехідних реформ, показуючи різний рівень наближеності до Європейського Союзу. Албанія хоча і не перебувала у лавах соціалістичної Югославії, однак і відповідною критеріям на членство у ЄС назвати її тяжко.

Ще у жовтні 2006 р. британськими урядовцями було висловлено позицію, що без Туреччини та Балканських країн Європейський Союз буде неповноцінний, не тільки через їхні історичні зв'язки з Європою, а й через те, що необхідно включити до свого складу тих, хто поділяє європейські цінності й принципи європейської демократії. Входження Туреччини до ЄС є шансом довести, що мусульманський світ є партнером західної цивілізації, і, замість зіткнення цивілізацій, вони підуть шляхом плідного співробітництва.

Крім того, понад 70 млн населення Туреччини значно догодять європейському спільному ринкові. З кожним новим розширенням Європейського Союзу з'являються дедалі нові правила, що підлаштовують критерії членства у ЄС до вимог часу, і необхідно допомагати Хорватії та Туреччині досягти відповідності цим вимогам. Святкуючи п'ятдесятиріччя Європейського Союзу, треба замислитися, яким він має бути через сто років. А він має бути ще більш сильним і процвітаючим, і неодмінно налічувати Туреччину, Хорватію й інші держави Балкан у своєму складі, наголосив Дж. Хун, міністр у справах Європи Великої Британії³.

Слід зауважити, що перипетії з визначенням майбутніх розширень Європейського Союзу збіглися з активними дебатами стосовно посилення федералізації Європейського Союзу і введення такого елемента у його структуру, як конституція. Як зазначає А. Валуев, офіційні представники Великої Британії брали доволі активну участь у роботі Конвенту над проектом Європейської Конституції, що була покликана оновити нормативно-правову базу Європейського Союзу. Всупереч усталеній логіці нові лейбористи з доволі помітним ентузіазмом сприйняли деякі ідеї й положення Європейської Конституції, що вона з-поміж іншого дозволяла прийняти й закріпити нові правила гри у Європейському Союзі й значно посилювала національний компонент інтеграції. Тим не менше неочікуваний провал референдумів у Франції й Нідерландах офіційний Лондон сприйняв спокійно, відклавши питання ратифікації конституційного договору на більш пізній термін⁴.

Можна вирізнити двоїсту політику Великої Британії на цьому фронті: з одного боку, держава підтримувала конституційні ініціативи у ЄС, з іншого ж, активно просуваючи ідеї розширення, абсолютю протидіяла майбутній федералізації Європейського Союзу.

Балканський півострів посідав чільне місце у зовнішній політиці Великої Британії вже доволі давно. Так, ще за часів Віденського конгресу й Кримської війни, часів загострення міжнародних суперечностей на зламі ХІХ–ХХ століть Сполучене Королівство особливо опікувалося цим регіоном, не вщухав до нього британський інтерес і в роки Другої світової, холодної війни. Особливої зосередженості набула там британська присутність під час трагічних подій 90-х років. В контексті сучасності Велика Британія приділяє велику увагу балканським державам, розглядаючи їх першочерговими претендентами на входження до Європейського Союзу. Крім того, на Балканському півострові стикаються

інтереси кількох значущих британських та американських компаній, у першу чергу Консорціум нафтопроводу АМВО, що має своїх заступників у верхах американського істеблішменту, та британської Brown & Root Ltdi⁵.

Великій Британії доволі вигідним є залучення Балканських держав до орбіти власної зовнішньої політики, виступаючи надійним провідником стратегічної мети держав регіону — членства у Європейському Союзі. Велика Британія проявляє себе активним самостійним гравцем у встановленні безпеки та стабільності на Балканах, співпрацюючи в цьому напрямі з провідними центрами сили сучасного світу, у першу чергу з США, структурами Європейського Союзу, Росією, з якою британські урядовці ведуть регулярні консультації з цього питання⁶, в той же час вдаючись до недружніх провокативних заяв щодо дестабілізуючої ролі Росії в цьому регіоні⁷.

Згідно з позицією Великої Британії поширення європейської спільноти на Балкани не дозволить повернутися трагічним подіям 90-х років⁸. Перспектива набуття членства в Європейському Союзі була і лишається потужним стимулом для реформ. Саме це стимулювало фундаментальні політичні й економічні перетворення у державах Центральної та Східної Європи, що приєдналися до ЄС у 2004 та 2007 роках. І ця перспектива також має потужний вплив на Туреччину, Хорватію та інші держави Західних Балкан. Успіхи, що їх продемонструвала Хорватія у процесі наближення до ЄС, свідчать про те, що розширення Європейського Союзу є найкращим шляхом до процвітання Балкан й забуття лих 90-х років. Розбудова демократичних інститутів, співпраця з Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії є також важливим. Саме через допомогу з боку ЄС, і великою мірою там є частка Великої Британії, держави Балкан наближаються до відповідності міжнародним стандартам. Це призводить до підняття рівня життя громадян, допомагає реалізувати принципи європейського демократичного майбутнього країн регіону⁹.

На думку лейбористів, саме Туреччина є містком між Європою та Азією. Для цієї держави членство у ЄС тому є навіть більш ніж важливим, оскільки дасть їй змогу до економічного зростання, надасть нових сил до розбудови стабільності та безпеки у регіоні. Також це сприятиме убезпеченню коридорів постачання енергоносіїв до провідних економік світу. Членство Туреччини у ЄС також доведе зверхність принципів демократії у мусульманському суспільстві. Тому подальше розширення Європейського Союзу

є тому найкращим шляхом для забезпечення процвітання та стабільності сусідніх держав і найближчого оточення ЄС. Доволі важливим для ЄС є дотримання своїх обіцянок у процесі переговорів з кандидатами на вступ.

Подальше розширення, на думку лейбористського уряду, принесе користь й нинішнім членам Європейського Союзу. Адже з кожним попереднім розширенням ЄС ставав дедалі міцнішим, більш надійним та потужним на міжнародній арені. Подальше розширення сприятиме економічній динаміці Європейського Союзу шляхом розширення внутрішнього ринку та поля для розвитку бізнесу. Також це дозволить бути більш пристосованими до викликів глобалізації. А також це сприятиме ефективнішому розв'язанню транскордонних проблем, пов'язаних з кліматичними змінами, боротьбою проти організованої злочинності й тероризму. Такі проблеми неможливо розв'язати, якщо Європейський Союз буде відгороджений стіною від іншого світу. Такі питання можна вирішити лиш шляхом тісної співпраці, у першу чергу, з важливими сусідами ЄС.

Якщо ж поглянути на політичну мапу Балканського півострова, стає очевидним, що тамтешні держави знаходяться відповідно до критеріїв на членство у ЄС на доволі різній відстані.

Так, Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія не готові вступити до ЄС ані за економічними критеріями, ані за рівнем корупції, розвитку судової системи.

Македонія ж, у свою чергу, за цими головними показниками є ближчою до європейських стандартів. Натомість відкритим залишається питання щодо врегулювання протиріч з албанською меншиною в цій державі. А такий член ЄС, як Греція, погрожує взагалі блокувати прийняття Македонії до ЄС якщо ця держава не змінить своєї назви.

Щодо Хорватії, то ця країна на сьогоднішні є найбільш близькою до набуття членства у ЄС з-поміж Балканських держав. Натомість держави ЄС, що побоюються нового поспішного розширення, висувають до неї щораз вищі вимоги стосовно боротьби з корупцією та прозорістю судової системи.

Сербія хоча й може розраховувати на певні преференції у зв'язку з визнанням незалежності Косова, натомість поки що не тільки не примиряється з останнім явищем, а й відкликає послів з держав ЄС, що визнали незалежність цього краю. Прийняття Сербії до ЄС за таких умов навряд чи можливе.

Така держава, як Косово, має доволі примарні перспективи приєднатися до ЄС, адже далеко не всі члени останнього навіть визнали це державне утворення. Кіпр, наприклад, категорично проти цього, зі зрозумілих територіальних суперечок з Туреччиною та плеканною нею Республікою Північного Кіпру¹⁰.

У контексті вивчення ситуації на Балканах важливими є доповіді Комітету у європейських справах Палати громад британського парламенту, який регулярно стежить за тамтешнім прогресом і регресом на шляху до ЄС. Так, готуючи стратегію розширення на 2008–2009 рр., комітет відзначив, що розширення Європейського Союзу є вагомим інструментом у забезпеченні стратегічних інтересів ЄС, стабільності й безпеки транспортних та енергетичних коридорів. Вхідження до складу ЄС Туреччини і Балканських держав має зміцнювати цей процес і є доволі актуальним у контексті сучасних викликів, таких, наприклад, як проголошення Косовом незалежності. Європейський Союз вжив заходів до підвищення якості критеріїв членства в ньому, що цілком впливає з Копенгагенських стандартів¹¹.

У пояснювальній записці від 28 листопада 2008 р. міністр у справах Європи британського Форін Офісу Кароліна Флінт зазначила, що розширення є одним з найбільш дієвих політичних інструментів Європейського Союзу, що заохочує стабільність, безпеку й запобігання конфліктам, особливо в контексті Західних Балкан. Розширення також дозволить Європейському Союзові збільшити власні можливості й примножити свою роль на світовій арені. У зв'язку з цим необхідно провадити в дію відновлений консенсус ЄС щодо розширення, визначений у грудні 2006 р. Європейською Радою, який передбачав суворий, але справедливий підхід до тих держав, що показали прогрес, виконання взятих на себе зобов'язань, а також доводити громадській думці як переваги, так і недоліки розширення.

Важливим пунктом доповіді стала дорожня карта для Хорватії. Зазначалося, що вже наприкінці 2009 р. переговори щодо входження цієї держави до Європейського Союзу можуть вийти на завершальну стадію. Однак лиш в тому разі, коли державою будуть виконані усі частини процесу. Було також відзначено необхідність для Туреччини довести до логічного завершення тривалий процес політичних реформ, що він був уповільнений через внутрішньополітичні негаразди в державі. Відзначалося конструктивна регіональна роль Туреччини, її зусилля на Кавказі, покращання

її стосунків з Вірменією, її посередницькі зусилля між Ізраїлем та Сирією, а також велике значення Туреччини для європейської енегретичної безпеки. У записці зазначалося, що, незважаючи на відсутність чіткої і послідовної програми політичного та конституційного реформування, все ж відзначається певний прогрес, особливо у сфері кримінальної реформи і, зокрема, виключення з карного кодексу 301-ї статті щодо приниження турецької державності, покращання ситуації з національними меншинами, реформування сфери державної служби.

Комітет визнав необхідним відзначити прогрес у виконанні стабілізаційних угод та угод про асоціацію Албанією, Чорногорією, Боснією та Герцеговиною. Албанії необхідно забезпечити проведення вільних виборів у 2009 р., Чорногорії слід зосередитися на судовій реформі, а Боснії та Герцеговині потрібно загалом визначитися з обраним для себе майбутнім. Для Сербії найбільш важливим є розвиток відносин з кримінальним трибуналом з колишньої Югославії та демократичний розвиток. Можна розглянути й питання про надання Сербії у 2009 р. статусу кандидата на членство у ЄС. Щодо Косова, то це державне утворення цілком розділяє перспективи решти держав Західних Балкан. У документі було відзначено суттєвий прогрес Албанії протягом останніх років¹².

Боснія і Герцеговина є на шляху реформ, однак що стосується відповідності критеріям членства у ЄС, то ситуація не настільки рожева, адже процес реформ у тут триває повільно¹³.

У 2008 р. Хорватія здійснила вагомий прогрес на шляху до наближення до ЄС у всіх сферах. 18 пунктів переговорів відкрилися, 4 були закриті. Та попри все ще є поле робіт для подальшого покращання ситуації у сфері боротьби з корупцією, реформуванні юридичної системи й системи державної служби¹⁴.

Британські парламентарі відзначили, що у Македонії спостерігається певний прогрес на шляху до Євросоюзу, особливо у сфері поліцейської реформи та реформування судової системи. Однак державі потрібен компроміс політичних партій, врегулювання спірних питань з сусідами та вдосконалення системи державної служби¹⁵.

На думку комітету, Чорногорія здійснила прогрес на шляху наближення до Європейського Союзу, особливо у сфері зміцнення державних інституцій. Натомість лишається багато напрямів, за якими потрібно працювати, такі, як боротьба з корупцією, організованою злочинністю, реформа судової системи¹⁶.

Сербія хоч і показала прогрес на шляху до Європейського Союзу, однак країні необхідне серйозне удосконалення законодавчої бази¹⁷.

Косово досягає впевнених успіхів на шляху наближення до ЄС. Серед інших держав Західних Балкан Косово має чітке європейське майбутнє, однак лиш крізь шлях послідовних демократичних реформ¹⁸.

Натомість у своїх європейських сподіваннях щодо розширення Велика Британія, на жаль, здебільшого може спиратися на підтримку лиш країн так званої «Нової Європи», тобто тих, що приєдналися до ЄС внаслідок розширень 2004 та 2007 років. Так, у 2008 р. президенти держав Центральної та Східної Європи одностайно висловилися за прийняття до Європейського Союзу та НАТО усіх Балканських держав та України¹⁹. Натомість країни Західної Європи, чия вага у процесі прийняття рішень в ЄС є надто значною, оптимізму Великої Британії не поділяють, посилячись на обмеженість сучасних можливостей ЄС щодо розширення та на елементарне несприйняття своїм населенням ідей постійного прийняття до лав Європейського Союзу країн зі слабкою економікою та низьким ВВП на душу населення.

Висновки. Не відомо, де закінчуються кордони Європи. Якщо у 1987 р. Марокко було відмовлено у членстві в ЄС через неєвропейську географічну належність цієї держави, то стосовно Туреччини активні дискусії тривають. Існують прогнози щодо подальшого розширення Євросоюзу до 40 членів і набуття кордону ним з Іраком та морського кордону з державами східного узбережжя Каспійського моря. Натомість, як відзначає британський науковець С. Мулвей, на сьогодні європейські лідери прагнуть розширення ЄС набагато більше, вбачаючи в цьому зміцнення демократії і стабільності у Східній Європі, аніж народи, які вони представляють²⁰.

Однак, розглядаючи політику лейбористського уряду Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу, слід відзначити однозначний позитив, який полягає у тому, що попри шалений скептицизм багатьох членів ЄС Велика Британія і далі цілеспрямовано наполягає на необхідності подальшого збільшення членів Європейського Союзу, не відступаючи зі своїх позицій.

¹ Деловая Великобритания // <http://www.britain.polpred.ru/1999/11.htm>

² The UK's Vision of the EU in the 21st Century // <http://ukeu.fco.gov.uk/en/>

³ Hoon, Geoff. Opening Rome 50. Lecture by Minister for Europe. London, 2006.

⁴ Валуев А. В. Европейское направление внешней политики Великобритании при «новых лейбористах»: Автореф. ... канд. ист. наук. — СПб, 2007. — С. 20.

⁵ Борисов Тимофей. На Балканах столкнулись интересы крупнейших транснациональных компаний // Российская газета. Федеральный выпуск. 2008. — 1 марта.

⁶ Заместители глав МИД РФ и Великобритании обсудили проблемы урегулирования на Балканах // М., РИА «Новости». — 2004. — 24 мая.

⁷ Британские войска должны помешать России развязать войну на Балканах // Газета 2000. — 29.11.2007 // <http://www.2000.net.ua/print?a=%2Fnews%2F9%2F10685>.

⁸ European Union must not let ghost of Milosevic stalk Kosovo declaration // <http://www.eurolabour.org.uk/news/2404.html>

⁹ Enlargement of EU // <http://www.fco.gov.uk/en/fco-in-action/institutions/britain-in-the-european-union/eu-policies/enlargement/>

¹⁰ Балканы и ЕС // http://www.expert.ru/printissues/russian_reporter/2008/07/news_balkany_i_es/

¹¹ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report.

¹² Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 2: Albania.

¹³ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 3: Bosnia and Gertsegovina.

¹⁴ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 4: Croatia.

¹⁵ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 5: Macedonia.

¹⁶ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 6: Montenegro.

¹⁷ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 7: Serbia.

¹⁸ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 8: Kosovo.

¹⁹ Президенты Европы: ЕС и НАТО без Украины будут неполноценными // <http://korrespondent.net/ukraine/politics/452208>

²⁰ Мулвей Стефан. Восточный бросок ЕС // <http://lenta.ru/articles/2003/11/28/eu/>

БІОГРАФІЯ І. ПОЛТАВЦЯ-ОСТРЯНИЦІ:
ШЛЯХ ВІД КОЗАКА ДО ГЕТЬМАНА

Проаналізовано політичну кар'єру І. Полтавця-Остряниці у світлі його життєвого шляху. Ключові слова: українська держава, гетьманат, генеральний писар.

Sergey Poltavets Biography of I. Poltavcya — Ostryanici: a path is from a cossack to the hetman. The political career of I. Poltavcya-Ostryanici is analysed in the light of him vital way.

Українська держава часів П. Скоропадського, її становлення та особливості політичної еволюції досить глибоко проаналізовані як в роботах безпосередніх учасників подій: самого Гетьмана, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, С. Петлюри, М. Шаповала, так і наших з вами сучасників — вчених: В. Солдатенка, О. Реєнта, Ю. Шаповала, М. Жулинського, П. Гай-Нижника, Т. Осташко та інших.

З огляду на полярність в оцінках як політичних подій, так і персоналій давати однозначні відповіді на складні питання про роль тієї чи іншої історичної особистості в тогочасних трансформаційних суспільних процесах досить складно. Повністю погоджуємося з оцінкою, даною чл.-кор. НАН України В. Солдатенком: «Людські долі дуже примхливі, а часом надто суперечливі та важко збагненні. Якщо ж мова заходить про досягнення життєвого й творчого шляху непересічних особистостей, коли історія сплела їхні біографії, їхню діяльність у тугий вузол, заплутавши непрості, іноді вкрай нерівні стосунки, привівши в антагоністичні зіткнення характери, таланти, світоглядні й моральні орієнтації, дати якісні, чіткі, «прозорі» оцінки, котрі б задовольнили б відразу «всі смаки», просто неможливо, нереально»¹.

Буремне море життя досить часто змінює долі, життєві перспективи людей. Розставляючи наголоси та акценти в біографії тих чи інших політичних діячів, вчені часто розділяють їх на «позитивних» та «негативних». Така категоричність в оцінках викликана багатьма факторами: політичною доцільністю, сучасною науковою кон'юнктурою, симпатіями чи антипатіями. Не уникла такої «однозначності» в оцінюваних судженнях і біографія І. Полтавця-Остряниці. У жовтні 1917 р. на загальному з'їзді Вільного

козацтва в Чигирині його було обрано наказним отаманом, членом Генеральної Ради, пізніше в 1918 році він стає Генеральним писарем Гетьмана України П.Скоропадського.

«Біографія» І. Полтавця-Остряниці та «Виписка з послужного списку», які наводяться нижче, отримані автором з Німеччини з особистого архіву Олени Полтавець — доньки І. Полтавця-Остряниці. Переклад зазначених документів здійснений студенткою Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка Веронікою Рядок.

«Біографія»

«Сім'я Івана Полтавця фон Остряниця походить від воєводи Черкаського рицарства, князя Мстислава Острогета, який був засновником замку та міста Острог, розташованого на Дніпрі, куди впадає Десна.

Нащадки князя Мстислава Острогета в козацькій Україні, тоді більш відомий як «Запорозька Січ», породили в XVII та XVIII ст. видатних державних діячів. Найбільш відомими з них є: Якоб (*Яків — П.С.*) Остряниця — Гетьман козацької України в 1632 р. та Стефан Остряниця — Гетьман козацької України в 1638 р...

Іван Васильович Полтавець фон Остряниця народився 26 вересня 1890 р. в Суботові в родовому замку його сім'ї (*на сьогодні це територія між с. Суботівим та с. Новоселицею Чигиринського району Черкаської області — П.С.*).

З 1899 по 1908 він був вихованцем Сумського кадетського корпусу, з 1909 по 1912 — юнкером Чугуївської військової школи.

У 1912 р. відповідно до найвищого розпорядження він був представлений до лейтенанта імперсько-російської армії і, як козак за походженням, був зарахований в 1-й кубансько-козацький полк.

Наприкінці 1912 р. його призначили на посаду ад'ютанта (начальника штабу) в Туркестані і на цій посаді він залишався до березня 1913 р.

У березні 1913 р. відповідно до найвищого розпорядження його направили в Читу (Сибір) з дорученням супроводжувати караван із Угри (частина Монголії) в Лазу (Тибет) під прикриттям козаків.

1914–1917 рр. він був задіяний у світовій війні. Закінчив її в чині ротмістра і був нагороджений всіма орденами старшого офіцера, навіть «Золотою шаблею» та орденом св. Георгія.

У 1915 Полтавець фон Остряниця відповідно до царського указу був відряджений до головнокомандувача Кавказько-турецьким фронтом генерала Юденича. Йому було доручено формування курдського окремого корпусу, з яким він вирушив у напрямку

Моссула (Терція), щоб підтримати операцію англійського полковника Лавренца, котрий був задіяний в Арабії.

У 1916 р. він був відряджений в машино-танкову офіцерську школу до Петербурга і після її закінчення став командиром машино-панцерного батальйону при штаб-квартирі головнокомандувача.

У 1917 р. був відряджений в Петербург, де перебував до початку російської революції. В травні того ж року відряджений до Києва з частиною козацької лейб-гвардії козацької дивізії та царського конвою.

У жовтні 1917 р. був відряджений українським республіканським урядом на Конгрес запорозьких козаків, на якому він переважною більшістю голосів був призначений на «пана отамана» (головнокомандувача).

У квітні 1918 р. український уряд відсторонився від Грушевського, який підписав Брестський мир з Німеччиною та Австро-Угорщиною, і призначив гетьманом Козацької України генерал-ад'ютанта Павла Скоропадського головою держави.

У травні 1918 р. за указом гетьмана його (*І. Полтавець-Острияницю — П.С.*) призначили канцлером Козацької України, при цьому він залишався на посаді уповноваженого (наказного) отамана козацького народу.

У грудні 1918 р. Полтавець фон Острияниця емігрував після захвату влади Директорією під керівництвом Винниченка — Петлюри в Константинополь (Терція).

У 1919 р. він переїхав з Константинополя до Відня, а звідти в Мюнхен в 1920 р.

У червні 1920 р. як такий, що не має громадянства, він отримує Нансеновський паспорт. Протягом своїх еміграцій він жив на ті засоби, що отримував від історичних праць, уроків верхової їзди, журналістики, уроків мови (російсько-українських), як від декоративного, так і від художнього живопису, від участі в кінозйомках.

На початку 1942 р. німецьке ВТЗС (Верховне головнокомандування Збройних сил) емігрантів, котрі більше 10 років жили в Німеччині, призвало на службу в тил та штаби.

У жовтні 1942 р. Полтавець фон Острияниця отримує наказ з'явитися для з'ясування особистих даних в окружне командування III (Мюнхен).

На службі його визнали (військовозобов'язаним). Він хотів ухилитися від призову, а тому просив, щоб його перерозподілили в козацький резерв, який підпорядковувався ВТЗС. Його прохання

було задоволено в листопаді 1942 р., він був переведений до резервного полку, де пробув до кінця війни начальником штабу. Військові білети були відібрані командуванням союзників. *(Незважаючи на те, що біографія написана від третьої особи, вона підписана самим І. Полтавцем-Остряницею — П.С.).*

«Виписка із послужного списку № 1340–1415, виданого 15 листопада 1918 р. полковнику Івану Васильовичу Полтавцю фон Остряниця».

«Із якого видно, що полковник Полтавець фон Остряниця перебував на дійсній військовій службі при Українському козакому формуванні та одночасно займав посаду генерала штабу найсвітлішого Гетьмана України по ліву та праву сторону Дніпра та шефа Генеральної канцелярії в українському козакому війську, гетьмана козаків та запорозьких козаків та відзначений такими орденами та знаками пошани:

1. Орденом святої Анни 4-го ступеня з написом «За хоробрість»;

2. Орденом святого Станіслава 3-го ступеня з мечем та орденською стрічкою;

3. Орденом святої Анни 3-го ступеня з мечем та орденською стрічкою;

4. Орденом святого Станіслава 2-го ступеня з мечем;

5. Орденом святої Анни 2-го ступеня з мечем;

6. Орденом святого Володимира 1-го ступеня з мечем та орденською стрічкою;

7. Шаблею святого Георгія з написом «За хоробрість»;

8. Медаллю в пам'ять про 200-ліття битви під Полтавою;

9. Медаллю в пам'ять про 300-ліття династії Романових;

10. Медаллю за заслуги під час мобілізацій;

11. Знаком офіцера снайперської школи на честь закінчення;

12. Знаком офіцера танкової школи на честь закінчення;

13. Знаком Чугувської офіцерської школи на честь закінчення.

Народжений 26.09.1890 р. в Суботові Чигиринського повіту Київської губернії. Походить з української дворянської шляхти 1362 року. Належить до греко-католицької конфесії. Нащадок дворянина Василя Вуковича Полтавця фон Остряниця та його дружини Ганни Павлівни, вродженої Житницької.

Платня полковника Полтавця фон Остряниця була прирівняна до платні командувача особливим корпусом. Сімейний стан — неодружений.

Полтавець фон Остряниця не мав штрафів/покарань, які б обмежували привілеї його заслуг.

Учасник кампанії проти Німеччини та Австро-Угорщини в період з 19.06. 1914 — по 21.04. 1917.

Закінчив 6.09. 1912 р. офіцерську школу та був призначений хорунжим із зарахуванням 1911 року як року служби.

26.09. 1914 р. відповідно до найвищого наказу за № 394713 був призначений сотником.

Відповідно до вищого наказу за № 291 від 17.02. 1916 р. призначений підесаулом.

На основі наказу військового міністра за № 563 від 26.04. 1917 р. був призначений есаулом. Наказ на фронт № 237.

Відповідно до наказу військової канцелярії за № 1 від 29.04. 1918 р. призначений військовим старшиною.

Відповідно до наказу військового міністра за № 569 від 17.10. 1918 р. був призначений (отримав чин) полковника.

Відповідно до реєстру № Н 80–835.

Консульство Української народної республіки в Мюнхені цим підтверджує відповідність вищезазначеної німецької виписки з російським оригіналом послужного списку полковника Івана Полтавця фон Остряниці.

Мюнхен, 17 травня 1922 р.

Підпис власника довідки».

Разом з випискою додається копія документа, яка має назву «Таким було моє життя», справедливим буде припустити, що ця довідка написана особисто І. Полтавцем-Остряницею.

«Батьківський дім».

«Якщо Ви хочете знати, де знаходиться місто Чигирин, тоді Ви повинні взяти в руки Великий словник...

Там записано: Чигирин, повітовий центр Київської губернії з населенням 13–15000 жителів, лежить на обох берегах річки Тясмин, віддалений від Дніпра на 10–15 км. Там знаходиться портове містечко Бушин.

Крім цієї замітки більше даних немає.

...(Вірогідно втрачено слово «Відомо» — П.С.), що Чигирин побудований приблизно 1000 років тому як укріплення племені/дружини козаків Чиги, які прийшли з Кавказу, котрі називалися також черкасами. Його сьгоднішні жителі несуть/мають в собі ознаки і Чиги, і черкасів. Вони від середнього до високого зросту, мають легку ходу і чоловікі, й жінки.

Доля склалася так, що я (*І.Полтавець-Остряниця — П.С.*) з'явився поряд з цією державою (запорізькою козакою державою).

...ескадрон кубанських козаків, які скакали в Чигирин. Командиром цього ескадрону був мій майбутній батько Василь Вукович Остряниця, в екіпажі сидів також мій майбутній дід граф Павло Житницький, генерал у відставці та почесний староста козаків з Тереку.

Мій батько отримав відпустку та поїхав зі своєю молодією дружиною в Кубанську область, станицю Малоросійську, де він ще до свого переселення на Україну жив постійно і де до сьогодні живуть наші родичі з прізвиськом Полтавець».

Як бачимо з вище наведених матеріалів, І. Полтавець-Остряниця був професійним військовим, мав серйозний досвід та брав участь у військових операціях. І хоча пізніші оцінки діяльності І. Полтавця-Остряниці мають чітко виражене негативне забарвлення, не відкидаючи їх повністю, дозволимо собі стверджувати, що все було не так однозначно. Виваженою, на наш погляд, у цьому сенсі є позиція О.Реєнта, котрий пише: « Існував ще один фактор, який зумовив подальшу атомізацію українського самостійницького руху. Він пов'язаний з появою фашистської й націонал-соціалістичної ідеологій, що стрімко набували популярності. Наці-фашизм сприймався деякими діячами як ефективний інструмент, здатний швидко розв'язати складні соціально-економічні, національні, політичні проблеми, що нагромаджувалися десятиліттями»².

Протиставлення ідей та поглядів на подальшу долю України П. Скоропадського та І. Полтавця-Остряниці в 20-х роках ХХ ст. трактується дослідниками як таке, що існувало завжди. При цьому часто ігнорується той факт, що їх взаємовідносини пройшли серйозне випробування часом. Варто хоча б згадати ті оцінки та характеристику, яку давав І. Полтавцю-Остряниці П. Скоропадський у 1917–1918 роках: «Многие его переоценивали то в хорошую, то в дурную сторону. На самом же деле это в общем был неглупый человек, большой украинский энтузиаст, гетманец, чрезвычайно честолюбивый, авантюрист в полном смысле этого слова, его можно было подбить на патриотическое предприятие. ...Удивлялись, почему я повысил и приблизил к себе так Полтавца. Меня в этом упрекали люди, которые, так сказать, палец о палец не стукнули для создания такого большого дела, как целое государство, да еще в такое время. Полтавец со мною пережил многие невзгоды, неужели я должен был, достигши власти, выкинуть его за борт?»³.

Варто взяти до уваги також те, що свої «Спогади» П. Скоропадський почав писати 5 січня 1919 р., через 3 тижні після падіння Гетьманату, а закінчив — 6 травня 1919 р., отже, оцінки, дані І. Полтавцю-Остряниці, стали результатом серйозних роздумів.

Найголовнішою причиною негативних відгуків та прямих звинувачень І. Полтавця-Остряниці у деструктивній діяльності в середині монархічних сил в еміграції деякі дослідники вважають виникнення у нього власних політичних амбіцій. «Заява «Закордонної групи У.Н.Вк. Т.» була, на нашу думку, лише черговою авантюрою І. Полтавця-Остряниці, який не цурався жодних політичних контактів, аби здобути політичний вплив і заявити про себе як лідера українських національних сил»⁴. Видається дивним, що наявність таких амбіцій у П. Скоропадського, В. Винниченка, С. Петлюри та багатьох інших не вважається чимось незвичайним, у той час як І. Полтавцю-Остряниці в них відмовлено.

Діяльність І. Полтавця-Остряниці в еміграції в науковій літературі визнається однозначно деструктивною. Його сучасники з УНРівських кіл так характеризували його політичну активність: «Найменш солідною зо всіх політичних груп, що ставляться вороже до УНР і не підлягають у своїй діяльності чи не координують її з політикою уряду УНР, є група колишнього ад'ютанта гетьмана Скоропадського — група Полтавця (Остряниці). Коли ми і звертаємо на неї увагу, то тому, що хоч яка вона нечисленна і несерйозна в своїй праці, але, тим не менш, приносить велику шкоду нашій національній справі... Звичайно, ніхто з керуючих кіл європейських держав з ним не рахується, а розібравши, що воно таке Остряниця та його організація УНКТ («УНАКОТО»), починають взагалі, не чувши, може, нічого про українську справу другого, з посмішкою, несерйозно ставитися взагалі до українства»⁵. Це оцінка, подана в інформаційному бюлетені № 1 Державного центру УНР, датованого 15 листопада 1928 р. Хоча в 1922 р. відносили І. Полтавця-Остряниці з урядом УНР були значно теплішими. Так, наприклад, у п. І Протоколі наради між генерал-поручником М. Омеляновичем-Павленком та представниками Українського національного козацького товариства про спільну працю в напрямі розбудови лав Товариства та створення Союзу чорноморських держав стверджується: «Вжити заходів до об'єднання національних державних і активних елементів як серед цивільних, так і військових українців з метою зведення їх в єдиному Українському Козацькому Товаристві для відбудови Української

Самостійної Держави, покладаючи в ґрунт своєї праці національно-козацьку державну думку і не вирішуючи завчасно кінцевих форм внутрішнього устрою, що має всановити український нарід через національний сейм, а також *відносячись лояльно до сучасного Уряду УНР*»⁶ (виділено мною — П.С.).

Ще один момент у діяльності І. Полтавця-Острияниці додає його політичній біографії «темного» забарвлення. Йдеться про його службу у німецькому війську в часи Другої світової війни. В цілому погоджуючись з такими оцінками, все ж треба зважати на те, що, як ми бачимо, з наведеної вище його біографії, він не брав участі у безпосередніх військових діях. Слід також враховувати загальну соціально-політичну ситуацію в країні (Німеччині) та спробувати поставити себе на місце тієї людини, оцінки якій нам так легко давати на відстані в 63 роки.

Виходячи із вищезазначеного дозволимо підсумувати, що біографія І. Полтавця-Острияниці загалом характеризується різнобарвністю, строкатістю, динамічністю подій. Одночасно, політичні погляди та різноманітні проекти, які він розробляв з метою відродження української державності, все ж не змінювалися кардинально, а знаходилися в єдиному політико-ідеологічному руслі. Щодо авантюристичності його вдачі, то треба робити поправку на геополітичні реалії того часу, особистісний зріз взаємин у середовищі української політичної еміграції і таке інше. Відстоюючи свою політичну позицію, І. Полтавець-Острияниця не зраджував власному сумлінню, навіть тоді, коли проголосив себе «Гетьманом і національним Вождем всієї України, обох боків Дніпра та військ козацьких і запорозьких», «диктатором Української народної козацької республіки», бо завжди пам'ятав про власну землю та рідний народ.

¹ Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К., 2007. — С. 5.

² Реєнт О. П. Скоропадський. — К., 2003. — С. 261.

³ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К. — Філадельфія, 1995. — С. 82–83.

⁴ Терещенко Ю., Остапко Т. Український патріот з династії Габсбургів: Науково-документальне видання. — К.: Темпора, 2008. — С. 89.

⁵ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — С. 337.

⁶ Там само. — С. 126.

IV. ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Володимир Кулик

ОЗНАЧУВАЛЬНІ РАМКИ В НОВИННИХ ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ МАС-МЕДІЙ

У статті проаналізовано застосовувані в новинних текстах українських газет і телеканалів тлумачення або, за поширеним терміном, обрамлювання представлених подій. Наголошуючи одні аспекти й притлумлюючи інші, кожна рамка ставить представлени події в певний контекст і таким чином спонукає аудиторію тлумачити їх певним чином. Особливу вагу звернено на непроблематизаційні представлення, що обрамлюють певні дії як належні чи принаймні прийнятні.

Volodymyr Kulyk Interpretative frames in news texts of the Ukrainian mass media. The article analyzes interpretations or, to use a popular term, frames of represented events which are used in news texts of Ukrainian newspapers and television channels. By emphasizing some aspects and downplaying others, each frame places represented events in a certain context and thus urges the audience to interpret them in a certain way. The analysis pays particular attention to non-problematized representations which frame certain actions as appropriate or at least acceptable.

Одним із ключових аспектів впливу мас-медій на аудиторію критичні дослідники вважають здатність медійних текстів не просто відбивати (як подають це самі журналісти та здебільшого сприймають читачі й глядачі), а *означати*, наділяти значенням суспільну реальність. Медії не транслюють уже створені значення, а виконують «активну роботу добирання та представляння, структурування та формування», що й дає їм змогу підтримувати й накидати «набір панівних вартостей, уявлень, ритуалів та інституційних процедур («правил гри»), які систематично й послідовно діють на користь певних осіб і груп коштом інших». Ба більше, упривілейоване становище медій у дискурсивному просторі дозволяє їм приховувати свою ідеологічну роботу, наділяючи, як сказав Стюарт Гол, «свої обмежені погляди тією природною чи божественною неминучістю, яка надає їм вигляду універсальних, природних і тотожних самій «реальності»»¹.

Різні автори називали означувальну роль медійних текстів по-різному, але найпоширенішим є її тлумачення як рамки (чи, за дослівним перекладом англійського слова, фрейму), що задає певний погляд на представлюваний об'єкт або явище. За словами Вільяма Гемзона й Андре Модільяні, «медійний дискурс можна уявити собі у вигляді набору інтерпретаційних обгортки, що надають значення [представлюваному] питанню. [Кожна] обгортка має внутрішню структуру, в основі якої лежить центральна організаційна ідея, або *рамка*, щоби надавати сенсу подіям, про які йдеться, [та] вказувати, в чому полягає питання»². Як зазначав один із перших дослідників означувальних рамок Тод Гітлін, вони діють як «засади добирання, наголошування й представляння, складені з маленьких невисловлених теорій про те, що існує, що відбувається та що має значення»³. Наголошуючи одні аспекти й оминаючи або притлумлюючи інші, кожна рамка ставить представлювані події та явища в певний контекст і спонукає аудиторію тлумачити їх певним чином.

Спочатку науковці гадали, що в кожному тексті є одна інтерпретаційна рамка, проте згодом поширилася думка про можливість поєднання кількох різних обрамлень, одні з яких можуть бути важливішими для його інтерпретації, ніж інші. Деякі автори вважають множинність обрамлень свідомою стратегією виробників медійних продуктів, яка дає змогу забезпечувати «регульовану широту ідеологічних позицій, що задовольняють інтереси й потреби певного діапазону потенційних глядачів»⁴. Водночас множинність рамок і певна довільність їх «відчитування» пов'язані з тим, що їх застосування ніколи не є явним: «рамки в медійних текстах не оголошують і не наголошують себе, а постають як природні й очевидні способи розповідання історій і пов'язування подій із нашим життям»⁵. Така «невидимість» надаваного подіям і явищам обрамлення робить чи не найбільший внесок в ідеологічний вплив медій: не показуючи своєї діяльності щодо вибору для кожного представлюваного фрагмента реальності певних інтерпретаційних рамок, вони навіюють аудиторії враження неспотвореного демонстрування цих фрагментів.

Однак неявність зазвичай є наслідком не приховування обрамлювальної діяльності, а її неусвідомленого, більш чи менш автоматичного виконання. Працівники медій свідомо чи несвідомо дотримуються усталених конвенцій щодо належних способів представляння в певних жанрах подій і процесів певних типів (що їх

вони теж зазвичай виділяють автоматично). Таким чином, дотримання конвенцій не тільки зменшує кошти виробництва медійних продуктів, полегшуючи ухвалення технологічних і творчих рішень, а й формує певні очікування аудиторії, подальше задоволення яких робить продукти прийнятними й популярними. Навіть у новинах, де представляювані явища можуть бути справді новими й непередбачуваними для виробників, вони воліють «покладатися на обмежений запас уже наявних пояснень і контекстуалізаційних засобів, щоб дати раду «проблематичним реаліям» і зробити їх зрозумілими»⁶. Це дає журналістам змогу застосовувати до представляваних подій і процесів рамки з досить вузького ідеологічного репертуару, який, на думку критичних науковців, переважно збігається з поглядами панівного класу.

Способи обрамлювання представляваних подій зазвичай аналізують якісними методами, хоча до них можна застосовувати й кількісні, надто якщо йдеться про великі текстові масиви, де ідеологічних ефектів слід очікувати від повторення певних способів у великій кількості текстів. Аналізуючи характерні обрамлення, застосовувані в новинному дискурсі українських медій, я залучатиму деякі кількісні вимірювання, використовуючи приклад останнього тижня березня, а часом і все перше півріччя 2008 року. Але щоб детально дослідити означувальні стратегії, надаватиму перевагу якісному аналізу окремих характерних для українських медій новинних текстів, що їх вибиратиму з того-таки півріччя. Застосовані рамки й наголошені в них аспекти я розглядатиму на тлі тих, що їх використано побіжно або зігноровано взагалі.

Одним із найпоширеніших та ідеологічно найважливіших обрамлень є те, яке медії переважно застосовують у текстах про дії влади і яке можна назвати рамкою *належної діяльності влади*. Повторення слів не означає повторення суті: я тверджу, що більшість текстів на *тему* діяльності влади застосовують до неї *рамку*, котра подає цю діяльність як належну чи принаймні нормальну. Визначальною рисою цієї рамки є відсутність практично будь-яких елементів проблематизації представляваних дій чи тверджень. Таке представлення буцімто просто повідомляє про подію, а не означає її — але ця позірنا інформаційність означає, що медійний текст зберігає означення, запропоноване в джерелі, на підставі якого журналіст цей текст творить. Власне, ця риса притаманна всім представленням якоїсь дії чи події як нормальної, що

йому медіі надають перевагу в текстах про більшість об'єктів своєї уваги. Але особливо часто це представлення застосовують до дій влади: і через небажання більшості медій ставити під сумнів ці дії, що могло б наразити канал чи видання на конфронтацію з відповідним органом чи посадовцем, і, не менш важливо, через переважне покладання на владні структури як головне джерело інформації про їхню власну діяльність та якимось пов'язані з ними вчинки інших осіб і груп.

Саме за «повідомленнями» (теж буцімто суто фактичними й неозначувальними) органів влади українські медіі здебільшого представляють і надзвичайні події на кшталт аварій літаків, і скоєні злочини та затримання підозрюваних осіб, і навіть соціальні проблеми, приміром, наявність у країні небезпечних інфекційних захворювань. Про всі ці події та процеси журналісти часто-густо пишуть із погляду дій влади щодо їх виявлення чи подолання їх наслідків — і зазвичай лише тоді (й остільки), коли ті наслідки влада вважає небажаними, а саму подію чи процес, відповідно, проблемою, медіі переносять цю проблематизацію в свої тексти. Натомість дії влади — скажімо, невчасне виявлення явища, яке вона вважає проблематичним, або неадекватне, з погляду причетних чи якихось інших осіб, реагування на нього — проблемою здебільшого не стають. Як пояснив причину поширеності такої практики керівник новинної служби телеканалу СТБ Олексій Мустафін, журналісти йдуть «шляхом найменшого спротиву», приймаючи від зацікавлених у позитивному представленні своєї діяльності політиків (тобто їхніх піар-служб) «новини під ключ», до виробництва яких вони самі не мають докладати жодних зусиль і за які нерідко ще й дістають матеріальну винагороду. Натомість критичне представлення влади потребує зусиль (зокрема пошуку інформації), для докладання яких журналісти та їхні зверхники мусять мати мотивації: відповідні уявлення про суспільну функцію медій і певність у тому, що зусилля сприятимуть її виконанню. На думку Мустафіна, нині в Україні таких мотивацій здебільшого не мають ані власники, ані менеджери, ані журналісти⁷.

Яскравим прикладом застосування цієї рамки були матеріали про аварію українського судна біля берегів Гонконгу в березні 2008 року. Хоча більшість телеканалів і газет поверталися до цієї теми щодня впродовж тижня або й довше, в жодному тексті не поставлено під сумнів слушності й ефективності дій української урядової делегації, що координувала пошукові роботи — попри

те, що вони не призвели тоді не лише до порятунку зниклих моряків, а й до знаходження їхніх тіл чи підняття на поверхню самого корабля. Щонайбільше журналісти могли дорікнути владі Гоконгу, яка, мовляв, не доклала всіх зусиль або чинила перешкоди українським урядовцям. Але найбільшу провину за незадовільні результати пошукової операції вони покладали на погану погоду, а також на затримку прибуття спеціального крану, що мав підняти судно (він теж поставав немовби самостійним суб'єктом дії, бо журналісти не вказували, хто ж саме спричиняє його дальшу затримку). Водночас жодного разу не поставлено питання, чи українська делегація використала всі належні засоби, аби змусити тамтешню владу якнайшвидше спровадити потрібний кран або допитати екіпаж китайського корабля, не кажучи вже про з'ясування потреби далі вести рятувчі роботи (замість піднімати судно й запобігати витіканню нафти). Тобто медії обрамлювали свої представлення подій передусім як порятунок/пошук українських моряків, провідну роль у якому відігравали вітчизняні урядовці. Поряд із рамкою/дискурсом *порятунку страждених* (та ще й співвітчизників, до долі яких у таких ситуаціях медії виявляють особливу увагу) застосовувано дискурс діяльності влади, котра за відсутності проблематизації поставала професійною, відповідальною та адекватною ситуації.

Таке обрамлювання безперечно переважає в представленнях дій за участю влади, а тим паче тих, у яких вона сама (тобто її представники) є головним або єдиним суб'єктом. У конкретних текстах рамка належної діяльності влади поєднується з якимись іншими, що їх визначає ділянка, котрій присвячено представлювану дію когось із владців, та характер утручання в цю ділянку (можна виділяти, скажімо, рамки закордонного візиту, офіційного виступу чи подання законопроекту). Наприклад, 24.03.2008 телеканали одноставно внесли до випусків новин сюжету про те, що Президент Ющенко подарував найвищій людині планети Леонідові Стадникові автомобіль, спеціально переобладнаний під його унікальний зріст, і навіть трохи покатав «велетня» у дворі свого секретаріату. Наголошено, що Президент відгукнувся на Стадникове прохання допомогти й що допомоги той справді потребує, бо через надмірну вагу йому важко ходити. Водночас низку питань, що їх можна було порушити в зв'язку з діяльністю влади загалом і благодійністю зокрема, в жодному тексті не порушено. Зокрема, журналісти не питали, чому Президент має допомагати саме цій

людині й саме автом, на якому вона, за власним зізнанням, їздитиме не лікуватися чи працювати, а подорожувати: «Не завжди коштів вистачає, щоб найняти буса. А в цій машині я зможу зручно, комфортно під'їхати, транспортуватися влюбє місце України. Буду більше подорожувати, так як я люблю подорожувати, нові місця. Мої родичі всі будуть задоволені»⁸. Ба більше, деякі автори мимохідь згадували, що, дізнавшись про Стадникове прохання, «голова держави доручив одній з автомобільних корпорацій України адаптувати салон і водійське місце автомобіля мінівену Chevrolet з урахуванням видатного зросту Леоніда»⁹, — але не вважали за потрібне з'ясувати, чи має він право щось доручати приватному підприємству та хто платив за виконання дорученого. Завдяки оминанням цих аспектів усі тексти на вказану тему опинилися в звичному для матеріалів про чільних посадовців обрамленні належної діяльності влади, цього разу доповненому рамкою *благодійної допомоги стражденним* — а не, скажімо, марнування часу державного службовця на піар або зловживання посадовим становищем, виявленого у втручанні в діяльність приватного підприємства.

Некритичне представлення дій посадовців без з'ясування відповідності тих дій законодавчо регламентованим правам і обов'язкам (а тим паче моральним нормам) залишається характерною рисою українського медійного дискурсу й після «помаранчевої революції», яка, здавалось би, звільнила редакторів і журналістів від страху перед владою та потреби зважати на те, якою вона хоче себе бачити в медійних матеріалах. Як і раніше, про владців говорять переважно позитивно, здебільшого «просто повідомляючи» про їхні дії, що завдяки відсутності критичних запитань постають прийнятними. Головна різниця від часів Кучми полягає в тому, що тепер практика некритичного представляння поширюється не тільки на Президента й лояльних до нього урядовців і політиків, а й на багатьох інших діячів, у тім числі й опозиційних або маргінальних. Навіть явні звинувачення одних політиків чи урядовців на адресу інших може бути представлено просто як епізоди діяльності суб'єктів тих висловлювань, а не конфлікти між двома особами або структурами, що їх вони представляють. Найяскравішим прикладом такого, сказати б, некритичного представлення критики є чи не щоденні впродовж і розглядуваного тижня, й усієї весни 2008 року Президентіві закиди на адресу уряду, виклад яких медії здебільшого не вважали за потрібне супроводжувати

з'ясуванням думки Прем'єра чи інших урядовців з указуваного приводу. Як і за Кучми, редактори надають найбільше нагод для односторонньої критики саме Президентів (дарма що за правовим та політичним становищем Ющенка годі порівняти з домінуванням, яке завоював був собі в українській владній системі його попередник), але він аж ніяк не є єдиним її суб'єктом.

Проте *конфлікти* — тобто представлення певних стосунків і конкретних подій як конфліктних — усе-таки посідають у новинному дискурсі чимало місця. Вважаючи це одним із ключових чинників забезпечення інтересу аудиторії, медійники намагаються застосувати рамку конфлікту до якомога ширшого кола представлених подій і процесів — якщо для цього є технологічні можливості (не дуже важко зібрати матеріал про позиції обох/усіх сторін) і немає політичних обмежень (бажання власників чи владців уникнути розголошення певних аспектів їхніх або чужих стосунків). Власне, ще одним обмеженням є уявлення самих медійників (та гадані уявлення аудиторії) про нормальність чи ненормальність конфліктів у певній суспільній ділянці, відбиті в конвенції представлення подій, які там відбуваються. Приміром, неконфліктність матеріалів про пошуки в Гонконгу зумовлювали не тільки залежність медій від влади чи обмеженість доступу до інших джерел інформації та носіїв інших поглядів на подію. Велику роль відіграла переконаність медійників у тому, що під час порятунку загрожених співвітчизників треба звертати увагу передусім на перебіг і перспективи цього порятунку, а не професійність дій рятувальників, вартість операції чи доречність витрачання цих коштів¹⁰. Так само недоречним могли вважати журналісти й редактори питання про доцільність надання президентові допомоги саме Стадникові, а не якійсь іншій людині, чи про виправданість благодійництва в задоволенні його бажання подорожувати. Втім, навряд чи це може пояснити неувагу до питання про адекватність виявлених у цій ситуації стосунків між державним посадовцем і приватним підприємством, зокрема до ймовірного факту благодійності першого коштом другого. І вже ж напевно не переконаннями медійників у недоречності думки «іншої сторони» були зумовлені неproblemатичні «повідомлення» про Ющенкову критику на адресу Тимошенка.

У кожному разі, як показує інтернет-пошук у новинах за перше півріччя 2008 року, кожне видання чи канал регулярно, в середньому раз на день називає якусь подію саме конфліктом. Ще

приблизно стільки само текстів окреслюють подію як протистояння, загострення, суперечку, війну чи щось подібне (явний характер такого окреслення дає змогу виявити цю рамку за ключовим словом). Велика частина таких текстів стосується конфліктів між різними особами й структурами всередині влади: протягом указанного півріччя передусім між Ющенком і Тимошенко, між різними частинами «помаранчевої» владної коаліції та між цією коаліцією й опозицією на чолі з Партією регіонів. Позаяк конфліктність характеризувала представлювані події за участю цих осіб і груп упродовж тривалого часу, в кожному конкретному випадку йшлося про «новий» конфлікт або ж про «загострення» чинного. Таке інтертекстуальне (відтворення *постійно конфліктних стосунків* творило наративний контекст, у якому навіть неproblemатизаційне представлення дій однієї з причетних осіб чи структур в окремому тексті могло сприйматися як черговий етап розвитку конфлікту. Таким чином практично все, що робили чи говорили одне щодо одного ці особи/структури, ставало виявом їхнього, як виглядало, іманентного конфлікту.

Щоправда, наративною тяглістю відзначаються далеко не всі представлювані (й певною мірою творені) в медіях конфлікти. Проте новизна конфлікту між конкретними людьми чи структурами не означає новизни такого конфлікту загалом, бо про інші його вияви — з іншими учасниками — медіи ведуть мову постійно, застосовуючи ті самі рамки, як-от конфлікту з приводу розслідування. Конфлікти за участю пересічних людей здебільшого так і представлювано: конкретні учасники з'являються в кожній медії тільки раз, але їхні дії аудиторія має сприймати в контексті інших конфліктів, подібність яких до нинішнього медії творять застосуванням тієї самої рамки (а його, своєю чергою, вможлиблює категоризація учасників як членів відповідних груп).

Протягом першого півріччя 2008 року одним із найчастіше представлюваних конфліктів за участю пересічних громадян було протистояння між будівельними компаніями та мешканцями прилеглих будинків (що їх часом підтримували інші активні громадяни). Уважаючи новобудови загрозою своєму затишкові й екологічній безпеці, мешканці намагалися не допустити до проведення дальших робіт. Маючи офіційні дозволи на будівництво, компанії захищали свій бізнес за допомогою приватних охоронних структур або міліційних підрозділів, працівники яких силоміць усували блокувальників, наслідком чого нерідко ставало кровопролиття.

В особливо кричущих випадках медії знову зверталися до того самого конфлікту, переносючи фокус на розслідування обставин побиття громадян і перспективи покарання винуватців. Але зазвичай вони вже не згадували про цей конфлікт, за якийсь час повідомляючи про інший, більш чи менш подібний. Авдиторія мала припускати, що згадувані раніше конфлікти припинялися чи бодай притлумлювалися, хоч у цьому буцімто безподієвому розвитку медії вже не бачили новинної вартості. Звісно, це стосується не лише «будівельних», а будь-яких одноразово представлених конфліктів.

Інший поширений у новинному дискурсі тип конфліктів пов'язаний із політикою органів влади щодо певних груп громадян, частина членів яких зважається проти цієї політики протестувати. Дві групи, про які останніми роками йшлося чи не найбільше — це базарні торговці, яким влада встановлює зависокі, на їхню думку, податки або навіть закриває самі базари, буцімто невідповідні санітарним чи іншим нормам, та приватні перевізники (власники й водії маршруток), котрим вона не дозволяє підвищувати ціну за проїзд настільки, як вони вважають потрібним задля забезпечення рентабельності. Ще один тип охоплює конфлікти, пов'язані зі спробами замінити певних посадовців і таким чином поставити під контроль діяльність підконтрольних їм організацій. Нерідко в таких випадках медії зосереджують увагу на тому, як ці внутрішньо-корпоративні чи владно-бізнесові конфлікти відбиваються на пересічних людях: працівниках відповідних підприємств або споживачах їхніх продуктів. Ще виразніше виявляють «солідарність із народом» автори матеріалів про конфлікти з приводу ділянок землі, що її влада хоче забрати в селян, дачників тощо й віддати якимось комерційним структурам — як припускають покривджені, за хабар. Хоча ці матеріали теж здебільшого окреслено як конфлікти й обом сторонам надано змогу висловити свою позицію, явна асиметричність цього висловлення та журналістського опису ситуації робить представлювану подію не стільки конфліктом, скільки зловживанням владою, свавіллям. Така асиметричність особливо впадає в око на тлі формально нейтральних представлень більшості інших конфліктів — у яких, однак, теж одній зі сторін нерідко надавано перевагу над іншою.

Власне, в багатьох новинних текстах рамка *зловживання владою* є головною. Її пріоритет часом виявляється навіть у представленні ситуацій, явно окреслених як конфлікти: спосіб представлян-

ня таких ситуацій цілком може зробити їх очевидним зловживанням. Проте зазвичай у таких текстах немає конфлікту, а є тільки зловживання — зване або так, або свавіллям, порушенням, махінацією, знуцанням чи якимось іще, або ж не позначене жодним із явних маркерів засудження, але цілком виразно засуджуване певним способом представлення подій. Нині українські журналісти здебільшого вибирають саме останній шлях, тобто вживають таких слів не у власних твердженнях, а в цитуванні чи викладі тверджень жертв, спостерігачів або представників влади, зокрема правоохоронців, які ті зловживання буцімто виявили й припинили. Власне, міліційне чи прокурорське виявлення й тим паче судове потвердження медійники зазвичай вважають підставою говорити про зловживання владою чи іншу незаконну діяльність як про доконаний і об'єктивний факт, виразно демонструючи це уявлення категоричною модальністю дієслів: «Керуючий банку украв 600 тисяч гривень»¹¹; «Працівники селищної ради Масандри провели фіктивну інвентаризацію зелених насаджень, розташованих на території населеного пункту»¹². Нерідко таку «об'єктивізацію» медії здійснюють на підставі тверджень громадських організацій (скажімо, «День» заявляв про «свавілля» автоінспекторів щодо водіїв, спираючись головню на слова одного з правозахисників¹³) або навіть власних розслідувань (кореспондентові «Сегодня» «вдалося з'ясувати», що «[п]окупців авто й турів обраховують на курсі» обміну доларів на гривні жадібні продавці¹⁴).

Зрештою, в деяких текстах категоричну кваліфікацію певних дій владців як зловживання журналісти дають і самі, щонайбільше підкріплюючи її коментарями осіб, які вважають так само, й не переймаючись поданням протилежної думки. Чи не найяскравішим прикладом відмови від приписів нейтральності новинних матеріалів на початку 2008 року було представлення українізаційних кроків «помаранчевої» влади в тих виданнях і каналах, що підтримують збереження практично необмеженого вжитку російської мови в усіх суспільних ділянках. Опозиційні до «українізації» медії однозначно критично представляли всі її гадані вияви, зокрема вимоги про україномовне озвучення в кінопрокаті та дотримання норм щодо мінімальної частки української мови в теле- й радіоєфірі. Особливо активно відгукувалася на ці вияви газета «Сегодня»: лише протягом лютого на її сторінках було вміщено аж 12 текстів, головною темою яких була «українізація» в кінопрокаті (в багатьох випадках її навіть названо «насильницькою»),

а після цієї незвично рішучої для масових медій кампанії газета зосередилася на телебаченні та інших гаданих «фронтах боротьби [влади] з російською мовою»¹⁵. Рамку українізації ця газета незмінно поєднувала з рамкою зловживання, сприяючи таким чином перетворенню цих понять для своїх читачів на синоніми. Натомість видання протилежної орієнтації здебільшого подавали українізаційні кроки як належну діяльність влади чи навіть як бажані зміни в житті країни.

Представлення діяльності правоохоронних органів демонструє цікавий приклад того, як ті самі медії можуть застосовувати до типологічно подібних дій різні рамки. По-перше, час од часу газети та телеканали розповідають про ситуації, що їх вони вони однозначно кваліфікують як міліційне, прокурорське й/або судове свавілля. Зазвичай це окремі приклади буцімто безневинно затриманих, побитих та/чи засуджених — часто цю безневинність журналісти стверджують на підставі пізнішого апеляційного скасування первинних вироків, але подеколи спираються лише на твердження активістів правозахисних організацій або навіть самих жертв та їхніх родичів. Утім, в окремих випадках автори дозволяють собі (а не лише своїм вочевидь зацікавленим інформантам) говорити про типовість міліційного свавілля в певних практиках, як-от побитті футбольних фанатів чи «вибиванні» із затриманих зізнань у скоєнні тяжких злочинів.

Другою поширеною рамкою для представлення дій правоохоронних органів є конфлікт. Так подають не тільки ситуації, коли ті дії оскаржують інші структури влади, установи чи організації, суспільний авторитет яких не дозволяє сприймати це оскарження як апріорі нерівноцінне порівняно з позицією правоохоронців, а й багато випадків оскарження з боку пересічних громадян чи неелітних груп. Скажімо, судове протистояння між харківською мерією та Службою безпеки, яку перша звинуватила в незаконному порушенні кримінальної справи, або міліційне захоплення ужгородської мерії на вимогу обласної прокуратури, котра буцімто не змогла інакше одержати необхідні для розслідування документи, більшість медій подавали як характерні для нинішньої України конфлікти між владними органами, де не випадає когось підтримувати, а когось засуджувати. Тому вони просто викладали позиції сторін, ніяк їх не коментуючи¹⁶. Так само нейтрально подано й інцидент на дискотеці у Львові, де чи то «правоохоронці заходилися масово бити всіх присутніх», чи то «натовп п'яної молоді

побив прибулий міліційний патруль»¹⁷. І навіть випадки застосування сили до футбольних «фанатів» або протестувальників проти новобудов інколи тлумачено не як гідне осуду свавілля, а як конфлікти, де медії мають лише подати позиції сторін, залишивши встановлення винних компетентним органам.

Водночас у більшості випадків до правоохоронців медії застосовують ту саму рамку, що й до інших владних органів — належної діяльності, — поєднуючи її, відповідно до специфіки ділянки, з рамками *розкриття злочину* або *засудження злочинців*. Практично щодня в новинах кожного видання й каналу «повідомляють» про викриття злочинних дій чи намірів, порушення кримінальних справ, встановлення, затримання й засудження винуватців. У справедливості й ефективності всіх цих дій правоохоронців автори не сумніваються — як і в достовірності їхніх відомостей про дії правопорушників, що їх медії представляють у такій самій категоричній модальності, нерідко навіть тоді, коли йдеться ще тільки про висунуті звинувачення, а не доведені злочини. Частіше, втім, журналісти подають ці категоричні «факти» не самі, а в цитатах чи викладі слів причетних правоохоронців — проте відсутність будь-якої проблематизації (іншої версії подій, згадки про недоведеність звинувачень тощо) робить їх однаково безальтернативними й тому «об'єктивними».

З погляду виробництва новин очевидно, що вибір поміж різними рамками великою мірою визначається первинним джерелом інформації про дії правоохоронних органів: якщо вона надходить від самих тих органів, то медії зазвичай не шукають інших джерел і подають «повідомлені» їм дії як належні; а якщо про буцімто неналежну дію журналісти дізнаються від її жертв чи прихильних до них осіб, то намагаються з'ясувати позицію правоохоронців і залежно від гаданої вірогідності їхньої версії подають або як конфлікт, або як зловживання. Можна припустити, що на оцінку вірогідності й, отже, належності впливає ставлення журналістів і редакторів (та гадане ставлення їхньої аудиторії) і до правоохоронних органів та конкретних їхніх працівників, і до тих осіб та груп, що стали об'єктом дій правоохоронців. Зокрема, високий статус чи бездоганна репутація певної особи може спонукати перевіряти інформацію про буцімто виявлене порушення, котру інакше подали б як факт, а гадана схильність особи чи всієї її групи до правопорушень загалом або певного їх типу зокрема може зробити невірогідним твердження про буцімто вчинене щодо них свавілля. В кожному

разі, можливість такого вибору дає медіям владу представляти суспільну реальність відповідно до своїх уявлень та інтересів.

Ясна річ, описані вище рамки не охоплюють навіть найпоширеніших означень подій і процесів, застосовуваних в українському новинному дискурсі. Зупинятися так само докладно на інших я не маю змоги, тому згадаю ще всього про кілька. Перша з них — це рамка *надзвичайної події*, яку характеризує зосередження уваги на кількості й стані жертв, перебігу їх порятунку та, особливо для техногенних катастроф, причинах, винуватцях і засобах запобігання таким подіям у майбутньому. Якщо порятунок жертв триває досить довго порівняно з циклом виробництва новин, він може стати повторюваною темою газет і телевізійних програм, що посилюватиме первісно творене уявлення про надзвичайність події та водночас робитиме головним об'єктом представлення діяльності влади на забезпечення порятунку (добрим прикладом є згаданий пошук моряків біля берегів Гонконгу). Проте переважна більшість таких подій з'являється в новинах кожної медіа лише раз, аби відразу поступитися місцем якійсь іншій, що таким чином стає цілком до неї подібною (либонь, найяскравіше ілюструють цю взаємозамінність постійні аварії різних транспортних засобів). Це особливо стосується надзвичайних подій за кордоном, які — коли серед їхніх жертв немає «співвітчизників» — здобуваються на повторюване представлення лише в разі справді унікальних масштабів, тривалих рятувальних операцій чи інших нетипових характеристик.

Ще дві активно стосовані рамки творять події не надзвичайні, але й не зовсім буденні. З одного боку, *подія з життя знаменитості* подає звичайний епізод із життя незвичайної людини, гаданий статус якої має виправдовувати увагу до всього, що з нею пов'язане. Крім різних аспектів професійної діяльності (виходу нових альбомів, перемог у змаганнях тощо), розраховані на масову аудиторію медіа охоче говорять і про особисте життя відомих людей: ювілеї, вагітності, розлучення, смерті. Деякі газети пишуть про життя «зірок» практично щодня, і велику частину цих текстів становлять новинні, присвячені конкретним подіям. Прикметно, що в телевізійних новинах таких текстів у багато разів менше, бо інтерес до «зірок» телебачення задовольняє та стимулює в інших продуктах: музичних програмах, ток- і реаліті-шоу тощо.

З другого боку, звичайні люди можуть потрапити в новини хіба що як носії незвичайного досвіду. Здебільшого вони постають у ро-

лях жертв владного свавілля, стихійних лих чи злочинів, очевидців надзвичайних подій, об'єктів благодійності або учасників протестних акцій. Однак нерідко медії представляють і такий досвід, незвичайність якого можна вважати просто екзотичною чи навіть курйозною. Такими *цікавинками* були, наприклад, представлені в новинах «1+1» останнього тижня березня 2008 року розповіді про житомирянина, який їздить містом на двоповерховому велосипеді¹⁸, та про дніпропетровця, що в звичайній квартирі тримає тигрового пітона¹⁹. Цю рамку визначає не так тема, як відмова авторів порушувати питання про прийнятність такої екзотики, зокрема, з огляду на можливу небезпеку для вуличного руху в першому випадку й самого життя власника тварини в другому. Відверте зосередження на тому, що медійники вважають просто цікавим — а не важливим — для своєї аудиторії, характерне не тільки для цікавинок про пересічних людей (чи навіть тварин, бо часто такі тексти розповідають, скажімо, про звірів у зоопарках), але й для подій із життя «зірок». Особливо велику частку тексти про цікаві події обох типів становлять серед загалом нечисленних матеріалів на теми життя за кордоном, у якому медії бачать не дуже багато такого, що має бути для їхніх читачів або глядачів важливим.

Будь-яку з розглянутих рамок реалізує сукупність мовних засобів різних рівнів, на кожному з яких можлива більша чи менша варіативність. Проте окреслення мовних засобів, із яких «складають» певні означувальні рамки українські медійники, вимагало б окремого дослідження.

¹ Hall S. The rediscovery of «ideology»: return of the repressed in media studies // Culture, society and the media / Ed. by M. Gurevitch et al. — London, New York, 1982. — P. 64–65.

² Gamson W., Modigliani A. Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructivist approach // American Journal of Sociology. — 1993. — Vol. 95. — No. 1. — P. 3.

³ Gitlin T. The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left. — Berkeley, 1980. — P. 6.

⁴ White M. Ideological analysis and television // Channels of Discourse, Reassembled / Ed. by R. C. Allen. — Chapel Hill, London, 1992. — P. 190.

⁵ McCullagh C. Media Power: A Sociological Introduction. — New York, 2002. — P. 27.

⁶ Langer J. Tabloid Television: Popular Journalism and the «Other News». — London, New York, 1998. — P. 21.

- ⁷ Інтерв'ю авторові статті, 12.08.2008.
⁸ ТСН, 1+1, 24.03.2008, 19.30.
⁹ Подробности, Інтер, 24.03.2008, 20.00.
¹⁰ Це потвердив, зокрема, заступник редактора «України молоді» Дмитро Лиховій (інтерв'ю авторові статті 14.08.2008).
¹¹ Газета по-українськи. — 2008. — 14 лютого. — С. 9.
¹² Вечерние вести. — 2008. — 18 лютого. — С. 3.
¹³ День. — 2008. — 13 лютого. — С. 6.
¹⁴ Сегодня. — 2008. — 10 серпня. — С. 4.
¹⁵ Сегодня. — 2008. — 31 березня. — С. 5.
¹⁶ Час новин, 5 канал, 8.02.2008, 15.00; События, Україна, 28.03.2008, 19.00.
¹⁷ Факты и комментарии. — 2008. — 3 липня. — С. 2.
¹⁸ ТСН, 1+1, 29.03.2008, 19.30.
¹⁹ ТСН, 1+1, 28.03.2008, 19.30.

Олесь Лісничук

ДИСКУРС НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядаються проблеми комунікації стосовно національних інтересів України. Визначаються підстави та базові контури для її ідентифікації як самостійної дискусійної формації. Окреслюються перспективні напрями вивчення цього дискурсу.

Oles Lisnychuk Discourse of National Interest of Ukraine as an Object of Political Study. The problems of communication about national interests of Ukraine are considered. Reasons and basic outlines for Ukrainian identification as independent discussion formation are identified. Perspective tendencies of this discourse formation research are outlined.

Тема національних інтересів належить до тих, які досить інтенсивно експлуатуються в публічній політиці України. Важко знайти політика, який у публічній комунікації не висловлювався б з приводу національних інтересів. Посилання на національні інтереси політичними акторами здійснюється з найрізноманітнішими цілями: для підкреслення значущості ініційованих тем та лобійованих рішень; мобілізації публічної уваги; маніпуляції

громадською думкою; для дискредитації опонентів та ще в багатьох інших випадках.

Для підкреслення вищої втаємниченості в природу, безпринципну та цинічну, політичного життя як в Україні, так і на міжнародній арені часто використовується парафраз відомого афоризму про вічні інтереси та не вічних друзів, авторство якого приписується В. Черчиллю.

Наприклад, Г. Удовенко, який майже 4 роки, з серпня 1994 р. по квітень 1998 р., керував українським МЗС, ділився кілька разів спогадом про спілкування з тодішнім президентом Л. Кучмою: «Будучи міністром закордонних справ, я проголосив два принципи зовнішньої політики... Другий принцип — немає вічних ворогів, немає вічних друзів. Вічними є національні інтереси. Леонід Данилович мені подзвонив і каже: «Що ви там видумуєте? Як це — «нема вічних друзів»? Це був натяк на нашого сусіда. Я кажу: «Це Черчилль сказав». Це принцип британської зовнішньої політики»¹.

Висловлював свою прихильність до цієї формули в передвиборчих дебатах 2002 р. і майбутній президент В. Ющенко: «Знаєте, мені подобаються слова Черчилля, коли він сказав, що в нас немає вічних друзів, вічних ворогів, і тільки інтереси нашої країни»². «Як казав Черчилль, в Англії немає вічних друзів, а є вічні інтереси. В Україні зацікавлені у хороших партнерських стосунках з нашими сусідами», — обґрунтовував свою думку член ПР Д. Писарчук в інтерв'ю за серпень 2007 р.³. Особливої ж популярності згадана формула набула в українській політичній журналістиці.

Згадувана теза має невизначене достовірно первинне авторство. Серед тих, хто формулював подібний підхід, згадуються також і В. Пітт-старший, і В. Пітт-молодший, і Б. Дізраелі, Дж. та Н. Чемберлени, але найбільший внесок у формулювання та поширення цієї популярної метафори все ж зробив прем'єр вікторіанської Британії Г. Пальмерстон. Позначення представниками українського політикуму авторства саме В. Черчилля можна вважати досить симптоматичним. І не тільки та не стільки як вияв можливого дефіциту відомостей чи як використання апробованого шаблону. В даному випадку має місце не так посилання на автора «крилатого» вислову, скільки апеляція до образу британського політика, за яким визнається підвищений, навіть особливий, авторитет як майстра політичного фаху⁴.

В цьому разі для мовників зазначення авторства застосовано-го ними твердження може бути навіть більш значущим, ніж його

зміст. Утім, останній теж достатньо для них важливий, оскільки позначає причетність до певної фундаментальної, позачасової, понадфракційної, інтегральної сутності, відданість (нехай і позірну) певній вищій субстанції. Саме таке значення «національних інтересів» висновується із приписаної В. Черчиллю цитати. Схожим чином мисляться і сприймаються «національні інтереси України» у вітчизняному політикумі та медіях. Часто подібні інтерпретації демонструють і представники експертного та академічного середовищ.

Наведемо ще декілька висловлювань, у яких провідні українські політики апелюють до національних інтересів:

- «Для нас політика транзиту — це фундаментальний національний інтерес»⁵ (В. Ющенко, Президент України, червень 2009 р.)

- «...гасло «Влада за будь-яку ціну» — не для нас. «Національні інтереси — понад усе,» — ось гасло, яке сьогодні повинно стояти на порядку денному і влади, і опозиції»⁶ (В. Янукович, лідер ПР, вересень 2005 р.);

- «У сьогоднішній ситуації, коли в країні фактично відсутній парламент, а в світі вирує небачена економічна криза, Уряд України залишається єдиним органом, що здатний захищати національні інтереси та гарантувати стабільність»⁷ (Ю. Тимошенко, лідер БЮТ, прем'єр-міністр України, жовтень 2008 р.);

- «Сьогодні ніхто, крім комуністів, не говорить ... про національний інтерес, — як про знищення експлуатації людини людиною» (П. Симоненко, лідер КПУ, квітень 2005 р.);

- Українським політикам треба припинити хитання і діяти, виходячи з національних інтересів України, «цей здоровий егоїзм має стати конструктивом, який об'єднає наших політиків» (В. Литвин, лідер Блоку Литвина, Голова ВР України, січень 2009 р.)

Наведений ряд є довільним — можна віднайти цілу низку інших звертань тих самих політиків і в інший час, і в інших контекстах, з іншими формулюваннями та акцентами, які б апелювали до національних інтересів України. Наразі йдеться не про систематизацію, а про ілюстрацію — ми прагнули продемонструвати: згадані мовники конкурують поміж собою у політичному полі, по-різному репрезентуються ідеологічно, орієнтуються на різні електоральні групи, сповідують відмінні комунікаційні стратегії, але при цьому однаково намагаються виявити лояльність до того, що вони називають національними інтересами.

Тільки в першій половині 2008 р. в публічній політичній мові вищих посадових осіб України (Президента, Голови ВР, Прем'єра, секретаря РНБО) на рівень апеляції до національних інтересів країни виводилися наступні теми: питання прийняття програми приватизації, а також приватизація Одеського припортового заводу, зокрема; надання концесії компанії «Венко» на розробку причорноморського шельфу; позиція України стосовно визнання незалежності Косово; необхідність участі України в міжнародних миротворчих місіях; діяльності правоохоронних органів у питаннях боротьби з корупцією; нових дочергових виборів ВР тощо.

Крім того, традиційно на високій риторичній ноті, яка передбачає в першу чергу якраз відсилання до національних інтересів як координати для масштабування застосовуваних образів, експлуатувалися питання взаємин України з НАТО, актуалізоване Бухарестським самітом Альянсу та зверненням до нього «трійки» керівників країни про надання права на виконання Плану дій щодо членства (ПДЧ) НАТО, а також, «за визначенням», — «газові» відносини з Росією.

Інтенсивність комунікації, залучення до неї широкого кола учасників, висока актуальність теми національних інтересів для їхніх публічних практик є передумовами, але не підставами для ідентифікації дискурсу національних інтересів України як самодостатньої структурної одиниці. Дискурс має бути полем (обмеженим до певної міри і у певний спосіб) породження специфічних значень, які фіксуються в ньому на деякий часовий відрізок і у своєму співвіднесенні формують структурну єдність. Чи володіють такими ознаками множини тверджень про національні інтереси України?

Мовник, який формує висловлювання про національні інтереси, так чи інакше демонструє орієнтацію на вивищення за межі своєї приватної чи групової політичної ідентичності. Абсолютна більшість мовників виходить із сприйняття національних інтересів як певної об'єктивної даності, субстанції, що існує поза волею, свідомістю, діяльністю чинних чи тих, що існували раніше, політичних суб'єктів.

Вже саме практично повсюдне визнання національних інтересів за ключовий орієнтир для політичної діяльності може розглядатися як важливий показник структурування цієї дискурсійної формації. Національні інтереси виступають категорією, вагомість якої є практично самозрозумілою.

Ніхто із політичних речників не наважується проголосити будь-які інші групові інтереси важливішими за національні. В цьому сенсі показовим є поступовий відхід від примату класових інтересів, здійснений ще в 90-ті рр. минулого століття українськими лівими, в тому числі й радикальними. В риториці КПУ на чільне місце вийшли саме інтереси національні, хоч, при цьому, наявні ідеологічно мотивовані застереження щодо «націоналістичної» лексики.

Можна визначити цілу низку причин змістовної поліморфності дискурсу про національні інтереси України:

- загальна смислова аморфність політичного дискурсу, що виявляється в абстрактності та широті значень⁸;
- частота використання базової категорії та поліконтекстне звертання до неї політичних речників;
- домінування внутрішньополітичної тематики в інтерпретаціях національних інтересів;
- у значному впливові на вітчизняні теоретичні підходи до міжнародних відносин традиції політичного реалізму та його пізніших модифікацій;
- складний характер етонаціональних процесів в Україні в новітній історичний період;
- невизначеність суб'єкта інтерпретації та офіційної репрезентації національних інтересів України;
- на категорію національних інтересів покладається дуже високе навантаження у зв'язку зі складним процесом осягнення Україною державної незалежності.

Всі ці чинники, впливаючи більшою чи меншою мірою, сформували головну причину смислового розмаю дискурсу про «національні інтереси України» — цей дискурс є полем інтенсивного протиборства та взаємодії цілої низки різних дискурсів, тематичних, інституційних тощо.

Частина їх спрямована на те, щоб поглинути чи витіснити інші та стати визначальними у визначенні головних параметрів дискурсу про національні інтереси України.

Фактично ж, кожне нове твердження стосовно національних інтересів України є ще однією їхньою артикуляцією, яка здатна уточнювати конфігурацію всієї дискурсійної формації. Ідентичності знаків, які наповнюють останню внаслідок цих мовленевих актів, зазнають більших чи менших видозмін навіть тоді, коли один і той самий мовник оголошує вже раніше висловлюване ним формування: варто враховувати, що може зазнати змін контекст —

час, привід, аудиторія тощо. Більше того, навіть сам факт такого повторення може бути тлумаченим як авторське акцентування і розглядатися в цьому сенсі як окремий артикуляційний акт. В іншій інтерпретації це може розумітися, наприклад, як демонстрація стереотипів, що теж важливо для розуміння дискурсу про національні інтереси та його динаміки.

«Національні інтереси України» за своїм семантичним характером мали б більше стосуватися стратегічного зрізу політичної практики. Однак насправді спостерігається домінування, з одного боку, артикуляцій прикладного і, навіть, «приземленого» характеру. Так трапляється практично завжди, коли той чи інший політичний мовник прагне оцінити певну подію, рішення, проблему з точки зору національних інтересів. Тягар його ідеологічної ідентичності, партійного членства, корпоративної належності, політико-технологічного позиціонування і т. ін. так чи інакше впливає на зміст публічно висловлюваних артикуляцій.

З іншого боку, саме коли мова заходить про стратегічні орієнтири, мовлення представників політичного класу про національні інтереси стає максимально абстрактним та розпливчатим. Озвучені в подібному контексті тези більше нагадують відомий трюїзм про те, що краще бути заможним та здоровим, ніж бідним та хворим.

Оскільки подібні артикуляції здійснюються представниками всіх помітних кольорів політичного спектра, то це призводить до того, що дискусія «вирізняється надзвичайною туманністю і невизначеністю, що дозволяє відстоювати протележні точки зору в ім'я того самого «національного інтересу»⁹.

У той же час, попри всю відзначену смислову аморфність, дискурс про національні інтереси України є цілком придатним об'єктом для наукового аналізу.

Поліморфність контенту відіграє свою функцію в системі політичної комунікації. Від того, що контент дискурсу наповнює дуже широке поле інтерпретацій, його цінність для наукового вивчення не зменшується, а, навпаки, зростає.

Для аналізу дискурсу національних інтересів України важливим напрямом є визначення наслідків зазначеної невизначеності у формуванні знакового простору політичної комунікації, соціальних ідентичностей, причин їх динаміки, впливу на політичну діяльність, зокрема на прийняття політичних рішень.

Системне звертання до теми національних інтересів відбувається зрідка як з боку політиків, так і медіа. Чи можна переважно

ситуативні, реактивні звертання до національних інтересів виокремлювати в самостійну дискурсивну систему? Можливо, варто погодитися з тими оглядачами та аналітиками, що проголошують про нездатність вітчизняного політичного класу мислити категоріями національних інтересів? Тоді увагу було б перенесено тільки до тих мовників, які володіють відповідними здібностями для важкої, висококваліфікованої роботи щодо ідентифікації, ініціації, ієрархізації, просування, поповнення, уточнення, розтлумачення загальних для суспільства інтересів. Тобто обмежитися практиками вузького кола фахівців, що прагнуть продемонструвати раціонально-логічні, теоретично обґрунтовані, верифіковані емпірично системи формулювань про шляхи наближення українського суспільства до того чи іншого ідеалу. Але чи набагато більше дасть вивчення саме цієї комунікації, ніж, власне, самі практики, які мають місце в цьому сегменті дискусій про національні інтереси України? І чому означення національних інтересів, які здійснюються політиками чи засобами масової комунікації, менш значущі, ніж ті, які виконують представники наукової спільноти. Все ж ресурси впливу на суспільство в перших та других помітно вищі, ніж у академічних вчених чи в не залучених до політичних мереж експертів.

Дискурс завжди передбачає обмеження, але це ті обмеження, що не повинні спонукати до виключення якихось категорій суб'єктів, які здатні пропонувати інтерпретації. Свою продуктивність формування повнокровної моделі дискурсу про національні інтереси України мають і дискурси, зовсім далекі від політики. Наприклад, медичний — у межах якого може окреслюватися необхідність для України як держави мати, скажімо, той чи інший варіант сертифікації медичних препаратів, що дозволяло би оптимізувати розв'язання проблем із забезпеченням охорони здоров'я та лікування в Україні як у спільноті громадян. При цьому цілком можуть використовуватися як прямі посилання на національні інтереси, так опосередковані, але відчутно пов'язані кореляції з цим рівнем порівняння. Свою важливість для цільної картини дискурсу національних інтересів України має і побутова комунікація, яка, зокрема, використовує образи України, ситуації в ній, рішення, які стосуються цієї ситуації, взаємин з іншими країнами тощо. Відбувається це тією мірою, якою це стосується «життєвих світів» громадян чи їхніх груп. Саме буденні образи і поняття пов'язані з тією важливою частиною дискурс-аналітичного дослідження,

яка стосується сприйняття мовленевих практик «штатних» агентів дискурсу національних інтересів України умовною «аудиторією» — тими, на кого ці практики спрямовані.

Дослідження цього зрізу комунікації про національні інтереси України передбачає досить складні процедури збирання та інтерпретації інформації, вибудовування на їхній основі пояснювальних схем. Можна зауважити, щонайменше, що соціологічні опитування, які традиційно представляються і в медійному, і в політичному, і, навіть, в експертному дискурсах як репрезентанти «громадської думки» чи, більше того, «думки громадян України», маловерифікативні для формування картини сприйняття саме в щоденно відтворюваній, «життєво-світовій» комунікації питань, що проблематизуються дискурсом про національні інтереси України. І причини тут не лише в тому, що дозволяло П. Бурдье оскаржувати саму доцільність поняття «громадської думки»¹⁰.

Не можна стверджувати, що оцінки, які надаються питанням, пов'язаним з проблематикою національних інтересів, у цих комунікаційних практиках ґрунтуються на достатньому рівні компетенції, який давав би підстави припустити їхню відносну самостійність смислотворення. Головним чином образи, символи, смисли, які експлуатуються на рівні комунікацій «життєвих світів», задаються саме медійними та політичними дискурсами. Креативність для дослідження дискурсу національних інтересів цей комунікаційний досвід має в першу чергу з огляду на те, які саме образи, символи, знаки виокремлюються з потоку медійної та власне політичної інформації і адаптуються через механізми відповідної реінтерпретації вже в побутових дискурсах. Інструментарій традиційних соціологічних досліджень не дозволяє проникнути в ці процеси і данні, які отримуються за наслідком репрезентативних опитувань, є щодо них практично холостими.

Однією з особливостей політичної комунікації навколо національних інтересів є те, що комунікатори переважно закликають їх «охороняти», «захистити», «відстоювати», «наслідувати» і т.п. Важливим і, можливо, найчастіше застосовуваним образом є «зрада національних інтересів». Привертає увагу саме високий градус викривальності — застосування національних інтересів в такому контексті радикалізує мовника та його мовлення. Компромісні формули, «напівтони» та «напівтональності» практично повністю блокуються і не застосовуються. Оponent може тільки «зраджувати» національні інтереси, а от, скажімо, «неправильно їх розуміти»

чи «не мати можливостей їх захистити/реалізувати» — така постановка практично не застосовується.

Називання певних рішень, процесів як саме «зради» національних інтересів зазвичай є риторичним прийомом і він аж ніяк не унікальний з огляду на дискурсійні практики в інших країнах. Проте його застосування (і з точки зору кількісної, і з огляду на його інтенсивність, і через різкий викривальний конфліктний характер) суттєво позначається на конотативному наповненні образу національних інтересів України.

Комунікація про національні інтереси України — це багатомірна, гетерогенна конструкція, яка за певного (і досить поверхового) погляду може нагадувати беззмістовну какофонію. Завдання ж аналітичного дослідження — ідентифікувати в цій багатомірній комунікації структури дискурсу: визначити вузлові його точки, головні знаки, принципи організації, функціональні особливості, вплив на суспільно-політичну реальність, зокрема на творення, підтримання, деактуалізацію політичних та соціальних ідентичностей.

¹ Дипломатична «війна»: око за око, зуб за зуб // <http://ua.glavred.info/archive/2009/08/03/172441-0.html>

² Ющенко: «Я вам хочу сказати, друже — я такий же офіцер Українських збройних сил, як і ви» // <http://pravda.com.ua/news/2002/2/5/21017.htm>.

³ <http://portal.lviv.ua/ukrichas/2007/08/02/123410.html>.

⁴ У медійному дискурсі особливого поширення набула також ще одна легендарна цитата з посиланням на В. Черчилля: «Демократія — не найкращий лад, але це краще, що ми можемо собі запропонувати», за якою затвердився статус своєрідного «одкровення», здатного пояснювати пертурбації процесу переходу до демократії в Україні. Показово, що цим афоризмом не дуже охоче послуговуються представники політичного класу. Очевидно, демократія залишає за собою статус легітимізованої форми політичної організації і оскаржувати її публічно поки не наважуються актори, які розраховують на осягну політичну перспективу. Висока запитаність та підкреслений пієтет щодо афоризмів В. Черчилля є виявом своєрідної культури цитатної аргументації, коріння якої сягає ще радянської традиції канонізації висловлювань класиків марксизму-ленінізму.

⁵ <http://www.president.gov.ua/news/14167.html>.

⁶ Заява Лідера Партії регіонів з приводу підписання парламентською фракцією «Регіони України» Декларації «Єднання та співпраця заради майбутнього» // <http://www.ya2008.com.ua/press-center/news/43284b09bd146>

⁷ http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=163304330&cat_id=156156902

⁸ Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. — М.: Гнозис, 2004. — С. 50–51.

⁹ Розумюк В. Міфи і реалії наукового визначення «національного інтересу» // Національний інтерес. — 2005. — №2. — С. 5.

¹⁰ Бурдые П. Общественное мнение не существует // Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / Пер. с франц. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 2007. — С. 272–285.

Олеся Мандебура

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ЗНАКОВІ ПОДІЇ В ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ

Стаття присвячена аналізу Інтернет-публікацій, які містять вербальну формулу «знакова подія» щодо політичної історії України. Вказане висловлювання виступає як одиниця аналізу, а політична історія — як тематичне поле аналізу. Досліджено застосування цього визначення в українському інформаційному просторі, визначено події, щодо яких найчастіше використовується вказаний термін. Таким чином досить чітко проявляються історичні події, які мають певний суспільний конфліктогенний потенціал, виступають індикаторами суспільної думки та напруги.

Olesia Mandebura. The political history of Ukraine: symbolic events in the Ukrainian mass-media. In the article is analyzed the publications in Ukrainian mass-media with the definition «symbolic event» from the January — December 2009. This definition is a unit of analyzing. The political history of Ukraine is a thematic field of scientific analyze. The events which were defined as a «symbolic event» are noted. With such an analysis can be sufficient to clearly identify the historical events that carry a certain social conflict-generating potential, the indicating of public opinion and stress.

Історична тематика посідає значне місце в загальному масиві матеріалів вітчизняного інформаційного простору і традиційно є однією з найулюбленіших тем українського соціуму. Неоднозначність трактування як певних періодів нашої історії, так і конкретних

подій та ситуацій, переосмислення історичного знання, новітні сучасні історичні відкриття, пошуки та знахідки створюють надзвичайно широке тематичне поле для різноманітних публікацій. Особливо актуалізується історична тематика в дні ювілейних історичних дат, особливо тих, які мають безпосереднє відношення до політичної історії України, процесу державотворення, становлення української нації.

Дослідження медіа-повідомлень на історичну тематику важливе в науковому плані, оскільки в них цілком явно простежуються певні суспільні, в тому числі й світоглядні установки, висхідною «точкою відліку» яких є конкретна інтерпретація певного історичного факту. Таким чином можна робити висновки і про історичну пам'ять нації, і, до певної міри, колективну пам'ять, особливо якщо йдеться про порівняно недалеку для більшості населення нашої держави радянську добу української історії. Індивідуальний досвід переживання тої доби кожного сучасного громадянина від середнього віку і старше, індивідуальні інтерпретації конкретної події накладаються на установки і норми, які існують на рівні несвідомого, набуті в наслідок радянського виховання та способу життя. З іншого боку, є факт сприйняття подій відповідно до належності певного індивідуума до соціальної групи, що також може впливати на ступінь неузгодженості у сприйнятті тих чи інших історичних фактів чи подій. Відповідно, індивідуальні та групові переживання конкретної людини не завжди можуть збігатися щодо оцінки одного і того самого історичного явища. Додають неузгодженості зміни з позицій сьогодення щодо усталених, здавалося б, оцінювань конкретних історичних подій.

Ті наукові пошуки, які відбуваються під гаслами «повернення історичної пам'яті», «відновлення історичної справедливості» тощо із суто наукової площини переносяться на загальносуспільний рівень, особливо актуалізуючись в інформаційному просторі України. Особливо актуальними з наукового погляду виявляються повідомлення, які містять висловлювання «знакова подія» у прив'язці до історичного матеріалу. У пропонованій статті вказане висловлювання, таким чином, виступає в ролі одиниці аналізу, а політична історія України являє собою тематичне поле аналізу. Тип повідомлень — переважно інформаційні новини, а також газетні публікації в електронних версіях.

Мета пропонованої статті — дослідити застосування визначення «знакова подія» в українському медіа-дискурсі в контексті

політичної історії нашої країни, а також визначити найголовніші події, щодо яких найчастіше використовується вказаний термін. У такий спосіб досить чітко простежуються історичні події, які містять у собі певний суспільний конфліктогенний потенціал, виступають індикаторами суспільної думки та напруги.

Термін «знаковий» в семіотиці переважно використовується саме для позначення і характеристики вибору¹. Отже, цілком логічно припустити, що у цьому разі йдеться про вибір певної історичної події, інтерпретацію її та подання як знакової.

Утім, надзвичайна популярність цього висловлювання в інформаційному просторі України може свідчити не лише про радикальне переосмислення давно відомого факту. Сьогодні на сторінках друкованих та електронних українських видань воно прив'язується до понад 60-ти іменників (далі подаються в алфавітному порядку), знайдених в українських пошукових системах: видання, виставка, візит, віха, гравець, дата, день, документ, досягнення, думка, етап, захід, збіг, здобутки, зміна, зустріч, ікона, іконостас, ім'я, ініціатива, інцидент, книжка, композиція, концерт, людина, митець, місто, місце, нагорода, норма, особа, особистість, особливість, пам'ятник, перемога, період, персонаж, письменник, питання, пісня, подія, поїздка, поет, посада, постать, презентація, приїзд, район, риса, рік, річ, розмова, роман, символіка, споруда, справа, стаття, театр, текст, фестиваль, фігура, цифра, час, явище тощо.

Як видно, значна частина цих іменників має пряме і безпосереднє відношення до ролі і значення людського фактора в історії, здобутків та успіхів певної людини, а також стосується переважно історії та мистецтва — цих публічних сфер суспільного життя, які чи не найтісніше пов'язані з панівними ідеологією та світоглядом.

Вочевидь, перелік наведених іменників можна було і продовжити. Проведений автором цієї статті науковий аналіз застосування визначення «знакова подія» в українському медіа-дискурсі свідчить: тенденція до використання цього висловлювання має настільки всепоглинаючий характер, що воно із терміна-визначення, терміна-ознаки, терміна-характеристики має всі підстави перетворитися на термін-шаблон, термін-метафору. В першу чергу це стосується будь-яких більш-менш значущих подій, особливо регіонального рівня, які належать до соціальної та культурної сфери суспільного життя, а також частково — політичної.

Утім, історія України, в тому числі й політична, на сьогодні поки ще уникла такого шаблонного маркування. В загальній

кількості публікацій у друкованих та електронних ЗМІ відсоток статей із вказаним висловлюванням стосовно української історії має значно нижчі цифри, ніж в окреслених вище сферах. За станом на 7 грудня 2009 р. пошуковою системою «МЕТА» знайдено в загальній кількості майже 400 новин без обмеження по даті, у тексті документа яких міститься відповідна пошукова формула. Для написання цієї статті автором були проаналізовані всі відібрані публікації за 2009 р., релевантні темі аналізу. Медіаповідомлення за 2008 р. відбиралися лише дотичні наведеним тематичним блокам і присутні у мінімальному обсязі, виступаючи, таким чином, у ролі доповнення. Науковий аналіз проводився за допомогою методу дискурс-аналізу, як допоміжний застосовувався метод контент-аналізу.

Під час аналізу інформаційних повідомлень відразу виділяється наступний момент: усі публікації умовно можна поділити на дві групи. Перша — це суто новинневі повідомлення з характеристикою події як знакової, і друга — аналітичні публікації, автори яких намагаються з'ясувати значення цього терміна, його вплив на соціум та роль у формуванні суспільної думки. Пропонована стаття побудована за таким же принципом. Спочатку проаналізовані поточні новини із визначенням «знакова подія» за 2009 р., потім — публіцистично-аналітичний матеріал.

Серед усіх подій, визначених у медіа-публікаціях як «знакові», в першу чергу виділяється тема Голодомору 1932–1933 рр. Однозначно, що переосмислення цього трагічного минулого української історії почалося задовго до окреслених часових рамок цієї статті. На сьогодні спостерігається своєрідне символічне подовження визначення: статусу знакових набувають події, так чи інакше пов'язані з темою Голодомору. Найчастіше в ролі адресанта такого визначення виступав на цей момент третій Президент України. Так, В.Ющенко, який разом із угорськими високопосадовцями відкрив у Будапешті перший пам'ятник жертвам Голодомору в ЄС, зазначив: «Пам'ятник, який сьогодні відкриваємо — це приклад братньої підтримки України з боку угорського народу. Від імені українського народу слова подяки адресую кожному, хто причетний до сьогоднішньої знакової події»².

Аналогічним чином оцінена ще одна подібна подія, і знову ж — Президентом країни. В. Ющенко, який разом із президентом Республіки Польща Лехом Качиньським взяв участь у церемонії відкриття пам'ятного знаку жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Вар-

шаві, назвав відкриття цього пам'ятного знаку «знаковою подією для наших братніх народів — українського й польського»³. Символічним, на думку В.Юценка, є також те, що знак встановлено у польській столиці. Президент України висловив гордість з приводу того, що Україна й Польща є зразком такого ставлення до непростой спільної історії: «Ми пройшли шляхом національного примирення, ми сприйняли болі іншого народу як власні». Він назвав важливим знаком українсько-польської дружби й взаємної поваги відновлення українського некрополя у центрі Варшави.

Також у контексті теми про Голодомор В. Юценком оцінена як знакова ще одна подія — вихід українською мовою книжки британського історика Роберта Конквеста «Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років»⁴. Про це він заявив, беручи участь у відкритті оновленої документально-художньої виставки «Голодомор 1932–1933 років — геноцид Українського народу», яка відкрилася в Центрі ділового та культурного співробітництва «Український дім» у рамках щорічних заходів із вшанування пам'яті жертв голодоморів. В інформаційному повідомленні з цієї нагоди окремо підкреслювалося, що це — перше україномовне видання цієї книги. Україна стала першою державою так званого пострадянського простору, де видане це унікальне видання. Раніше воно було перевидано самвидавським способом лише в Латвії.

Статусу знакової події регіонального рівня набула передача представниками управління СБУ в Луганській області Луганському національному університету 13 книг, виданих спільно з Київським Інститутом національної пам'яті, і трьох фільмів, які розкривають сторінки національно-визвольного руху українців, зокрема діяльність ОУН–УПА, трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Видання ґрунтуються на архівних документах, які раніше не були доступні ані широкій громадськості, ані ученим. Авторство визначення належить в.о. ректора Луганського національного університету С. Савченку, на думку якого, ця подія стала для університету знаковою⁵.

Принагідно зауважимо, що, відповідно до рейтингу присутності, безперечним лідером українських новин за січень — лютий 2009 р. стала інформація про отримання українським кінорежисером Олесем Янчуком головного призу Венсенського кінофестивалю за фільм «Голод-33». 39 українських друкованих та електронних Інтернет-видань присвятили цій інформації свої сторінки. Статусу знакових набули і показ фільму, і тема. Навіть більше:

В. Скуратовський, який і був автором такої оцінки, вважає показ цього фільму на французькому кінофестивалі «знаковою подією» не тільки в історії українського кіно, але і в національній історії. «Те, що на цьому фестивалі показали український фільм про 33-й рік — це перемога світоглядна, ідеологічна і політична»⁶.

Окремим блоком, щодо якого активно використовується прикметник-характеристика «знаковий», є тема Другої світової війни. Першою в цьому ряду знаходиться 65-та річниця визволення України від фашистських загарбників⁷. У відповідній публікації зазначається, що ця подія «є не тільки офіційним святом, що підтверджене Указом Президента України, але й, звичайно, знаковою історичною подією, ... стала початком чергового етапу в історії України».

Дати 22 червня та 9 травня також набули статусу знакових. У статті «Історія як політична зброя», надрукованої на сайті «Української правди», проаналізовано проект федерального закону Російської Федерації «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников». Ухвалення цього законопроекту у першому читанні, за даними публікації, спочатку передбачалося до 9 травня, хоча згодом плани змінилися. Автор припускає, що «це може бути приурочено до іншої, не менш знакової дати — 22 червня»⁸.

Статусу знакової події набуло відкриття Меморіалу Пам'яті загиблим євреям Андрушівського району та міста Андрушівки в період Голокосту⁹. У повідомленні наголошується, що подія «стала знаковою не лише в контексті майбутніх президентських перегонів». Таке пояснення видається з наукового боку не зовсім адекватним і переконливим, але «в контексті майбутніх президентських перегонів» воно, вочевидь, здавалося саме таким для медіа-публікації.

В Інтернет-публікаціях зустрічається і використання визначення «знакова подія» для підкреслення абсурдності певного факту. Для прикладу наведемо наступне повідомлення, яке також перебуває в контексті теми Другої світової війни. Аналізуючи факт покладання президентом РФ квітів до меморіалу Густаву Карлу Маннергейму, автор трактує це як черговий приклад «розуміння елементарної логіки найвищим російським керівництвом»: «Тому самому Маннергейму, який разом із Гітлером організував блокаду Ленінграда під час Другої світової війни. Тому самому Ман-

нергейму, під керівництвом якого літаки знищували вантажівки з хлібом для помираючих з голоду пітерців, у тому числі дітей»¹⁰. Факт ушановування Д.Медведевим «винуватця блокади Ленінграда» і був інтерпретований автором як знакова подія.

Дотичним до цього блоку є і таке повідомлення. На регіональному сайті статусу знакової події набуло ухвалення Парламентською асамблеєю Організації з безпеки та співробітництва в Європі на засіданні у Вільнюсі резолюції «Возз'єднання розділеної Європи: заохочення прав людини та цивільних свобод у регіоні ОБСЄ в ХХІ столітті». Резолюція прирівнює сталінізм до нацизму й закликає до рішучого засудження на світовому рівні злочинів проти людства, скоєних тоталітарними режимами¹¹. У повідомленні наголошується, що схвалення резолюції ПАРЄ є продовженням заходів, започаткованих Європейським парламентом 2 квітня 2009 року під час пленарного засідання в Брюсселі. В цей день 553 голосами «за», 44 — «проти» і 33, що утрималися, депутати Європейського парламенту виявили свою «повагу до всіх жертв тоталітарних та недемократичних режимів у Європі» й оголосили 23 серпня загальноєвропейським Днем пам'яті жертв тоталітарних та авторитарних режимів. Автор статті зазначає: «Резолюцію ОБСЄ, а також документ, ухвалений Європарламентом, треба вважати знаковими подіями, які започатковують якісно новий і системний підхід в оцінках злочинів проти людства двох найстрашніших режимів ХХ століття — більшовизму та нацизму»¹². Це одна з небагатьох статей, у якій дається пояснення такої характеристики: «започатковують якісно новий і системний підхід».

З позицій сьогодення статусу знакової події в розкритті злочинів радянської влади набули розкопки в урочищі Дем'янів Лаз, де 1941 р. відбувалися масові розстріли українського населення органами НКВС. Віче-реквієм, присвячене 20-й річниці перепоховання жертв комуністичних репресій, відбулося 11 жовтня 2009 р. Про знаковість події, за даними повідомлення, свідчить те, що розкопки і спорудження меморіалу «Дем'янів Лаз» відбувалися ще в часи існування СРСР¹³.

Кілька публікацій українських Інтернет-видань присвячено 300-літтю Полтавської битви. Якщо стосовно інших вказаних тем маємо переважно одиничні повідомлення, то цій ювілейній даті присвячено чотири статті, надруковані на трьох сайтах. Їх спільною рисою є наголошення дискусійного характеру питання.

У 2 статтях зазначалося, що ця подія є знаковою саме для Росії¹⁴, чи — як у викладі С.Грабовського — «для російської імперської традиції»¹⁵. У привітанні Президента України В. Ющенка учасникам, організаторам та гостям міжнародної наукової конференції «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» подія була ідентифікована як «знакова для долі багатьох націй», як така, що «мала визначальний вплив на формування геополітичної карти Європи»¹⁶.

Автор наступної публіцистично-аналітичної публікації, аналізуючи події 300-річної давнини, у першу чергу звертається до таких понять, як «історична пам'ять» та «історичний міф». Особливість цієї статті полягає в тому, що її автор — професійний історик, к.і.н. О. Ковалевська. З'ясування того, які події є знаковими в нашій історії, а які — ні, ставиться під сумнів «в умовах існування протилежних історичних концепцій, яких дотримуються представники різних політичних сил України»¹⁷. Таке зауваження, зроблене фахівцем-істориком на сторінках інформаційного видання масового характеру, а не у фаховому часописі, свідчить: оцінювання історії України, в т.ч. й політичної, на сьогодні перебуває «в компетенції» не професіоналів-фахівців, а представників політичної еліти. Таким чином, можна зробити висновок, що навіть сам термін «знакова подія» щодо історичного минулого нашої держави в інформаційному осмисленні є суб'єктивним, а отже, дискусійним — з одного боку, і потенційно конфліктним — з іншого.

Окремий тематичний блок становлять публікації, присвячені ще одній ювілейній даті — 70-річчю проголошення Карпатської України. В цьому контексті маємо кілька подій, які набули статусу знакових. Перша з них, регіонального рівня, — ухвалення рішення «Про прапор Закарпатської області» депутатами Закарпатської облради V скликання на пленарному засіданні 23-ї сесії. Важливість цього історичного рішення пояснена таким чином: «Ця подія — знакова ще і тому, бо їй випало статися напередодні знаменної дати в історії Закарпаття, всієї держави — 70-річчя Карпатської України...То ж цілком логічно, ювілейну дату Карпатської України ми зустрічаємо гідно, із прийнятим прапором Закарпатської області, якого вона чекала 18 років»¹⁸.

У виступі Президента України В.Ющенка під час вручення державних нагород з нагоди 70-річчя подій, пов'язаних із проголошенням Карпатської України, статусу знакового набуло м. Хуст:

«місто Хуст є знаковим в історії Української держави. Адже саме тут 1919 року на Народних Зборах карпатські українці заявили про своє бажання жити в єдиній і соборній Україні. Тут 15 березня 1939 року була проголошена незалежна українська держава — Карпатська Україна»¹⁹. Окрім нього, на окремий перелік знакових місць «претендує» також Іршавський район Закарпатської області. На регіональному сайті з нагоди проведення науково-практичної конференції «Іршавщина в контексті державотворчих процесів Карпатської України» зазначено: «...наш район відіграв далеко не останню роль у проголошенні цього державного утворення та протистоянні угорським загарбникам 1938–39 років. Ми маємо знакові місця тих буремних подій. Це: Імстичево, Білки, Кам'янське, Горбок, Загаття...»²⁰. Принагідно додамо, що в публікації 2008 року як знакова ідентифікована наступна подія, дотична темі цього блоку: «Цієї осені сталася вельми знакова подія — вперше почали шукати місця масової страти оборонців Карпатської України — «карпатських січовиків»²¹.

Зазначимо також, що вищеподана інформація про події, пов'язані із проголошенням Карпатської України, цілком вписується в окреме тематичне поле дослідження, яке останнім часом набуває все більшої суспільної ваги, а саме — дослідження історичної пам'яті. Адже в публікації УНІАН зазначається: «Серед нагороджених — колишні карпатські січовики, науковці, громадські та культурні діячі, які роблять гідний внесок у вивчення спадку Карпатської України, відновлення історичної пам'яті нашого народу»²².

Знову ж таки, на закарпатському сайті як знакова ідентифікована ще одна подія: «64 роки тому відбулася доленосна і знакова для нашого багатонаціонального краю подія — перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, який ухвалив історичний Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Україною»²³.

Серед інших тем, які мають відношення до політичної історії України, статусу знака надано, зокрема, проголошенню Акта Злуки. Саме таким чином він оцінений у промові Президента В. Ющенка на урочистостях з нагоди 90-ї річниці об'єднання України в єдину державу: «Значення цієї події, безумовно, виходить за межі політичних, часових і навіть географічних обставин 1919 року. Вона стала для України вічною цінністю. Цей день — знак. Цей день — символ. Символ соборності, єдності, здатності українців до консолідації, до праці і битви за власну державу»²⁴.

Зазначимо, що у публікаціях 2008 ця подія також була оцінена як знакова, і в обох випадках — тодішнім Президентом України. Перше повідомлення присвячене 14 жовтня — Дню українського козацтва — у зв'язку із заходами з нагоди Дня українського козацтва на Софійській площі. Відзначаючи, що Софійська площа — святе для кожного українця місце, Прес-секретар Президента України І.Ванникова зауважила: «Тут 22 січня 1919 року відбулася знакова подія — проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, що став виявом волі українців до консолідації та розбудови власної держави»²⁵. В іншій публікації з нагоди святкування 22 січня 2009 року 90-ї річниці проголошення Акта Злуки у пояснювальній записці до президентського законопроект «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України», присвяченого запровадженню нового державного свята — Дня соборності України, відмічено: «Це була знакова та надзвичайно важлива подія в історії України, яка засвідчила незнищенність прагнення українців, які раніше проживали у складі різних держав, до створення власної соборної держави, здатність українських регіональних еліт об'єднуватися навколо цієї ідеї»²⁶.

Дотична до цього тематичного блоку інформація про 80-річчя ОУН–УПА. У відповідній публікації наголошується, що «саме ОУН–УПА ми найбільше зобов'язані становленню нашої держави. Прапор та герб цих організації стали державними символами України. Та й гімном стала «Ще не вмерла Україна», бойовий гімн УПА та ОУН». Автор закидає, що Верховна Рада, яка на державному рівні відзначила 90-річчя створення комсомольської організації України і 20-річчя Народного Руху, «промовчала» про 80-річний ювілей ОУН, хоча ОУН в українській історії значно значиміша, ніж комсомол і Рух, разом узяті²⁷.

Багатими на знакові події, за даними українських медіа-публікацій, є роки становлення незалежної Української держави. Одна з таких, зокрема — річниця незалежності. У цьому контексті спостерігається така тенденція: знак тотожної символічної рівності ставиться між подією-першоджерелом та щорічною датою її відзначення. Скажімо, у повідомленні про виставку архівних матеріалів з нагоди 18-ї річниці здобуття незалежності, яка відкрилася в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, зазначено: «Аналогічні виставки архівних матеріалів відбуваються постійно. Вони відбивають зна-

кові дати, знакові події української історії і проходять по всій території України»²⁸.

Схожа інтерпретація спостерігається і в наступній публікації в газеті «День»: «...знаковий для кожного громадянина нашої держави день — 18-річчя Всеукраїнського референдуму, який підтвердив проголошення незалежності України»²⁹.

Аналогічна виставка архівних документів відкрилася в Українському домі в Києві. В інформаційному повідомленні зазначалося, що вона «присвячена знаковим подіям кінця 80-х — початку 90-х років ХХ століття. Саме в цей час український народ зробив свій вирішальний вибір, підтвердивши на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року Акт проголошення незалежності України»³⁰. Далі в тексті уточнюється, що саме мається на увазі: «Різноманітні за характером документальні свідчення відображають складний період переходу від республіки до держави, зростання політичної активності суспільства, зародження багатопартійної системи, появу опозиції, перші кроки до незалежності, проголошення незалежності України та підтвердження цього історичного вибору волевиявленням українського народу на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.»³¹. Отже, в цьому разі термін «знакові події кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст.» фактично означає складний багатоступеневий внутрішньополітичний процес, який завершився нормативним актом юридичного оформлення незалежності країни.

На іншому сайті до числа знакових подій останніх 20 років потрапили, зокрема, студентська революція «на граніті», схвалення Конституції 1996 р. та деякі інші³².

На противагу такому всеохоплюючому маркуванню історії України з боку представників української політичної еліти, в українському інформаційному просторі дедалі частіше починають з'являтися аналітичні публікації, присвячені аналізу терміна «знакова подія». Зокрема, автор статті «Помаранчі у листопаді», присвяченій аналізу подій на київському Майдані у листопаді 2004 р. і надрукованій на сайті «Lvivpost», трактує знакові події як такі, що є в історії кожної нації, і, «трапившись у визначений час, починають працювати на творення національного міфу, того збірного внутрішнього і зовнішнього образу, який одночасно забезпечує і духовнокультурний розвиток нації, і її реалізацію у зовнішньому геополітичному просторі»³³. У статті проводиться думка, що «такі знакові історичні події можуть відбутися як в помітний,

так і латентний спосіб, але їх значення завжди викристалізуються у часі й історії»³⁴. Події, які відбулися понад п'ять років тому, автор вважає «чудовою нагодою для старту нашого зрілого національного міфотворення, яке належить мати кожній порядній нації». Аналізуючи, автор виводить їхнє значення у площину колективної пам'яті, висловлюючи наступну думку: «Майдан має грандіозне значення ще й тому, що він є чи не єдиною подією нашої національної об'єднаної української колективної пам'яті. Його одночасно, одномоментно, тримаючись за руки, прожили український Схід і Захід, Південь і Північ, а тому він — символ нашої спільно прожитої історії...»³⁵.

З такою позицією солідаризується інший автор, який заявляє: «Я згоден з тими, хто вважає, що Майдан є складовою масштабного суспільного процесу, що пам'ятає і революцію «на граніті», і схвалення Конституції 1996 року та інші знакові події»³⁶.

Побуває думка, відповідно до якої виокремлення певних історичних подій та інтерпретація їх як знакових безпосередньо пов'язуються з історичною політикою країни. На цьому, зокрема, наголошувала на міжнародній конференції «За нашу і вашу свободу! За наше спільне майбутнє!» польська публіцистка Б. Бердиховська, секретар Польсько-українського форуму. Навіть більше — дослідниця зазначає, що внутрішня історична політика країни безпосередньо пов'язана з її геополітичним іміджем: «Вибираючи з історії факти, події, осіб, роблячи їх знаковими, треба бути свідомими, що несуть за собою ці історичні факти, події, особи. З історичною політикою пов'язані питання того, як ми будемо зрозумілими для людей з-поза нашого контексту»³⁷. З іншого боку, історична політика, на думку дослідниці — галузь суспільного життя, яка має безпосередній вплив на формування національної ідентичності. Таким чином, виділення певних подій як знакових несе в собі певний конфліктогенний потенціал — може бути об'єднавчим фактором, фактором консолідації суспільства або, навпаки, створювати, підживлювати конфлікти³⁸.

Автор наступної публікації у своїх судженнях стосовно оцінювання тих чи інших історичних подій посідає категоричнішу позицію: «А за чим же тоді, як не за ставленням людини до тих чи інших історичних подій, судити, до якої саме «уявної спільноти» вона сама себе зараховує: українців, малоросів чи homo soveticus?»³⁹. Навіть існування України як державного утворення автор ставить під сумнів без наявності «взятого за основу міфу про

власне минуле, до того ж спільного для всіх регіонів». У такому разі Україна «ще довго залишатиметься лише територією, а не національною державою у модерному розумінні слова»⁴⁰. І саме в такому контексті автор розглядає такі події, як, зокрема, «відзначення річниць поразки шведів та мазепинців під Полтавою (1709) чи, навпаки, перемоги української зброї над московитами під Конотопом (1659), ... візит патріарха Кіріла в Україну».

В іншій публікації знакові події трактуються як такі, що розкривають сутність «будь-якого суспільного процесу... Вони можуть значно випереджати стадію завершення процесу, але однозначно вказують на його об'єктивні тенденції»⁴¹.

Підсумовуючи, зазначимо наступне. Термін «знакова подія» щодо історичного минулого нашої країни, в т. ч. й політичної історії, є запитаною характеристикою. В публікаціях на історичну тематику терміном «знаковий» може характеризуватися і певний історичний період, і конкретна історична подія, і навіть чергова річниця відзначення — все залежить від особистого бачення автора статті чи адресанта цього висловлювання. У зв'язку з цим можна говорити про певну метафоричність вказаного висловлювання, особливо якщо йдеться про ювілейну історичну дату. У такому разі зазначене висловлювання зазвичай може замінити навіть пояснювальну частину публікації, стаючи до певної міри самодостатнім терміном. З іншого боку, визначення «знакова подія» в медіа-дискурсі України із метафоричного терміна, присутнього в інформаційних повідомленнях та новинах, поступово перетворюється на предмет аналізу, свідченням чого є поява певної кількості аналітично-публіцистичних статей. Утім, саме визначення цього поняття ще не стало предметом аналізу, оскільки в більшості публікацій йдеться про роль цього поняття і його значення в історії країни.

Дедалі помітнішою стає тенденція гіперболізації значення конкретної події завдяки використанню характеристики «знаковий». Зазвичай це характерно для виступів третього Президента України. З певним перебільшенням можна стверджувати, що відзначення будь-якої історичної події за умови особистої присутності В.Ющенка у його промовах, зверненнях, повідомленнях Пресслужби тощо нерідко характеризується як знакова. Якщо на рівні місцевих, регіональних політиків та керівництва, державних чиновників висловлювання «знакова подія» активно використовується для власної самопрезентації, підкреслення значимості

суспільної події, наданні додаткових важелів успіху і самій події, і, відповідно, її «учасникам», то в останньому випадку можна говорити про певні мовні, зокрема й політичні, шаблони, властиві чинному на той момент Президенту. Втім, темою № 1 для такої оцінки з боку Президента все ж виступає тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що підтверджується, зокрема, передвиборчою програмою В. Ющенка на президентських перегонах 2010 р. У ній він також апелює до цієї теми: «Ми досягли порозуміння у суспільстві щодо засудження Голодомору та інших злочинів проти українського народу»⁴².

Загалом варто відзначити: будь-яка більш-менш помітна подія, у якій бере участь Президент України В. Ющенко, за його подачею «ризикує» автоматично перетворитися на знакову. Для прикладу наведемо такий факт. Беручи участь у відкритті відбудованого палацу останнього гетьмана українського козацтва Кирила Розумовського, Президент зазначив: «Відродження цієї перлини української архітектури — подія знакова для всіх... Разом із палацом Розумовського ми відроджуємо дорогоцінну частину нашої історії, повертаємо до життя пам'ять про видатний український рід Розумовських»⁴³. Більше того, навіть про сьогодення Президент зауважив: «Зараз ми переживаємо нелегкі часи, але я переконаний, величаві та знакові... Як ніколи раніше, сьогодні потрібна наша єдність, розсудливість, мудрий вибір»⁴⁴.

Більшість публікацій з виразами «знакова подія» містять висловлювання, які мають, з одного боку, пряме відношення до ряду гуманітарних, суспільствознавчих наукових дисциплін (політології, етнополітології, історії, етнології) і є предметами тривалих наукових пошуків і досліджень, а з іншого — мають цілком практичне значення і безпосередньо пов'язані з процесом становлення української політичної нації. Серед них виділяються такі: «історична політика», «національна історична політика», «національне міфотворення», «історичний міф», «колективна пам'ять», «історична пам'ять», «національна ідентичність».

Про конфліктогенний потенціал частини визначених як знакові подій свідчать наступні висловлювання та заклики, які в тому чи іншому вигляді зустрічаються у змісті повідомлень: «різне трактування історичних подій», «об'єктивне висвітлення подій», «актуальна проблема», «подолання стереотипів», «відновлення історичної справедливості», «відновлення історичної пам'яті», «міф про власне минуле, спільний для всіх регіонів», «відсутність

спільної думки у суспільстві щодо...», «вшанувати пам'ять жертв», «сучасне осмислення свого минулого», «донести до суспільства історичну правду» тощо. Апеляція до таких виразів навряд чи може слугувати суспільнозначимим об'єднавчим фактором. Використання цих та аналогічних висловлювань характерно щодо подій, які можуть містити і зазвичай містять ризик конфлікту суспільного сприйняття.

Саме в публікаціях з висловлювання «знакова подія», тематично пов'язаних з політичною історією України, на відміну від питань політичного, суспільного, культурного спрямування, повною мірою проявляється відсутність виваженої, продуманої історичної політики в державі, внаслідок чого українське суспільство, український інформаційний простір, зокрема, набувають додаткової штучної стимуляції конфліктності, упередженості та неузгодженості. В останньому випадку поляризація українського соціуму відбувається на рівні коментарів до публікацій користувачів Інтернету.

Визначення конкретних історичних подій, охарактеризованих у медіа-дискурсі як «знакові», зазвичай є свідченням певного підходу до інтерпретації події. Ці інтерпретації поступово поширюються в українському соціумі і стають своєрідним модулятором історичної пам'яті, суспільними світоглядними установами.

¹ Див.: Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер. — 2002. — С. 12.

² Перший пам'ятник жертвам Голодомору в ЄС постав в Угорщині [Електронний ресурс]. — <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/190644>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

³ Пам'ятник жертвам Голодомору — у Варшаві [Електронний ресурс]. — <http://www.day.kiev.ua/279678>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁴ Президент разом із дружиною взяв участь у відкритті оновленої виставки «Голодомор 1932–1933 років — геноцид Українського народу» [Електронний ресурс]. — <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3609/news/1259153065.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁵ Луганський національний університет одержав від СБУ цінні книги і фільми [Електронний ресурс]. — <http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=806958>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁶ Український «Голод-33» переміг на французькому кінофестивалі [Електронний ресурс]. — <http://kyiv.proua.com/news/2009/02/16/175302.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁷ Донецчина святкує 65-ту річницю визволення України. Історична довідка [Електронний ресурс]. — <http://ngo.donetsk.ua/donsociety/10835>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁸ Історія як політична зброя [Електронний ресурс]. — <http://www.pravda.com.ua/news/2009/5/15/94700.htm>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁹ Андрушівка, якої тепер немає [Електронний ресурс]. — <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/191966>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹⁰ Де були російські «патріоти», коли Медведєв ушановував винуватця блокади Ленінграда? [Електронний ресурс]. — <http://unian.net/ukr/news/news-314771.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹¹ Сталінізм і нацизм — із однієї бочки сатана [Електронний ресурс]. — <http://kolomyya.org/se/sites/pb/?nid=17044>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹² Там само.

¹³ Президент вшанував пам'ять жертв в урочищі Дем'янів Лаз [Електронний ресурс]. — <http://www.mobus.com/ivano-frankivsk/244784.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹⁴ Відлуння Полтавської битви в менталітетах [Електронний ресурс]. — <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1768987.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹⁵ Полтава-2009: далі буде? [Електронний ресурс]. — <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1765261.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹⁶ Президент надіслав привітання учасникам міжнародної наукової конференції «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» [Електронний ресурс]. — <http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=814747>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹⁷ Міф про Полтаву після 1709 року [Електронний ресурс]. — <http://www.dt.ua/3000/3150/64828/>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹⁸ Михайло Мартин: Прийнявши прапор Закарпаття, депутати облради підтвердили відданість отчому краю, Українській державі [Електронний ресурс]. — http://zakarpatya.net.ua/ua_news_35531.html. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

¹⁹ Ющенко вручив паспорт адміністратору Мукачівської греко-католицької єпархії [Електронний ресурс]. — <http://unian.net/ukr/news/news-305828.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²⁰ Закарпатська Іршавщина гортає героїчні сторінки минулого Карпатської України [Електронний ресурс]. — http://zakarpattya.net.ua/ua_news_35456.html. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²¹ Українська Катинь. Знайдено останки січовиків, розстріляних поблизу Верещького перевалу [Електронний ресурс]. — http://zakarpattya.net.ua/ua_news_31672.html. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²² Ющенко вручив паспорт адміністратору Мукачівської греко-католицької єпархії [Електронний ресурс]. — <http://unian.net/ukr/news/news-305828.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²³ На Закарпатті ще жива пам'ять про Маніфест про воз'єднання Закарпаття з Україною [Електронний ресурс]. — http://zakarpattya.net.ua/ua_news_30676.html. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²⁴ Ющенко розказав, як зірвали план поставити Україну на коліна [Електронний ресурс]. — <http://unian.net/ukr/news/news-296428.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²⁵ Завтра Віктор Ющенко започатковує традицію вшанування Богдана Хмельницького — І. Ванникова [Електронний ресурс]. — <http://jeunews.com.ua/news/d0/26058>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²⁶ Ющенко пропонує українцям свято 22 січня [Електронний ресурс]. — <http://kharkiv.unian.net/ukr/detail/187251>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²⁷ Чи має Україна власних героїв? [Електронний ресурс]. — <http://www.mobus.com/grazhdanskaja-zhurnalistika/223581.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²⁸ Незалежність у документах [Електронний ресурс]. — <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1806039.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

²⁹ Фотокореспондент Руслан Канюка отримав звання «Заслужений працівник культури України» [Електронний ресурс]. — <http://www.day.kiev.ua/288522>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

³⁰ Мінкультури: Розпочала роботу виставка архівів, присвячена здобуттю незалежності [Електронний ресурс]. — http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/news_article?art_id=174971717&cat_id=35884. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

³¹ Там само.

³² Виступ Віктора Ющенка з нагоди Дня Свободи [Електронний ресурс]. — <http://kolomyya.org/se/sites/pb/?nid=21453>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

³³ Помаранчі у листопаді [Електронний ресурс]. — <http://www.lviv-post.net/content/view/6245/362/>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Виступ Віктора Ющенка з нагоди Дня Свободи [Електронний ресурс]. — <http://kolomyya.org/se/sites/pb/?nid=21453>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

³⁷ Поляки дивуються, що Степана Бандеру не реабілітував парламент [Електронний ресурс]. — <http://www.zaxid.net/newsua/2009/10/27/155610/>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

³⁸ Там само.

³⁹ Буковина: Про історичну пам'ять, «старого прохазку» та «чудо природи» [Електронний ресурс]. — <http://kolomyya.org/se/sites/pb/?nid=19020>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Кінець Західної цивілізації [Електронний ресурс]. — <http://www.pravda.com.ua/articles/4b1aa68e9dccc/>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁴² Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Ющенка Віктора Андрійовича [Електронний ресурс]. — <http://www.cvk.gov.ua/vr2010/vr0011.html>. — Режим доступу на 01.02.2010 — вільний, мова: укр.

⁴³ У Батурині відкрито відбудований палац Кирила Розумовського. ФОТОрепортаж [Електронний ресурс]. — <http://prostir.museum/news/ua/detail?id=8321>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

⁴⁴ Ющенко розказав, як зірвали план поставити Україну на коліна [Електронний ресурс]. — <http://unian.net/ukr/news/news-296428.html>. — Режим доступу на 26.01.2010 — вільний, мова: укр.

УКРАЇНСЬКІ ЗМІ
В КОНСТРУЮВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ
І ВІРТУАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ
(АГРЕСИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ)

У статті розглядаються агресивні технології маніпуляції, які використовуються українськими засобами масової інформації в конструюванні політичної реальності та віртуалізації політичного процесу, а також правила поведінки, які знижують уразливість громадян до дій маніпуляторів.

Borys Demianenko *The Ukrainian media in the construction of political reality and virtualization of the political process (aggressive technologies)* In the article aggressive technologies are examined manipulations which are utilized the Ukrainian mass medias in constructing of political reality and virtualization of political process, and also rules conducts which lower vulnerability of citizens to the actions of manipulators.

Чим краще люди дізнаються про суть технологій, що впливають на їхню свідомість та поведінку, тим більшою є вірогідність, що вони зрозуміють їх призначення, і тим менша вірогідність, що ці технології будуть успішно використані. Виявляти прийоми політиків і журналістів — захоплюючий інтелектуальний спорт. Якщо вже громадянам доводиться дивитися телевізор і читати газети, то варто іноді цим займатися. Хоча б у профілактичних цілях, щоб зайвий раз переконатися, що ми — громадяни і поки ще не перетворилися остаточно на «електорат» або «сегмент ринку».

У цій статті ми продовжуємо розгляд ролі українських засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності та віртуалізації політичного процесу за допомогою агресивних технологій маніпуляції свідомістю і поведінкою громадян, а також ознайомимося з правилами поведінки, які знижують уразливість громадян до дій маніпуляторів.

«Голодування» є ефективним прийомом емоційного впливу на електорат і психологічного тиску на владу. Підбирається група добре оплачуваних молодих людей із міцним здоров'ям, які, нічим не ризикуючи, організовують «курс лікувального голодування» в якому-небудь публічному місці. Навколо цього факту

відповідні ЗМІ здійснюють неймовірний галас, постійно звучать звинувачення в нелюдяності режиму чи конкретної посадової особи. Проти цього прийому встояти украй складно (за умови, що він проводиться професійно), оскільки влада у будь-якому разі змушена реагувати на висунуті вимоги.

Метою технології «*тримай злодія*» є бажання змішатися з нашими переслідувачами. Ця технологія використовується і для дискредитації, коли винні, відчуваючи провал, першими здійснюють крик і спрямовують гнів народу в інший бік. Цим прийомом часто користуються «правозахисники» і «борці з мафією», завданням яких є дезорганізація громадськості.

«*Ефект бумеранга*» — якщо Ви бажаєте завоювати популярність серед широкого загалу, створіть собі імідж борця за справедливість, якого переслідує влада. Ефект бумеранга — це ті граблі, на які регулярно наступають угруповання, що володіють владою: організовуючи тотальне цькування свого опонента, вони «забивають» його до такої міри, що, врешті-решт, він починає викликати жалість і симпатію у широкій аудиторії. Те саме трапляється, коли влада раптом вирішує боротися з циркулюючими у суспільстві негативними чутками — довіра до них тільки посилюється. Бумеранг-ефект може мати і протилежну дію: перенасиченість ефіру рекламою того або іншого кандидата чи партії починає викликати роздратування аудиторії.

«*Ефект первинності*». Й. Геббельс ввів у сучасну пропаганду один із ключових принципів: людина, яка сказала світу перше слово, завжди права. Пізніше психологи виявили, що той кандидат, який під час виборчої кампанії першим переконливо подасть себе переможцем, того і визнає масова свідомість. Тут спрацьовує один із ефектів сприйняття: під час надходження суперечливої інформації (перевірити яку неможливо) ми схильні віддавати перевагу тій, яка надійшла першою. Змінити ж сформовану думку дуже важко. Це сприяє формуванню і закріпленню довіри до цього джерела інформації на майбутнє, порівняно з тими, хто діє менш оперативно. Завдяки цьому принципові сьогодні кожний ЗМІ прагне першим донести своє трактування подій до широкої аудиторії.

Зазначений ефект слід враховувати під час масованого «зливу компромату»: врешті-решт, винен завжди той, кого облили брудом — адже йому треба буде «відмитися». Крім того, статус того, хто звинувачує, в суспільній свідомості сприймається вище, ніж у обвинуваченого («якщо виправдовується — означає винний»).

Технологія *«ефект присутності»* також була введена в практику нацистською пропагандою. Він включає ряд трюків, покликаних імітувати реальність, їх постійно використовують під час «репортажів із місць боїв» і в кримінальній хроніці, фабруючи заднім числом зйомку «реального» затримання бандитів чи автокатастрофи. Ілюзію «бойової обстановки» створюють, наприклад, різким смиканням камери і збиттям із фокусу; у цей час перед камерою біжать якісь люди, чути постріли і крики. Все виглядає так, ніби-то оператор у неймовірному хвилюванні, під вогнем знімає реальність. Ілюзія достовірності формує сильну емоційну дію і створює відчуття правдивості подій. Створюється могутній ефект присутності, ми неначе вкинуті в страшну дійсність, не підозрюючи, що це всього лише дешевий трюк.

«Очевидці події» — дуже ефективний прийом, який нерідко використовується для створення емоційного резонансу: опитується багато випадкових людей, зі слів яких формується необхідний смисловий і емоційний ряд (особливо сильне враження справляють галасуючі старі, діти, що плачуть, молоді інваліди).

«Інформаційна блокада». Позбавити супротивника можливості публічно висловити свою позицію — одне з головних завдань пропагандистської війни. Інформаційна блокада завжди тісно пов'язана з інформаційним домінуванням — це дві сторони однієї медалі. Йдеться про створення інформаційного вакууму з якогось питання з подальшим поширенням тенденційної інформації про нього. Дуже часто владні структури блокують інформацію з якої-небудь проблеми, а потім видають її в безальтернативному режимі. Оскільки інтерес до цього питання в суспільстві дуже сильний, вигідна для влади інформація набуває максимального поширення. Це дозволяє забезпечити єдину інтерпретацію подій, що відбуваються, і представляє, по суті, масове зомбування людей. У цьому разі фіксована позиція ЗМІ не підлягає зміні, тому інша точка зору практично недоступна для широкої аудиторії.

До інформаційної блокади часто вдаються під час виборчих кампаній. Заангажовані ЗМІ створюють інформаційний ажіотаж тільки навколо кандидата, якому вони віддають перевагу. При цьому його опонент повністю позбавляється можливості висловити у ЗМІ свою позицію, відповісти на випадки на свою адресу. У кращому разі телеканали нам його показують «без звуку», супроводжуючи відеоряд тенденційними журналістськими коментарями. Тут важливим є нюанс: замість того, щоб надати слово безпосередньому

кандидатові, журналісти починають нам розповідати про нього: що, де, коли і як він говорив, коментують його вчинки і т.д. Тому інформаційна блокада тісно пов'язана з іншим пропагандистським прийомом — коментуванням.

Технологія *«переписування історії»* ефективна на тривалу перспективу, коли потрібно поступово сформувавши потрібний світогляд. Щоб «промити мізки» усьому суспільству, здійснити над ним масштабну програму маніпуляції і відключити здоровий глузд декількох поколінь, намагаються насамперед зруйнувати його історичну пам'ять. Сучасні технології маніпуляції свідомістю здатні зруйнувати в людині знання, набути внаслідок реального історичного досвіду, замінити його штучно сконструйованим «режисером» знанням. Штучно створена картина історичної дійсності передається окремим індивідам за допомогою книг, лекцій, радіо і телебачення, преси, театральних вистав, кінофільмів і т. д. Таким чином вибудовується ілюзорний світ, який сприймається як справжній. Як наслідок, реальне життя людина може сприймати як неприємний сон, а ті химери, які йому вживлює пропаганда, реклама, масова культура, увівши його в транс, сприймає як реальність.

У цій справі особливо ефективний кінематограф. Кіно активно генерує в уяві глядача ілюзорну картину світу в дуже ідеалізованому вигляді. Відповідно до авторського задуму кіно може довільно створювати у глядача відчуття «справедливості» і моральної правоти того або іншого персонажа, незалежно від його справжньої ролі в історії. При цьому пропагандистський вплив на людину здійснюється приховано, на емоційному рівні, поза його свідомим контролем. Ніякі раціональні контраргументи у цьому разі не спрацьовують.

«Підміна» — це один із варіантів горезвісних «подвійних стандартів», суть якого полягає у використанні приемних визначень (евфемізмів) для позначення неприємних дій і навпаки. Основною метою застосування технології є створення привабливого іміджу насильницьким діям. Взагалі, метод вербальної підміни використовується дуже широко.

«Психологічний шок» — один із різновидів використання емоційного резонансу, доведеного до пікового рівня. Сьогодні ЗМІ вводять видовище смерті у кожний будинок і у величезних кількостях. Часто це робиться для того, щоб під прикриттям шоку навіювати суто політичні ідеї. Психологічний шок зазвичай знімає всі психологічні захисти і пропаганда безперешкодно проникає в наш мозок.

«*Рейтингування*» є різновидом уже розглянутої технології «констатації факту». Психологи давно встановили, що публікація результатів соціологічних досліджень впливає на громадську думку: від 10 до 25% виборців обираючи кандидатів, за яких вони голосуватимуть, керуються соціологічними рейтингами. Багато людей хочуть голосувати за сильного, але мало хто — за слабого кандидата (спрацьовує психологічний феномен, властивий середньостатистичному обивателю, — бажання бути «як усі»). Тому, оголосивши напередодні виборів вищий рейтинг кандидата, можна реально збільшити кількість поданих за нього голосів. У зв'язку з цим багато соціологічних фірм у період виборчої кампанії уподібнюються представницям найдавнішої професії і починають працювати за принципом «Будь-який каприз за ваші гроші»: «призначаючи» лідера рейтингу, вони тим самим і створюють частково цього лідера.

«*Сенсаційність чи терміновість*» є прийомом загальної дії, що забезпечує необхідний рівень нервозності і підриває психологічний захист. Ця нервозність, відчуття безперервної кризи, різко підвищує навіюваність людей і знижує здатність до критичного сприйняття. Річ у тому, що будь-яка маніпуляція досягає успіху, коли вона випереджає процес мобілізації психологічного захисту аудиторії, коли їй вдається нав'язати свій темп нашій свідомості. Саме тому сьогодні практично всі новинні блоки у ЗМІ починаються з т. з. «сенсаційних повідомлень»: серійних убивств, авіаційних катастроф, терористичних актів, скандалів із життя політиків чи шоу-зірок. Насправді терміновість повідомлень майже завжди буває помилковою, штучно створеною, іноді сенсаційність служить для відвернення уваги. Під прикриттям сенсації можна або промовчати про важливу подію, про яку громадяни знати не повинні, або припинити скандал, який вже пора припинити, — але так, щоб про нього більше ніхто не згадував. Тому сенсаційність тісно пов'язана з прийомом «відвернення уваги».

«*Створення асоціацій*». Об'єкт в очах громадськості штучно прив'язується до чогось такого, що сприймається масовою свідомістю як дуже погане (або навпаки — хороше). Для цієї мети широко використовуються метафори (наприклад, «Сталін — це Ленін сьогодні»). Метафори, включаючи асоціативне мислення, дають величезну економію інтелектуальних зусиль. Саме тут і прихована чергова пропагандистська пастка: спокуса заощадити інтелектуальні зусилля примушує людину замість вивчення і осмислення суті проблем удаватися до асоціацій і помилкових аналогій.

Іноді словесні метафори замінюються відповідним відеорядом. Наприклад, маніпулювання образами політичних супротивників — у телерепортажах про них вибудовується відеоряд із зображеннями нацистів, Гітлера, черепів і т. д.

Для створення потрібних асоціацій зовсім не обов'язково користуватися метафорами. Відомі й інші чинники асоціативної прив'язки до об'єкту. Сьогодні в Україні широко практикується пов'язування імені політичного опонента зі скрутним становищем народу. Негативна асоціація, з якою вдається в масовій свідомості пов'язати супротивника (фашист, корупціонер, мафіозі і т. д.), примушує відвернутися від нього всіх, хто вагається у своєму виборі. Зазвичай кампанії створення негативних асоціацій починаються одночасно декількома ЗМІ і так само блискавично припиняються. Така синхронність наочно демонструє «свободу» преси і телебачення й служить надійною ознакою пропагандистської операції.

Однією з ефективних технологій пропагандистської дії на великі групи людей є створення (ініціація) т.з. «інформаційної хвилі». Пропагандистська акція проводиться таким чином, що примушує велику кількість засобів масової комунікації коментувати первинні повідомлення. Основна мета використання цього прийому полягає в створенні т. з. «вторинної інформаційної хвилі» на рівні міжособистісного спілкування — для ініціації відповідних обговорень, оцінок, появи відповідних чуток. Усе це дозволяє багаторазово підсилити потужність інформаційно-психологічної дії на цільові аудиторії. «Інцидентом» інформаційної хвилі можуть бути різноманітні події: провокування конфлікту зі своїм супротивником шляхом дії, вислову чи іншого способу; банальний «злив компромату», коли в ЗМІ публікуються якісь «сенсаційні матеріали», що дискредитують ту чи іншу високопоставлену персону; акти святотатства, терористичні акти, політичні вбивства тощо.

Але якою б сенсаційною не була інформація, за 6–7 днів вона повністю «вигоряє», приїдається і вивітряється з масової свідомості. «Продовжити життя» інформаційній хвилі можна за допомогою спеціально сконструйованої системи поширення медіа-повідомлень. Відповідна технологія розроблена досить давно, активно використовується, наприклад, у практиці діяльності спецслужб. Операція розрахована на створення ефекту «сніжки» — інформаційні повідомлення породжуватимуться ЗМІ лавиноподібно, вже без участі пропагандистів.

Інформаційні хвилі покликані вирішувати такі завдання:

1) дестабілізувати, паралізувати чи порушити діяльність широких верств населення, конкретних соціальних груп, організацій чи цілих державних інститутів. У дестабілізації обстановки можуть бути зацікавлені як зовнішні супротивники (уряди або спецслужби інших держав), так і фінансово-політичні клани, які борються за владу, усередині країни.

2) активізація окремих індивідів чи груп до дій у заданому напрямі;

3) інтердикція, тобто навпаки, недопущення певних дій, блокування небажаних видів діяльності.

«Створення загрози» — це ще один прийом «стратегічного» характеру, що впливає на емоції масової аудиторії і покликаний будь-яким способом змусити нас боятися. Деморалізовані і залякані люди роблять чи хоча б схвалюють дії, які їм зовсім не вигідні. Ілюзорна чи реально існуюча небезпека якого-небудь явища (наприклад, тероризму) багато разів посилюється і доводиться до абсурду. ЗМІ влаштовують істерію з приводу чергової «глобальної загрози», викликаючи у людей масовий страх заради створення сприятливої обстановки для маніпуляції масовою свідомістю — насамперед у політичних цілях. Пропагандистська технологія «створення глобальної загрози» є важливим засобом об'єднання пересічних громадян навколо влади. Віртуальний світ, створений ЗМІ, стає для них набагато ближчим і важливішим, ніж безробіття або корупція правлячої верхівки у власній країні. У цьому зазначена технологія співзвучна з пропагандистським прийомом «відвернення уваги». Створення загрози — один із найсильніших засобів маніпуляції свідомістю і відвернення уваги громадськості від махінацій владної верхівки.

Створення загрози дуже часто практикується під час виборчих кампаній — це наріжний камінь сучасних політтехнологій. Соціологічні дослідження показують, що переважна частина електорату нікого з кандидатів не вважає гідним на високу державну посаду. А оскільки вибирати зазвичай доводиться між поганим і дуже поганим, люди схильні вибирати менше зло. Тут головне — довести виборцям, що у разі приходу до влади вашого суперника життя обов'язково погіршиться, у разі ж вашої перемоги — як мінімум залишиться колишнім.

«Випереджуючий удар» найчастіше є випереджуючим викидом негативної інформації. Його завдання — викликати реагування

супротивника заздалегідь і у вигідному для себе контексті. Цей прийом нерідко використовують владні структури, щоб нейтралізувати критику своїх майбутніх непопулярних рішень: влада сама організовує «випадкове» просочування негативної інформації, щоб стимулювати прояви суспільного обурення. Це робиться для того, щоб заздалегідь «випустити пару» в усіх незадоволених, загасити вогнище народного гніву. Високопосадовці небезпідставно сподіваються, що до моменту ухвалення відповідного рішення люди втомляться протестувати і сприймуть дії влади індивідуально.

Під час виборчих кампаній прикладом практичного використання цієї технології є випереджуюча публікація відносно безпечного компромату щодо конкретного кандидата. Публікація має на меті знизити інтерес виборців до подібної інформації. Подальші публікації набагато гостріших матеріалів, які, можливо, будуть ініційовані політичними супротивниками, вже не привернуть великої уваги — виборець уже переситився подібною інформацією і більше на неї не реагує.

«Отруйний сендвіч». Цей пропагандистський прийом активно використовує можливості психологічного впливу за рахунок структуризації тексту: завжди вигідніше віддати перевагу не брехні, а домогтися, щоб людина не відмітила для себе «непотрібної» правди. Здібний комунікатор дає позитивне повідомлення між негативною передмовою і негативним висновком, при цьому позитивне повідомлення як би зникає від уваги аудиторії. Зворотним до названого є т. з. «цукровий сендвіч»: негативне повідомлення маскується позитивним вступом і позитивним висновком.

«Фабрикування фактів» («пряма брехня»). Політики і представники сучасної преси часто заявляють, що преса не використовує прямої брехні, бо це дорого і небезпечно. Сьогодні створена така щільність потоку охоплюючих аудиторію повідомлень і так повно відключається короткотермінова пам'ять, що розвінчання вчорашньої брехні вже нікого не цікавить. Тому включення прямої брехні практикується ЗМІ у все більших масштабах як прийом недорогий, але ефективний у вирішенні нагальних завдань. При цьому віддається перевага зухвалій брехні, оскільки вона руйнує будь-яку можливість діалогу. Взагалі, сьогодні спеціалісти вважають, що пряма брехня («фабрикування фактів») не використовується лише у тих випадках, коли її легко виявити. Коли ж виявлення ускладнено недоступністю інформації чи коштує опозиції дуже дорого, брехня ЗМІ використовується без докорів сумління

(дуже легко виявляється брехати, коли спиратися на закладені у підсвідомості стереотипи).

«Тоталітаризм джерела повідомлень». Оскільки є можливим повне усунення незгідних джерел інформації і думок, то відсутність реального діалогу є ознакою маніпулятивного характеру повідомлень. Одне з найважливіших правил маніпуляції гласить, що успіх залежить від того, наскільки повно вдалося ізолювати адресата від стороннього впливу. Ідеальною ситуацією для цього була б тотальність впливу — повна відсутність альтернативних неконтрольованих джерел інформації і думок. Складність виконання цього полягає в тому, щоб за тотальності контролю створити в адресата ілюзію незалежності і плюралізму каналів інформації. Заради цього створюється видимість багатоманіття ЗМІ за типом організацій, політичного забарвлення, жанрів і стилів — за умови, що реально вся ця система підкоряється єдиним установкам.

Знання про технології впливу на суспільну свідомість і поведінку будуть неповні, якщо не розглянути інший бік досліджуваної проблеми — правила поведінки, які повинні понизити нашу уразливість до дій маніпуляторів. Насамперед, ми зобов'язані відчувати і усвідомити, що живемо сьогодні в іншому суспільстві, ніж раніше (за нами і за нашою свідомістю здійснюється перманентне полювання). Це дуже важко і незвично, але поводитися потрібно відповідно до реалій, а не наших бажань, старих звичок і стереотипів. Для того, щоб зупинити інтервенцію в нашу свідомість і поведінку, можна (і необхідно) використати такі прийоми:

– скорочення контактів із маніпулятором чи потенційним маніпулятором (свідоме переривання контактів із джерелом інформації). Достатньо час від часу припиняти перегляд телепередач на один-два тижні, щоб відбулося «відновлення» свідомості. Після цього різко підвищується спостережливість громадян і якийсь час вони стають здатні помічати, з яких телепередач «стирчать вуха», фільтрувати ті готові штампи і ілюзії, які щосили намагаються упроводити у нашу свідомість.

– Відхід від захоплення — поки захоплення не відбулося, йому можна успішно чинити опір, тоді і подальші зусилля маніпулятора будуть марними. Ефективним може бути й такий достатньо простий прийом, як переривання контакту, відхід від нього на якийсь час. Навіть спритного маніпулятора збиває з пантелику людина, яка виглядає нетямуючою і все перепитує.

– Зміна темпу — потрібно постаратися збити маніпулятора з ритму, не можна дозволити йому нав'язати його темп нашій свідомості — вони не повинні увійти у резонанс. Цей прийом відбитий в народній мудрості: «Ранок вечора мудріший»: корисно перервати контакт, дати сирым думкам, почуттям і враженням «відлежатися», а потім почати «на свіжу голову».

– Відсіювання шуму. Маніпуляція успішна в умовах «демократії шуму», коли людину бомбардують потоком нікчемних повідомлень, вона не може зосередитися на тій проблемі, щодо якої має виробити точку зору, тому вимушена хапатися за підсунуте їй трактування. Стійкість проти маніпуляції знижується у тому разі, коли одночасно з повідомленням на свідомість людини впливають «перешкодою». Ось чому, отримавши повідомлення, в якому може бути прихована ідеологічна «контрабанда», треба відфільтрувати шуми, які служать перешкодами під час обдумування саме цього повідомлення. Краще на якийсь час взагалі вирватися з потоку повідомлень, щоб обдумати якесь із них.

– Непередбачуваність. Якщо мислення людини не відповідає чіткому і строгому алгоритму, якщо воно наслідує незвичну логіку і приводить до парадоксальних висновків, то підібрати до нього ключі важко. Ефективним способом відходу від захоплення і дії маніпулятора є створення штучної непередбачуваності нашої реакції (коли людина непередбачувана — вона менш вразлива). Звичайно, це не проста справа, але деякі прийоми можна виробити. Наприклад, можна свідомо затримувати або взагалі блокувати автоматичні реакції — не дозволяти грати на своїх стереотипах. З реакції автора повідомлень (хоча б обіграною подумки) буде видно, чи може він закінчити свою думку як розумну — чи вибудовує маніпулятивну конструкцію.

– Відключення емоцій. Побачивши, що ідеологи чомусь тиснуть на якесь наше почуття, слід на якийсь час свідомого притупити це почуття, сприйняти повідомлення безпристрасно, а потім обдумати його наодинці, без підказки. Корисний прийом перевірки адекватності відчуття, яке в нас роз'ятрили пропагандисти, полягає в тому, що ми підставляємо замість «ворога» чи «рятівника» яку-небудь іншу фігуру, не таку одіозну чи привабливу. Якщо це почуття не зберігається — це означає, що з проблемою воно не зв'язане, відбулося його навіювання з метою маніпуляції.

– Діалогічність мислення. Діалог руйнує маніпуляцію. У нас, як мінімум, є поки що один вихід — перенести діалог на «молеку-

лярний» рівень, вести його як уявний діалог. Ми не повинні погоджуватися з жодним твердженням без запитань: потрібно робити зусилля, щоб знайти зачіпку для запитання в безапеляційному твердженні, пам'ятаючи властивість нашого розуму — уникати важких питань. Якщо ми навчимося «говорити самі з собою», то наше мислення очевидно стане непередбачуваним для маніпуляторів.

– Створення контекстів. Оскільки одним із головних прийомів маніпуляції є втиснення проблеми у штучно побудований контекст (часто це помилковий контекст), то і захисним засобом буде неприйняття запропонованої постановки питання, заміна нав'язуваного контексту іншими, вибудованими незалежно від потенційного маніпулятора.

– Створення альтернатив. Маніпулятор, присікаючи діалог, подає вигідне йому рішення як безальтернативне, але варто дозволити самому собі прикинути в думці різні варіанти рішення, як вся споруда маніпуляції руйнується і відразу видно корисливі наміри. Якщо не можна назвати цілком реальні альтернативи вголос, то потрібно уявити їх подумки і цим самим особисто захистити себе від маніпулятора.

– Включення здорового глузду. Цей прийом для освіченої людини непростий, але з деякими зусиллями доступний. Коли ми чуємо пристрасні промови, то краще пропустити повз вуха красиві фрази і постаратися схопити тільки головний аргумент. Припустивши, що він правильний, варто подумати, чи відповідає здоровому глузду те вирішення проблеми, яке пропонує оратор.

– Пошук кореня проблеми. Маніпуляція багато в чому зводиться до того, що людям пропонують таке трактування проблеми (суперечності), яке відводить їх від суті. Ще Ф. Достоевський говорив, що треба доходити до останніх питань: потрібно відразу відкидати запропоноване трактування і починати ставити собі запитання, крок за кроком заглиблюючись у суть проблеми. Під час переходу на глибші рівні трактування проблеми, вона постає в зовсім іншому світлі.

– Включення пам'яті, проекція в майбутнє. Пам'ять і передбачення є основою психологічного захисту проти маніпуляції, тому вони і є одним із головних об'єктів руйнівних дій. Маніпулятори застосовують ряд технологій, щоб витравити у нас відчуття історичного часу, поміщають нас у «вічне сьогодні». Щоразу слід робити зусилля і відновлювати пам'ять про ту проблему, яку ставлять перед нами маніпулятори. Якщо немає сил і часу,

щоб щось прочитати, навести довідки, запитати знаючих людей, то краще просто не вірити запропонованому міфіві, а спробувати зв'язати ті факти, які ми знаємо напевно. Вириваючись із «вічного сьогоднішнього», з нав'язаного нам спектаклю, ми повинні опертися на здоровий глузд мови.

– Зміна мови. Ще одним із головних принципів захисту від маніпуляції є відмова від мови, якою потенційний маніпулятор висловлює проблему: не приймати його мову, його термінологію, його поняття. Переказати те ж саме, але іншими словами, уникаючи усяких ідеологічних категорій.

Підсумовуючи розгляд прийомів, покликаних знизити нашу вразливість до дій маніпуляторів, потрібно пам'ятати, що всі прийоми будуть малоефективними, якщо ми не будемо думати — постійно, посилено, наполегливо.

Анжела Акаймова

АНАЛІЗ КОМУНІКАЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ ЗМІ ТА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ)

Стаття демонструє авторське бачення аналізу практичної діяльності засобів масової інформації з позиції комунікативного ресурсу. Авторка показує переваги та недоліки комунікаційної діяльності роботи прес-служби Державної думи Російської Федерації.

Angela Akayomova Analysis of communication media and the government (for example, the State Duma of the Russian Federation) Article copyright demonstrates vision analysis of practice the media from the perspective of the communication resource. The author shows the advantages and disadvantages of communication activities of the press service of Russian State Duma.

З аналізу комунікаційної практики відносин ЗМІ та державної влади виходить, що їх далеко не завжди можна назвати партнерськими. Ціла низка чинників негативно впливає на механізми цих відносин. З одного боку, це «роз'єднаність» усередині «четвертої влади», коли ЗМІ виступають на боці тих або інших сил як провідник позицій державної влади або медіа-магнатів, що вирішують свої завдання. З іншого боку, як відзначає Є. Про-

хоров, проблема роз'єднаності існує і в структурах державної влади. Боротьба фракцій у парламенті, суперечності між законодавчою й виконавчою владою, неузгодженість дій федеральних і регіональних органів влади, непослідовність у підходах до застосування законів також ослаблюють дієвість державної влади. Тому виникає і вимагає рішення проблема досягнення більшої єдності всіх гілок державних інститутів народної демократії, з одного боку, та проблема консолідації інститутів «четвертої влади» на базі гуманістично орієнтованих уявлень про «загальне благо», з іншого. Умовну систему «чотирьох» демократичних влад, що слугують «загальному благу», можна розглядати як збалансовану модель «заборони і противаги», що функціонує на принципах «взаємодоповнення». Порушення балансу всередині цієї моделі може набувати різної конфігурації. Серйозну небезпеку представляють для ЗМІ спроби офіційної влади підпорядкувати і поставити собі на службу «четверту владу». «Прагнення обмежити роль ЗМІ руйнує дію принципу додаткової влади, у цьому разі комунікація перестає виконувати свої обов'язки інструменту демократії, насильницьки перетворюється на виконавця волі офіційних властей, їх «служниці»¹.

Небезпечна також інша крайність — це перебільшення «четвертою владою» своїх повноважень унаслідок недостатнього усвідомлення комунікаторами (у цьому разі, журналістами) покладеної на них соціальної відповідальності. Прагнення ЗМІ до «надвлади» уявляється не менш деструктивним явищем. «Прихильники оптимальної діяльності журналістики виступають проти абсолютизації ролі преси як неодмінного й постійного опонента влади», — стверджує Є. Прохоров, характеризуючи таке явище, як «вихід за межі закономірностей *mediademokratia* і прагнення перетворитися на *mediakratia*» й апелюючи до думки Дж. Мерріла, який називає подібного роду пресу «гіперактивною і безглуздою журналістикою»². Очевидно, що ЗМІ, які роблять ставку на конфронтацію з владою, на демонстративну неповагу до законної представницької влади, втрачають свій зв'язок з демократичними інститутами і з демократичними цінностями.

Мета та завдання цієї статті вимагають вичленувати і науково обґрунтувати поняття «політична комунікація». У політичній сфері суспільства є безліч залежностей між тими, хто бере участь у боротьбі за владу групами, індивідами та інститутами. Найбільш глибокий характер мають зв'язки, що виникають унаслідок

інформаційних обмінів між людьми і різноманітних форм взаємного спілкування, що складаються на цій основі, або, кажучи іншими словами, — форм комунікації. Саме на основі комунікації інформація передає політичний досвід поколінням, сприяє соціалізації людей, структурує політичне життя.

У статті досліджені різні теорії політичної комунікації, викладені в наукових працях К. Дойча, Р. Даля, Г. Алмонда і Д. Пауелла, П. Шарана, Р.-Ж. Шварценберга, Ю. Хабермаса, Л. Землянової, В. Соловйова, В. Горохова³, що дозволили з'ясувати основні підходи до визначення поняття політичної комунікації, яка «служить основою для раціональності в політиці» (П. Шаран), є «сукупністю інформаційних потоків і специфічною мережею комунікацій, що впливають на ухвалення і реалізацію державних рішень» (К. Дойч), протікає як «процес передачі політичної інформації, за допомогою якого інформація циркулює між елементами політичної системи» (Р.-Ж. Шварценберг), «є окремим випадком успішної реалізації інформаційних обмінів, спроб комунікатора (наприклад, владних структур) вступити в контакт зі своїм контрагентом» (В. Соловйов), «впливає на процеси обговорення та ухвалення рішень політичної системи» (Ю. Хабермас).

Основну мету політичної комунікації можна визначити як досягнення в суспільстві гуманної рівноваги між свободою і контролем, зумовленим відповідальним ставленням до використання інформації на благо соціальної згоди.

Отже, подвійне становище преси в перехідний період змушує ЗМІ йти на компроміси, а для влади в цих умовах необхідно мати хороший контакт зі ЗМІ й шукати нові ефективні форми взаємодії з ними.

Із погляду авторки, цікаво зупинитися на питанні діяльності Державної думи Російської Федерації щодо законодавчого забезпечення взаємодії влади та ЗМІ в пострадянський період. Розглядаючи сутнісні ознаки парламенту і парламентаризму⁴, багато дослідників трактують ці два поняття як синоніми. Аналізуючи роботи з цієї теми таких дослідників, як М. Біхарі, С. Котляревський, О. Миронов, Р. Романів, авторка дотримується погляду С. Котляревського, який бачить у парламентаризмі «режим обов'язкової політичної солідарності між урядом і органом або органами, які визнаються авторитетними виразниками народної думки»⁵.

Розглядаючи діяльність російського парламенту через призму комунікації, можна відзначити, що Державна дума виконує

важливі завдання: формує законодавчу базу інформаційної політики в цілому для Росії; створює власну ідеологію інформаційної політики в Росії взагалі; здійснює власну інформаційну політику, пов'язану безпосередньо з функціями парламенту; піклується про те, щоб діяльність Державної думи була відкритою, голосною, зрозумілою.

Важлива роль у вирішенні цих завдань відводиться ЗМІ — одному з найважливіших інститутів сучасного суспільства, що робить вплив майже на всі сфери його діяльності, є інструментом реалізації політичного управління.

Історія російського законодавства у сфері ЗМІ по-своєму унікальна. Основні зусилля влади в самодержавній Росії були спрямовані на недопущення вільнодумності у пресі, тому перший повновагий юридичний документ, що регламентує друк, мав назву «Цензурний статут» 1804 р. і фактично узаконив попередню цензуру. Більшовицька диктатура, що прийшла на зміну буржуазному Тимчасовому уряду, продовжила самодержавну традицію гоніння на друк.

12 червня 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла перший у вітчизняній історії Закон «Про друк та інші засоби масової інформації», що трансформував свободу масової інформації з привілею високопосадових партійних чиновників у правовий інститут. Закон відзначався революційним характером, оскільки вводив заборону на цензуру.

Завдання створення ефективного законодавства в інформаційній сфері безумовно взаємодіють із загальним завданням побудови демократичної держави. Федеральні збори разом із виконавчою і судовою владою формують план законотворчої діяльності, у здійсненні якого провідну роль відіграє Державна дума, а в галузі інформаційного права, зокрема стосовно ЗМІ, — Комітет Державної думи з інформаційної політики, інформаційних технологій і зв'язку.

За роки демократичних перетворень у Росії був розроблений і прийнятий цілий пакет законів, що регламентують усі аспекти життєдіяльності ЗМІ.

Згідно з новим законодавством у російських громадян з'явилися фундаментальні невід'ємні права: право володіти засобами масової інформації разом із громадськими організаціями і державними органами (важливо наголосити, що закрити видання можна тільки в судовому порядку) і право шукати, отримувати і поширювати інформацію. Причому ці права, як сказано в ст. 1 Закону

«Про засоби масової інформації», «не підлягають обмеженням, за винятком передбачених законодавством»⁶.

Законотвора діяльність Державної думи є безперервним процесом, оскільки суспільство модернізується і законодавство має відповідати новим реаліям. Внаслідок цього за роки діяльності Державною думою були внесені десятки поправок в існуюче законодавство про ЗМІ. Проте не всі ініціативи Державної думи за 15 років дістали суспільне схвалення і не всі вони мали конструктивний характер.

Аналіз публікацій у ЗМІ показав, що останнім часом російське суспільство стурбоване наростанням потоку недостовірної інформації, безвідповідальністю не тільки окремих журналістів, але і цілих видань в освітленні політичного життя країни. З'явилося явище, зване «політейнментом» (за визначенням Л. Землянової, «гібридне зрощення інформації з розважальною, які витісняють культурно-просвітницькі функції і суспільну місію ЗМІ»). Повсякденною практикою ЗМІ стає не об'єктивне інформування аудиторії про процеси і події політичної дійсності, а відрізок грошей, вкладених у них тими або іншими політичними силами.

Слід зазначити, що є суспільна необхідність швидше ухвалювати закони, покликані визначити чіткий порядок ліцензування телерадіомовлення, тим самим узаконити дії виконавчої влади в розподілі частот; забезпечити прозорість відносин власності та реального контролю над ЗМІ з боку основних рекламодавців, кредиторів, політичних діячів тощо; запобігти нестримному розростанню медійних імперій, як приватних, так і державних; гарантувати незалежність редакційної політики та відділення бізнесу в галузі ЗМІ від журналістики як вільної професії; передбачити достатньо збалансовану схему формування органів управління федеральною суспільною телерадіокомпанією (у Російській Федерації до цих пір не прийнятий закон про телебачення і радіомовлення, проект якого давно знаходиться у законодавців у розробці).

Ухвалення цих законів, плюс закони, що діють, забезпечать хорошу базу державної інформаційної політики. Головне, щоб будь-який прийнятий закон викликав довіру до держави, а ЗМІ були союзниками в творчому процесі, що дозволить їм забезпечити взаємну співпрацю.

Якщо розглядати питання в історичному плані, то з'ясовується: гострота проблем, що переживаються сучасною Росією, для країн розвинутої демократії залишилася у далекому минулому.

Ми маємо справу з проявом об'єктивних закономірностей, з якими стикалися всі країни на початковому етапі здійснення демократичних перетворень. У цьому сенсі показовий історичний досвід Великобританії — загальновизнаної засновниці медійних стандартів, яка непростий етап налагодження співпраці між парламентом і пресою переживала ще в XVIII столітті. Із кінця XVIII століття англійський парламент уже не міг ігнорувати роль журналістики як безпосереднього комунікатора.

В осмисленні цих проблем авторка відштовхувалася від історичного чинника: сучасна практика взаємодії ЗМІ з гілками влади в демократичних країнах Заходу, на відміну від Росії, складалася впродовж сторіч і є результатом високорозвинутої «публічної сфери», за Хабермасом, яка, заповнюючи «суспільний простір між урядом, владою і громадянами», створює «зону виявлення, прояву, здійснення суспільного інтересу»⁷. Механічне перенесення подібного досвіду, минувши етап формування «публічної сфери», уявляється малопродуктивним. Крім того, не можна скидати з рахунку національно-історичні особливості розвитку кожної окремо взятої країни. Проте вивчати цей досвід, безперечно, корисно як в історичному, так і в практичному плані.

Особливості формування журналістами громадської думки про діяльність парламенту в різні періоди його роботи не можна розглядати поза історичним контекстом і радикальними перетвореннями суспільства. Слід пам'ятати про те, що демократичні інститути сучасної Росії ще перебувають у стадії формування, що «публічна сфера» у країні недостатньо розвинена і що нова Росія йде шляхом демократизації, щоб у найкоротші історичні терміни вирішити завдання, які країни Заходу вирішували протягом сторіч. Ілюзорно чекати від російської преси, яка майже 300 років працювала в умовах жорстокої цензури, що вона за чверть століття навчиться бути не просто вільною, а відповідально вільною. Те саме стосується і владних інститутів, і суспільства загалом. Слід визнати, що ані російська влада, ані російське суспільство ще не мають глибоких демократичних традицій, тому всякого роду перегини, рецидиви і відкоти до минулого мають місце в сучасній суспільній практиці, і вони можуть бути подолані тільки поступово — еволюційним шляхом. Усі вказані чинники, безумовно, ускладнюють взаємини інститутів влади і ЗМІ.

На тлі загальних тенденцій взаємодії влади і ЗМІ, специфіка яких зводиться до закономірного прагнення кожного з цих

інститутів методом проб і помилок знайти адекватне місце в новій демократичній структурі суспільства, слід окремо розглянути відносини преси і парламенту, нерідко випадних із русла загальних закономірностей. Феномен недружніх відносин двох споріднених інститутів, об'єднаних загальним призначенням — втілювати народовладдя, вимагає глибокого наукового аналізу.

Слід зазначити, що наявні сьогодні в Росії відносини між ЗМІ і Державною думою сформувалися не в один день. У них є не тільки історія, але і передісторія, що охоплює тривалий, але досить безбарвний радянський період і короткий, але бурхливий період перебудови. Крім того, у них є нормативна база, що більшою чи меншою мірою реально впливає на характер цих відносин. Постійним залишається тільки одне: взаємна нелюбов один до одного. Журналісти постійно критикують законодавців за не завжди грамотні і потрібні закони, показують їх часом у непривабливому вигляді на телеекрані, виявляють надмірну цікавість до особистого життя. Депутати відповідають взаємністю. Як тільки преса виходить за межі «мирного співіснування», законодавча влада тут же вживає відповідних заходів — перекриває доступ до інформації, вимагає позбавлення акредитації журналістів, не запрошує на прес-конференції, на корпоративні заходи, виключає зі списків на різні заохочення.

Аналіз 15-річної взаємодії парламенту і вільної російської преси дав змогу зробити висновок, що конфронтація між цими соціальними інститутами часто нагніталася штучно, що преса і парламентарії не демонстрували послідовного прагнення до налагодження конструктивних відносин один з одним, вважаючи за краще робити ставку на взаємні претензії. У статті зроблена спроба систематизувати претензії, що накопичилися у депутатів Державної думи і ЗМІ, з тим щоб розкрити причини взаємного недовір'я.

Журналісти висувають Державній думі такі претензії: депутати не знають проблем народу; якість законів залишає бажати кращого; не люблять критику; не дають потрібних оперативних коментарів; відсутня необхідна інформація; немає конструктивних пропозицій; намагаються маніпулювати громадською думкою; намагаються приструнити журналістів, позбавити їх акредитації.

Депутати, у свою чергу, звинувачують журналістів у тому, що вони виконують чиесь замовлення на інформацію; необ'єктивно освітлюють багатогранну законотворчу діяльність депутатів; займа-

ються критиканством; не вникають у причини ухвалення законів; припускаються помилок в оцінках; не дають слово опозиції; на-в'язують населенню чужі суспільству цінності.

Слід зазначити, що Державна дума та ЗМІ ще не готові до взаємин на умовах партнерства, заснованого на усвідомленні спільності цілей, на подоланні корпоративних, кланових інтересів на користь суспільного блага. На сьогодні головним завданням залишається забезпечення розумного балансу між свободою журналістики та її соціальною відповідальністю в правовому й етичному руслі. Вирішення його надзвичайно важке тому, що концептуальне осмислення з теорії перейшло в практику. Крім того, на відміну від держав, де демократія та свобода преси існують сторіччя, Росія робить лише перші кроки цим шляхом, причому здійснюються вони у вельми складних історичних обставинах.

Розглядаючи аспект про роль парламентської журналістики у взаємодії влади і засобів масової інформації, авторка проаналізувала в ретроспективі становлення і розвиток парламентської журналістики від першої дореволюційної Думи до сьогодні. У сучасній Росії парламентська журналістика вже сформувалася як самостійна медійна сфера і журналістська спеціалізація, що завоює дедалі більшу популярність у професійному співтоваристві. Рік від року професіоналізм парламентських кореспондентів є заставою підвищення якості інформаційного забезпечення діяльності законодавчого інституту. Державна дума приділяє пильну увагу організації повноцінної роботи парламентських кореспондентів, сформувавши систему акредитації журналістів, забезпечивши найвищий технологічний рівень їх діяльності, відповідно вимогам сучасної інформатизації.

Теоретична база парламентської журналістики і далі розвивається, збагачуючись новими концепціями на основі узагальнення практики. Дефініція «парламентська журналістика» знаходить наукову визначеність. На початок ХХІ сторіччя цей вираз у науковому світі прийнято розглядати як багатозначний (як і термін «журналістика»), значення якого розкривається на декількох рівнях. Узагальнюючи накопичений досвід, авторка пропонує вважати парламентською журналістикою сукупність матеріалів, розміщених у ЗМІ, присвячених законотворчій діяльності парламенту і роботі депутатів будь-якого рівня; спеціалізовані парламентські видання, які достатньо повно висвітлюють усю багатогранну діяльність законодавчих зборів, зокрема ЗМІ, засновниками яких

є самі законодавці; діяльність, спрямовану на всебічне висвітлення роботи парламенту.

Функціональне призначення парламентської журналістики як засобу комунікації включають універсальні інституальні функції (інформаційна, формування громадської думки, рекламна) і спеціалізовані (пропагандистська, представницька, корпоративна, правова).

Соціальне призначення парламентської журналістики — участь у формуванні єдиного інформаційного простору держави.

На думку авторки, дуже цікавою є діяльність прес-служби Державної думи — регулятора взаємин між парламентом і засобами масової інформації. Вона аналізує завдання, форми і методи, використовувані в роботі з інформаційного забезпечення законотворчої діяльності в Державній думі. Прес-служба постійно звертає увагу акредитованих журналістів на необхідність у першу чергу висвітлювати законотворчу діяльність, а не шукати дрібні «смажені» факти.

Висвітлюючи аспект управління у справі зв'язків з громадськістю і взаємодії зі ЗМІ — новий якісний медіа-процес у державному управлінні — показуються нові пріоритети, що з'явилися у зв'язку з реорганізацією прес-служби: зміцнення зв'язків із громадськими організаціями, підвищення якості роботи з листами громадян, активна участь в експертній законотворчій діяльності, розширення форм співпраці зі ЗМІ, перенесення центру тяжіння на взаємодію з комітетами Державної думи.

Оскільки в Державній думі четвертого і п'ятого скликань вперше одна фракція — «Єдина Росія» сформувала парламентську більшість і диктує правила гри, то, природно, це стало враховуватися в довгострокових планах роботи зі ЗМІ і громадськими організаціями. Багатообразні форми інформаційного супроводу діяльності фракції «Єдина Росія» (у тому числі й однойменній політичній партії) — нове головне завдання, якого не було в жодному з попередніх скликань, оскільки там не було і конституційної більшості. Тепер обов'язково забезпечується інформаційний супровід усіх значущих законів ще на стадії їх розробки і продовжується на всіх етапах їх розгляду, обговорення, ухвалення і реалізації.

Удосконалюється екскурсійна робота — важлива ланка зв'язку з суспільством. Прес-служба організує і координує всю екскурсійну діяльність у Державній думі, розробивши шість екскурсійних програм, розрахованих на різну аудиторію, — школярів,

студентів, представників громадських, наукових, творчих організацій, зарубіжних гостей.

Кажучи про взаємини Державної думи і ЗМІ починаючи з 2004 року, авторка говорить про те, що вони значно покращали: зникло агресивне протистояння, з'явився конструктивний діалог. Цьому сприяли такі чинники: депутати стали високо оцінювати значущість ролі ЗМІ в їх житті й діяльності; парламентарії частіше йдуть на контакт із пресою, встановлюючи з журналістами партнерські, а деколи і довірчі відносини; значно покращало інформування журналістів про заходи, що проводилися; практично не залишилося закритих тем у діяльності депутатів і Апарату Державної думи, що раніше викликало незадоволеність у журналістів; підвищився рівень довіри між Державною думою та ЗМІ.

Варто відзначити, що в сучасній Росії парламентська журналістика вже сформувалася як самостійна медійна сфера, і ця комунікаційна спеціалізація завойовує все більшу популярність у професійному співтоваристві. Обґрунтовуються нові напрями розвитку інформаційно-комунікативної діяльності Державної думи в умовах демократичних процесів у Росії.

¹ Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики. — М., 2003. — С. 195.

² Там само. — С. 44.

³ Дойч К. Нервы управления: модели политической коммуникации и контроля. — Нью-Йорк, 1963; Даль Р. Современный политический анализ. Политология 70–80-е годы / Под ред. Пивоварова Ю. — М., 1993; Алмонд Г. и Пауэлл Д. Сравнительная политика сегодня. — М., 1996; Шаран П. Сравнительная политология. — М., 1992; Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология в 3 ч. — М., 1992; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. — М., 1995; Землянова Л.Н. Современная американская коммуникативистика. — М., МГУ. 1995; Соловьёв В.И. Политическая коммуникация как особый тип информационно-коммуникативных обменов // Полис. — 2002. — № 3; Горохов В.М. Средства массовой информации в системе политических коммуникаций. — М., 1993.

⁴ Бихари М. Парламентаризм. Мир политики. Суждения и оценки западных политологов. — М. 1992; Котляревский С.А. Сущность парламентаризма // Новое время. — 1994; Миронов О.О. Истоки российского парламентаризма // Представительная власть. — 1996; Романов Р.М. Парламентаризм: методологические аспекты социально-политического исследования. — М., 1999.

⁵ Котляревский С.А. Сущность парламентаризма // Новое время. — 1994. — № 14.

⁶ Закон Российской Федерации «О средствах массовой информации», ст. 1.

⁷ Засурский Я.Н. Российские медиа в XXI веке: «вверх по лестнице, идущей вниз» // Вестник Моск. ун-та, Сер. 10. Журналистика. — 2001. — № 3. — С. 5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акаймова А. — кандидат історичних наук, доцент кафедри маркетингу Української академії бізнесу та підприємництва.

Беззуб'як М. — кандидат політ. наук, старший наук. співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Білошицький С. — кандидат історичних наук, доцент, докторант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Брожина В. — здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Винник О. — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Дем'яненко Б. — докторант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, декан історичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кирюшко М. — кандидат філософських наук, провідний співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ковач Л. — молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кондратенко Д. — аспірант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кононенко С. — кандидат політ. наук, старший наук. співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Кривицька О. — науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кулик В. — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кучеренко І. — кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ляхач Ю. — здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Лісничук О. — кандидат політичних наук, докторант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ляшенко Т. — кандидат політичних наук, науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Макаренко Н. — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Маковська Д. — здобувач кафедри політичних наук Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Малько О. — кандидат історичних наук.

Мандебура О. — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Нагорна Л. — доктор історичних наук, головний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Набок С. — молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Панасюк Л. — кандидат історичних наук, доцент Київського міського педагогічного університету ім. Б. Д. Грінченка.

Погребинська І. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Поліщук Ю. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Полтавець С. — кандидат політичних наук, докторант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Розумюк В. — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Федоренко О. — науковий співробітник НДІУ МОН України.

Харченко Л. — кандидат філософських наук, докторант Національного інституту стратегічних досліджень.

Цепенда І. — доктор політичних наук, проректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

Черінько І. — молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шаповал Ю. — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Яремчук В. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 3 (47)
травень-червень, 2010

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 16,97. Обл.-вид. арк. 15,51.
Підписано до друку 7.09.2010. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net

